

LUND UNIVERSITY

Lärling - gesäll - mästare

hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847

Edgren, Lars

1987

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Edgren, L. (1987). *Lärling - gesäll - mästare: hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Dialogos Förlag.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 17. Dec. 2025

Lars Edgren

LÄRLING GESÄLL MÄSTARE

Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847

Lars Edgren

LÄRLING – GESÄLL – MÄSTARE

Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847

Förlag:
Universitetsförlaget Dialogos AB,
Box 657, 220 06 Lund

© 1987 Lars Edgren
Sättning: micromax, Lund
Omslag: Britta Jeppsson
Printed in Sweden by TA-tryck, Bjärnum 1987
ISBN 91-7504-082-4

Omslagsbilden visar Malmö timmergesällslags välkomma från mitten av 1700-talet (Malmö muséer Stadsmuséet).
Foto: Malmö muséer, Ulla Berntsson.

Till mina föräldrar

Blickar tillbaka för att kunna blicka framåt, ty sådant är vårt tänkande liv.

Eyvind Johnson

Innehållsförteckning

FÖRORD 13

1. INLEDNING 15

2. TEORETISKA OCH METODISKA ÖVERVÄGANDEN 22
Huvudperspektiv 22
Kapitalism 24
Förkapitalistiskt hantverk. En idealmodell 26
Kapitalistisk utveckling inom hantverket 31
Hantverksproduktionens ekonomiska förutsättningar 34
Tidsavgränsning och frågeställningar 39
Avhandlingens fortsatta uppläggning 41

3. EKONOMISK OCH SOCIAL FÖRÄNDRING I SVERIGE 43
Folkökning 43
Proletarisering 44
Levnadsstandarden 45
Jordbrukets omvandling 47
Hemslöjd 49
Bergsbruk och manufaktur 51
Städer 54
Kapitalistiskt genombrott? 55
Marknadens expansion 55
Ökat lönarbete 57
Marknadens emancipering 59
Kapitalism? 62

4. SVENSKT STADSHANTVERK FRAM TILL 1847 63
Skråväsendet i Danmark och Sverige 63
Svenskt hantverk under 1700-talet 66
Hantverket i svenska städer 1750-1845 69
Hantverket i svenska städer 1820 71
Det svenska stadshantverkets numerära förändringar 1750-1845 76
Provisorisk skiss 86

5. HANTVERKETS NUMERÄR OCH EKONOMI I MALMÖ 1750-1874 88
Malmös utveckling före 1800 88
Malmö 1800-1850 89
Malmöhantverkets numerära utveckling och dess yrkesfördelning 1750-1847 95
Malmöhantverket 1820 jämfört med stadshantverket 95
Malmöhantverkets utveckling 1750-1846 99
Förändringar i yrkesfördelningen 1753-1820 102
Förändringar i yrkesfördelningen 1820-1845 105
Malmöhantverkets juridiska organisationsformer 106
Etableringskontrollens effektivitet 109
Ekonomiska förhållanden inom Malmöhantverket 1750 till 1850 111
Bevillningen för rörelse 112
Fastighetsinnehav 115
Arbetare 117
Ekonomisk skiktning 119
Ökad ekonomisk skiktning? 125
Några jämförelser 126
Faktorer bakom det ekonomiska utfallet i olika yrkesgrupper 127
Några jämförelser 129
Genantborgarna 1820 129
Malmöhantverkets ekonomi. Några slutsatser 130
Produktionens organisation 131
Hantverkets konkurrenter 135
Illegal konkurrens 135
Annan konkurrens för hantverket 140
Sammanfattning 141

6. LÄRLING - GESÄLL - MÄSTARE.
KARRIÄRMÖNSTER INOM HANTVERKET I MALMÖ 144
Hantverkare i Malmö år 1820 144
Lärlingarna 144
Ålder och lärotid 144
Social och geografisk rekrytering 149
Lärlingarnas fördelning på yrken och verkstäder 154
Lärlingarnas förhållanden i mästarnas hushåll 154
Vad blev det av lärlingarna? 156
Gesällerna 160
Löner och anställningsförhållanden 160
Social och geografisk rekrytering 163
Gesällernas civilstånd, hushållsbildning och ålder 164

Gesällernas karriärmönster ... 166
Gesällvandringarna ... 169
Några jämförelser ... 173
De manliga idkarna ... 176
Social och geografisk rekrytering ... 176
Ålder och civilstånd ... 179
Burskap och äktenskap ... 180
Några jämförelser ... 181
Hantverkarnas fortsatta livslopp ... 183
Dödlighet ... 185
Hantverkarnas karriärmönster: ett teoretiskt perspektiv ... 187
Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller ... 193
Löner och anställningsförhållanden ... 193
Social och geografisk rekrytering ... 195
Ålder och civilstånd ... 196
Vad blev det av bygghantverksarbetarna? ... 199
Malmöhantverkare år 1753 ... 202
Lärlingarna och gesäller ... 202
De manliga idkarna ... 204
Hantverkarnas karriärmöjligheter ... 209
Hantverkare i Malmö år 1845 ... 210
Lärlingarna ... 210
Gesällerna ... 214
De manliga idkarna ... 220
Hantverkarnas karriärmöjligheter ... 224
Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller ... 227
Hantverksidkande änkor ... 231
Förkapitalistiskt hantverk? Ett försök till utvärdering ... 234

7. GESÄLLSKAP, SKYMFER OCH FRIMÅNDAGAR. HANTVERKSGESÄLLERNAS MEDVETANDE I MALMÖ 1800-1847 ... 240
Hantverkares arbetsvanor. Frimåndagen ... 241
Strejker och organisationer ... 243
Tyska hantverksgesäller under 1700- och tidigt 1800-tal ... 245
Gesäller och gesällskap i Sverige och Danmark före 1800 ... 250
Frimåndagen och gesällstrejker i Sverige och Danmark ... 252
Aktioner mot gesällernas fri- och rättigheter ... 255
Gesäller, mästare och myndigheter i Malmö 1800-1847 ... 258
Frimåndagar och "förindustriella" arbetsvanor ... 259
Gesällskapen i Malmö ... 264
Skymfning av verkstäder och konflikter runt omskådningen ... 266
Murargesäller och timmergesäller ... 269

Skymfningar mot gesäller och andra konfliktåtgärder utanför bygghantverken ... 273
Gesällernas möjlighet att hävda sina intressen. En utvärdering ... 275
Ändrat medvetande? ... 278
Mästarna och deras syn på skråna ... 279
Gesällskap och skymfer utanför Malmö ... 280
Debatten om gesällregleringen ... 282
Sammanfattning ... 290

8. HANTVERKARE, KLASSFORMERING OCH KLASSMEDVETANDE – ETT PERSPEKTIV BORTOM 1847 ... 294

APPENDIX A. INDELNINGEN AV HANTVERKSYRKENA I GRUPPER ... 304

APPENDIX B. DE TRE TVÄRSNITTEN AV MALMÖHANTVERKET 1820, 1753 OCH 1845 ... 309

APPENDIX C. STATISTISKA ÖVERVÄGANDEN ... 316

APPENDIX D. DISKUSSION AV TABELLVERKETS OCH KOMMERSKOLLEGIUMS HANTVERKSSTATISTIK ... 318

APPENDIX E. INDELNING I SOCIALA GRUPPER ... 323

TABELLBILAGA ... 329

FÖRKORTNINGAR ... 333

NOTER ... 334

KÄLLOR OCH LITTERATUR ... 374

SUMMARY ... 397

Tabellförteckning

Tabell III:1. Den svenska jordbruksbefolkningen 1751 och 1850. Manliga huvudpersoner. ... 44
Tabell IV:1. Hantverkare i de svenska städerna 1820. De tio största yrkena och uppdelning på yrkesgrupper ... 70

Tabell IV:2. Hantverkare i de svenska städerna 1820. Idkartäthet, hantverkartäthet och verkstadsstorlek fördelat på städer i olika storleksklasser. 72
Tabell IV:3. Hantverkare i svenska städer 1820. Korrelationskoefficienter för sambandet mellan invånartal å ena sidan och idkartäthet, hantverkartäthet och verkstadsstorlek å den andra. Yrkesgrupper och totalhantverk. Stockholm ej medräknat. 73
Tabell IV:4. De tio största yrkena 1820 dels i städer med mer än 5 000 invånare (utom Stockholm), dels i städer med mindre än 1 000 invånare. 75
Tabell IV:5. Hantverket i de svenska landsortsstäderna ca 1750, ca 1790 och 1820 enligt Kommerskollegiums statistik. 79
Tabell IV:6. Hantverkartäthet i städer av olika storleksklass. Jämförelser mellan 1751 och 1820 respektive 1820 och 1845. 84
Tabell V:1. Utvecklingen för antalet manliga huvudpersoner inom jordbrukets huvudgrupper i Malmöhus län och Sverige inom nuvarande gränser 1754-1850. 90
Tabell V:2. Indelning i sociala grupper av den manliga befolkningen över 15 år i Malmö 1820 och 1845. 92
Tabell V:3. Hantverkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, fördelade på yrkesgrupper. 96
Tabell V:4. De tio största yrkena i Malmö 1753, 1820 och 1845. 98
Tabell V:5. Rörelsebevillning för hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, i relativa tal. 112
Tabell V:6. Fastighetsinnehav för hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, relativa tal. 114
Tabell V:7. Antal hantverksarbetare, och totalt antal tjänstefolk hos hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845. 116
Tabell V:8. Hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845 indelade i grupper efter rörelsebevillning. 119
Tabell V:9. Värde av hantverksidkarnas fastighetsinnehav i Malmö 1820 och 1845. 122
Tabell V:10. Verkstadsstorlek i Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845. Murare och timmermän ej inräknade. 123
Tabell V:11. Olika mått på ekonomisk skiktning inom Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845. 124
Tabell V:12. Antalet för intrång i hantverk dömda personer åren 1800-1847. 136
Tabell V:13. Antalet domar för intrång 1800-1847 fördelade på yrkesgrupper och på de sex mest drabbade yrkena. 137
Tabell VI:1. Ålder för lärlingarna vid inskrivning i Malmö 1811-1825. 146
Tabell VI:2. Lärotidens längd enligt anteckningar vid lärans begynnelse. 147

Tabell VI:3. Lärlingar i Malmö 1820. Ålder vid mantalsskrivningen. Ej murare och timmermän. ... 149
Tabell VI:4. Social rekrytering för lärlingar i Malmö 1820. Ej murare och timmermän. ... 150
Tabell VI:5. Social rekrytering för Malmös lärlingar 1820 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän. ... 153
Tabell VI:6. Yrkesställning för lärlingar i Malmö 1820 som är kvar i staden 1830. Ej murare och timmermän. ... 158
Tabell VI:7. Social rekrytering för gesäller i Malmö 1820. Ej murare och timmermän. ... 162
Tabell VI:8. Social rekrytering för Malmös gesäller 1820 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän. ... 164
Tabell VI:9. Självständig hushållsbildning och civilstånd för gesäller i Malmö 1820. Ej murare och timmermän. ... 165
Tabell VI:10. Ålder och civilstånd för gesäller i Malmö 1820 uppdelade efter mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän. ... 166
Tabell VI:11. Yrkesställning för gesäller i Malmö 1820 som är kvar i staden 1830. Ej murare och timmermän. ... 167
Tabell VI:12. Utflyttningsår och utflyttningsålder för gesäller i Malmö 1820 mellan 1820 och 1830. Första utresan. Ej murare och timmermän. ... 169
Tabell VI:13. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1820. ... 175
Tabell VI:14. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1820 uppdelat efter mer och mindre kapitalkrävande yrken. ... 177
Tabell VI:15. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1820. ... 179
Tabell VI:16. Manliga idkare i Malmö 1820. Tidpunkt och ålder för burskap. Uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. ... 180
Tabell VI:17. Situtaionen 1830 för manliga idkare i Malmö 1820. ... 182
Tabell VI:18. Yrkesaktivitet 1830 beroende av ålder och bevillning 1820. ... 183
Tabell VI:19. Dödlighetstabell för manliga hantverksidkare i Malmö 1820. ... 186
Tabell VI:20. Sammanställning av social rekrytering för lärlingar, gesäller och idkare i Malmö 1820. Talen i procent. ... 191
Tabell VI:21. Social rekrytering för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820. ... 195
Tabell VI:22. Ålder och civilstånd för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820. ... 197
Tabell VI:23. Situationen 1830 för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820. ... 200
Tabell VI:24. Dödlighetstabell för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820. ... 201
Tabell VI:25. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1753. ... 205

Tabell VI:26. Manliga idkare i Malmö 1753. Tidpunkt och ålder för burskap, uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. 206
Tabell VI:27. Dödlighetstabell för manliga hantverksidkare i Malmö 1753. 208
Tabell VI:28. Lärlingar i Malmö 1845. Ålder vid mantalsskrivningen. Ej murare och timmermän. 210
Tabell VI:29. Social rekrytering för lärlingar i Malmö 1845. Ej murare och timmermän. 211
Tabell VI:30. Social rekrytering för Malmös lärlingar 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän..... 212
Tabell VI:31. Social rekrytering för gesäller i Malmö 1845. Ej murare och timmermän. 214
Tabell VI:32. Social rekrytering för Malmös gesäller 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän..... 215
Tabell VI:33. Självständig hushållsbildning och civilstånd för gesäller i Malmö 1845. Ej murare och timmermän..... 216
Tabell VI:34. Ålder och civilstånd för gesäller i Malmö 1845 uppdelat efter mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän..... 217
Tabell VI:35. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1845. Ej murare och timmermän..... 219
Tabell VI:36. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän..... 220
Tabell VI:37. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1845. 222
Tabell VI:38. Manliga idkare i Malmö 1845. Tidpunkt och ålder för burskap. Uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken..... 223
Tabell VI:39. Sammanställning av social rekrytering för lärlingar, gesäller och manliga idkare i Malmö 1845. Talen i procent..... 226
Tabell VI:40. Social rekrytering för bygghantverksarbetare i Malmö 1845. 227
Tabell VI:41. Social rekrytering för bygghantverksarbetare i Malmö 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken..... 228
Tabell VI:42. Ålder och civilstånd för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1845. 230
Tabell D:1. Hantverkare i Malmö enligt Kommerskollegium, Tabellverket och min statistik 1753, 1820 och 1845..... 321
Tabell E:1. Socialt ursprung för Malmöhantverkare 1820 och 1845..... 327
Tabell T:1. Hantverkare i Malmö 1753. 329
Tabell T:2. Hantverkare i Malmö 1820. 330
Tabell T:3. Hantverkare i Malmö 1845. 331

Diagramförteckning

Diagram IV:1. Det svenska stadshantverkets utveckling 1750-1845 enligt Tabellverket. 77
Diagram IV:2. Det svenska stadshantverkets utveckling 1820-1846 enligt Kommerskollegium. 78
Diagram V:1. Malmöhantverkets utveckling 1750-1846 enligt Kommerskollegium. 100
Diagram V:2. Malmöhantverkets utveckling 1750-1845 enligt Tabellverket. 101
Diagram VI:1. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper 1820. 189
Diagram VI:2. Ålderstruktur för Malmöhantverkarna 1820. Ej bryggare, murare, timmermän eller änkor. 190
Diagram VI:3. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper 1753. Bryggare, murare och timmermän ej inräknade. 209
Diagram VI:4. Ålderstruktur för Malmöhantverkarna 1845. Ej bryggare, murare, timmermän eller änkor. 224
Diagram VI:5. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper 1753. Bryggare, murare och timmermän ej inräknade. 225

Förord

Min handledare har varit Lars Olsson. Under arbetets gång har han noggrant och kritiskt läst mina texter och ständigt varit tillgänglig för meningsutbyten, meningsutbyten som inte blivit mindre givande av att vi inte alltid haft samma åsikt. På ett manus som varit längre än han önskat har han lagt ner ett stort arbete och gjort betydelsefulla påpekanden. Inte minst har han bidragit till att i någon mån reda ut en tillkrånglad disposition. Som doktorand har jag haft den stora förmånen att ha en handledare som också varit en god vän.

Min examinator har varit Birgitta Odén. Tidigt engagerade hon mig i det s k Åldringsprojektet, vilket gav mig både en stimulerande miljö och möjlighet att påbörja mitt arbete. I fortsättningen har hon med kritisk skärpa läst flera av mina texter och med sitt ständiga stöd varit till stor hjälp. Hon har läst avhandlingen i manus och lämnat värdefulla synpunkter.

Avhandlingen har också lästs i slutmanus av Stefan Hedlund, som gett mig goda råd och kritik, inte minst på de avsnitt som rör ekonomi. Stefan är också värd ett stort tack för att han lärde mig att inse att man kan publicera sig.

Tidigare versioner av avhandlingsdelar har ventilerats på seminarier under ledning av Bengt Ankarloo och Ingemar Norrlid. Ingemar är jag skyldig ett särskilt tack för hans generösa uppmuntran av mitt arbete. Min ursprungliga PM till avhandlingen skrevs som D-uppsats med Göran Rystad som handledare.

Avsnitt av manus har lästs av Sten Skansjö, Thomas Håkansson och Monica Udvardy. Monica har också hjälpt till att förbättra den engelska sammanfattningens språkliga utformning. Mats Johansson har hjälpt mig med en del av excerperingsarbetet. Mats Hagnell har välvilligt ställt sig till förfogande för statistisk rådgivning. Diagrammen har renritats av Ann Andersson. Alla skall ha tack.

Många av kamraterna i seminariet och på institutionen vore värda särskilda tack, men listan skulle riskera att bli alltför lång. Till er alla: tack för gott kamratskap och stimulerande seminarier.

Bengt Sandin är emellertid förtjänt av ett särskilt tack. Sedan jag började

mina doktorandstudier har samtalen med honom varit av största värde, inte minst under ett halvår då vi delade rum. Han har påverkat mig på sätt som jag inte längre kan göra reda för.

Personalen på Malmö stadsarkiv har gjort allt för att underlätta mitt arbete och alla är värda ett varmt tack. Särskilt vill jag dock tacka Kjell-Åke Karlsson som är en outsinlig källa till kunskap om arkivets skatter och alltid lika tillmötesgående.

Under mitt arbete har jag förutom statligt utbildningsbidrag och bidrag till ograduerade forskare uppburit stöd ur följande fonder: Ebbe Kocks stiftelse, Syskonen Willers donationsfond, Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, Bokelunds historisk-geografiska stiftelse, Fil dr Uno Otterstedts fond, Kungliga Humanistiska vetenskapssamfundet och Folke Malmbergs och Birgit Slangerup-Malmbergs fond. Inte minst ett arbetsstipendium från den senare fonden betydde mycket för att ge mig den tid som krävdes för att avsluta arbetet.

För tryckningen av avhandlingen har jag förutom statligt tryckningsbidrag erhållit bidrag från Ebbe Kocks stiftelse, Malmö Förskönings- och Planteringsförening och Malmö hantverksförening.

Bengt Sunesson kom att betyda mer för den här avhandlingen än vad han själv kunde förstå eller någon annan insett. Hans minne lever starkt.

Boken tillägnas mina föräldrar Margit och Matts Edgren. Deras intresse och uppmuntran har under mina mångåriga studier alltid varit en stor tillgång. Matts har dessutom i slutskedet hjälpt mig med korrekturläsning. Utan dem vet jag inte om jag kommit så här långt.

Alla nämnda och många fler har på ett eller annat sätt bidragit till bokens eventuella förtjänster. Även om forskning har ett starkt kollektivt inslag så står författaren på en punkt alltid ensam; ingen kan dela ansvaret för kvarstående brister och ofullkomligheter.

Lund midsommardagen 1987

1

Inledning

Fredagen den 13 juli 1812 sammanträdde Malmö skräddarämbete. Skräddargesällen Ågren hade "äskat" ämbetet för att klaga över den behandling han fått utstå av sin mästare, åldermannen Rothman. Ågren biträddes av åltgesällen Lundblad – m a o ordföranden i gesällskapet. Rothman skall ha utdelat flera örfilar och jagat ut gesällen på gatan. Orsaken uppges vara att Ågren under arbetet har velat lämna verkstaden och gå ut i staden. Han begär nu att Rothman får stå till svars för slagen och att själv få bli befriad från mästarens arbete.

Rothman berättar att händelsen inträffat tisdagen den 26 juni. Dagen innan har gesällerna haft sin sedvanliga kvartalssamling till midsommaren och därför hade Ågren varit ledig. Av den anledningen har Rothman begärt att han skulle arbeta under tisdagen. När Ågren trots detta haft för avsikt att gå ut på staden för att uträtta ärenden har mästaren försökt hindra honom. Han har följt honom till hans rum. Där uppger Rothman att gesällen hotat honom med en käpp – varje hedervärd gesäll hade en sådan – varför han givit Ågren tre eller fyra örfilar, vilket han anser har varit skälig husaga.

Ågren skulle ha varit kvar i Rothmans arbete till Mikaeli – inom skräddarämbetet i Malmö tillämpade man kvartalsanställning – men Ågren menar att Rothman genom sitt handlande förverkat sin rätt.

Skråämbetet som var domstolsinstans i sådana här mindre tvister inom yrket friade Rothman helt. Mästaren hade rätt att utdela husaga och Ågren skulle stanna kvar i arbetet.[1]

Denna episod ser vid första påseendet kanske inte särskilt egendomlig ut. Domen väcker knappast någon förvåning. Att tidens husbönder hade rätt att aga sina arbetare är välkänt, och man kan väl knappast vänta sig att ämbetet, som bestod av Rothmans yrkeskollegor, skulle ta ställning för arbetaren i ett sådant fall.

Men närmare besett väcker fallet ändå intressanta frågor. Orsaken till slagsmålet kan ge anledning till funderingar. Gesällen har velat lämna arbetet en helt vanlig vardag och insisterat på att göra detta trots mästarens uttryckliga förbud. Det är också tydligt att gesällen inte alls är av den uppfattningen att mästaren haft rätt att utdela husaga. Vad vi ser är en kollision mellan olika rättsuppfattningar. Gesällen anser att mästarens rättigheter är betydligt mer begränsade än vad skråämbetet anser. Gesällen förbehåller sig rätten att lämna arbetet när han så önskar och anser sig inte alls stå under husaga. Skråordningen från 1720 lämnade knappast utrymme för en sådan tolkning: "Gesäller och Mäster-Swenner skola sig hos sina Mästare wäl och redeligen förhålla i deras Wärckstad, och Arbetet icke försumma...", och "[e]n Mästare äge i sitt Hus så emot Gesäller som Poikar Husbonde rättighet...".[2] Trots detta har alltså gesällen funnit det mödan värt att väcka talan inför ämbetet.

Detta rättsfall aktualiserar alltså frågor som rör förhållanden inom det svenska hantverket under sen skråtid, och hur relationerna mellan mästare och deras arbetare gestaltade sig under denna tid. Hantverkets arbetare har inte blivit föremål för särdeles mycket uppmärksamhet i tidigare svensk forskning. Äldre svensk arbetarhistoria har i stor utsträckning intresserat sig för organisationernas historia och för idéhistoriska aspekter. Huvudsakligen har man koncentrerat sig på tiden från ungefär 1880, då arbetarrörelsens uppsving på allvar börjar. Ofta har man också varit mer intresserad av arbetarna inom fabriksindustrin än hantverkets arbetare, vilket i och för sig är förståeligt. Det industriella genombrottet är lätt iakttagbart och avgörande nytt, och industriarbetare kom inom en relativt kort tid att utgöra majoriteten av fackföreningarnas medlemmar. Även en marxistisk tolkningsram, där det nya industriproletariatet setts som bärare av ett socialistiskt klassmedvetande, har bestämt detta intresse för fabriksindustrin.

Sedan länge har man vetat att de tidiga fackföreningarna bildades just inom hantverksyrken. Den senaste tidens forskning har också visat att hantverksarbetarna mot slutet av 1800-talet också var de som strejkade flitigast, bäst organiserat och mest framgångsrikt.[3] Arbetare inom hantverksyrkena spelade också en ledande roll när det socialdemokratiska partiet bildades 1889.[4] Mot denna bakgrund är det så mycket mer förvånande att vi vet så lite om hur förhållandena inom hantverket förändrats under decennierna före 1880-talet, och vad äldre traditioner eventuellt kan ha betytt för denna organisering. Det är inte ovanligt med allmänna hänvisningar till erfarenheter från skråtiden. Dessa kan tillmätas värde eftersom de gav organisationserfarenhet,[5] och de kan användas för att förklara vad man ofta sett som dessa fackföreningars betoning av samför-

stånd med mästarna och "skråmässig" yrkesprotektionism.[6] Men grundligare undersökningar har länge saknats.

En utgångspunkt för mitt intresse för hantverket under 1800-talet är att denna utveckling mot slutet av seklet inte kan förstås utan ett gott grepp om den föregående utvecklingen inom hantverket. Ett sådant studium måste gälla både de ekonomiska förhållandena och relationerna mellan mästare och gesäller samt hur dessa uppfattats av arbetarna.

Helt utan hjälp av tidigare forskning behöver man nu inte vara om man vill företa sig en sådan undersökning. Undantag från den karakteristik som nyss gjorts av svensk arbetarhistorisk forskning utgör flera av banden i *Den svenska arbetarklassens historia*. Detta verk gav utrymme åt även äldre perioder av arbetarnas historia och åt grupper som traditionellt givits mindre plats i forskningen. Här fick hantverkare, manufakturarbetare och jordbrukets arbetare sin givna plats.[7] Skildringen av hantverkarnas och manufakturarbetarnas historia slutar dock redan vid 1800-talets början. Ernst Söderlund har här skrivit den del som behandlar hantverket under 1600- och 1700-talen. Detta är, jämte hans avhandling om Stockholmshantverket under frihetstiden, de viktigaste hantverkshistoriska arbeten som skrivits i Sverige. Hans resultat skall närmare presenteras i kapitel 4.[8]

För 1800-talet anknyter Tom Söderbergs två arbeten om hantverkets historia till den punkt där Söderlunds framställning slutar. Söderbergs arbeten är värdefulla, men avsaknaden av grundliga specialstudier att basera framställningen på har gjort, att han i stor utsträckning varit hänvisad till att använda lätt tillgängligt material. Han har därför sällan kunnat gå på djupet.[9] En utförligare framställning av det svenska hantverkets ekonomiska historia under 1800-talet lyser fortfarande med sin frånvaro. Utan en sådan måste alla försök att diskutera förändrade relationer mellan mästare och gesäller sväva i luften.

Den senare tidens arbetarhistoriska forskning i Sverige har i flera avseenden fått en något annan karaktär än den tidigare forskningen. Den starka inriktningen på organisationer och på idéhistoriska aspekter har brutits. I stället har flera arbeten inriktats på produktionens förändring och den tekniska utvecklingen.[10] Även strejkhistoria har skrivits.[11] I de senare arbetena har, som redan nämnts, hantverksarbetarnas betydelse framhävts. Likväl torde det vara berättigat att säga att även den moderna forskningen mer uppmärksammat industriarbetare och tiden efter 1880, än hantverksarbetare och äldre tider.

Några forskningsinsatser under de allra senaste åren har dock direkt betydelse för att skapa förståelse för hantverkarnas historia under 1800-talet. Birgitta Skarin Frykman har i sin avhandling om bagarna i Göteborg under 1800-talet studerat framväxten av ett klassmedvetande vid seklets slut i ett yrke som vid seklets början var skråorganiserat.[12]

I sin analys utgår hon från en idealmodell av skråhantverket där familjens roll starkt betonas. Familjen utgjorde den centrala produktionsenheten, och skråämbetet fungerade som en "yrkesfamilj", där lärlingar och gesäller inlemmades på liknande sätt som barn i en vanlig familj. De skulle uppfostras till att som mästare bli "fullvuxna" medlemmar av familjen. För gesällerna innebar yrkesfamiljen att de underordnades en oinskränkt myndighet från sina mästare. I gengäld fick de del av yrkesfamiljens samhälleliga ställning och möjlighet att fostras till de kunskaper och färdigheter som krävdes för att bli mästare. Framhållandet av yrkesfamiljens ära och sedlighet blev ett medel för mästarna att hävda sin position i samhället. Familjen blev ett maktmedel för mästarna både mot det övriga samhället och mot gesällerna.

Skarin Frykman kan sedan visa att denna idealmodell i stora drag motsvarade verkligheten i Göteborg under tidigt 1800-tal. Därefter övergår hon till att diskutera förhållandet mellan skråtraditioner och framväxten av ett klassmedvetande. Arbetarna befann sig, enligt hennes analys, i ett spänningsfält mellan fasthållandet vid yrkesfamiljen och en satsning på klassgemenskap. Den makt som yrkesfamiljen givit mästarna över deras arbetare hade under skärpt konkurrens lett till allt mer exploaterande arbetsformer i bagerierna, som med bibehållandet av inneboendesystemet och extremt långa arbetstider kännetecknades av synnerligen dåliga arbetsförhållanden. Men för många gesäller tjänade fortfarande fasthållandet vid de äldre idealen till att hålla känslan av högre status levande.

En betydelsefull förändring inom hantverket var att gesällerna i ökande utsträckning gifte sig. Detta hade samband med minskade möjligheter för dem att etablera egna bagerier. Att de bildade egna familjer kom att underlätta lösbrytningen ur yrkesfamiljens band. Den grundläggande motsättningen mot mästarna kom därigenom att göras tydligare. Lösgörandet ur den äldre arbetsorganisationen underlättades också av framväxten av industriella bagerier, s k ångbagerier. I dessa upphävdes nattarbetet och inneboendet. Därigenom visades att det fanns andra former att ordna arbetssituationen än de som rådde inom hantverksbagerierna.

Betydelsen av skråtraditionerna bedömer Skarin Frykman huvudsakligen som negativ. Särskilt bar gesällerna med sig en social överlägsenhetskänsla som motverkade solidaritet med andra arbetare, både lärlingar och icke yrkesutbildade. Det var därför nödvändigt för fackföreningarnas företrädare att motarbeta de gamla gesälltraditionerna. Men uppbrottet var inte enkelt, det gamla hade också positiva sidor av solidaritet, och Skarin Frykman kan fint diskutera denna konflikt, som symboliserades i förhållandet till det gamla gesällskapets låda.

Lars Ekdahl har i sina forskningar om tryckeribranschen i Stockholm berört de gamla hantverkstraditionernas betydelse. Han kan där visa hur

en kamp om makten över arbetets organisation pågick i tryckeribranschen mellan konstförvanter och principaler redan på 1700-talet. En sådan konflikt är alltså inte något nytt vid 1800-talets slut, och Ekdahl anser det vara viktigt att ställa frågan om inte denna senare kamp är en fortsättning av ett förfackligt motstånd.[13]

Några forskare har på senare tid behandlat smideshantverket i Eskilstuna fristad. Fristaden etablerades 1771. Här skulle smideshantverkare få driva rörelse utan hinder av skråordningen. Förhoppningen var att förläggare skulle ingripa organiserande i produktionen och genom tillskott av kapital skapa ett centrum för metallhantverk. I detta avseende blev försöket en framgång. Ann Hörsell har i sin avhandling om hantverkarna i Eskilstuna behandlat de ekonomiska och demografiska konsekvenserna av detta.[14] Hon betonar att framväxten av kapitalistiska relationer inom Fristadens hantverk medförde, att ett skikt av gifta gesäller, vana vid lönarbete, växte fram. Detta var sedan en betingelse för Eskilstunas utveckling till ett centrum för en fabriksorganiserad metallindustri. De nya grupperna av kapitalistiska företagare rekryterades också ofta ur de mindre producenternas led.

Hörsell intresserar sig föga för hur relationerna mellan mästare och gesäller gestaltat sig i vardagen. Detta gör i stället Lars Magnusson som i flera arbeten berört förhållanden i Eskilstuna. Här försöker han återskapa en hantverkets kultur baserad på den småskaliga, förlagsorganiserade produktionen. Han betonar gesällernas självständighet, och hur de genom upprätthållandet av oregelbundna arbetsvanor kunde skaffa sig ett oberoende, som fabriksägarna senare under 1800-talet fick anstränga sig för att bryta ner. Han har också diskuterat de konflikter som orsakades av arbetarnas möjligheter att arbeta på egen hand och att undanhålla arbetsprodukter från mästare och förläggare.[15]

Som synes finns det tack vare de senaste årens forskning nu en del resultat att ta ställning till om man vill ställa frågor om hantverkets förändringsprocess under 1800-talet. Olika aspekter har uppmärksammats. Betydelsen av familjen har särskilt framhävts av Frykman men markeras också av Hörsell. Ekdahl och Magnusson har mer intresserat sig för konflikterna mellan mästare och gesäller.

Denna inledning har markerat att ett av de skäl som gjort att jag valt att studera hantverket under 1800-talet varit mitt intresse för långsiktiga förändringar av relationerna mellan mästare och gesäller och vad dessa förändringar betytt för uppkomsten av ett klassmedvetande och en arbetarrörelse vid 1800-talets slut. Ytterligare breddade och fördjupade kunskaper om hantverket under den sena skråtiden är en förutsättning för en sådan analys.

Avsikten med denna avhandling är att försöka lägga en grund för en

förståelse av 1800-talets utveckling genom att studera hur relationerna mellan mästare och gesäller gestaltade sig under den sena skråtiden. Utan sådan kunskap kan vi inte veta vad som förändrats under den senare utvecklingen, vad som varit nytt, eller vad som kan tolkas som kontinuitet från äldre traditioner. Den främre tidgränsen är satt till 1847, eftersom skråämbetena avskaffades detta år och hantverkets legala ramar därigenom väsentligt ändrades. Åren runt 1850 såg också tidiga former av socialism göra sitt intåg i Sverige och en liberal arbetarrörelse började växa fram.[16] Samtidigt pågick politiskt en förändring av en äldre stat, med en omfattande direkt reglering av samhället, i riktning mot en liberalt uppbyggd stat, där allt mer överläts till marknadens självreglering och till enskilda initiativ. Några synpunkter på utvecklingen efter 1847 skall lämnas i det avslutande kapitlet.

Vad man kan kalla en arbetarhistorisk problematik har fört mig in i studiet av det sena skråhantverket. Men det finns givetvis även andra skäl att ta upp det tidiga 1800-talets hantverk till behandling. Hundraårsperioden efter 1750 är en period som kännetecknades av en snabb samhällsomvandling med frambrytande kapitalistiska element. Ett studium av hantverkets förändring under perioden kan bidra till förståelsen av det svenska samhällets dynamik under denna period. Hantverket hade under äldre tid utgjort en av de viktigaste formerna för varuproduktion och spelade vid 1800-talets början en fortsatt viktig roll.

Hantverket med dess nära förening mellan familj, hushåll och produktion var i detta avseende karakteristiskt för äldre tider. Ett studium av detta kan därför bidra till en ökad kunskap om sambanden mellan ekonomi och familjeorganisation. Hantverkarna utgjorde också ett betydande inslag i de äldre svenska städerna, och ett studium av dem kan därför förväntas ge väsentliga bidrag till vår kunskap om städernas funktion och struktur. Även om *huvudproblematiken* i denna undersökning gäller relationerna mellan mästare och gesäller, så skall jag försöka sätta in dessa relationer i ett helhetsperspektiv på hantverket.

Undersökningen kommer att genomföras som en lokal studie av förhållandena i Malmö. Lokalundersökningar av denna typ har visat sig vara fruktbara inom socialhistorisk forskning. Avsikten har varit att genom mikrostudier vinna en mer detaljerad insikt än vad som varit möjligt om man utgått från en central nivå. Likväl är det inte självklart att man bör välja en sådan uppläggning. Lokalstudiernas stora svaghet är självfallet att det är svårt att avgöra om man studerar en lokal avvikelse eller något som har en mer allmän giltighet. Många gånger är dock en sådan uppläggning nödvändig. Vill man vinna djupare insikt i sociala, ekonomiska och demografiska förhållanden i äldre tid måste man oftast genom mödosamt arbete med olika källmaterial söka återskapa en statistik som för samtidsforskaren

kan finnas tillgänglig i lätt avtappade dataregister. Detta är i allmänhet för en enskild forskare endast möjligt att göra för ett avgränsat område. Men samtidigt är det viktigt att komma ihåg att studiet av denna ort inte är ett självändamål. Det syftar till att belysa mer generella processer. Det blir därför viktigt att då och då under arbetet återknyta till denna nivå. För att ge maximal utdelning måste lokalundersökningen vara väl anknuten till generella frågeställningar. Systematiska jämförelser med andra resultat som vunnits för andra orter eller med andra metoder bör också göras. Slutsatser från en lokalundersökning får alltid en provisorisk prägel och kan givetvis inte göra anspråk på någon allmän giltighet. De kan likväl utgöra en god startpunkt för kommande undersökningar som kan tänkas ytterligare stärka, komplicera eller i grunden förändra de vunna resultaten.

I min undersökning kommer jag heller inte att helt avgränsa mig till Malmö. Det egentliga objektet är det svenska hantverkets utveckling och jag kommer därför att sträva efter att göra jämförelser med resultat som vunnits av andra forskare. På några punkter kommer också den lokala nivån att lämnas för aspekter som lämpligare kan studeras på nationell nivå.

Flera motiv finns för att välja Malmö som ort för undersökningen. Staden var bland de större i Sverige i början av 1800-talet. Dess senare utveckling har dessutom stort intresse ur den aspekt som jag inledningsvis skisserat. Stadens industrialisering började inte förrän vid mitten av 1800-talet, men därefter blev Malmö snabbt en av Sveriges främsta industristäder, samtidigt som folkmängden hastigt ökade. Från 1880-talet kom också ett av den svenska arbetarrörelsens starkaste fästen att finnas här.

Tidigare forskning om Malmö kan också bidra till att ge en god grund för arbetet. Inge Svensson har behandlat Malmöhantverkarna under 1800-talet, dels i ett arbete som behandlar tiden 1845-1890, dels i ett avsnitt i *Malmö stads historia*, del 3, där utvecklingen 1820-1870 berörs. Denna senare undersökning är relativt detaljerad och ger intressanta synpunkter på de ekonomiska förhållandena inom olika yrken. De problem som står i centrum för denna undersökning tas dock inte upp till systematisk behandling, men det kommer likväl att finnas anledning att på flera punkter återknyta till Svenssons framställning. Hantverket i Malmö under hundraårsperioden före 1820 har behandlats av Olle Helander.[17]

Innan den empiriska granskningen av hantverket i Malmö kan påbörjas finns det ett antal teoretiska överväganden som måste göras samtidigt som den valda metoden bör preciseras. Avhandlingens andra kapitel har till uppgift att göra detta.

2

Teoretiska och metodiska överväganden

Huvudperspektiv

En undersökning av hantverkets utveckling under 1800-talet och förändringen av relationerna mellan mästare och gesäller måste inledas med en diskussion av det perspektiv ur vilket denna omvandling bör studeras. Det är väsentligt att skapa en preliminär uppfattning om hantverket under tidigare perioder och om vilka centrala förändringar som kan tänkas ha ägt rum.

Enligt en säkert ännu vanlig uppfattning karaktäriserades 1800-talet av hantverkets nedgång i konkurrens med industrin. Många samtida iakttagare i samtiden såg hantverket som dömt till undergång. Fabrikerna med deras maskiner, arbetsdelning och nya kraftkällor skulle snart göra det omöjligt för de små hantverksverkstäderna att överleva. Kritik mot en sådan uppfattning framfördes dock tidigt, och denna har utvecklats särskilt i senare tids tyska hantverksforskning.[1]

De tyska forskarna har visat att hantverket kunde hävda sig väl och bidrog till den ekonomiska tillväxten under 1800-talet. Vissa yrken drabbades förvisso av konkurrens från industrin, men många andra yrken kunde dra nytta av den allmänna ekonomiska tillväxten och stundtals även av efterfrågan från industrin. Dessutom tillkom nya yrken som en följd av den ekonomiska omvandlingen.[2] Denna utveckling har i stora drag bekräftats även för andra länder än Tyskland. Det är alltså klart att man inte kan skriva hantverkets historia under 1800-talet ur ett nedgångs- eller undergångsperspektiv.

Forskning om 1800-talets samhällsomvandling har ofta starkt betonat de nya energikällorna och de tekniska framsteg som fabriksproduktionen byggde på. Fokus har kommit att riktas mot industrialiseringen i snäv mening. Ett typiskt uttryck för detta är den vanliga periodiseringen i ett förindustriellt och ett industriellt samhälle. En alltför stark fixering vid dessa faktorer har medfört att man ofta försummat att uppmärksamma att stora delar av den kraftiga produktionstillväxten ägde rum utan användande av någon ny energikälla och utan införande av nya maskiner. Den mänskliga muskelkraften fortsatte att spela en mycket viktig roll, och handarbete med traditionella hantverksredskap fortsatte att vara av största betydelse.[3]

Inom många hantverksyrken skedde inte någon mer betydande förändring av arbetstekniken under 1800-talet. Först under seklets andra hälft inträffade så småningom några viktiga tekniska förändringar, t ex införandet av symaskiner som kom att påverka både skrädderi och skomakeri. Den elektromagnetiska motorn kom mot sekelslutet också att få stor betydelse för hantverket.

Dessa förhållanden gör att det inte heller blir aktuellt att använda den tekniska förändringen och dess sociala sammanhang som det centrala perspektivet på hantverkets utveckling, något som annars varit en betydelsefull inriktning inom senare tids arbetarhistoriska forskning. Däremot är det givet att den teknologiska utvecklingen inte heller får glömmas bort inom en på hantverket inriktad forskning. Vissa yrken genomgick betydelsefulla tekniska förändringar. Som ett drastiskt exempel kan nämnas bryggerinäringen, som genom ändrade bryggmetoder under 1800-talet övergick från hantverksbryggning till industribryggning. Givetvis bör man vara uppmärksam på tekniska förändringar som kan ha ägt rum inom enskilda hantverksyrken; någon huvudaspekt kan detta likväl knappast vara.

Även om omfattande förändringar i arbetstekniken inte ägt rum inom de flesta hantverksyrken, betyder detta inte att hantverket under 1800-talet förblivit helt oförändrat. En strukturomvandling har ägt rum. Hantverket har inte överlevt utan att genomgå omfattande förändringar. Mot slutet av seklet är en av de viktigaste att allt fler hantverkare har övergått från nyproduktion till reparation och försäljning. Hantverkarens förhållande till marknaden har också förändrats. Produktion för en anonym och ickelokal marknad blivit väsentligt vanligare. I samband med detta har produktionen kommit att organiseras på nya sätt. Att alltför snabbt godta den "optimistiska" uppfattningen om hantverkets framgångsrika anpassning till nya förhållanden, kan leda till att man inte tillräckligt uppmärksammar och klargör dessa förändringar. Att "hantverket" inte gick under behöver inte betyda att inte den typ av hantverk som dominerade i seklets början hade minskat avsevärt i betydelse.

Enligt min mening är det mest fruktbart att se denna förändringsprocess mot bakgrund av *kapitalismens framväxt*. Redan innan industrin intagit sin ledande roll, höll det europeiska samhället på att omvandlas. Den s k agrara revolutionen hade medfört en omvandling av jordbruket, produktionen för en marknad hade tillväxt och allt större delar av befolkningen proletariserades. Denna kapitalistiska transformation lade grunden för den industriella utveckling som sedan följde. Till skillnad från en begreppsapparat som lägger tyngdpunkten på det industriella genombrottet innebär en betoning av kapitalismens framväxt att den omfattande samhällsomvandling som föregått industrialiseringen blir lika central som denna.

Huvudperspektivet i denna avhandling sätter alltså in hantverket i det svenska samhällets utveckling i kapitalistisk riktning och de förändrade sociala relationer som denna medfört. Därmed är det givetvis inte sagt att jag tänker hävda att hantverket verkligen blev kapitalistiskt under den tid jag behandlar. Det valda perspektivet är en probleminriktning, inte en färdig lösning.

Kapitalism

Innan framställningen går vidare är det uppenbarligen av vikt att försöka klargöra vad jag avser med begreppet 'kapitalism'. Det används flitigt men definieras inte lika ofta. Dock tror jag att det är ganska okontroversiellt att säga att kapitalism kännetecknas av utvecklade marknader för både varor och arbetskraft.

Det första kännetecknet för kapitalismen blir då att den huvudsakliga varuproduktionen sker för marknader där varorna fritt kan säljas och köpas. På varumarknaden råder i idealfallet fri konkurrens.

Kapitalismen kännetecknas också av att produktionsmedlen ägs och kontrolleras av en grupp personer, medan övriga inte själva förfogar över produktionsmedel. För att förtjäna sitt levebröd måste dessa därför sälja sin arbetskraft till kapitalägaren. Som ersättning får arbetaren en lön. Arbetskraften blir på detta sätt också en vara på en marknad, där kapitalist och arbetare principiellt uppträder som köpare och säljare av "varan" arbete.

Så långt tror jag inte att min definition är särskilt kontroversiell. Kanske kunde man också nöja sig med dessa två kriterier på kapitalistisk produktion. Jag tror dock att det är fruktbart att föra in ett tredje kriterium. Skälet är att marknader för varor och arbete har funnits långt innan den period som vi normalt förknippar med kapitalismen. Visserligen kan man med fog

säga att marknader inte hade samma omfattning eller totala betydelse som de fått i vår tid, men jag tror att det också är typiskt att dessa marknader var inlemmade i samhället på ett annorlunda sätt. Denna punkt kräver en något utförligare argumentering än de tidigare.

Utgångspunkten skall tas i ett begrepp som använts av Karl Polanyi, nämligen något han kallar ekonomins "inbäddning" ("embeddedness").[4] Med termen "inbäddning" avser Polanyi att produktion och distribution inte äger rum i en separat avgränsad ekonomisk sfär styrd av en renodlat ekonomisk rationalitet, utan är inbäddade i sociala relationer av icke-ekonomiskt slag. Dessa relationer kunde gälla familj, släkt, klan, by, stam, etc.[5] Först under kapitalismens utveckling och marknadsekonomins expansion avgränsas en separat ekonomisk sfär, styrd av egna lagar, nämligen de som uppställs av utbud och efterfrågan.

Polanyi tänker sig att marknadsrelationer är ett förhållandevis sent fenomen i historien. På denna punkt är hans teori starkt kontroversiell och enligt min uppfattning klart tvivelaktig.[6] Däremot tror jag att denna tanke på ekonomins "inbäddning" är fruktbar för analysen av förkapitalistiska samhällens ekonomi. Ekonomiska förhållanden förefaller helt enkelt inte ha haft samma självständighet i förhållande till andra sociala förhållanden som de har idag. Även en författare som Fredric L Pryor, som kritiserar Polanyis uppfattning att marknader inte fanns i äldre tid, har påpekat att en sådan inbäddning i sociala relationer är typisk för marknadsrelationer i "primitiva" samhällen och bondesamhällen. Detta skiljer marknadsrelationer i dessa samhällen från dem vi känner.[7]

Den kapitalistiska utvecklingen har däremot medfört att marknadsrelationerna allt mer fått självständighet och kommit att inta en allt viktigare roll i det sätt samhället organiserats på. Detta skulle jag vilja kalla *marknadens emancipering*.

En invändning mot tanken på "marknadens emancipering" är att framhäva att någon renodlad ekonomisk rationalitet eller en helt självständig ekonomi inte heller finns i dagens kapitalistiska samhällen. Detta är naturligtvis sant. Ekonomiska relationer kan aldrig helt lösgöras ur andra sociala sammanhang. Marshall Sahlins har i en intressant analys framhävt hur starkt kulturellt präglad vår ekonomi är. Symboliska värden är avgörande för om varor kan säljas eller ej. Däremot menar han att ekonomin under kapitalismen har blivit den centrala källan till den symbolskapande processen; den ekonomiska sfären framstår som strukturellt dominerande. Denna strukturella dominans för ekonomin skiljer moderna samhällen från s k "primitiva" samhällen.[8]

Tanken på "marknadens emancipering" får inte uppfattas som ett fullständigt antingen eller. Snarare bör man tänka sig en skala där man kan befinna sig mer eller mindre nära den ena polen eller den andra. Då tror

jag det är berättigat att hävda att ekonomin i dagens samhällen har en väsentligt högre grad av självständighet och dominans än vad den hade före kapitalismen genombrott. Det är också denna aspekt som jag avser att låta vara ett tredje kriterium på kapitalism i denna undersökning. Innebörden av "ekonomins inbäddning" hoppas jag skall framstå klarare under framställningens fortsatta gång.

Förkapitalistiskt hantverk. En idealmodell

Jag har nu preciserat att jag avser att låta kapitalismens framväxt vara huvudaspekten på hantverkets förändring. Det är då angeläget att preliminärt försöka diskutera vad denna utveckling kan ha betytt för just hantverket. Först måste man skapa sig en bild av hur ett förkapitalistiskt hantverkssystem gestaltat sig. Jag skall försöka göra detta i form av en idealmodell av förkapitalistiskt hantverk, baserad på äldre litteratur och allmänna överväganden. Den avser att renodla vissa karakteristiska drag och gör inte anspråk på att helt överensstämma med en faktisk förfluten verklighet.[9] I vilken utsträckning en äldre tids hantverk passat in på denna beskrivning är en empirisk fråga. Dock är det givetvis min bestämda uppfattning att modellen i stora drag beskriver ett hantverkssystem som funnits. Denna modell skall senare användas för att undersöka i vilken grad det tidiga 1800-talets hantverk ännu kan betecknas som förkapitalistiskt.

Jag har i inledningen redan nämnt att Skarin Frykman använt ett i princip likartat tillvägagångssätt i sin undersökning av Göteborgsbagarna. Min modell har utarbetats oberoende av hennes och skiljer sig också på flera punkter. Hon har valt att lägga tyngdpunkten på parallellerna mellan yrkets medlemmar och en familj. Skråorganisationen kommer att fungera som en yrkesfamilj, där lärlingar och gesäller integreras som de vuxna medlemmarnas – mästarnas – söner. Genom att det ställs i utsikt att de skall få bli fullvärdiga medlemmar i familjen när deras fostran är fullbordad, och genom att familjens gemensamma intressen betonas, motverkas den splittring som skulle kunnat uppstå ur den objektiva intressemotsättningen mellan mästarna som köpare av arbetskraft och gesällerna som säljare av arbetskraft.

Denna aspekt på skråämbetet som en överfamilj saknas i min modell. Jag menar att den i och för sig är fruktbar, men jag har ett något annat sätt att betrakta förhållandet mellan mästare och gesäller i det äldre hantverket. Medan Skarin Frykman betraktar det som ett lönarbetarförhållande, vars realitet måste döljas genom ideologin om yrkesfamiljen, menar jag, som strax närmare skall utvecklas, att relationen inte bör betraktas som en riktig

lönarbetarrelation. Det förefaller mig som detta är den viktigaste skillnaden mellan våra modeller. Inte heller lägger jag samma vikt vid skråämbetet som en yrkesfamilj, även om vi snart skall se att familjen spelar en stor roll också i min modell.[10]

Ordet 'hantverk' har jag hittills använt i en vag mening som småskalig produktion, baserad på kvalificerat handarbete. Men ordet kan också ges en mer precis innebörd. Den definition jag här skall använda har övertagits från ett arbete av Karl Heinrich Kaufhold där denne presenterar en typologi över företagsformer. Denna definition av hantverk utgör, enligt min uppfattning, ett av kännemärkena på förkapitalistiskt hantverk, men är givetvis inte enbart giltig för detta. Hantverk som överenstämmer med denna definition finns än i dag.[11]

Hantverk utmärks, enligt Kaufholds definition, av att företagaren själv disponerar produktionsmedel och själv deltager i produktionen. Hantverkaren är både juridiskt och ekonomiskt självständig, vilket innebär att han själv kan välja både råvaruleverantörer och kunder. I arbetsprocessen dominerar handarbete; de maskiner som kan användas är beroende av arbetarens handlag för resultatet.[12] Verkstadsstorleken är liten, men det går inte att ange någon viss gräns som inte får överskridas.

Hantverkaren kan arbeta antingen för försäljning av varor på en anonym marknad eller på beställning. Det förra kan kallas "försäljningshantverk" eller "prishantverk" ("Preiswerk"). Detta innebär att hantverkaren tillverkar varan med egna råvaror för att sedan sälja den för ett givet *pris* på marknaden (därav den tyska benämningen). Produktion för beställning kan kallas "beställningshantverk" eller "lönehantverk" ("Lohnwerk"). I detta fall är det kunden som består råvaran och hantverkarens ersättning kan här sägas utgöra en *lön* för det utförda arbetet. Det senare innebär inte att hantverkarens självständighet inskränks, så länge hans arbete utnyttjas av en större och växlande kundkrets.[13]

Hantverkaren kan alltså mycket väl producera för en anonym marknad och detta har alltid varit vanligt. Det bör dock tilläggas till Kaufholds definition att försäljningen av varan skall ske av hantverkaren själv. Antingen det gäller löne- eller prishantverk skall hantverkaren ha en direktkontakt med kunden. En följd av detta är att produktionen måste ske för en relativt lokal marknad.

Hantverk utmärks också av att en omfattande arbetsdelning inte var genomförd på det sätt som ägde rum inom manufakturindustrin. Det var i huvudsak så att en arbetare genomförde samtliga arbetsmoment som behövdes i produktionen. Givetvis förekom en viss arbetsdelning i hantverksverkstaden. Enklare uppgifter utfördes normalt av lärlingarna och vi får väl tänka oss att mästarna lade sin hand vid de mer avancerade momenten i produktionen. Den arbetsdelning som förekom var dock huvudsak-

ligen knuten till hantverkets utbildningssystem - lärlingar, gesäller och mästare - och en systematisk nedbrytning av arbetet i mindre delar har varit mindre vanlig.[14]

Den definition som här givits av hantverk ingår i min idealmodell, men den är ensam inte tillräcklig för att fastställa existensen av förkapitalistiskt hantverk.

En väsentlig aspekt på äldre tiders hantverk är den nära knytningen mellan familjebildning och uppnåendet av självständighet. Detta var nu inget unikt just för hantverket. I Västeuropa hade utvecklats ett karakteristiskt mönster för familjebildning, där äktenskapet var knutet till möjligheten att överta en ekonomisk resurs. För bönder rörde det sig om möjligheten att överta en gård. En följd av detta var Västeuropas höga äktenskapsålder; denna låg i genomsnitt runt 25 år eller något däröver.[15] Inom hantverket var det normalt så, att man gifte sig först när man blev mästare, men då var det också regel att man gifte sig. Ernst Söderlund har t ex visat att över 90 procent av hantverksmästarna i frihetstidens Stockholm var gifta. Stundtals förekom det t o m att det var ett villkor för att bli mästare att man också gifte sig.[16]

Ett problem vid forskning om äldre tiders hantverk är hur man skall betrakta relationen mellan mästare och gesäll. Var det inte fråga om kapitalistiskt lönarbete när gesällen sålde sin arbetskraft till mästaren? Givetvis finns det ett moment av lönarbete i denna relation, men jag menar att man likväl inte kan förstå denna relation som i huvudsak kapitalistisk. Ett skäl kan vara att gesällen ofta själv var innehavare av produktionsmedel i den meningen att han ägde verktyg. Detta framhävs t ex av Jürgen Kuczynski.[17] Att gesällen själv ägde sina verktyg är naturligtvis inte oväsentligt, eftersom det gav honom vissa möjligheter att göra sig oberoende av mästaren. Men jag tror likväl detta är en mindre viktig aspekt. Normalt torde gesällerna inte ha ägt mer än en begränsad verktygsuppsättning. Dessutom torde det ha förekommit att hantverkare såväl inom byggnads- som tillverkningsindustri själva har ägt sina verktyg, utan att vi därför skulle vilja betrakta dem som annat än lönarbetare.

En mer väsentlig aspekt förefaller mig vara att gesällen inte förmodades vara gesäll hela sitt liv. I det "ideala" fallet - och det är ju det som här diskuteras - skulle varje hantverkare fullborda en yrkeskarriär genom att passera de tre utbildningsstadier som hantverkarna indelades i. Han skulle börja som lärling. Efter att ha inhämtat grundläggande yrkeskunskap, skulle han fortsätta att förkovra sig som gesäll i någon mästares tjänst, för att slutligen själv bli mästare och etablera en självständig rörelse. Ställningen som arbetare skulle alltså vara tillfällig i hantverkarens livslopp, och under den tiden skulle han inte gifta sig utan ingå i mästarens hushåll.

Permanenta lönarbetare med självständig familjebildning skulle alltså idealt inte finnas inom hantverket.

Kaufhold har hävdat att man inte kan avvisa att gesällerna var lönarbetare endast med hänvisning till att ställningen som lönarbetare var temporär. Han påpekar att "livslånga" gesäller funnits i Tyskland åtminstone sedan medeltiden. Detta är säkert korrekt, men behöver i sig inte hindra att normalfallet har varit att gesällerna kunnat uppnå självständighet. För svensk del har några mer detaljerade undersökningar av förhållandet inte utförts, men det är en spridd uppfattning att karriärstegen verkligen fungerade. De två viktigaste handböckerna i historia för universiteten speglar i alla händelser en sådan uppfattning. Sten Carlsson skriver att "...lärlings- och gesällstadierna blott var etapper på vägen för blivande mästare" och Lars-Arne Norborg instämmer: "Lärpojkarna och gesällerna blev normalt själva i sinom tid mästare." [18] I den utsträckning det verkligen var så vill jag hävda att vi har att göra med något annat än ett kapitalistiskt förhållande.

En annan viktig sida av relationen mellan mästare och gesäll var att gesällen normalt bodde i mästarens hus och fick ut en stor del av sin lön i form av husrum och mat. Mästarens relation till sina arbetare var modellerad på relationen mellan fader och son. Mästaren hade ett fostrande ansvar för sina arbetare, medan dessa i gengäld var skyldiga denne lydnad och respekt. Inom mästarens hushåll var gesällen också underkastad mästarens myndighet som husbonde, och mästaren hade kontroll över en större del av gesällens liv än vad som är fallet vid vanligt lönarbete.

Integreringen av arbetarna i mästarens hushåll, med en relation som var färgad av förhållandet mellan familjemedlemmar, vill jag kalla *kvasifamiljär* eller *patriarkal*. Detta var givetvis inte något som endast utmärkte hantverket. I det förkapitalistiska samhället utgjorde *hushållet* den enhet inom vilken produktionen i allmänhet ägde rum. I den mån anställda användes för produktionen ingick de normalt i hushållet. Detta gällde både på landsbygd och i städer.

I flera avseenden kan man alltså med fog hävda att det inte fanns en "ren" ekonomisk relation mellan mästaren och gesällen inom det förkapitalistiska hantverket. Lönerelationen var, som vi sett, "inbäddad" i sociala förpliktelser av familjär karaktär. Gesällerna var normalt sett inte heller permanenta lönarbetare; ställningen som beroende arbetare skulle vara temporär. Dessa faktorer gör att man inte bör betrakta gesällerna som lönarbetare.[19]

Det förhållandet att en renodlat ekonomisk relation saknas är naturligtvis nära knutet till det jag tidigare presenterat som det tredje kriteriet på kapitalism, alltså tanken på marknadsrelationernas "inbäddning". Hantverket kan väl användas för att illustrera det sätt på vilket ekonomiska relationer inbäddades i andra relationer och funktioner i ett äldre samhälle.

Jürgen Bergmann har i ett arbete om Berlinhantverket under 1800-talet också menat att det äldre hantverkssystemet inte endast kan bestämmas utifrån sina ekonomiska funktioner. Förutom de ekonomiska intressena skulle även sociala, politiska, juridiska, religiösa och stundtals även militära intressen tillgodoses. Detta anser Bergmann vara ett väsentligt kännetecken för äldre hantverk.[20]

Andreas Griessinger har i sin tur, i ett arbete om tyska hantverksgesällers konflikter med mästare och myndigheter, utvecklat liknande tankegångar.[21] Han utnyttjar Polanyis tanke på en "inbäddad ekonomi" för att beskriva hantverket som produktionsform. Hantverket utmärks av den obetydliga arbetsdelningen och arbetarnas kontroll över arbetsprocessen. Arbetsprocessens utfall är huvudsakligen beroende av arbetskraftens kvalitet och kvantitet, mindre av den tekniska utrustningen. En sådan produktion organiseras mest ändamålsenligt, enligt Griessinger, inom ramen för familjer. Dessa faktorer får till följd att det inte skapas ett autonomt ekonomiskt handlingsfält; ekonomiska förhållanden blir inte helt dominerande för produktionen och relationerna mellan människorna i hantverket. I stället får icke-ekonomiska förhållanden en "funktionell dominans".

Både Bergmann och Griessinger ger exempel på hur ekonomin inordnats i andra relationer genom att räkna upp de många funktioner som skråämbetena hade. Förutom de mer snävt ekonomiska funktionerna fullgjorde de ofta religiösa funktioner, t ex anordnandet av mässor och processioner. De fungerade som juridiska instanser med domsrätt inom yrkets område. De skulle vårda sig om sjuka och gamla, anordna begravningar och fester. Griessinger påpekar också att en del av de ekonomiska uppgifterna också hade en icke-ekonomisk aspekt. Att vaka över kvalitet och bekämpa konkurrens var också ett värnande om gruppens status och ära. Något liknande gäller för gesällernas organisationer, gesällskapen.[22]

Bergmann och Griessinger hämtar sina exempel från Tyskland, men mycket av vad de säger gäller även Sverige. Här har visserligen skråämbetenas religiösa uppgifter försvunnit efter reformationen, men i övrigt hade de även i Sverige juridiska och sociala uppgifter. Det är också väsentligt att betona den nära knytningen till politiskt inflytande. Att bli mästare och skråmedlem innebar också att man blev borgare i staden. Detta innebar dels att man fick deltaga i stadens styrelse och genom borgarståndet i rikets skötsel, dels förpliktelser att genom skatter och arbetsinsatser tjäna staden. Ekonomiskt oberoende var alltså direkt knutet till politisk fullmyndighet. Det har hävdats att borgaren i realiteten befann sig i ett tjänsteförhållande till staden, vilket hade stora likheter med annan allmän tjänst.[23]

Skråns existens innebar också att det fanns vissa restriktioner i användandet av egendom. Hur starka dessa var kunde variera, men en väsentlig inskränkning är gemensam för alla skråsystem. Mästarna var tvungna att ha

en yrkesutbildning och själva ha arbetat åt andra under sin tid som lärling och gesäll. Enbart tillgång till ekonomiska resurser räckte inte för att starta en verkstad. Detta är en aspekt som Karl Marx framhävde. Mästaren är inte fri att använda sitt kapital utanför sitt eget yrke och kan endast disponera det i enlighet med traditionens och skråämbetets regler.[24]

Efter denna relativt utförliga diskussion kan det nu vara lämpligt att försöka sammanfatta min idealmodell i några få punkter.

1. Mästaren var ekonomiskt självständig och hade en direkt kontakt med sina kunder, antingen produktionen skedde för avsalu eller på beställning.
2. Produktionsenheterna var små och mästaren deltog själv i arbetet. Den begränsade arbetsdelning som förekom var knuten till statusindelningen av hantverkare i lärlingar, gesäller och mästare.
3. Gesäller och lärlingar var ogifta och bodde i mästarens hushåll.
4. Varje hantverkare förväntades förr eller senare bli mästare. Ställningen som beroende arbetare var bara temporär i livscykeln.
5. Familjebildning skulle normalt ske i samband med uppnåendet av mästarvärdighet.
6. Ekonomiska relationer var nära inbäddade i andra relationer och hade därför en relativt låg grad av oberoende.[25]

Kapitalistisk utveckling inom hantverket

Sedan denna idealmodell av förkapitalistiskt hantverk presenterats, finns det närmast anledning att diskutera vilka förändringar inom hantverket som kan tolkas som en kapitalistisk utveckling.

Internationell forskning om hantverket under 1800-talet har betonat att genomgripande organisatoriska förändringar ägt rum som ändrat mästarens relation till marknaden och minskat hans ekonomiska självständighet.

Många hantverkare, särskilt i de större europeiska städerna, kom att underkastas olika former av förlagsproduktion. Detta innebar att hantverkaren kom att bli beroende av personer som levererade råvaror och organiserade avsättningen. I vissa fall kunde även kontrollen över en del av produktionen förloras. Denna utveckling kunde ta sig många olika former och dessa skall här exemplifieras från några olika håll i Europa.

I Berlin förekom det på 1820-talet att vissa mästare i yrken arbetade på andra mästares uppdrag och att många fler arbetade för köpmäns och affärsidkares räkning. Hantverkarnas avhängighet av andra företagare kom senare under 1800-talet att öka. Enligt uppgifter från 1840-talet arbetade

de flesta av stadens skomakare och snickare och nästan alla skräddare för större affärer, s k magasin. Inom dessa yrken hade utvecklingen mot minskad självständighet för mästarna kommit längst. Kännetecknande var också en polarisering mellan många fattigare mästare och en mindre grupp förmögna. Endast de mer förmögna, med stora verkstäder, hade fullt ut kunnat behålla sin självständighet.[26]

I Berlin tycks hantverkarna främst ha blivit beroende av större affärer som sålde varorna i staden. Annars var det vanligt att sådana beroendeförhållanden utvecklades i yrken som specialiserade sig på avsättning på en överlokal marknad. I Nürnberg arbetade hantverket, särskilt inom metallyrkena, i stor utsträckning på export. Detta medförde att mästarna blev beroende av köpmän för avsättningen av sina varor. Samtidigt hade det till följd att en långt gående specialisering genomfördes, där varje verkstad koncentrerade sig på några få av de varor som tillhörde yrket.[27]

I England dominerades många av de stora städerna ännu långt in på 1800-talet av småskalig företagsamhet. Men inom hantverket spred sig olika former av förlagssystem. I London förenades en fortsatt småskalighet med allt mer utbredd förlagsproduktion och specialisering av verkstäderna. Dels ökade hantverkarnas beroende, dels kom outbildad arbetskraft att användas i allt högre grad.[28]

Denna utveckling ägde också rum i Förenta Staterna. I New York fortsatte hantverket att dominera, men förlagsarbete, arbetsdelning, kvinnoarbete och utnyttjande av lärlingar bredde ut sig och medförde omfattande förändringar, särskilt efter 1820. Även i en liten stad som Rochester i västra New York kom skoproduktionen från ungefär 1830 att bli organiserad i ett förlagsssystem.[29]

Det är väl värt att lägga märke till att dessa förändringar genomfördes utan att den grundläggande arbetstekniken förändrades. Det var i stället organisationen av produktionen som förändrades. Den kom att anpassas för avsättning på en väsentligt större marknad än vad det äldre hantverket haft. Utvecklingen ägde framför allt rum i yrken som arbetade för massbehov. Typiska sådana yrken var skomakare, skräddare och snickare. I dessa yrken kunde det förekomma att hela städer specialiserade sig på förlagsproduktion av en viss vara. Northampton kom att bli ett centrum för skomakeri för export. I USA kom Lynn i Massachusetts att bli den stora skostaden. Paris blev redan tidigt under 1800-talet konfektionsindustrins centrum.[30] I dessa städer kom tillverkningen länge att organiseras genom att arbete lämnades ut till arbetare som utförde produktionen i sina hem.

Denna utveckling mot förlagsproduktion är givetvis inte något unikt för stadshantverk. Tvärtom förknippar vi denna produktionsform i ännu högre grad med landsbygden. Särskilt inom textilindustri, men även inom andra näringar, hade en marknadsproduktion under lång tid brett ut sig på

landsbygden i förlagets form. Detta fenomen har på senare år blivit föremål för stort forskningsintresse under termen "protoindustrialisering" (jfr kapitel 3, not 24). Under 1800-talet når dessa organisationsformer i ökande grad även städerna.

Som redan sagts kunde utvecklingen ta sig olika former. Enligt Kaufholds schema över företagsformer, som jag ovan använt för en definition av hantverk, innebär förlag att producenten behåller sin rättsliga självständighet men förlorar den ekonomiska. Hantverkaren får råvaran levererad av en förläggare som också sköter varans avsättning. Produktionsprocessen kontrolleras dock av producenten. Förlag bör, enligt Kaufhold, skiljas från decentraliserade manufakturer. I de senare centraliseras en del av produktionen, i allmänhet begynnelse- eller slutstadierna. Förläggaren eller manufakturisten är här aktiv även i organiserandet av produktionen.[31]

Den decentraliserade manufakturen motsvarade säkert ganska väl förhållandet inom t ex de stora skocentra i Lynn och Northampton, eller konfektionsindustrin i Paris. I dessa fall var det vanligt att den ursprungliga tillskärningen sköttes av några yrkesskickliga arbetare innan varan lämnades ut till de huvudsakliga arbetarna. Genom denna arbetsdelning kunde kraven på yrkesskicklighet hos de senare sänkas. I dessa fall var det inte arbetare som formellt var mästare i sitt yrke som blev förlagda. Däremot kunde hantverksmästare organisera sådan produktion. Inom den egentliga förlagsproduktionen var det däremot vanligt att formellt självständiga mästare förlorade en hel del av sin självständighet genom att bli beroende av någon enstaka beställare. Detta beroende kunde variera, t ex om förläggaren levererade samtliga råvaror eller endast beställde färdiga varor. På så sätt kom kapitalistisk organisation att tränga in i hantverket genom att mästarna förlorade sin direktkontakt med en marknad som blev alltmer omfattande. Mästarna har förlorat en del av den självständighet som kännetecknat den förkapitalistiska hantverkaren. Andra mästare kunde i gengäld bli förläggare och därmed utöka verksamheten långt utöver sin egen hantverksverkstad.

Det kan vara värt att notera att denna förändring kan vara svår att iakttaga om man enbart ser till hantverkarnas numerär. Utvecklingen innebar ju att formellt självständiga mästare hade blivit beroende. Detta kan givetvis inte framgå av en statistik som redovisar antalet verkstäder.

En annan förändring i kapitalistisk riktning inom hantverket som kan äga rum oberoende av den utveckling som ovan skisserats, är att relationen mellan mästare och gesäller blir mer av en ekonomisk relation. Systemet med inneboende ogifta gesäller blev efterhand allt ovanligare. Utvecklingen skedde dock med olika takt i olika länder.[32] Genom att gesällerna kom att bilda egna hushåll och gifta sig, upplöstes de patriarkala hushållen. Därmed kom den ekonomiska aspekten av relationen mästare-gesäll att bli

mer entydig. Lönen kom också att helt betalas i pengar. Samtidigt bör gesällernas familjebildning ha inneburit att de accepterat att deras ställning som arbetare var permanent. Enligt min mening har vi då anledning att tala om en kapitalistisk relation mellan mästare och gesäller.

Medan den nyssnämnda utvecklingen mot förlagsproduktion kan vara svår att finna belägg för, är det väsentligt enklare att följa utvecklingen av rent lönarbete inom hantverket. Det kan göras genom att i folkbokföring spåra gesällernas hushållsbildning, och denna förändring inom hantverket kan därför enkelt mätas kvantitativt.

När det gäller relationen mellan mästare och gesäll får vi alltså en utveckling mot en mer utpräglad avgränsning av ekonomiska förhållanden. Detta är också karakteristiskt för den svenska samhällsutvecklingen under 1800-talet. Skråns upplösning, näringsfrihetens införande och ståndssamhällets avskaffande innebar att ekonomiska förhållanden emanciperas ur sina täta bindningar i andra relationer. Inom hantverket innebar detta att begränsningarna på mästarens användning av sitt kapital försvinner, samtidigt som yrkesorganisationernas juridiska, sociala och politiska funktioner avskaffas. Även i detta avseende kan vi då tala om en kapitalistisk utveckling.

Väsentligt är att märka att denna utveckling kan äga rum utan att hantverket i vid mening går under. Det kan fortsätta att vara småskalig produktion byggd på handarbete. Men denna har nu integrerats i en kapitalistisk produktion.

I vilken utsträckning svenska hantverksmästares oberoende gått förlorat genom spridningen av förlagssystem vet vi lite om idag. Att de ekonomiska relationerna blivit mer renodlade under 1800-talets lopp är tydligt. Däremot vet vi på denna punkt mycket lite om kronologin. Avhandlingens huvudproblem kommer att vara i vilken utsträckning en kapitalistisk utveckling ägt rum inom Malmöhantverket under 1800-talet fram till skråns avskaffande 1847.

Hantverksproduktionens ekonomiska förutsättningar

Undersökningens huvudproblem är härmed preciserat. Men det är uppenbart att utvecklingen inte kan ha varit enhetlig i alla yrken. Eftersom det är min avsikt att studera det totala hantverket, är det angeläget att också säga något om de generella faktorer som kan ha påverkat de ekonomiska förhållandena inom hantverket. Särkilt skall jag försöka uppmärksamma hur dessa kunnat påverka skilda yrken på olika sätt.[33]

Det första villkoret för produktion inom hantverket är givetvis att det

finns en *marknad* för yrkets produkter. En väsentlig skillnad går här mellan de yrken som arbetar för en mer lyxbetonad marknad och de yrken som arbetar för att tillfredställa nödvändighetsbehov såsom livsmedel, kläder, skor och bostäder. Ekonomisk utveckling kommer att påverka dessa yrken på olika sätt. Om ökat välstånd framförallt kommer de redan förmögna till del, kommer yrken med lyxinriktad produktion att gynnas. Dessa befolkningsgruppers elementära behov är redan tillgodosedda, och en inkomstökning kommer inte att väsenligt öka deras konsumtion av nödvändighetsvaror.[34] Om inkomstökningen däremot kommer lägre befolkningsskikt till del, kommer effekten att bli den motsatta, och inkomstökningen kommer i stor utsträckning att användas för varor som tillfredställer grundläggande behov. Därigenom kommer yrken som arbetar för nödvändighetsbehov att gynnas.

Men bilden bör nyanseras ytterligare. Inom samma yrke kan förekomma både en mera lyxbetonad produktion och en mera massmarknadsinriktad produktion. Låt oss ta skomakeri som exempel. Skodon behöver alla – i varje fall i kalla klimat – men dessa kan för förmögnare grupper också utformas som en lyxartikel. Skomakeri, i likhet med många andra yrken, har en segmenterad marknad. Välståndsökning inom olika sociala skikt kommer därför att påverka yrket på skilda sätt. Om en välståndsökning i bredare befolkningslager kommer till stånd, kommer efterfrågan att öka på enklare och billigare skor. Den relativa betydelsen av produktion för fattigare befolkningsskikt kommer att öka. Särskilt markerad blir denna utveckling, om grupper, som tidigare kunnat tillgodose sina behov genom självhushållning, i ökande grad måste tillgodose dem på marknaden. Framväxten av ett lönarbetande skikt i Sverige under den tidsperiod som här avhandlas bör ha kunnat få just denna följd.

En ökning av produktion för en massmarknad inom ett yrke har som följd att kraven på produkternas kvalitet kommer att minska. Detta gör det i sin tur möjligt att minska kvalifikationskraven på arbetskraften. Det blir också enklare att införa arbetsdelning. Denna utveckling ledde i t ex England till en uppdelning av många yrken i två delar, en "honourable trade" som arbetade för en elitmarknad med höga kvalitetskrav, och en "dishonourable trade" som arbetade med lägre kvalitetskrav för en massmarknad.[35]

Andra förändringar på marknaden måste också uppmärksammas. Det är här hantverket kan mötas av konkurrens från såväl industri som från import. Lokalt hantverk kan givetvis också påverkas av utvecklingen av förlagsorganiserat hantverk i städer eller på landsbygd även inom det egna landet.

Inom hantverket är givetvis den individuella *yrkesskickligheten* av största betydelse. Den skicklige yrkesmannen bör normalt ha större chanser att

uppnå välstånd än den mindre skicklige. Om man tar guldsmide som exempel är detta ganska givet. Här gäller det inte bara att behärska en komplicerad arbetsprocess, utan också att ge föremålen en konstnärlig utformning.

Betydelsen av detta bör dock ha varierat mellan såväl olika yrken som med vilken marknad man arbetade för. Om guldsmeden har varit starkt beroende av sin yrkesskicklighet, gäller detta i väsentligt mindre grad en bagare. I ett sådant yrken var arbetsprocessen inte mycket annorlunda än den bakning som bedrevs i de flesta hushåll, och det torde inte ha varit särskilt besvärligt att inhämta tillräckliga yrkeskunskaper. Men kvalifikationskraven kunde variera inom samma yrke beroende på om man arbetade för en elitmarknad, med höga krav på produkternas utformning, eller för en massmarknad.

Det är därför inte lätt att avgränsa ett antal yrken som i någon absolut mening kräver mindre yrkesskicklighet. Däremot är det möjligt att skilja mellan vissa yrken som knappast alls kan utövas utan betydande färdigheter. Till dessa hör sådana yrken som idag betraktas som konsthantverk, t ex många av smidesyrkena. Andra yrken kan föras till en grupp där lyxproduktion visserligen ställer stora krav, men där man ganska enkelt kan utföra massprodukter. Hit kan föras många av de yrken som arbetat för massbehov, som t ex skomakare, skräddare och snickare. Även flera byggnadshantverk bör nog föras hit, såsom murare, timmermän, målare etc. En viss skicklighet i dessa yrken besatt nog de flesta män i ett äldre samhälle – liksom många idag.

Svårigheterna att mäta kvalifikationskraven inom skilda yrken är dock uppenbara. Man får här nöja sig med ganska allmänna rimlighetsresonemang.

En väsentlig faktor har också varit varierande *kapitalbehov*. I yrken där behovet av utrustning har varit obetydligt, har det givetvis varit lättare för en fattig gesäll att etablera sig, än vad det varit i ett yrke där en mer betydande utrustning krävts. Men samtidigt bör konkurrensen ha blivit större inom yrken med lägre kapitalbehov. I dessa fanns mycket små ekonomiska hinder för att etablera en verkstad. I yrken med större fast utrustning har däremot endast de som ägt ett visst minimikapital kunnat etablera sig.

Frågan om kapitalbehovet är givetvis nära knuten till möjligheterna för den som ville bli mästare att *finansiera* sin etablering. Finns det en väl fungerande kreditmarknad, bör de etableringshinder, som behovet av kapital medför, uppvägas av möjligheterna att låna pengar för etableringen. Men detta torde inte ha varit fallet under den tid jag behandlar, då kreditinstituten var föga välutvecklade. Banker fanns knappast alls före 1800, men därefter blev situationen efterhand något bättre. De s k diskon-

terna fanns i flera städer, bl a Malmö, och från 1820 växte sparbanksväsendet så småningom fram. Förutom banker fanns det också möjligheter att låna pengar från enskilda och ur olika kassor.[36]

Det torde vara givet att familjebakgrunden har haft stor betydelse för möjligheterna att finansiera en etablering. Den som själv var son till en hantverkare, eller hade mer förmögna föräldrar, kunde dels dra nytta av föräldrarnas resurser, dels hade han säkert också tillgång till ett betydligt bättre kontaktnät, som kunde förmedla krediter. Han kunde också lättare få tillgång till borgensmän. Effekten av detta bör ha blivit att just familjebakgrund och kontaktnät blivit särskilt betydelsefulla för etableringen i mer kapitalkrävande yrken. Den fattige gesällen har haft små möjligheter att på dessa vägar skaffa nödvändigt kapital.

Vi har anledning att av dessa skäl förvänta oss att ett något större kapitalbehov inom ett yrke har kunnat fungera som ett verksamt hinder för etablering, och också minskat konkurrensen inom ett sådant yrke. Yrken med större kapitalbehov har därför sannolikt varit ekonomiskt tryggare för sina utövare, samtidigt som den sociala bakgrunden har varit av stor betydelse för möjligheten till etablering.

Visserligen har kapitalbehovet i de flesta yrken varit ganska begränsat; detta ligger i hantverksproduktionens karaktär. Men kapitalbehoven har trots allt varierat. Det saknas visserligen uttömmande kunskap om variationer mellan olika yrken. Likväl kommer skiftande kapitalbehov att här systematiskt användas för att granska skillnader mellan de olika yrkena. Jag har indelat hantverkets yrken i skilda grupper, där varierande kapitalbehov är en viktig särskiljande variabel. Eftersom undersökningen omfattar relativt få individer, kommer jag i allmänhet att gruppera yrkena i två huvudkategorier, de mer och de mindre kapitalkrävande. Därigenom får vi möjlighet att undersöka i vilken utsträckning kapitalbehovet verkligen gett upphov till skilda sociala förhållanden. De överväganden som ligger bakom denna yrkesindelning framgår av appendix A.

De faktorer som hittills diskuterats är alla rent ekonomiska, och de bör vara relevanta vare sig hantverk bedrivs under näringsfrihet eller ej. Under den tid jag här behandlar var hantverket reglerat, och de flesta yrkena lydde under *skrålagstiftningen*. Som jag senare närmare skall beröra, innebar de svenska näringsförfattningarna under denna tid inte att de redan etablerade mästarna hade möjlighet att själva bestämma vem som skulle få rätt att bli mästare. Skråregleringarna har snarare medfört att etablering kunde bli fördröjd och förenad med kostnader som inte direkt hade med yrkets kapitalbehov att göra. Sådana institutionellt betingade extra kostnader bör ha varit relativt viktigare för att motverka etablering om de faktiska kapitalbehoven varit lägre. De har, förutsatt att dessa kostnader var lika stora i samtliga yrken, utgjort en relativt större andel av det kapital som behövdes

för etablering. Samtidigt är det i dessa yrken som skråmästarna haft svårast att upprätthålla sitt produktionsmonopol. Den ringa utrustning som behövdes gjorde det lättare för oberättigade personer att utöva yrket. Regleringarna har måhända varit effektivare för att hindra etablering i dessa yrken, men det har samtidigt sannolikt varit svårare att upprätthålla monopolet. Effekterna av den restriktiva lagstiftningen skall i senare kapitel granskas något närmare.

Det kan nu finnas anledning att avslutningsvis mer sammanfattande diskutera vilka effekter som dessa faktorer tillsammans kan ha haft på den ekonomiska situationen inom olika grupper av hantverket.

För den grupp av yrken där kapitalbehoven varit obetydliga, bör de ekonomiska etableringshindren ha varit små. I gengäld bör de omkostnader skråsystemet medförde ha spelat relativt större roll. Konkurrensen från personer som stod utanför skråna bör ha varit störst i dessa yrken.

För den ekonomiska framgången bör den personliga yrkesskickligheten ha varit utslagsgivande, särskilt i den mån som produktionen bedrivits för en marknad som ställde höga kvalitetskrav. Den skicklige mästaren har kunnat attrahera en större kundkrets. Den mästare som ville expandera sin rörelse, hade knappast möjligheter att göra detta genom att sätta in mer kapital i rörelsen; tekniken var enkel och arbetskraften avgörande för produktionen. Den enda möjligheten att expandera har varit att anställa fler arbetare. Men här uppstår genast ett problem. Om mästaren attraherat en potentiell kundkrets genom sin egen skicklighet, är detta en egenskap som han bara i begränsad omfattning kunnat dela med sig av till sina arbetare. Ju fler arbetare han har haft, ju mindre möjlighet har han haft att påverka sina anställdas arbete, samtidigt som han fått minskade möjligheter att övervaka dem. Därigenom har hans viktigaste konkurrensfördel uttunnats. Detta torde vara en faktor som allvarligt begränsat expansionsmöjligheterna, även bortsett från eventuella skråhinder för expansion. Möjligheterna för en mästare att skapa sig en mer betydande förmögenhet torde därför ha varit begränsade, särskilt med tanke på att dessa yrken sannolikt har varit utsatta för en ganska omfattande konkurrens från olagligt arbete utanför skråna.

Det ovan sagda gäller under förutsättning att det inte gått att utnyttja fler anställda för att införa en mer systematisk arbetsdelning. Eftersom flera av de mindre kapitalkrävande yrkena arbetat för nödvändighetsbehov, har vi anledning att förvänta att många av dem efterhand kunnat arbeta för en massmarknad. I den mån detta har skett uppstår andra expansionsmöjligheter och tillfälle finns att uppnå stordriftsfördelar genom arbetsdelning. En sådan arbetsdelning möjliggörs genom att kvalitetskraven på produkten minskar; därför kan man också standardisera produkterna.

Inom kategorin "mer kapitalkrävande yrken" finns det anledning att

skilja på yrken där yrkesskickligheten varit mer respektive mindre utslaggivande. Till de yrken där denna varit viktig hör många av de yrken som numera räknas till konsthantverken, såsom guldsmide och andra smidesyrken. Även inom dessa yrken bör alltså kraven på yrkesskicklighet ha satt gränser för möjligheterna att expandera verksamheten. Men till skillnad från de mindre kapitalkrävande yrkena, har sannolikt de ekonomiska hindren för etablering medfört att konkurrensen varit mindre, särskilt från personer som stod utanför skråna. Av samma skäl har rimligen den sociala bakgrunden varit av större betydelse för möjligheten att bli mästare.

Till mer kapitalkrävande yrken där yrkeskickligheten varit av mindre utslagsgivande betydelse, kan man sannolikt räkna yrken som bryggare, bagare och garvare. I dessa yrken har den grundläggande arbetsprocessen varit relativt enkel, samtidigt som behoven av fasta inrättningar varit förhållandevis stora. Sannolikt har detta medfört att expansionmöjligheter har funnits genom ökade insatser av kapital. Den som kunnat disponera över betydande kapital bör alltså ha kunnat expandera betydligt, utan att vara underkastad de begränsningar som ovan antagits för mer skicklighetskrävande yrken.

I synnerhet dessa senare resonemang om de skilda yrkesgrupperna skall ses som preliminära hypotesformuleringar. I kapitel 5 skall de konfronteras med de empiriska resultaten.

Tidsavgränsning och frågeställningar

Tyngdpunkten i denna avhandling kommer att ligga på 1800-talets första hälft. Det har emellertid synts väsentligt att i någon utsträckning gå tillbaks till 1700-talet för att ge ytterligare möjligheter att diskutera i vilken utsträckning förändringar ägt rum. Därför kommer den bortre tidsgränsen att sättas vid 1700-talets mitt. Från denna tid tillåter oss tillgänglig statistik att ge en bild av hantverkets numerära utveckling.

Andra delar av undersökningen koncentreras på 1800-talets första hälft. Detta gäller till exempel diskussionen av hantverkarnas medvetande, där förhållanden före 1800 endast kommer att diskuteras utifrån existerande litteratur.

En prövning av den idealmodell för ett förkapitalistiskt hantverk som tidigare presenterats förutsätter att man i detalj kan granska hantverkets struktur. Detta kan bara göras genom en undersökning på individnivå. En sådan detaljerad granskning av förhållandena i Malmö har jag velat förlägga så tidigt som möjligt under 1800-talet. År 1820 har valts för ett tvärsnitt av Malmös hantverkarbefolkning. För den typ av studier jag velat utföra är tillgången på husförhörslängder oundgänglig, och det är först

från 1819 som dessa finns i alla Malmös tre församlingar. Valet av just 1820 som undersökningsår ger också möjligheter till vissa jämförelser med den befolkningsstatistik som upprättades av prästerskapet vart femte år för att skickas till Tabellverket.

Som framgick av den tidigare diskussionen är det viktigt att klargöra karriärmöjligheterna inom hantverket. Att ställningen som beroende arbetare var temporär i livscykeln är ju ett av min modells kännetecken på förkapitalistiskt hantverk. Att rekonstruera karriärmönstren är en väsentlig uppgift i denna undersökning. Jag försöker rekonstruera "typiska" livsförlopp för tidens hantverkare, och kommer att försöka i detalj följa hantverkarna från lärans begynnelse till deras död. Framställningen kommer att kretsa runt den geografiska och sociala rekryteringen, åldersstrukturen, familjebildning och civilstånd, inneboendesystemets utbredning, geografisk rörlighet, mästarnas ekonomiska förhållanden och dödlighet. Systematiskt skall jag också undersöka om några skillnader kan konstateras mellan de "mer" och de "mindre" kapitalkrävande yrkena.

Denna granskning kommer att i första hand utföras för hantverkarna i Malmö år 1820. I detta fall har jag inte nöjt mig med tvärsnittsdata, utan har också följt upp hantverkarna till 1830 i den utsträckning de varit kvar i Malmö. Med resultaten av denna granskning som en bakgrund skall jämförelser göras med åren 1753 och 1845 då också två tvärsnitt konstruerats. Vid dessa tidpunkter har dock inte en lika fullständig uppföljning av hantverkarna över tid företagits. Valet av dessa tidpunkter motiveras i det förra fallet av önskemålet att komma relativt långt tillbaks i tiden, i det senare av behovet att belysa läget strax före skråsystemets fall. För uppläggningen av dessa tvärsnitt redogörs utförligt i appendix B.

Studiet av Malmö är inte ett självändamål. För att försöka sätta in staden i sitt sammanhang undersöker jag också hela det svenska hantverkets utveckling och karaktär. För detta skall jag utnyttja tillgänglig offentlig statistik. På grundval av litteratur kommer jämförelser med andra städer att göras i mån av möjlighet.

De problem som hittills behandlats är alla av den karaktär att de kan besvaras med en kvantitativ metod. Den statistiska metod som tillämpas är i allmänhet rent deskriptiv. De statistiska överväganden som gjorts diskuteras i appendix C.

Däremot är det uppenbart att en kvantitativ analys inte kan besvara alla väsentliga frågor om relationerna inom hantverket. Även frågor som rör människors subjektiva uppfattning av sin verklighet måste behandlas, frågor som gäller kultur, medvetande och ideologi. Här skall särskilt gesällernas ställning inom hantverket analyseras. Deras medvetande kommer att diskuteras, och frågor som rör deras möjligheter att formellt eller informellt försvara sina intressen kommer att belysas.

Avhandlingens fortsatta uppläggning

Den fortsatta undersökningens uppläggning skall här kort presenteras och motiveras. Hantverket kan inte diskuteras isolerat från den allmänna samhällsutvecklingen i Sverige. Avsikten med *det tredje kapitlet* är att försöka genomföra en granskning av denna, särskilt under aspekten av en eventuell kapitalistisk utveckling.

I *det fjärde kapitlet* skall det svenska stadshantverkets utveckling före 1847 bli föremål för behandling. Först skall en historisk exposé över skråväsendet i Sverige och Danmark göras. Överhuvudtaget kommer danska förhållanden i viss utsträckning att uppmärksammas i avhandlingen, dels därför att Malmö varit en dansk stad fram till 1658 och att dess skråväsen hade rötter i den danska tiden, dels att hantverkssystemet i Danmark hade stora likheter med det svenska – det tyska beroendet var i båda fallen starkt – och måste ha varit väl bekant för hantverkare i en stad vid Öresund. Kapitlets andra avsnitt skall översiktligt diskutera det svenska hantverket under 1700-talet och kommer också att tjäna som en forskningsöversikt över tidigare forskning om svenskt hantverk. Kapitlets tyngdpunkt kommer att utgöras av en diskussion av det svenska stadshantverkets numerära förändringar mellan 1750 och 1845.

Först i *det femte kapitlet* kommer granskningen av Malmöhantverket att inledas. En bakgrundsteckning av det tidigare hantverket i Malmö och stadens utveckling under det tidiga 1800-talet skall först ges. Hantverkets numerära förändring under hundraårsperioden efter 1750 skall diskuteras. Kapitlets tyngdpunkt kommer att utgöras av en diskussion av hantverkets ekonomiska förhållanden baserat på de tre tvärsnitt som gjorts av Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845. Ett kort avsnitt om produktionens organisation – i den begränsade utsträckning uppgifter står att få – och av hantverkarnas konkurrenter skall avsluta kapitlet.

Det sjätte kapitlet kommer att kretsa runt de tidigare skisserade problemen som rör hantverkarnas livsförlopp och karriärmönster. Huvudgranskningen kommer som nämnts att gälla 1820, men kortare jämförelser skall göras med de två andra tvärsnitten. Kapitlet avslutas med en diskussion av i vilken utsträckning idealmodellen av ett förkapitalistiskt hantverk verkligen äger giltighet för Malmö under denna period, och i vilken utsträckning vi kan spåra en förändring.

Det sjunde kapitlet koncentreras på frågor som rör hantverkarnas – särskilt gesällernas – medvetande. För att tolka det bräckliga materialet från Malmö kommer utblickar till både internationell och svensk forskning att göras, och dessutom skall den samtida svenska debatten om gesällernas ställning beröras.

Det åttonde kapitlet kommer att återknyta till det i inledningskapitlet skisserade problemet om sambandet mellan hantverkets långsiktiga utveckling och framväxten av fackföreningar och klassmedvetande bland hantverksarbetare. Denna undersöknings relevans för en sådan problematik skall diskuteras och några tänkbara utvecklingslinjer skall skisseras. Kapitlet skall snarast peka ut några problem som bör bli föremål för fortsatt forskning.

Kapitlen är av något olika karaktär. Kapitel 3 kan snarast sägas vara en översikt över social- och ekonomiskhistorisk forskning. Kapitel 4 och 5 har i viss utsträckning ett mer avgränsat hantverkshistoriskt intresse. Kapitel 6 torde vara av ett mer allmänt socialhistoriskt intresse, bland annat med öppningar mot familjehistoriska problemställningar. Kapitel 7 och 8 är de där den inledningsvis skisserade arbetarhistoriska problemställningen mest utpräglat står i centrum. Kapitlen står givetvis i samband med varandra, men detta kan få tjäna som en ledtråd till den läsare som finner framställningen väl lång.

3

Ekonomisk och social förändring i Sverige 1750-1850

Hantverket kan inte förstås isolerat från den övriga ekonomiska och sociala utvecklingen i Sverige. Detta kapitel skall ägnas denna. Framställningen kommer att orienteras utifrån frågan om i vilken utsträckning vi kan tala om en kapitalistisk utveckling i Sverige under den behandlade perioden. Särskild uppmärksamhet kommer att ägnas jordbrukets utveckling. Sverige var i helt dominerande utsträckning ett agrart land, och jordbrukets utveckling hade därför avgörande betydelse för hela ekonomin. Detta gällde inte minst hantverket, för vilket efterfrågan från jordbruksbefolkningen måste ha varit mycket viktig. Sambandet mellan stadshantverket och landsbygden skall närmare analyseras i nästa kapitel.

Folkökning

Sverige genomgick under de hundra åren efter 1750 en snabb ökning av folkmängden. Inom landets nuvarande gränser hade Sverige år 1750 knappt 1,8 miljoner invånare, hundra år senare nära 3,5 miljoner. Särskilt kraftig var folkökningen efter 1810. Under de 40 åren fram till seklets mitt var den årliga folkökningstakten 9 promille, att jämföra med 5 promille under de föregående 60 åren.[1]

Den kraftigt ökade tillväxttakten efter 1810 berodde på att dödligheten sjönk utan att födelsetalen i motsvarande grad gick ned. Framförallt blev spädbarns- och barnadödligheten allt lägre. Spädbarnsdödligheten – antalet av 1 000 födda barn som dör före ett års ålder – var under 1800-talets första decennium 199, obetydligt lägre än under 1700-talets andra hälft; på

Tabell III:1. Den svenska jordbruksbefolkningen 1751 och 1850. Manliga huvudpersoner.

	1751	1850
Bönder	186 569 (100)	206 939 (111)
Obesuttna:		
Torpare	27 891 (100)	96 810 (347)
Backstugusittare och inhyseshjon	20 033 (100)	89 215 (445)
Statare	–	17 026
Summa obesuttna	47 924 (100)	203 051 (424)

Källa: Winberg, 1975, s 17.
Anm: indextal inom parentes.

1840-talet var spädbarnsdödligheten nere i 153.[2] Även dödligheten bland äldre barn var på nedgång. Som ett resultat ökade medellivslängden i Sverige markant. Under perioden 1751-1790 var denna 35,2 år men hade under åren 1816-1840 ökat till 41,4 år.[3]

Dödligheten sjönk dock inte i lika hög grad bland medelålders och äldre människor som bland barn; bland äldre män har den knappast sjunkit över huvud taget under 1800-talets första hälft. Den återstående medellivslängden vid 15 års ålder var 41,9 år mellan 1751-1790 och hade åren 1816-40 bara stigit till 42,9 år.[4]

Proletarisering

I samband med den kraftiga folkökningen skedde också en social omstrukturering på den svenska landsbygden. Denna omvandling sammanfattas i tabell III:1. Tabellen visar mycket tydligt att folkökningen framförallt medfört att de obesuttna skikten tillvuxit. Dessa har mer än fyrdubblats under hundraårsperioden. Gruppen bönder har under samma tid endast ökat med elva procent. Vid 1700-talets mitt dominerades den svenska landsbygden helt av bönderna, hundra år senare utgjorde de bara hälften av de manliga huvudpersonerna.

Denna utveckling kan betraktas som en proletarisering. Allt större del av landsbygdens befolkning har saknat tillräcklig tillgång till jord för att kunna

försörja sina familjer. I stället har de fått söka sin utkomst på annat sätt än genom eget jordbruk, antingen som lönarbetare hos besuttna bönder eller godsägare, eller genom annan verksamhet. Nu bör det påpekas att alla som räknats till de obesuttna i tabell III:1 inte helt saknat jord. Även en del personer med ett visst jordinnehav, framförallt torparna, har räknats till de obesuttna, eftersom de haft otillräckligt med jord för att fullständigt försörja sina familjer. Det är alltså uppenbart att tabellen inte speglar en fullständig övergång till lönarbete. Detta skall vi återkomma utförligare till.

Levnadsstandarden

En väsentlig fråga att ställa sig är hur levnadsstandarden utvecklades under denna tid av folkökning och proletarisering. Kunde landet föda en så hastigt växande befolkning? Innebar tillväxten av de agrara underskikten också att fattigdomen ökade? Frågan är givetvis också av intresse för hantverket, eftersom befolkningens köpkraft måste ha återverkat på hantverkets möjligheter att få avsättning för sina produkter.

Nu är det givetvis svårt att "mäta" levnadsstandard. Vad bör räknas till en hög levnadsstandard? Och hur skall vi kunna mäta dess olika komponenter? Är det möjligt att ta hänsyn till sådana subjektiva faktorer som människors upplevelser av sin situation? Här skall jag presentera ett antal olika försök att bedöma välståndsutvecklingen under tiden 1750-1850, utan att jag gör anspråk på att dessa kan ge hela bilden.[5]

Ett vanligt sätt att försöka fastställa levnadsstandardens förändring är att beräkna reallönernas utveckling. Reallönen för jordbruksarbetare visar, enligt Lennart Jörbergs undersökningar, en genomgående fallande tendens från 1770-talet till ungefär 1810. Därefter följer en kraftig uppgång som kulminerar vid 1820-talets mitt. Därefter är kurvan långsamt fallande till ungefär 1850. Reallönen 1850 låg på något lägre nivå än vad den gjort hundra år tidigare. Reallöneutvecklingen för okvalificerade byggnadsarbetare i Stockholm, beräknad av Johan Söderberg, var i allt väsentligt den samma.[6]

Nu är reallöner ett ganska problematiskt mått på välståndsutveckling. Reallönerna beräknas på grundval av daglöner och vi vet mycket lite om hur många dagar man arbetat varje år och hur detta förändrats över tid. Därigenom blir den faktiska årsinkomsten okänd. Dessutom har endast en begränsad del av befolkningen varit beroende av lönarbete, en andel som också förändrats under perioden.

En annan tänkbar metod att mäta levnadsstandard är att undersöka förändringar i människors längd. Mänsklig längd är nämligen beroende av näringsintaget och borde därför kunna avspegla levnadsnivåförändringar.

På grundval av uppgifter om soldaters längd vid mönstringen, har Lars G Sandberg och Richard H Steckel kunnat visa att en kraftig ökning av soldaternas längd ägt rum för dem som var födda från 1720 till ungefär 1760. Därefter är längden i stort oförändrad för dem som fötts under återstoden av 1700-talet. Sedan sker åter en ganska kraftig ökning som fortsätter för dem som fötts fram till 1850, även om ökningstakten successivt avtar. Bilden stämmer alltså relativt väl med den bild reallöneutvecklingen gett. 1700-talets senare decennier var en besvärlig tid. Från början av 1800-talet blir utvecklingen något mer positiv.[7]

Förändringar i dödlighet kan också vara en tänkbar väg att undersöka levnadsstandardens utveckling. Som vi redan sett var dödligheten sjunkande, åtminstone efter 1810. En nedgång för spädbarns- och barnadödlighet måste i sig givetvis vara uttryck för förbättrad levnadsstandard, men det är långt ifrån givet av vilka orsaker dödligheten fallit. Denna utveckling behöver inte vara uttryck för en förbättrad näringssituation. En vanlig tolkning av den sjunkande dödligheten är att den till en betydande del berodde på införandet av smittkoppsvaccineringen, vilken snabbt eliminerade en av de främsta dödsorsakerna bland barn. Gunnar Fridlizius har kritiserat både sådana förklaringar av den sjunkande dödligheten som tar sin utgångspunkt i medicinska och hygieniska åtgärder, och sådana som utgår från en förbättrad näringssituation. Istället skulle den sannolikaste förklaringen vara förändringar i de stora infektionssjukdomarnas utbredning och smittsamhet.[8]

Andra undersökningar, utförda av Fridlizius, Tommy Bengtsson och Rolf Ohlsson, har emellertid visat att det under 1700-talet fanns ett samband mellan skördeutfall och dödlighet. Detta skulle tyda på att näringssituationen för breda folklager var bristfällig och att en dålig skörd därför snabbt gav upphov till minskad motståndskraft mot sjukdomar. Sambandet mellan skördeutfall och dödlighet skulle ha stärkts under 1700-talets sista decennier, vilket tyder på en försämrad näringssituation. Under förra delen av 1800-talet försvagades däremot detta samband, vilket skulle tala för en höjd levnadsstandard.[9]

Lennart Schön har prövat en annan metod att mäta levnadsnivån, nämligen att undersöka den totala konsumtionens förändring från 1800 till 1870. Med utgångspunkt i skattningar av konsumtionen av industrivaror drar han slutsatsen att inkomstnivån i samhället stigit från mitten av 1820-talet.[10]

Sammanfattningsvis tyder alltså de flesta av dessa indikatorer på att levnadsstandarden ökat i Sverige från ungefär 1810-talet. Däremot förefaller 1700-talets sista decennier och 1800-talets början ha varit svåra år med sjunkande levnadsstandard.[11]

Jordbrukets omvandling

Jordbrukets utveckling var naturligtvis av avgörande betydelse för landets ekonomi.[12] Den kraftiga folkökningen förutsatte en ökning av jordbrukets produktion. En sådan ägde också rum, av allt att döma t o m kraftigare än folkökningen. Det är välkänt att Sverige under perioden 1750-1850 utvecklades från att ha varit ett land med importöverskott på spannmål till att vara en betydande spannmålsexportör. Det är visserligen teoretiskt möjligt att ett exportöverskott kunnat åstadkommas genom minskande konsumtion, men vad vi vet om levnadsstandardens utveckling gör detta ytterst osannolikt.

Schön har sökt beräkna den totala produktionen av jordbruksprodukter i Sverige under 1800-talets första hälft. Han räknar med en ungefärlig fördubbling av produktionen av vegetabilier från 1800-talets början till dess mitt. Samtidigt ökade konsumtionen inte med mer än ungefär 50 procent. Produktionsökningen skulle alltså ganska kraftigt ha överskridit befolkningstillväxten. Animalieproduktionen skulle däremot endast ha hållit jämna steg med befolkningstillväxten.[13]

Denna stora ökning av produktionen har främst åstadkommits genom en omfattande nyodling. Exakta mått på denna nyodling finns inte tillgängliga. David Hannerberg har beräknat att åkerarealens ökning hållit jämna steg med befolkningstillväxten; under 1800-talets första hälft har den rentav överträffat denna.[14] Ett antal lokala undersökningar har också visat på en kraftig uppodling. I några fall kunde åkern i en socken tre- eller fyrdubblas under den här behandlade perioden, även om en så kraftig tillväxt torde ha varit ovanlig.[15]

Denna uppodling kan dock inte automatiskt förutsättas innebära att produktionen ökats i motsvarande grad. Den åker som nyodlats har varit mark som åtminstone från ett äldre odlingssystems synpunkt varit marginell. Samtidigt måste en del av nyodlingen ha inkräktat på ängsmarken. Eftersom denna hade betydelse för kreatursskötseln, vilken i sin tur gav gödsel till åkern, kunde man vänta sig att även detta förhållande skulle ha bidragit till en sjunkande arealavkastning. Några beräkningsförsök som gjorts tyder dock på att arealavkastningen faktiskt kunnat hållas uppe under nyodlingen, kanske har den rentav ökat något.[16]

För att förklara jordbrukets expansion under 1800-talet har man av tradition lagt stor vikt vid skiftena.[17] Med dessa upphävdes de gamla byalagen och tegblandningen upphörde. Storskiftesförordningar utfärdades 1757 och 1762, men dessa innebar inget radikalt brott med det gamla systemet, även om antalet tegar till varje gård kunde minska ganska mycket.[18] Enskiftesförordningarna i början av 1800-talet innebar däremot en genomgripande förändring. Principen var att varje gård skulle ha sin jord

samlad på ett ställe. Enskiftena berörde emellertid endast delar av landet, och 1827 års förordning om laga skifte var mindre radikal.

Det kan förefalla rimligt att lägga stor vikt vid skiftena. Upplösningen av de gamla byalagen har gett ökade möjligheter för individuella initiativ för att förbättra odlingsmetoderna. Gårdarnas utflyttning bör i sig själv ha medfört nyodling. Likväl är det inte helt enkelt att bevisa skiftenas effekter. Nyodling har alls inte varit omöjlig i oskiftade byar. Birgitta Olai har kunnat visa att nyodlingen varit lika kraftig i Ekebyborna i Östergötland före som efter storskiftet; inte heller laga skiftet tycks ha haft någon avgörande effekt på nyodlingen.[19] Ronny Pettersson har i sin avhandling om skiftena i Halland gjort en omfattande genomgång av internationell litteratur, och ur denna dragit slutsatsen att avsevärda förändringar av jordbruket kunde ske inom det gamla tegskiftets ram.[20]

Dessutom måste man erinra sig att skiftena ännu inte genomförts i hela landet vid 1800-talets mitt. Enskiftet genomfördes främst i utpräglade slättbygder. Det laga skiftet genomfördes snabbt från 1830-talet men kulminerade inte förrän åren runt 1850. Dessa mer radikala skiftesförordningar kan därför bara ha haft större betydelse för produktionens utveckling för landet som helhet mot slutet av den här behandlade hundraårsperioden.[21]

Som viktiga faktorer för jordbrukets produktionsutveckling framhävs i allmänhet nya växtföljder, nya redskap och inte minst införandet av potatisen, en gröda med mycket hög avkastning, vilken gjorde det möjligt att föda en familj på en relativt begränsad areal. I en intressant avhandling om jordbrukets utveckling i Skaraborgs län 1750 till 1860 har Carl-Johan Gadd systematiskt försökt klargöra vilka faktorer som varit verksamma i den agrara omvandlingen. Han gör dettta just mot bakgrund av det nyss berörda problemet med åkerns inkräktande på ängen som en följd av nyodlingen.[22]

Gadd kan i sin undersökning visa på en snabb förändring av redskapen under 1700-talet och i början av 1800-talet. Järnplogar infördes, harvarna förbättrades och lien fick en mer allmän utbredning. En effekt av redskapens förbättring var att behovet av dragare minskade, vilket givetvis var väsentligt när nyodlingen inkräktade på djurens betesmark.

I en undersökning av två socknar i Sörmland under 1800-talet har Anu-Mai Köll också visat att en förbättring och ökning av redskapsbeståndet hos bönderna skedde mellan 1810 och 1840. Från 1830-talet har plogar kommit att ersätta årder. Redskapsutvecklingen har alltså även här varit viktig före 1850.[23]

I Gadds undersökningsområde slog potatisen på allvar igenom först efter 1800, men dess roll i produktionsökningen blev då mycket betydande. Införandet av växelbruket innebar att foderväxter, främst klöver,

odlades på åkern under vissa år. Därigenom kunde trädan drastiskt minska, samtidigt som kreaturens foderbehov kunde tillgodoses trots ängens minskning. Denna omläggning sker dock förhållandevis sent, och får inget verkligt genombrott på bondejord förrän efter 1800-talets mitt. Förbättrad dikning av jorden tycks vara av vikt först efter 1830. Däremot torde röjning av sten från åkern ha skett under hela perioden, något som var betydelsfullt för användningen av liar och nya plogar. Problemen med minskad tillgång på gödsel behandlar Gadd endast helt kortfattat. Han antar att den kontinuerliga uppodlingen medfört att man hela tiden kunnat utnyttja den nyodlade jordens på kort sikt högre fruktbarhet och därigenom kunnat hålla totalavkastningen uppe.

Före växelbrukets införande, vilket faller alldeles mot slutet av den period som här intresserar oss, var det alltså förbättrade redskap med ökad användning av järn och ökad potatisodling som var de viktigaste metoderna att hålla uppe avkastningen på åkern under nyodlingen. Denna utveckling ägde rum framförallt från 1780-talet. Gadd förmodar att detta har att göra med att det gamla odlingssystemet vid denna tid nått sina expansionsgränser. Han beräknar att skördens kaloriinnehåll per capita sjunkit något mot 1700-talets slut. Kreatursstocken minskar, befolkningen stagnerar och en del tecken tyder på ett minskat välstånd bland bönderna. Järnet och potatisen gav en väg att bryta detta dödläge.

Jämför vi Gadds resultat med vad vi tidigare lärt om levnadsstandardens utveckling, erinrar vi oss att flera indikatorer tydde på en sjunkande levnadsstandard i Sverige under 1700-talets sista decennier. Det är åtminstone en fascinerande tanke att detta skulle kunna ha samband med att ett äldre, från medeltiden ärvt odlingssystem, nu hade nått sina expansionsgränser. Först med tekniska förändringar blev det möjligt att fortsätta jordbrukets expansion, och därigenom möjliggöra den fortsatta folkökningen. Långt fler lokala undersökningar krävs dock innan detta kan bli annat än en lös hypotes.

Hemslöjd

Befolkningen på landsbygden hade också andra näringar som kunde bidra till försörjningen förutom den rena jordbruksproduktionen. En av de viktigaste av dessa var hemslöjden.[24]

Hemslöjd för det egna behovet förekom i alla bondehushåll, men i stora delar av landet bedrevs dessutom som binäring en omfattande hantverksproduktion för avsalu. Detta var vanligast i bygder med något sämre

förutsättningar för jordbruk medan de utpräglade slättområdena mera sällan hade avsaluhemslöjd. Där jordbruket gav en otillräcklig försörjning var det naturligt att söka binäringar. I dessa bygder fanns det också oftare råvaror för egen hantverksproduktion, men hemslöjd kunde också bedrivas med inköpta råvaror. Försäljningen skedde utanför den egna bygden. Vanligen specialiserade sig en bygd eller en socken på en form av tillverkning.

Hemslöjd för avsalu var vanligast inom textilframställningen. Här kan vi urskilja två huvudområden, dels ett linproducerande i Ångermanland och Hälsingland, dels ett område i Sjuhäradsbygden, Halland och delar av Småland. Textilslöjd förekom emellertid även i andra delar av landet. Förutom inom textil var hemslöjd vanlig inom olika trähantverk och smide. Möbeltillverkningen i Lindome socken var t ex berömd. Metallslöjd bedrevs bland annat i Gnosjö i Småland, Godegård och Tjällmo i Östergötland, Lima och Transtrand i Dalarna. Urmakeriet i Mora är ett välkänt exempel på allmogens hemslöjd.

Hemslöjd har i många delar av landet rötter mycket långt tillbaka i tiden, men av allt att döma får den ett kraftigt uppsving under 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Kvantitativa uppgifter är visserligen mycket sällsynta, men andra källor ger en samstämmig bild av uppsving. Några beräkningar av Utterström tyder också på en kraftig uppgång för textilslöjden i Marks härad och norra Ångermanland från omkring 1770.[25] Skattningar utförda av Schön tyder på att avsaluhemslöjdens produktion av textilvävnader mer än fördubblats under tiden 1826 till 1849.[26]

Organisationen av hemslöjden kunde vara mycket olika. Producentens grad av självständighet kunde variera avsevärt. I Kaufholds schema över produktionstyper, vilket jag utnyttjat i kapitel 2, innebär hemslöjd att hantverket utövas som binäring till jordbruk av rättsligt och ekonomiskt självständiga producenter.[27] Denna 'renodlade' form av hemslöjd förekom till exempel inom linneproduktionen i Norrland. Här skötte bönderna själva avsättningen av produkterna, och kunde därigenom bibehålla full självständighet. Inom trä- och metallslöjden förefaller denna form av hemslöjd ha varit den dominerande.[28]

Producenternas beroende kunde dock öka genom att olika former av förlagssystem trängde in i verksamheten. Detta kunde ske genom att producenterna blev beroende av enstaka handelsmän för avsättningen. Större blev beroendet emellertid när producenterna var tvungna att erhålla råmaterial från utomstående personer. I delar av Halland hade bönderna i stor utsträckning kommit i beroende av köpmän från Borås. Hemslöjden ledde inte heller till samma ekonomiska välmåga där som den gjorde i nedre Norrland.[29]

I Marks härad, som hade gamla traditioner inom textiltillverkningen,

hade förlagsorganisationen börjat breda ut sig mot 1700-talets slut. Den ökade betydelsen för bomullsvävning från 1820-talet medförde att denna utveckling stärktes. Detta berodde inte minst på att bomull var en importvara. Många av producenterna blev allt mer beroende av inkomsten från vävningen, samtidigt som antalet förläggare minskade. Vävningen i Marks härad var i mindre utsträckning än tidigare en binäring och utvecklades mot lönarbete, samtidigt som beroendet av få stora förläggare ökade.[30]

Även inom trä- och metallslöjderna skedde i vissa bygder en utveckling mot förlagssystem. Detta gällde urmakeriet i Mora, men även andra exempel finns.[31] Alldeles mot slutet av den här aktuella perioden uppstod också en förlagsorganiserad produktion av skor i Närke.[32]

Hemslöjden för avsalu är känd i sina allmänna drag, men ännu återstår mycket forskning att utföra för att fördjupa våra kunskaper om den. Det förefaller dock tydligt att den haft ett kraftigt uppsving under hundraårsperioden efter 1750. Ofta har den bedrivits av bönder som bibehållit sin självständighet, men det är tydligt att allt större inslag av kapitalistiska produktionsformer kan iakttagas inom hemslöjden, särskilt under 1800-talets förra hälft.

Bergsbruk och manufaktur

Bergsbruket var sedan gammalt Sveriges viktigaste näring vid sidan av jordbruket. Bergsbruket var omfattat av ett genomgripande regleringssystem, vilket hade som ett av sina viktigaste syften att begränsa produktionen. Denna reglering förefaller ha varit framgångsrik under 1700-talet, då Sveriges stångjärnsexport endast genomgick en svag tillväxt.[33] Bergsbruket var av stor ekonomisk betydelse. Järn var landets i särklass viktigaste exportvara, och inom landet gav bergshanteringen arbete åt en förhållandevis stor befolkning. Heckscher har beräknat att 3,2 procent av landets invånare år 1760 var direkt beroende av den för sin utkomst. Men detta ger säkert en allt annat än fullständig bild av bergshanteringens verkliga roll. Bönder och torpare i bruksbygderna arbetade nämligen med kolning och körslor som bisysslor till sitt jordbruk.[34]

Från sekelskiftet 1800 råkade bergsbruket emellertid in i en svår kris. Orsaken till denna var att man i England hade lärt sig att använda stenkol i stället för träkol vid järnframställningen. Det svenska järnet drabbades därigenom av avsättningsvårigheter på sin viktigaste marknad. Exporten sjönk kraftigt och även antalet anställda inom bergshanteringen minskade.[35]

Bergsbruket förmådde klara av krisen. Genom en satsning på kvalitetsprodukter lyckades man så småningom åter öka exporten. Ett led i den nya brukspolitiken var att det gamla regleringssystemet efter hand avskaffades; detta skedde successivt under perioden 1820-1860. Marknadens fria spel skulle i fortsättningen få avgöra produktionens inriktning och lokalisering. Produktionen kom också att stiga markant från 1820-talet.[36]

Vid sidan av bergsbruket drevs den industriella verksamheten i landet under manufakturlagstiftningen.[37] Medan bergshanteringen var förlagd till landsbygden var manufakturen främst en stadsverksamhet. Särskilt under frihetstiden lade staten ner mycket möda på att stödja en inhemsk manufaktur. Klart viktigast var textilmanufakturen. Vid 1700-talets mitt arbetade 87 procent av alla manufakturarbetare inom denna gren. När manufakturerna hade som flest anställda runt 1760 arbetade här 17 000 personer. Många av dessa var emellertid hemarbetande kvinnor som inte hade detta arbete som huvudsyssla. För landets ekonomi var manufakturen även under sin glanstid mindre betydelsefull än bergsbruket, bara ungefär en procent av befolkningen hade sin utkomst av den. Manufakturindustrin hade en stark koncentration till Stockholm, Norrköping och Alingsås; i dessa städer fanns 1750 88 procent av manufakturarbetarna. Bara på dessa orter gav den upphov till ett egentligt fabriksproletariat.

Mot 1700-talets slut drabbades den svenska manufakturindustrin av en tillbakagång. Denna var särskilt markerad när det gällde antalet arbetare, som under 1810-talets första år sjunkit till strax över 7 000, eller mindre än hälften av det högsta antalet på 1700-talet. Tillbakagången var dock inte lika markerad när det gällde tillverkningsvärdet. En icke obetydlig höjning av produktiviteten måste ha skett.

Tillbakagången var främst betingad av yllemanufakturernas utveckling. Under 1810-talets första år sysselsatte dessa endast en fjärdedel så många arbetare som de gjort 60 år tidigare. Samtidigt minskade Stockholms dominerande roll. 1809 återfanns bara 35 procent av manufakturarbetarna i Stockholm, att jämföra med över 70 procent 1750. Även Alingsås drabbades av tillbakagång, medan Norrköping relativt sett gick framåt. I förhållande till folkmängden var Norrköping vid 1800-talets början Sveriges särklassigt viktigaste manufakturstad. Manufakturen var vid denna tid inte fullt så koncentrerad som den varit tidigare.

Medan textilmanufakturen gick tillbaka, var utvecklingen mer gynnsam för andra grenar, även om dessa i betydelse inte kunde tävla med textilsektorn. Tobaksindustrin var på frammarsch liksom sockerbruken. Många andra mindre verksamheter gick också framåt, men i många fall rörde det sig här om tillverkningar som snarast faller inom hantverket, även om de i rättsligt avseende inte hörde under skrå.[38]

Manufakturernas tillbakagång vändes från 1820-talet i tillväxt. Vid bör-

jan av detta decennium var antalet arbetare ännu under 8 000, men fram till 1846 mer än fördubblades detta antal, och manufakturerna anställde det senare året lika många arbetare som de gjort vid höjdpunkten runt 1760. Textilmanufakturens produktion ökade kraftigt från slutet av 1820-talet, och från ca 1840 var dess tillväxt enligt Schöns skattningar kraftigare än avsaluhemslöjdens.[39] Huvudsakligen skedde denna tillväxt inom ramen för vad Schön betecknar som hantverksfabriker, där någon egentlig mekanisering av produktionen inte ägde rum. Ett undantag utgjorde dock bomullsspinningen, där en mekanisering skedde från början av 1830-talet. Landet fick också sitt första mekaniserade bomullsväveri på 1830-talet, men detta fick inga efterföljare förrän efter 1850. Bomull var också den starkast tillväxande sektorn, men även yllemanufakturen tillväxte, med en stark koncentration till Norrköping. Någon mekanisering var det inte fråga om inom denna sektor.[40]

Även andra manufakturgrenar var i tillväxt. Textilsektorns andel av de anställda minskade från 1820-talet, även om mer än hälften av manufakturarbetarna var anställda här ännu 1846. Under perioden etableras till exempel de första mekaniska verkstäderna i Sverige, men ännu 1845 har dessa färre än 1 000 arbetare.[41]

Manufakturens förhållandevis obetydliga roll ännu på 1840-talet framgår tydligt om man jämför Kommerskollegiums fabriksstatistik med dess statistik över hantverkare och andra näringsidkare. Medan manufakturen redovisas med 16 826 sysselsatta 1845 uppges hantverk – i stad och på land – sysselsätta 39 655. Till detta kommer ytterligare 7 188 andra näringsidkare i städer. Om man till detta tar hänsyn till att avgränsningarna mellan dessa områden var rent juridisk och att flera yrken som snarast är att anse som hantverk räknades antingen till manufakturen eller till gruppen av andra näringsidkare, blir hantverkets dominans än mer markerad. Hantverket torde ha sysselsatt mer än tre gånger så många personer som manufakturerna.[42]

Någon industrialisering i betydelsen av anläggningen av större fabriker med utnyttjande av maskiner kan man inte tala om under tiden före 1850. En blygsam start hade tagits inom bomullsspinnerier och mekaniska verkstäder. Emellertid förefaller det klart att inom ramen för en äldre organisation av produktionen var manufakturerna i tillväxt från 1820-talet. Som vi har sett var tiden från ungefär 1810 en allmän uppgångsperiod i svensk ekonomi, en uppgång som främst gällde jordbruket men som också kan spåras inom hemslöjden, bergsbruket och manufakturen.

Städer

Sverige var under hela den här behandlade perioden ett utpräglat jordbruksland, och endast en mindre del av befolkningen bodde i städer. Andelen var i stort sett oförändrad under hela hundraårsperioden; 10 procent både 1750 och 1850.[43]

Inom denna ram av stabilitet skedde dock vissa intressanta förändringar. Stockholm med strax över 60 000 invånare 1751 hade då ungefär en tredjedel av hela den svenska stadsbefolkningen. Denna andel hade 1850 minskat till en fjärdedel. Stockholm upplevde en långvarig stagnation, och från ungefär 1760 till 1820 hade staden knappast någon befolkningsökning. Stadens andel av den svenska befolkningen sjönk följaktligen. Landsortsstäderna hade emellertid en väsentligt mer gynnsam utveckling. Folkökningen i övriga städer var något snabbare än den svenska befolkningens som helhet, och deras andel av befolkningen ökade något från 6,6 procent 1751 till 7,4 år 1850. Denna utveckling ägde rum efter 1810, då landsortsstäderna fortfarande hade samma andel som de haft 1751. Det allmänna ekonomiska uppsving vi noterat från 1810-talet motsvaras alltså av en befolkningsmässigt gynnsam utveckling i städerna utanför Stockholm.

Nya städer grundades endast i obetydlig utsträckning under perioden. Den ökande stadsbefolkningen föll alltså på ett i det närmaste oförändrat antal städer. Konsekvensen blev givetvis att städernas storlek ökades. Den genomsnittliga stadsstorleken för landsortstäderna var 1750 ungefär 1 500 invånare, 1850 hade detta tal ökat till 2 900. Majoriteten av Sveriges städer var ännu vid 1700-talets mitt mycket obetydliga, av 57 städer med känd folkmängd hade 33 färre än 1 000 invånare; år 1850 hade detta antal minskat till 21 av 90.[44]

Städernas folkökning var beroende av inflyttning från landsbygden. Dödstalen var högre i städerna än på landsbygden. I Stockholm var de högre än födelsetalen, vilket innebar att en inflyttning krävdes bara för att hålla befolkningen på en konstant nivå. I landets övriga städer var dödligheten lägre, och låg ungefär i nivå med födelsetalen. Folkökningen har alltså även här berott på inflyttning från landsbygden.[45]

Städernas näringar dominerades av handel och hantverk. Handelsmännen var nästan alltid de ekonomiskt mest välbeställda stadsinvånarna, och de hade också ett betydande politiskt inflytande. Tillsammans med hantverkarna utgjorde de också huvuddelen av det politiskt priviligierade borgerskapet, som bestod av näringsidkarna i städerna. På dessa vilade också huvuddelen av stadens skatter.

Borgarna utgjorde alltid endast en mindre del av stadsinvånarna. Förutom deras hustrur och barn, fanns det i städerna också ett stort antal pigor och drängar i borgarnas tjänst, en liten grupp av tjänstemän, hantverksar-

betare, skeppare och sjömän, soldater, arbetskarlar och s k "lägre betjänte" - personer med vissa uppdrag åt staden, men som dessutom måste ha andra inkomster, säkert ofta som arbetskarlar.

Arbete i manufakturer hade, som redan berörts, större betydelse endast i några få städer. Manufakturens tillväxt från 1820-talet berörde i första hand landsbygden. Enligt ståndsstatistiken fanns det 1845 drygt 8 000 manufakturarbetare i städerna, en svag ökning jämfört med de 7 500 år 1805.[46] Städernas tillväxt byggde i stället i allt väsentligt på de traditionella näringarna.

Kapitalistiskt genombrott?

I kapitel 2 angavs att huvudperspektivet i denna avhandling skulle vara att se hantverkets förändring i samband med en pågående kapitalistisk förändring av det svenska samhället. Det är därför nödvändigt att här ställa frågan i vilken utsträckning den utveckling som nu beskrivits kan betecknas som en sådan omvandling. Framställningen skall följa de tre kriterier som jag ovan angav för kapitalism (s 24ff).

Marknadens expansion

En varumarknad har naturligtvis alltid funnits i historisk tid, och någon fullständig självhushållning fanns inte ens under medeltiden. En vara som salt måste hushållen köpa, och på många håll måste järn köpas utifrån. Skatter och räntor i mynt förekom och pengar måste då erhållas genom varuförsäljning. De visserligen få och små städerna måste försörjas. Handelns betydelse framgår av Hansans viktiga roll i nordisk medeltidshistoria, och i någon mån berörde marknadshushållningen säkert landets allra flesta hushåll. Existensen av ett hantverk är givetvis ett uttryck för en samhällelig arbetsdelning och en varumarknad.

Christer Winberg har nyligen framhållit att marknadshushållningen under 1600-talet varit mer omfattande än vad man ofta tänkt sig.[47] Man kan bara tänka på försörjningen av det snabbt expanderande Stockholm och av Bergslagen. I bägge fallen krävdes att överskottsproduktion från ett stort område mobiliserades.[48]

Trots att marknadshushållningen inte var något nytt under 1700-talet, spelade självhushållning fortfarande en stor roll. Börje Hanssen har beräknat att ungefär 90 procent av föremålen i en skånsk gård på 1770-talet hade tillverkats inom den egna byn.[49] Även godsen strävade efter största möjliga självförsörjning. Lars Magnussons undersökning av två västsvenska gods

visar att man själv försökte producera allt som behövdes för godsets egen hushållning. Vinsterna från den marknadsproduktion som förekom gick till godsherrens privata konsumtion, och denna skedde ofta på annan plats än godset. Detta tolkar Magnusson som uttryck för en ofullständigt utvecklad marknad. Ännu under 1800-talet kunde en sådan strävan efter självförsörjning finnas på godsen.[50]

Det är nästan oundvikligt att den genomsnittliga gårdens produktion av jordbruksprodukter för avsalu ökat under hundraårsperioden efter 1750. Vi har redan sett att den agrara omvandlingen ledde till en kraftig nyodling, men att antalet bönder inte ökade i någon väsentlig utsträckning. Följden måste ha blivit att varje gård förfogade över mer jord och en större produktion. Visserligen är det tänkbart att den ökande jordbruksproduktionen även i fortsättningen konsumerats inom gårdshushållets ram, men detta hade förutsatt en ökning av antalet personer per gårdshushåll. Någon sådan ökning har inte påvisats.[51] Befolkningsökningen ledde däremot till att de agrara underskikten ökade. Med otillräcklig eller ingen jord blev dessa utlämnade till att införskaffa allt mer av sitt livsuppehälle genom inköp eller genom att byta sin arbetskraft mot livsmedel.[52]

Även andra indikationer kan svårligen tolkas på annat sätt än att det blev allt vanligare med en produktion för marknad. Schön har gjort skattningar av konsumtionen av industrivaror och visat på att denna ökat kraftigt efter 1820.[53] Han har också visat att produktionen av textilvävnader blev mer marknadsorienterad från mitten av 1820-talet till mitten av 1830-talet, för att därefter ligga kvar på en oförändrad andel.[54] Vi har i det föregående också sett att både hemslöjd och manufaktur var i tillväxt under 1800-talets första hälft.

Under 1700-talet skedde också en expansion av marknaden för jord. Lokala undersökningar av Lars Herlitz och Göran Rydeberg har visat att antalet jordtransaktioner ökat under 1700-talet.[55] Visserligen ägde de flesta av dessa transaktioner rum inom familjen och bör knappast anses som rena marknadsköp; det rör sig ju här om att säkra en slags "ståndsmässig" reproduktion för familjen. Men likväl innebar denna utveckling att jorden i ökad utsträckning blev en handelsvara på en marknad.

Att produktionen för marknaden avsevärt ökat i Sverige under perioden 1750-1850 kan alltså knappast betvivlas. Däremot vet vi inte så mycket om dess kvantitiva omfattning och förändringens kronologi. Men det förefaller likväl klart att övergången till en mer utpräglad marknadshushållning är så omfattande att det finns fog att anse att den representerar något nytt i svensk historia. Detta hindrar inte betydande inslag av självhushållning fanns kvar. Men balansen mellan dessa former av hushållning bör ha varit rubbad.[56]

Ökat lönarbete

Vi såg tidigare att en social omstrukturering av det svenska landsbygdssamhället ägde rum mellan 1750 och 1850. De skikt av befolkningen, som hade otillräcklig jord för den egna försörjningen eller inte hade någon jord, ökade kraftigare än de besuttna bönderna. I viss utsträckning har dessa växande underskikt försörjt sig genom avlönat arbete åt jordbrukare. Men hela denna tillväxt kan inte entydigt likställas med en motsvarande ökning av lönarbete.

En stor del av det växande landsbygdsproletariatet bestod av torpare. Dessa var inte helt obesuttna, utan hade oftast tillgång till en del jord. I vissa fall hade de också tillräckligt med jord för egen försörjning.[57] Säkerligen har torparna tvingats till lönarbete i någon utsträckning, men det är klart att de inte var renodlade lönarbetare.

Orvar Löfgren har framhävt att de obesuttna skikten haft alternativa vägar till försörjning vid sidan av jordbruk och lönarbete. De utnyttjade också marginella ekonomiska aktiviteter som till en del övergivits av bönderna när dessa i högre grad kommit att inrikta sig på marknadsproduktion. De obesuttna var mångsysslare som utnyttjade flera olika, för bönderna marginella ekonomiska nischer.[58]

Löfgrens tankar har tagits upp av Johan Söderberg. Denne menar att begreppet proletarisering bör förbehållas situationer där åtminstone en betydande del av försörjningen sker genom lönarbete. Tillväxten av de lägre agrara skikten i Sverige är enligt hans mening att förstå både som en proletariseringsprocess och en marginaliseringsprocess. Med det senare menar han tillväxten av grupper i befolkningen som saknar en stabil anknytning till produktionsresurser och arbetsmarknad. Söderberg söker också kvantitativa mått på de proletariserade och marginaliserade gruppernas storlek, och anser sig då kunna visa att den marginaliserade gruppen är större än den proletariserade både 1826 och 1841 i de två Skånesocknar han undersöker. Som marginaliserade har han då räknat personer som bör ha haft nedsatt arbetsförmåga, främst på grund av ålder och sjukdom.[59]

Anställning av daglönare var ett alternativ till den traditionella metoden att få extra arbetskraft till bondehushållet, att städja drängar och pigor i årstjänst. Om drängar och pigor hos bönder kan något liknande sägas som om hantverkets arbetare. De förutsattes vara ogifta, avlönades till största delen genom kost och logi och var i någon mening integrerade i familjen. Ofta kom de också från andra bondehushåll och ingick i ett system där arbetskraftsbehovet utjämnades mellan de olika gårdarna beroende på barnens ålder. De utgör därför inte lönarbetare i egentlig mening.[60]

Några undersökningar visar att betydelsen av inneboende tjänstefolk relativt sett minskat. Winberg visar att pigornas och drängarnas andel av

befolkningen i Dala pastorat sjönk mellan 1780 och 1850. Särskilt dramatisk är deras minskning i förhållande till de "obesuttna" skikten. Antalet tjänstefolk i varje bondehushåll är däremot i stort sett oförändrat över perioden.[61] Anu-Mai Köll har visat på en likartad utveckling i två socknar i Sörmland mellan 1820 och 1865.[62]

Böndernas behov av arbetskraft bör ha ökat eftersom gårdarna har blivit större genom den pågående uppodlingen. Det ökande behovet av arbetskraft i bondehushållen tycks alltså i huvudsak ha tillgodosetts genom daglönare som erhållits från de agrara underskikten på landsbygden. Även om övergången till rent lönarbete varit ofullständig, råder det inget tvivel om att inslaget av lönarbete i det svenska jordbruket under perioden starkt har tilltagit.

En vanlig föreställning är att en kapitalistisk utveckling inom jordbruket skulle yttra sig i övergång till allt större brukningsenheter som brukades med hjälp av lönarbete, medan familjejordbruk baserade främst på familjens eget arbete skulle sakna framtid. Det svenska jordbruket fortsatte emellertid att i huvudsak vara baserat på familjejordbruk.

För de svenska godsen har man menat att en övergång till egendrift av jorden skett. Landbönder har avhysts och ersatts med dagsverkstorpare och statare, en ny grupp i samhället vid denna tid. Några lokala undersökningar har visat att förhållandena i realiteten var mer komplicerade. Ulf Jonsson har för några sörmländska gods visat att en ökning av egendriften skett och att denna gått hand i hand med ett ökat bruk av statare och lönarbetare. Samtidigt har man emellertid bibehållit arbetspliktiga hemman och ogift tjänstefolk och på det sättet fått en komplicerad struktur på arbetsstyrkan.[63] Andra undersökningar visar att den procentuella ökningen av godsens egendrift delvis uppstår genom att man säljer av underlydande hemman och minskar godsets areal, inte genom att man avhyser innehavarna och lägger jorden under egen drift. I dessa fall motsvaras godsens ökande egendrift av en ökande betydelse för bondejorden i samma bygd.[64]

Om vi vänder oss bort från jordbruket, finner vi först att manufakturernas utveckling knappast medförde en ökning av lönarbete. Antalet manufakturarbetare var inte större 1850 än det varit vid 1700-talets höjdpunkt 1760. En stor del av den ökande varuproduktionen ägde rum inom hemslöjden och hantverket. Inom hemslöjden var inslaget av lönarbete begränsat, och producenternas självständighet förefaller i stor utsträckninga ha varit en realitet. Vi har dock sett att det finns flera tecken på att kapitalistiska relationer efterhand trängt allt mer in i hemslöjden genom förlagssystemets spridning. I motsvarande grad blev producenternas ställning försvagad i förhållande till de kapitalister som organiserade produktionen. I synnerhet såg vi att denna utveckling ägde rum inom bomullsslöjden i Marks härad.

Föga är känt om utvecklingen av lönarbete i de svenska städerna. Daglönare har funnits tidigare, men det vore av stort intresse att veta om en ökning skett i andelen stadsbor som varit beroende av lönarbete för sin utkomst. I och för sig skulle en sådan ökning inte vara överraskande.

Om det således knappast kan råda något tvivel om att marknadsproduktionen starkt tilltog i Sverige under den behandlade hundraårsperioden, är bilden något mer komplicerad när det gället lönarbetet. Inom jordbruket står det dock helt klart att lönarbete blivit ett viktigare inslag i arbetsorganisationen, både inom bondejordbruket och på godsen. Allt större skikt av befolkningen var också till någon del beroende av lönarbete. Däremot finns det anledning att tro att de landsbygdsinvånare som helt var beroende av lönarbete var relativt få, och att avlönat arbete för de flesta bara var en av många möjliga försörjningskällor.

Marknadens emancipering

Det tredje kriterium jag angav på kapitalism var "marknadens emancipering". Som tidigare framhållits avser jag med detta att ekonomiska förhållanden frigörs från sin nära förknippning med politiska och sociala sammanhang och i ökande utsträckning uppträder som en separat sfär.

Vad gäller jordbruket i äldre tid är det till exempel karakteristiskt att det fyllde uppgiften att underhålla den privilegierade adeln som en överklass. En betydande del av jorden var befriad från skatt och skulle genom sin ränta underhålla adelsmän, vilka hade i huvudsak exklusiv rätt att inneha frälsejord. Över skattejorden gjorde kronan anspråk på en överhöghetsrätt som bland annat tog sig uttryck i begränsningar i rätten att klyva hemman. Därigenom avsåg man att garantera ett skattedragande bondestånds fortsatta existens.

Bibehållande av jord i släktens ägo var ett annat utomekonomiskt mål för lagstiftningen. Denna yttrade sig i släktingars förköpsrätt till såld jord. Kollektiva rättigheter till jord förekom också ofta, särskilt inom bygemenskapens ram. Förhållandet mellan husbonde och anställd användes av staten som ett instrument för social kontroll; husbonden skulle vaka över sina underlydande och tillse att de inhämtade önskvärda kunskaper i läsning och kristendom. Försäljningen av jordbrukets produkter var också reglerad genom lagstiftning, liksom det mesta av all annan ekonomisk aktivitet. Allt detta utgör exempel på att ekonomiska förhållanden inte hade något helt självständigt värde. Här skall närmast några aspekter på förändringen av dessa förhållanden under 1700-tal och tidigt 1800-tal diskuteras.

Winberg har i ett nyligen publicerat arbete granskat jordägandets indi-

vidualisering. Med titeln, *Grenverket*, avser han just de mångfaldiga rättigheterna över samma jordstycke från jordherrar, brukare, bykollektiv och släkt. Särskilt uppmärksammar han bördsrättens utveckling, alltså släktingars förköpsrätt till jord. Fram till 1720 hävdades det ofta att bördsköpet skulle ske till ett värderat pris och inte till marknadspris. Detta år fastslogs att marknadspriset skulle gälla, samtidigt som den grupp släktingar som kunde göra anspråk på bördsköp inskränktes. Bördsrätten avskaffades därmed inte - det skedde först 1863 - men inskränktes på ett sådant sätt att "äganderätten" till jorden blev mer tryggad och att jordens karaktär av vara på marknaden blev markerad.[65] Detta kan sägas vara *ett* led i en emancipering av marknaden.

Winberg följer utvecklingen mot en starkare betoning av äganderättens helgd på ett annat område, nämligen adelns försvar av ensamrätten till frälsejord. Adelns huvudsakliga rätt till frälsejorden enligt 1723 års adelsprivilegier var ett viktigt privilegium för ståndet vars fortbestånd därigenom gynnades. Samtidigt innebar denna rätt emellertid en inskränkning i den enskilde adelsmannens rätt att fritt disponera över sin "egendom"; han saknade rätt att sälja den till ofrälse personer. Vid 1700-talets början försvarade adeln dessa privilegier genom hänvisning till vad Winberg kallar den "feodala doktrinen". Denna byggde på en ståndslära. Adelns uppgift var att tjäna staten och utgöra dess främsta stöd. Skattefriheten var en belöning för dessa tjänster. Det var då naturligt att hävda att endast adelsmän skulle få inneha frälsejorden. Åter ser vi ett exempel på att vad vi kan uppleva som rent ekonomiska förhållanden inarbetas som element i samhällsstrukturen.

Adelns ensamrätt till frälsejord var dock inte utan undantag, och 1700-talets utveckling ledde till att allt mer frälsejord övergick i ofrälse händer. Privilegiet till frälsejorden kom också att upphävas genom förändringar 1789 och 1809. Något verkligt starkt motstånd från adeln tycks detta inte ha rönt, vilket Winberg sätter i samband med att den feodala doktrinen hade övergetts. I stället kom man att argumentera utifrån äganderättens helgd. Företrädare för adeln menade att skattefriheten var en egenskap hos jorden som ägaren räknat med vid förvärvet. Att inkräkta på denna skulle vara att inkräkta på äganderätten. Jorden sågs nu främst som en vara, inte ett medel för samhällsstrukturens bevarande, eller annorlunda uttryckt; samhällsordningen skulle skydda jordinnehavet, inte jordinnehavet samhällsordningen.[66]

Winberg kan alltså på några punkter belägga en utveckling mot ett individuellt jordägande, en utveckling han sätter i samband med marknadsekonomins successiva utveckling och jordens därmed ökande betydelse som produktionsmedel. Denna utveckling vill han framför allt förlägga till decennierna runt 1700, alltså väsentligt tidigare än den period jag

behandlar. Det kan dock förtjäna att påpekas att vägen var lång mot det individuella ägandets fulla realisering. Det finns anledning att instämma i Winbergs omdöme att denna individualisering varit en långdragen process.[67]

Frågan om utvecklingen av de olika jordnaturerna under 1700-talet har utförligt behandlats av Lars Herlitz i en undersökning av Skaraborgs län. Vid 1700-talets början dominerar vad Herlitz betecknar som feodala egendomsförhållanden. Att "äga" jord innebar främst att uppbära överskottet från brukarens jordbruksproduktion; det var fråga om ett *ränteägande*. Räntan kunde uppbäras av adeln från frälsejord, av kronan från kronojord eller av en indelningshavare som av kronan fått en del av räntan anvist. Bönder var normalt uteslutna från möjligheten att uppbära räntan. Skattebonden ägde alltså inte räntan; hans jordinnehav innebar istället rätten att *betala* räntan. Det som främst skilde honom från kronobönder var att han hade ett bättre besittningsskydd.[68]

En följd av detta var naturligtvis att jordpriserna på frälsejord var väsentligt högre än på skattejord. Rätten att betala ränta var givetvis mindre värd än rätten att uppbära ränta. Detta förhållande utjämnades under 1700-talet och vid 1800-talets början var skillnaden i värde mellan ett mantal frälse och ett mantal skatte ganska liten. Att äga skatterätten skilde sig nu inte längre på samma radikala sätt från att äga frälsejord som det gjort tidigare. Skatterättsägandet var enligt Herlitz på väg att bli hemmansägande.[69] Jorden som en möjlighet att realisera ett ekonomiskt överskott hade därigenom blivit en dominerande aspekt på jordägandet, inte möjligheten att uppbära en ränta.

Mauritz Bäärnhielm har framhållit att ett betydelsefullt steg mot utvecklandet av modernt jordägande togs så sent som 1789. Först då blev skattebönderna fullt självägande. Bestämmelserna om skattevrak, alltså att skattebönder som ej förmådde betala sin skatt gick förlustiga sin skatterätt, upphävdes, och böndernas dispositionsrätt över sin jord stärktes. Även kronoböndernas ställning förbättrades genom att de tillskrevs ärftlig besittningsrätt.[70] Samtidigt medförde möjligheten till skatteköp, alltså rätten att utlösa kronojord till skattejord, att allt mer jord under 1700-talets lopp kom att bli skattejord, där innehavaren kunde åtnjuta den nya äganderätten.[71]

Skiftena kom att ytterligare gynna övergången till en modern äganderätt. De kollektiva dragen i de äldre byarnas organisation försvann därmed, och sådana tillgångar man haft *samfälld* disposition till kom att allt mer bli föremål för individuell disposition. Vi kan alltså se hur *ägandet* successivt kom att bli renodlat och lösgjort ur det sociala sammanhang där det tidigare hört hemma.

Ytterligare en aspekt på det jag kallat "marknadens emancipering" skall

beröras. Som bekant var näringarna i äldre tid omgivna av ett omfattande regleringssystem. Syftet med dessa var att koncentrera handel och hantverk till städerna. Lanthandel var följaktligen förbjuden. Bönderna fick inte sälja sin produktion på landsbygden utan var tvungna att föra den till staden för försäljning. Rätten att hålla hantverkare var ännu vid 1700-talets början inskränkt till att socknarna fick antaga skomakare och skräddare. En viktig förändring i dessa bestämmelser var spannmålshandelns frisläppande 1775 och 1780. Vem som helst fick därefter köpa och sälja spannmål var helst han ville. Detta var givetvis av betydelse för utvecklingen av marknaden, även om förbuden på denna punkt aldrig till fullo iakttagits.

Under 1800-talets första hälft kom en stor del av det omfattande regleringssystem som omgivit näringarna att successivt avvecklas. Den gamla manufakturlagstiftningen upphävdes med 1846 års Fabriks- och hantverksordning, men full näringsfrihet kom inte att införas förrän 1864.[72] Vi har ovan också berört att de regleringar som gällt för bergsbruket kom att avvecklas under några decennier efter 1820.

Utvecklingen under 1700-talet och det tidiga 1800-talet innebar på flera sätt en utveckling mot ett "frigörande" av de ekonomiska förhållandena ur de sociala och politiska sammanhang de ingått i. Äganderättsbegreppet stärktes och "feodala" ägandeförhållanden och argument försvagades. Det kan finnas skäl att framhålla att utvecklingen inte i alla avseenden var fullgången. Skiftena genomfördes ofta inte förrän en god bit in på 1800-talet, och därför fortsatte bykollektivet att spela en betydande roll i de oskiftade byarna. Näringsregleringssystemet kom inte att brytas förrän vid 1800-talets mitt.

Kapitalism?

Innebar då den här diskuterade omvandlingen ett kapitalistiskt genombrott eller ej? Som läsaren förstår kan svaret på denna fråga inte bli entydigt. Ännu vid 1800-talets mitt finns det anledning att betona att marknaden vare sig för varor eller arbete var fullt utvecklad. Självhushållning spelade säkert fortfarande en betydande roll, och utnyttjandet av inneboende tjänstefolk var fortfarande omfattande. Likväl hade en betydande förändring ägt rum. Det finns anledning att betona den kraftiga tillväxten av element som jag betecknat som kapitalistiska. Marknaden expanderade, lönarbetet ökade och den process jag kallat "marknadens emancipering" hade gått framåt. 1850-talets Sverige var i väsentliga avseenden ett annat samhälle än 1750-talets. Kapitalismens utveckling är en lång och utdragen process, men i denna hade flera av de avgörande stegen tagits under den period jag här diskuterat, särskilt under 1800-talets tidiga decennier.

4

Svenskt stadshantverk fram till 1847

Detta kapitel skall behandla det svenska stadshantverkets utveckling. Inledningsvis skall en kort historik över skråväsendet presenteras. Här skall även utvecklingen i Danmark beröras. Det svenska hantverket under 1700-talet berörs i nästa avsnitt, vilket samtidigt kommer att presentera en del tidigare forskning av relevans för denna undersökning. Därefter skall en granskning göras av det svenska stadshantverkets utveckling under perioden 1750-1845. Denna är av intresse i sig, men är också nödvändig för att det skall vara möjligt att bedöma vad som varit typiskt för hantverket i Malmö.

Skråväsendet i Danmark och Sverige

Det europeiska skråväsendet utvecklades under högmedeltiden och expanderade under den senmedeltida krisen under 1300- och 1400-tal.[1] I Danmark infördes skråorganisationen tidigt. Redan i Slesvigs äldre stadsrätt från omkring 1200 förutsätts någon form av organisation av hantverkarna, och under 1200-talet är ämbeten kända i flera yrken. Om något av dessa haft monopol på sitt yrke är inte bekant. Det första ämbete som med säkerhet fått monopolställning är skräddarnas i Ribe 1349.

Den äldsta bevarade danska skråordningen härrör från ett gesällskap, bagarsvennerna i Köpenhamn från 1403. Från ett mästarämbete finns ingen äldre skråordning än repvindarnas i Malmö från 1412. Från 1400-talet känner man sedan så många som 46 ämbeten.[2]

Det äldsta belägget för ett skråämbete i Sverige härrör från 1356, då

Magnus Eriksson utfärdar en förordning som stadgar att ingen skall få utöva skräddaryrket i Stockholm som inte godkänts av skräddarämbetets förmän. Nästa vittnesbörd härrör från Kalmar 1428 då borgmästare och råd stadfäster remslagarnas skrå. År 1437 hade både mästare och gesäller i bältaryrket (sadelmakare) i Stockholm egna organisationer. Stockholms bältarsvenners skrå är den äldsta bevarade skråordningen i Sverige inom landets medeltida gränser. Säkerligen hade många fler yrken också skråordningar, även om dessa inte bevarats till vår tid. Först från senare delen av 1400-talet och början av 1500-talet finns något fler skrån bevarade. Vid medeltidens slut finns säkra belägg för tolv ämbeten i Stockholm. I många fall är det troligt att ämbetena följt sedvanebestämmelser och inte haft skriftliga skrån.[3]

Dessa tidiga skråordningar i Danmark och Sverige är utfärdade, eller åtminstone stadfästa av stadens råd. Ofta har organisationen säkert funnits innan den tidpunkt då skråordningen fastställts. Utan att få stadsstyrets sanktion kunde inte ämbetena göra anspråk på något monopol på produktionen inom sitt yrke. Detta har säkerligen varit skrånas viktigaste uppgift. Man har också sökt motverka konkurrens mellan yrkesbröderna och vakat över att varornas kvalitet upprätthölls. Karakteristiskt nog har de, förutom dessa ekonomiska uppgifter, också religiösa och sällskapliga funktioner. Detta är naturligtvis uttryck för just det jag kallat ekonomiska relationers "inbäddning". En organisation med enbart ekonomiska uppgifter var säkert närmast otänkbar vid denna tid.[4]

Statsmakten hade med få undantag visat litet intresse för hantverksämbetena under medeltiden. Detta ändrades under 1500-talet med statsmaktens stärkande. Centralmakten satsade på att förbättra landets ekonomi och att gynna städernas ställning. Utvecklingen kom att bli olika i Danmark och Sverige. I Danmark präglades politiken av misstänksamhet mot skråämbetena. Under 1500-talet gjordes flera försök att upphäva dem. Dessa misslyckades dock, och man övergick i stället till att försöka kontrollera skråämbetena genom att utfärda kungligt fastställda skråordningar. Kristian IV prövade att återgå till förbudspolitiken och upphävde 1614 alla skrån med hänvisning till att deras monopoltendenser pressade upp priserna. Avsikten har säkert inte varit att införa någon modern näringsfrihet, utan att skapa nya, mindre monopolistiska skråämbeten. Inte heller denna gång var kungamakten särskilt framgångsrik i sin kamp mot skrånas "oskick". I alla händelser har ämbetena fortsatt att utan avbrott verka i de danska städerna.[5]

I Sverige förde statsmakten en försiktigare politik gentemot skråämbetena. Inskränkningar i rätten att driva hantverk på landsbygden infördes, och hantverkarnas önskemål om begränsningar av antalet yrkesmän i en stad tillmötesgicks mot slutet av 1500-talet. Skapandet av sådana "slutna

ämbeten", där nya mästare bara antogs om det bedömdes finnas behov av dem, torde under hela skråtiden vara det högst ställda målet för hantverkarna själva.[6]

I början av 1600-talet avsåg den svenska statsmakten att skapa en enhetlig skrålagstiftning. Det s k generalämbetsskrået utfärdades 1621 och följdes detta och nästa år av ett antal skrån för enskilda yrken. Avsikten var att dessa skulle gälla i alla svenska städer och att alla svenska stadshantverkare skulle inlemmas i skråsystemet. Statsmaktens anspråk på ökad kontroll framgår i skråordningarna, men hantverkarnas önskemål har i stor utsträckning tillgodosetts. Ett stort antal konkurrensbegränsande bestämmelser togs med och man sanktionerade många av de tyska hantverksbruk som vid denna tid införts till Sverige.[7] Detta kommer utförligare att behandlas i kapitel 7.

Reformförsöken strax efter 1620 fullföljdes aldrig, men under 1600-talet fortsatte statsmakten att intressera sig för regleringar av skrånas verksamhet. År 1669 utfärdades en allmän skråordning. Denna låg senare till grund för 1720 års skråordning och kom därigenom att påverka svenskt hantverk ända till skrånas upphävande 1847. I 1669 års allmänna skråordning sökte man förebygga att ämbetena hindrade kompetenta sökande att få mästerskap. Den visar också stark ovilja mot hantverkarnas ceremonier och sedvänjor. Skråordningen väckte också hantverkarnas ogillande, och åtminstone i Stockholm har ämbetena fortsatt att följa sina äldre skråordningar.

Först med 1720 års skråordning har statsmakten mer framgångsrikt lyckats skapa enhetliga former för det svenska hantverket. Eftersom dess bestämmelser reglerade Malmöhantverket under den tid som denna avhandling behandlar, skall dess innehåll här något närmare redovisas,

Varje yrke som hade tre eller fler utövare i en stad skulle också ha ett ämbete i staden. Fanns det färre yrkesutövare skulle dessa ansluta sig till ämbetet i en annan stad. Uttryckligen förbjöd man att ämbetena skulle begränsas till ett visst antal mästare. För att bli mästare måste man ha lärt yrket och arbetat tre år som gesäll. Ett fullgott mästarprov krävdes och därefter skulle mästaren ta ut burskap i staden. Mästerskap var förenat med vissa avgifter till ämbetet, men man var angelägen att förbjuda alla de traditionella omkostnader i form av mat och dryck som ämbetena ofta utkrävde.

Skråordningen bar en stark prägel av statsmaktens vilja att motverka vad som upplevdes som missbruk inom skråsystemet. Den innehöll få bestämmelser som syftade till konkurrensbegränsning, mästarna fick bland annat anställa så många lärlingar och gesäller som de önskade. Något tvång för gesällerna att vandra fanns inte, vilket annars var vanligt i Tyskland och i 1600-talets skråordningar. Andra traditionella bruk godtogs inte heller.

Äldre skrån hade krävt att lärlingar skulle vara av äkta börd och att gesällerna skulle vara ogifta, men dessa krav var nu borta; gesällerna tilläts uttryckligen vara gifta. Hantverksmästarna ställdes under övervakning och fick inte sammanträda utan att någon representant för stadens magistrat var närvarande.[8]

Statsmakten ville uppenbarligen utnyttja det existerande skråsystemet för att uppmuntra hantverket i städerna. Säkert hoppades man att därigenom trygga tillgången på yrkesskickliga hantverkare och att skapa en kontroll som inte minst hade fiskala skäl. Samtidigt var man angelägen att se till att mästarna inte använde skrånas monopolställning till konkurrensbegränsningar som skulle drabba konsumenterna.

Skrå var den helt dominerande juridiska organisationsformen för hantverket, men det bör här nämnas att en del hantverk också bedrevs under skydd av manufakturprivilegierna. Under frihetstiden visade man ett stort intresse för att uppmuntra inhemsk manufakturproduktion. 1739 antogs en hallordning som skulle reglera denna verksamhet. Denna var naturligtvis främst avsedd för den i större skala bedrivna manufakturen, men en del hantverk kom också att inkluderas. Idkarna under manufakturprivilegierna hade inga egna organisationer, utan deras förhållande reglerades av hallrätterna. För den som självständigt ville utöva ett hantverk under hallrätt krävdes styrkt skicklighet och burskap. Skråhantverkets utbildningsgång med lärlingar och gesäller bibehölls också.[9]

Svenskt hantverk under 1700-talet

I sitt arbete *Stockholms hantverkarklass 1720-1772* gav Ernst Söderlund en bred skildring av ekonomiska och sociala förhållanden inom hantverket under frihetstiden. I sitt bidrag till *Den svenska arbetarklassens historia*, *Hantverkarna*, del 2, vidgade han perspektivet till att omfatta hela Sverige och även den gustavianska tiden. Det viktigaste empiriska underlaget kom dock från undersökningen av Stockholmshantverket.

När det gällde produktionsförhållandena inom Stockholms hantverk kunde Söderlund visa att hantverket i många yrken huvudsakligen bedrevs som försäljningshantverk. Tillverkningen skedde för avsalu, och denna hade mästarna själva i allmänhet hand om. Den skedde dels i egna bodar och stånd, dels på marknader i hemstaden eller i andra städer. Inom andra yrken har beställningshantverk dominerat. Endast i mindre utsträckning förekom det att försäljningen av varorna ombesörjdes av andra än hantverkarna själva. Att mästarna haft förlag från köpmän har varit ovanligt. Verkstäder med större antal anställda var också ovanliga. Uppenbarligen

motsvarade den dominerande delen av Stockholmshantverket under 1700-talet i dessa avseenden väl den här skisserade idealmodellen av hantverk.[10]

Söderlund är uppmärksam på tendenser till mer kapitalistisk produktion. I synnerhet finner han dessa i ett antal yrken med större krav på kapital och med förhållandevis enkla och ensartade produkter. Detta gällde främst livsmedelshantverk, såsom bageri och bryggeri, samt garveri. Här finner vi tydliga tendenser till stordrift, även om verkstäderna endast i undantagsfall hade mer än 20 anställda. I dessa yrken var det inte heller ovanligt att andra arbetare än gesäller och lärlingar anställdes. Murar- och timmermansyrkena kännetecknades av mycket stora arbetsenheter.

Inom Stockholms skomakeri anser sig Söderlund mot 1700-talets slut kunna spåra framväxten av förlagsproduktion. Några få mästare sysselsatte vid denna tid ett stort antal lärlingar och gesäller, de flesta av dessa inte inneboende hos mästarna. Det största skomakeriet i Stockholm 1790 hade inte mindre än 43 anställda. Troligen arbetade dessa gesäller hemma med material som levererades av mästarna, som alltså fungerade som förläggare.[11] Den utveckling vi sett ske inom skomakeri i många andra europeiska och amerikanska storstäder, har sannolikt även tidigt ägt rum i Stockholm.

Söderlund kunde också påvisa att den ekonomiska skiktningen bland hantverksmästarna var påfallande. Dels var olika yrken olika lönsamma, dels var spridningen stor även inom samma yrke. Till de högst taxerade yrkena hörde de som vi tidigare sett tendenser till stordrift inom, såsom bagare, bryggare och garvare. Medan många av Stockholmsmästarna hade mycket enkla förhållanden, höjde sig en liten elit långt över majoriteten.[12]

Söderlund var i hög grad uppmärksam på den sociala förändring som gesällernas självständiga hushållsbildning innebar. Det visar sig att det redan under senare delen av 1600-talet förekom att gesäller i Stockholm bildade egna hushåll och var gifta. I helt dominerande utsträckning ägde detta rum i bygghantverken. Förhållandet var ungefär det samma 1740. Av de 618 gesäller som bildade egna hushåll tillhörde 560 murar-, timmermans- och stenhuggaryrkena. I dessa yrken, som också kännetecknades av stora arbetsenheter, tycks det ha varit rena undantag att arbetare var inneboende. I andra yrken var egen hushållsbildning bland gesällerna däremot mycket ovanlig, ungefär 95 % bodde hos sina mästare.[13]

Vid frihetstidens slut hade en kraftig ökning av andelen hushållsbildande gesäller skett. I bygghantverken var gifta gesäller fortfarande huvudregel, men nu var så många som 17 procent av gesällerna i övriga yrken gifta och 24 procent bildade eget hushåll. Läggs alla yrken samman var så många som 40 procent gifta och 50 procent av gesällerna var bosatta utanför mästarens hushåll. Påfallande många skomakargesäller var gifta, alltså i just det yrke där Söderlund anser sig kunna spåra en tidig förlags-

produktion.[14] Ökningen av andelen gifta gesäller har fortsatt och de utgjorde 1790 inte mindre än 24 procent av gesällerna utanför byggnadshantverken. Bland skomakarna var andelen en tredjedel.[15]

Söderlund lägger stor vikt vid gesällernas ökande familjebildning. Han betecknar den som "...en av de viktigaste och mest genomgripande förändringarna i hantverkarklassens sociala struktur under hela 1700-talet."[16] Den viktigaste förklaringen finner han vara att gesällernas chanser att bli mästare minskat i flera yrken. Han menar att utvecklingen vid frihetstidens slut hade medfört att det inom Stockholmshantverket uppstått en arbetarklass i egentlig mening utöver den som byggesällerna länge utgjort.[17] Stockholmshantverket visar mot slutet av 1700-talet flera tecken på en upplösning av de förkapitalistiska produktionsförhållandena och en utveckling mot sociala relationer som kännetecknar kapitalismen.

Söderlunds detaljerade empiriska undersökningar gäller främst Stockholm. Vi vet mindre om de många landsortsstäderna, där förhållandena bör ha gestaltat sig annorlunda. Ingen annan stad hade ens tillnärmelsevis så många hantverkare. Hantverket var expansivt i dessa städer, något som vi strax skall återkomma utförligt till. Verkstäderna förblev små; ännu 1790 arbetade i genomsnitt bara 1,2 anställda per verkstad i landsortstäderna. Tillväxten innebar att antalet skråämbeten ökade kraftigt. Sådana hade tidigare främst funnits i de större städerna och inom de större yrkena, nu kom de att få en mycket vidare utbredning, även om de minsta städerna säkert inte har haft särskilt många ämbeten. Som nämnts krävdes det att ett yrke hade tre yrkesutövare för att ett ämbete skulle inrättas.[18]

Som jämförelse med förhållandena i Stockholm kan det ha sitt intresse att något se hur hantverket kunde gestalta sig i en av landets mindre städer runt 1800. I sitt arbete om Österlen gav Börje Hanssen fylligt utrymme åt hantverket i Simrishamn. Även i en sådan stad var det vanligt med försäljningshantverk. Beställningshantverk förekom visserligen också, men många hantverkare tillverkade för lager och sålde bland annat på marknader i städerna. Det var också de yrken där försäljningshantverk dominerade som var de expansiva under 1700-talet. Verkstäderna var obetydliga. År 1780 hade Simrishamns 42 hantverksmästare endast 17 gesäller och 24 lärlingar i sin tjänst. De anställda bodde samtliga i sina mästares hushåll och ingen av gesällerna var gift. Däremot hade 38 av mästarna hustru. Hantverket svarade för en betydande andel av stadens befolkning. Simrishamn hade endast 644 invånare; av dessa tillhörde inte mindre än 34 procent hantverkarnas hushåll.[19]

Även i småstäder förekom det betydande ekonomiska skillnader. Kekke Stadin har visat att inte mindre än 51 procent av hantverkarnas totala bevillning i Arboga 1715 erlades av fem procent av mästarna. Snedfördelningen var inte lika påtaglig i Enköping, där motsvarande grupp svarade

för 27 procent, eller i Västervik, där den svarade för 20 procent. Många hantverkare tillhörde de fattigare borgarna, men enstaka kunde tränga sig in i borgerskapets förmögnaste skikt.[20]

Eli F Heckscher har uppmärksammat att Tabellverkets ståndsstatistik ger vissa möjligheter att bedöma andelen gifta gesällerna. Enligt denna källa var 22 procent av Stockholmsgesällerna gifta 1751. Även i landsortstäderna förekom gifta gesäller, men de var inte fler än 7 procent. En ökning skedde sedan under 1700-talets andra hälft, så att 53 procent av Stockholmsgesällerna och 24 procent av gesällerna i landsortstäderna var gifta vid sekelskiftet. Nu är dessa siffror – särskilt före 1775 – mycket osäkra. I Stockholm uppges det i denna statistik att 29 procent av gesällerna var gifta 1769, i mantalslängden 1770, som sannolikt har säkrare uppgifter, var andelen 40 procent.[21] Dessutom saknar ståndstatistiken uppgifter om vilka yrken de gifta gesällerna tillhört; som vi sett avvek särskilt bygghantverken avsevärt i detta avseende. I alla händelser understryker detta att gifta gesäller blivit allt vanligare och sannolikt inte heller var fåtaliga utanför Stockholm.

Hantverket i svenska städer 1750-1846

Återstoden av detta kapitel skall ägnas åt en analys av det svenska hantverkets numerära utveckling och fördelningen på olika yrken under perioden 1750-1846. Först skall en tvärsnittsstudie göras av hantverket år 1820. Syftet med denna är att se hur antalet hantverkare och yrkesstrukturen varierat i städer av olika storlek. En sådan fördjupad studie har jag valt att göra för år 1820, samma år som det utförligaste tvärsnittet i Malmö har gjorts.

För att belysa det svenska hantverkets utveckling finns två serier statistik tillgänglig, dels Kommerskollegiums, vilken grundade sig på rapporter från städernas magistrater, dels Tabellverkets ståndsstatistik. Dessas källvärde diskuteras utförligt i appendix D. Någon klar slutsats utmynnar den diskussionen inte i, även om ett visst försteg ges till Tabellverkets statistik. En allvarlig brist med denna är att den inte ger någon yrkesstatistik förrän år 1805. Detta är anledningen till att jag har föredragit att göra analysen av förändringar i olika yrken på grundval av Kommerskollegiums statistik. Denna bör också vara jämförbar över hela tidsperioden. Tidigare har också sammanställningar av denna gjorts av Söderlund, varigenom vi får tillgång till statistik över yrkena och deras fördelning på städer i landsorten vid 1750- och 1790-talens början. Den förra tidpunkten kan kompletteras med uppgifter för Stockholm.[22]

Tabell IV:1. Hantverkare i de svenska städerna 1820. De tio största yrkena och uppdelning på yrkesgrupper.

Yrke	Idkare	Gesäller	Lärlingar	Summa
Skomakare	875	677	800	2 352
Skräddare	542	415	349	1 306
Garvare (a)	406	321	308	1 035
Snickare	325	231	339	895
Guldsmeder	302	284	300	886
Smeder (b)	314	193	366	873
Hattmakare	326	234	196	756
Bagare	260	215	276	751
Kopparslagare	252	192	231	675
Murmästare	107	212	215	534
1. Livsmedel	599	357	469	1 425
2. Dyrbara metaller	776	606	713	2 095
3. Övriga metaller	533	305	525	1 363
4. Beklädnad	2 066	1 458	1 484	5 008
5. Träyrken	703	460	617	1 780
6. Murare, timmermän	170	386	354	910
7. Övriga bygganknutna	524	301	413	1 238
8. Övr. kapitalkräv.	810	618	576	2 004
9. Övriga	442	274	369	1 085
Summa	6 623	4 765	5 520	16 908
Hantverkare i städer utan redovisad yrkesstatistik (c)	274	99	94	467
Stadshantverket totalt	6 897	4 864	5 614	17 375
Per 1 000 stadsinvånare	27	19	22	69
Tabellverkets statistik över stadshantverket	9 904	6 945	7 293	24 142

Källa: Årsberättelser Handlande och hantverkare 1820, Kommerskollegii arkiv Kammarkontoret (RA). Tabellverket enligt *Minnesskrift...*, s 113. Invånartal för städerna enligt *Historisk statistik*, 1, s 61f.

a) Garvare omfattar tre yrkesbenämningar, garvare, logarvare och karduansmakare. Se appendix A.

b) Smeder omfattar här både klensmeder och hovslagare/grovsmeder. Se appendix A.

c) Åtta städer redovisar endast hantverkets totalsiffror utan uppdelning på yrken.

När det gäller Kommerskollegiums statistik har jag vid analysen av år 1820 och vid diskussionen av förändringar mellan 1820 och 1845 inte tagit hänsyn till andra arbetare än gesäller och lärlingar. Andra arbetare redovisas år 1820 endast i Stockholm. Detta har knappast betytt att de inte funnits någon annan stans, snarare innebär det att de inte redovisats i andra städer. Att bara beakta gesäller och lärlingar förefaller i denna situation ge störst jämförbarhet. I diskussionen av totalhantverkets utveckling i nästa avsnitt skall de övriga arbetarna däremot tas med i diskussionen men redovisas separat. Om inte annat anges menar jag med totalhanverket samtliga idkare, gesäller och lärlingar sammanslagna. Samtliga tre grupper avses också när jag talar om de inom hantverket sysselsatta.

För diskussionen av totalhantverkets utveckling i de svensska städerna under denna hundraårsperiod, förlitar jag mig i första hand på Tabellverkets statistik. Skälet till detta är att den är den enda som finns bevarad kontinuerligt. För åren 1751 och 1772 har uppgifter om hantverkets fördelning på enskilda städer hämtats ur Fritzells sammanställningar.[23]

Vid analysen kommer en uppdelning av yrkena att göras i nio huvudgrupper. Motiven för denna indelning framgår av appendix A.

Hantverket i svenska städer 1820

En sammanställning av det svenska stadshantverket år 1820 görs i tabell IV:1. Här redovisas de tio största yrkena, fördelningen på yrkesgrupper och dessutom har totalsiffrorna från Tabellverkets statistik lagts in som en jämförelse.

Vi finner att skomakarna var det i särklass vanligaste yrket i de svenska städerna, något som knappast är särskilt överraskande. Inte heller skräddarnas antal framstår som särskilt anmärkningsvärt. Mer oväntat är kanske att garvare och guldsmeder når så framskjutna positioner som tredje och femte plats.[24] Annars kunde vi vänta oss att smeder och snickare, båda yrken som i likhet med skomakarna och skräddarna fullföljt uppgifter som det borde ha varit en utbredd efterfrågan på, skulle inta tredje och fjärde platsen. De kommer däremot inte mycket längre ned.

Den helt dominerande yrkesgruppen har varit beklädnadsyrkena med inte mindre än 30 procent av alla yrkesaktiva. Därefter följer de yrken som arbetar med dyrbarare metaller och de "övriga" kapitalkrävande yrkena.

Vi ser också att enligt Kommerskollegiums statistik skulle 6,9 procent av de svenska stadsinvånarna arbeta direkt inom hantverket. Hade vi istället utnyttjat Tabellverkets uppgifter skulle denna andel genast öka till 9,6 procent. Tar vi dessutom hänsyn till hantverkarnas familjemedlemmar och övrigt tjänstefolk, förstår vi hantverkets betydelse för de svenska städerna.

Tabell IV:1 redovisar de totala siffrorna. Analysen skall nu fördjupas

Tabell IV:2. Hantverkare i de svenska städerna 1820. Idkartäthet, hantverkartäthet och verkstadsstorlek fördelat på städer i olika storleksklasser.

Invånartal	Antal städer	Idkar-täthet	Hant-verkar-täthet	Verkstads-storlek
75 569 (Sthlm)	1	15	56	2,7
5 000-	5	18	52	2,0
3 500-4 999	9	32	80	1,5
2 000-3 499	12	34	84	1,5
1 000-1 999	25	43	83	0,9
- 999	31	50	88	0,8

Källa: se tabell IV:1.
Anm: idkartäthet = antal idkare/1 000 invånare, hantverkartäthet = antal hantverkare/1 000 invånare. Endast i Stockholm redovisas övriga hantverksarbetare. Inräknas dessa skulle hantverkartätheten öka till 69 och verkstadsstorleken till 3,5.

genom att skillnader mellan städer av olika storlek skall diskuteras. Det finns all anledning att förmoda att hantverket sett annorlunda ut i städer av olika storleksklass. Ett sätt att göra en analys av detta är att undersöka i vilken utsträckning andelen hantverkare i befolkningen varierat med stadens storlek. För den fortsatta analysen skall jag definiera "hantverkartätheten" som totalantalet hantverkare - idkare, gesäller och lärlingar - per 1 000 invånare i staden, medan "idkartätheten" är antalet idkare per 1 000 invånare.[25] Verkstadsstorleken beräknas som antalet gesäller och lärlingar per idkare. I tabell IV:2 har jag sammanställt hur dessa variabler skiljer sig mellan städer i olika storleksklasser.

Vi kan här tydligt se att dessa tre variabler verkligen varierar med stadstorlek. Hantverksidkarnas andel av befolkningen har varit större i de mindre städerna. Samtidigt har deras verkstäder sysselsatt färre hantverksarbetare. Likväl finns det en svag tendens till att även hantverkartätheten varit större i småstäderna. Detta speglar givetvis att de större städerna haft en mer komplex ekonomi och social struktur. Det förefaller också troligt att det innebär att småstädernas hantverkare i större utsträckning arbetat för en marknad utanför staden på den kringliggande landsbygden. Detta skulle förklara att de små städernas invånare kunnat ge arbete åt förhållandevis något fler hantverkare.

Den metod som här använts för att mäta betydelsen av stadsstorlek för hantverket är ganska grov. Den tar ingen hänsyn till den betydande variation som förekommit inom varje kategori. Ett statistiskt mått som däremot

Tabell IV:3. Hantverkare i svenska städer 1820. Korrelationskoefficienter för sambandet mellan invånartal å ena sidan och idkartäthet, hantverkartäthet och verkstadsstorlek å den andra. Yrkesgrupper och totalhantverk. Stockholm ej medräknat.

Yrkesgrupp	Idkar-täthet	Hant-verkar-täthet	Verkstads-storlek (a)
1. Livsmedel	0,22	0,49	0,58 (62)
2. Dyrbara metaller	-0,33	-0,27	0,34 (72)
3. Övriga metaller	-0,31	-0,09	0,53 (72)
4. Beklädnad	-0,49	-0,31	0,65 (74)
5. Träyrken	-0,26	-0,05	0,56 (71)
6. Murare, timmermän	-0,22	0,08	0,57 (56)
7. Övriga bygganknutna	-0,39	-0,27	0,38 (70)
8. Övr. kapitalkräv.	-0,44	-0,42	0,15 (72)
9. Övriga	-0,15	0,03	0,50 (67)
Totalhantverket	-0,48	-0,29	0,65 (74)

Källa: se tabell IV:1.
a) Inom parentes anges det antal städer som ingått vid beräkningen av korrelationen mellan verkstadsstorlek och invånartal. Städer där ingen idkare i yrkesgruppen funnits har uteslutits från beräkningen, eftersom begreppet verkstadsstorlek då är meningslöst.

gör detta är *produktmomentkorrelationen*. Detta är ett mått som anger graden av beroende mellan två variabler. Det varierar mellan -1 och 1. Vid värdet 0 saknas ett samband mellan variablerna. Ett negativt värde anger att förhållandet mellan variablerna är omvänt, så att den ena minskar när den andra ökar. Ju starkare sambandet är, desto närmare ligger korrelation 1 eller -1. Det måste påpekas att produktmomentkorrelationen endast mäter *linjära* samband, alltså samband där den ena variabeln hela tiden varierar proportionellt med den andra.

Korrelationskoefficienten skall här användas för en mer preciserad analys av de nyss diskuterade sambanden. Vi skall nu också granska hur yrkesgrupperna varierat med stadsstorlek. I analysen skall dock Stockholm borträknas. Orsaken till detta är att korrelationskoefficienten är känslig för extrema värden, och Stockholm skulle därför i hög grad påverka dess värde. Resultatet av analysen framgår av tabell IV:3.

Ett första intryck av tabellen är att korrelationen i de flesta fall inte är

särskilt hög. Nu är detta knappast förvånande. Givetvis finns det många andra förhållanden än stadens storlek som har påverkat de undersökta variablerna. Dessutom finns här givetvis slumpmässig variation som medför att vi inte kan förvänta oss starka samband. Till detta kommer ytterligare variation genom redovisningens olika fullständighet.[26] Verkstadsstorleken är – föga överraskande – tydligt beroende av stadens storlek så att större städer också tenderat att ha större verkstäder. När det gäller variablerna för täthet är det tydligt att idkartätheten oftast är högre i de mindre städerna än i de större. En liknande tendens framkommer när det gäller hantverkartätheten, men korrelationen är inte särskilt stark.

Det föreligger också påtagliga skillnader mellan de olika yrkesgrupperna. Den enda yrkesgrupp där både idkartäthet och hantverkartäthet ökar med växande stadsstorlek är gruppen livsmedelsyrken. De yrkesgrupper som har det starkaste negativa sambandet är beklädnadsyrken och "övriga" kapitalkrävande yrken. För den senare gruppen gäller också att sambandet mellan stadsstorlek och verkstadsstorlek är svagt. Det kan finnas anledning att närmare försöka analysera dessa skillnader.

Livsmedelshantverkens speciella ställning har att göra med den marknad man arbetade för. Till skillnad från de andra yrkesgrupperna har man knappast haft någon marknad utanför staden själv. I huvudsak bör man också ha arbetat för de fattigare befolkningsskikten. Det är välkänt att städernas borgare också ofta själva drev jordbruk. Särskilt gäller detta de mer förmögna borgarna.[27] Inom handelsmännens och de förmögnare hantverkarnas stora hushåll har man antingen varit självförsörjande med livsmedel, eller själva köpt upp råvarorna och bearbetat dem inom hushållets ram. Behovet av bagare, bryggare och slaktare har varit litet.[28]

De fattigare skikten i städerna har däremot inte haft möjlighet att på detta sätt tillgodose sina behov. Det är här livsmedelshantverkarna har haft sin viktigaste marknad.[29] Detta kan illustreras med ett exempel från Malmö. I slutet av år 1800 begär bagarämbetet åtgärder från magistraten eftersom det råder brist på råg och bagarna har svårt att köpa upp vad de behöver. Situationen förvärras, enligt ämbetet, också av att inte bara de fattigare stadsinvånarna, som även vanligen köper bröd, utan också de mer förmögna, som annars bakar själva, nu har svårt att köpa spannmål och därför har börjat köpa bröd av bagarna.[30]

Nu förhåller det sig säkert så, att självhushållningen spelat större roll i de små städerna än i de större. Den sociala strukturen bör ha varit annorlunda. Det fanns färre proletariserade stadsinvånare, alltså personer som inte själva ingick i borgarhushåll utan bildade egna hushåll på grundval av lönarbete. Andelen av befolkningen som utnyttjade livsmedelshantverkare är därför högre ju fler invånare städerna hade, och utrymmet för dessa yrken följaktligen större.[31]

Tabell IV:4. De tio största yrkena 1820, dels i städer med mer än 5 000 invånare (utom Stockholm), dels i städer med mindre än 1 000 invånare.

Mer än 5 000 inv. (ej Sthlm)			Mindre än 1 000 inv.		
yrke	idkare	totalt antal syssel-satta	yrke	idkare	totalt antal syssel-satta
Skomakare	102	353	Garvare	86	201
Bagare	68	221	Skomakare	105	184
Skräddare	65	209	Kopparslagare	48	110
Smeder	46	163	Hattmakare	63	103
Snickare	44	139	Kakelugnsmakare	44	96
Guldsmeder	44	137	Skräddare	70	92
Timmermän	12	127	Smeder	39	69
Garvare	47	110	Färgare	29	64
Murmästare	10	89	Handskmakare	31	59
Kopparslagare	24	79	Snickare	39	56
Invånartal:	51 530			15 856	

Källa: se tabell IV:1.
Anm: kakelugnsmakare har sammanslagits med krukmakare. Se appendix A. "Sysselsatta" betecknar idkare, gesäller och lärlingar sammanslagna.

När det gäller de yrkesgrupper, som har en särskilt tydlig tendens att öka sin andel av befolkningen ju mindre staden är, ligger förklaringen sannolikt på ett annat plan. Det förefaller rimligt att misstänka att en högre hantverkartäthet i en liten stad beror på att marknaden i staden har varit av relativt mindre betydelse medan den omgivande landsbygden i motsvarande grad varit viktigare. Den omgivande landsbygden kunde ju vara lika stor i en liten stad som i en stor. Inom gruppen "övriga" kapitalkrävande yrken dominerar garvare och färgare, yrken som varit viktiga för landsbygdsbefolkningen. Därigenom har deras relativa betydelse ökat i småstäder. Detta syns särskilt tydligt genom att de också haft en ganska likartad verkstadsstorlek oberoende av stadens storlek.

Det är kanske något mer överraskande att finna att även beklädnadshantverken varit väsentligt bättre företrädda i småstäder än i större städer. Skomakare och skräddare var två av de yrken som var tillåtna på landsbygden. Det yrke inom gruppen vars hantverkartäthet var starkast negativt

korrelerad med stadsstorlek var hattmakarna, ett yrke som säkert haft viktig avsättning bland allmogen. För de andra yrkena kan man tänka sig att de trots allt haft avsättning även på landsbygden, eller att de små, av borgerskap mer dominerade städerna haft en köpkraftigare kundkrets. Men vi måste dessutom erinra oss att detta är yrken där nästan alla städer haft någon idkare, vilket i sig tenderat att höja idkartätheten i småstäderna. Den starka korrelationen mellan verkstadsstorlek och stadsstorlek i denna grupp antyder att många av mästarna i småstäderna haft få eller ingen arbetare. En analys av enskilda yrken visar att detta särskilt är fallet för skomakare och skräddare, vilket kanske kan tolkas som en indikation på att landsbygdsmarknaden i deras fall varit mindre viktig.[32]

En konsekvens av det sagda är att yrkessammansättningen varit ganska olika i städer av olika storlek. Detta skall här bara illustreras genom att ange de tio största yrkena i några av de större svenska städerna och i de allra minsta (tabell IV:4).

De större städernas hantverk domineras av några av de hantverk vi normalt kunde vänta oss vara de största yrkena - skomakare, skräddare, smeder och snickare. Livsmedelshantverkens roll i större städer speglas av att bagarna utgör det näst största yrket. I småstäderna är yrkessammansättningen klart annorlunda och mer överraskande. Yrken som skräddare, smeder och snickare har en anmärkningsvärt tillbakaskjuten ställning.[33] Bagarna saknas helt bland de tio största yrkena. I stället är det garveri som sysselsätter flest personer,[34] och flera yrken med en obetydlig roll i de större städerna har nått en topposition. Här finner vi kopparslagare, hattmakare, kakelugnsmakare, färgare och handskmakare, alla yrken som bör ha haft en betydande marknad på landsbygden. Dessa yrken har också kunnat hålla fler anställda än de övriga småstadsyrkena. Med undantag för handskmakarna har de fler anställda än idkare, något som annars var ovanligt för småstadshantverket.

En slutsats är att betydelsen av de små städernas hantverk för den omgivande landsbygden inte bör undervärderas. Ofta framhävs de svenska städernas obetydlighet och starka agrara prägel.[35] Som framgår måste likväl deras betydelse ha varit större än så. Att en liten stad - Simrishamn - kunnat spela en viktig roll för sitt agrara omland visades redan i Hanssens skildring av Österlen under 1700-talet.[36]

Det svenska stadshantverkets numerära förändringar 1750-1846

För en granskning av det svenska stadshantverkets utveckling som helhet åren 1750 till 1846 kommer i första hand Tabellverkets statistik i fråga, eftersom endast den ger kontinuerliga uppgifter för hela perioden. Tyvärr ändrades redovisningsprinciperna vid flera tillfällen, vilket försvårar jäm-

Diagram IV:1. Det svenska stadshantverkets utveckling 1750-1845 enligt Tabellverket.

Källa: *Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd*, Stockholm 1949 (jfr kommentarer i appendix D).

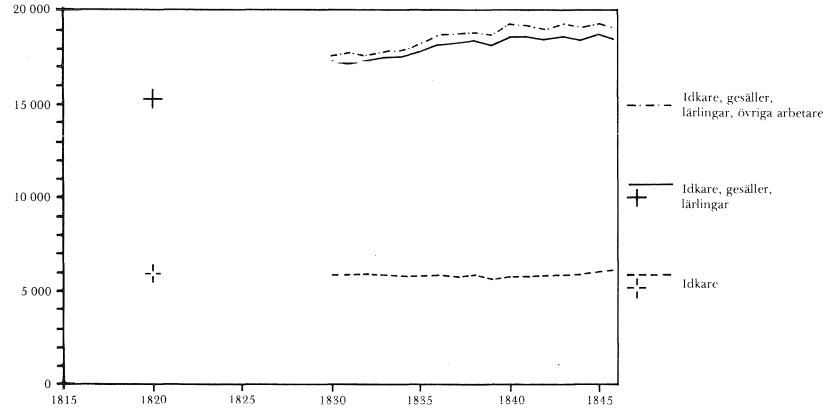
förelser. Tabellverkets uppgifter har sammanställts i diagram IV:1.

Före 1805 har vi inga uppgifter om andra arbetare än gesäller och lärlingar. För att öka jämförbarheten mellan perioderna har totalsiffrorna både med och utan övriga arbetare lagts in i diagrammet. Åren 1840 och 1845 är en sådan separat redovisning inte längre möjlig, eftersom alla anställda nu redovisas i en klumpsumma.

Vi kan se att omläggningarna i statistiken i allmänhet inte har medfört några så kraftiga förändringar att det inte förefaller fullt tänkbart att dessa varit faktiska. Den ganska kraftiga ökningen som noteras för idkarna mellan 1800 och 1805 orsakas säkerligen av att uppgifter om näringsidkande änkor inom hantverket lämnas först från 1805.[37] Det torde därför vara möjligt att belysa de stora dragen i utvecklingen med denna statistik.

Över hela perioden kan vi se att stadshantverket har haft en kraftig tillväxt, nästan en fördubbling från 15 000 till 30 000 sysselsatta. Eftersom landets folkmängd under denna period ungefärligen fördubblades är det klart att stadshantverket lyckades bibehålla sin ställning i relation till folkmängden. Ser vi till hur tillväxten fördelas över hundraårsperioden, förefaller det som om tillväxten varit särskilt stark mellan 1750 och 1780 och mellan 1810 och 1845. Decennierna mellan 1780 och 1810 har snarast varit präglade av stagnation. Stadshantverkets utveckling tycks kunna delas in i tre perioder. Under åren 1750 till 1780 sker tillväxten genom att både antalet verkstäder och antalet arbetare ökar; verkstadsstorleken förblir

Diagram IV:2. Det svenska stadshantverkets utveckling 1820-1846 enligt Kommerskollegium.

Källa: 1820-1846: *Commerce-collegii underdåniga berättelse om Fabrikernes och Manufacturernes ställning*, 1830-1846. 1820: Årsberättelser Handlande och hantverkare, Kammarkontoret, Kommerskollegiums arkiv (RA).

någorlunda konstant. Under stagnationsperioden ökar vare sig antalet idkare eller antalet arbetare. Efter 1810 är antalet verkstäder relativt konstant och den kraftiga tillväxten sker genom en ökning av verkstadsstorleken, något som alltså skiljer denna utveckling från 1700-talets. Verkstadsstorleken var 1810 1,5 arbetare per verkstad och steg på 1840-talet till 2,1.[38]

Kommerskollegiums statistik finns publicerad från 1830. Utvecklingen fram till 1846 har lagts in i diagram IV:2. Här har också en bearbetning av statistiken för år 1820 gjorts så att denna endast tar med de yrken som redovisas i statistiken från 1830. Bilden är ganska likartad den vi fann i Tabellverkets material, med en ganska kraftig ökning av antalet hantverkare mellan 1820 och 1845. Vi finner också överensstämmelse i det avseendet att ingen av källorna redovisar någon ökning av antalet idkare. Tillväxten sker genom ökad verkstadsstorlek. Kommerskollegium anger genomgående väsentligt lägre tal. Detta beror till en del på att kollegiet räknar väsentligt färre yrken till hantverk än vad Tabellverket gör (jfr appendix D).

En kontinuerlig statistik går inte att få från Kommerskollegium för tiden före 1830. Några jämförelsepunkter kan vi dock erhålla för hantverket i landsorten genom att använda Söderlunds bearbetningar. Resultatet har sammanställts i tabell IV:5.

Går nu dessa uppgifter att förena med Tabellverkets uppgifter? Helt jämförbara är de inte eftersom Stockholm inräknats i Tabellverkets siffror. Annars återfinner vi den kraftiga uppgången i hantverket under decennier-

Tabell IV:5. Hantverket i de svenska landsortsstäderna ca 1750, ca 1790 och 1820 enligt Kommerskollegiums statistik.

År	Idkare	Arbetare	Sysselsatta
1750	4 108	4 740	8 848
1790	5 431	6 759	12 190
1820	5 733	7 379	13 112

Källa: Söderlund, 1949, tabell 2 och 3. Årsberättelser Handlande och hantverkare, Kommerskollegiums arkiv (RA).
Anm: eftersom vissa städer saknas i siffrorna för 1750 och 1790 måste en del korrigeringar göras. Här har antagits att dessa saknade städer haft samma andel av landortsstädernas hantverk vid de två tidigare tidpunkterna som de hade 1820, när vi har tillgång åtminstone till totalsiffror för samtliga städer.

na efter 1750, en uppgång som gällde både antalet idkare och antalet arbetare. Kommerskollegiums statistik visar sedan en väsentligt svagare ökning. Detta stämmer ganska väl med den stagnationsperiod som Tabellverkets siffror visar, även om kurvorna inte går att bringa i exakt överensstämmelse.[39] Kommerskollegiums statistik tycks passa väl samman med en bild av stagnation mot 1700-talets slut följt av en viss uppgång under 1810-talet. Den förefaller åtminstone i huvuddragen vara förenlig med Tabellverket. Uppgången efter 1750 är i alla händelser väl belagd.

Dessa förändringar har inte berört alla yrken i samma utsträckning. Uppgångsperioden efter 1750 har tidigare diskuterats av Söderlund på grundval av de här utnyttjade sammanställningarna av landsortshantverket ca 1750 och 1790.[40] För Stockholms del konstaterar han att utvecklingen efter 1750 präglats av stagnation, i synnerhet gäller detta efter 1775. Söderlunds siffror för Stockholm gäller dock antalet verkstäder, och han presenterar inte siffror över antalet anställda.

Expansionen äger i stället rum i landsortstäderna. Denna tillväxt innebär också en rikare differentiering av städernas hantverk och i de flesta städer ökar antalet yrken som finns representerade. Anmärkningsvärt är att de allra största yrkena, skomakare och skräddare, inte får del av tillväxten utan stagnerar. Detta förklarar Söderlund med lanthantverkets expansion under perioden; bland lanthantverkarna dominerar just dessa yrken kraftigt. Smidesyrkena och snickarna kunde däremot i stort sett bibehålla sin andel av hantverket.

De yrken som expanderar kraftigt i landsortsstäderna är enligt Söderlund ett antal yrken som huvudsakligen arbetat för avsättning på landsbygden. Särskilt kraftig är ökningen för vagnmakare, garvare, karduans-

makare och färgare. Dessa yrken betydligt mer än fördubblar antalet sysselsatta. Andra yrken med kraftig ökning är svarvare och kopparslagare, med en ungefärlig 75-procentig ökning och bokbindare, guldsmeder, gördelmakare, handskmakare och hattmakare med en ungefärligen 50-procentig ökning.

Av yrken med huvudsaklig avsättning bland stadsinvånarna, hade murare och timmermän en kraftig tillväxt, men även bygganknutna yrken som kakelugnsmakare och målare ökade. Detta står givetvis i samband med byggnadsaktiviteten i de under perioden växande städerna. Även bagare var ett tillväxtyrke.

Om Söderlunds material grupperas i enlighet med den yrkesgruppsindelning som här genomgående använts, kan man notera beklädnadsyrkenas kraftigt minskade andel av landsortsstädernas hantverk mellan 1750 och 1790. Vid den förra tidpunkten omfattade de 39 procent av samtliga sysselsatta, en andel som 1790 minskat till 30 procent. De mer kapitalkrävande yrkena ökade i gengäld sin andel från 9 till 12 procent, och även murare och timmermän noterade en viss relativ uppgång från 4 till 7 procent.

Det är alltså tydligt att denna expansion för stadshantverket måste kopplas till den agrara utvecklingen under perioden. Marknaden för hantverksvaror på landsbygden har ökat, vilket återverkat på stadshantverket på två sätt. För det första medför lanthantverkets expansion att vissa yrken, främst skomakare och skräddare, stagnerar i städerna, när de av denna orsak i ökande utsträckning blir hänvisade till städernas marknad. För det andra medför den agrara expansionen att flera andra yrken, som inte idkats som lanthantverk, har kunnat öka sin marknad och expandera i städerna.

Utvecklingen under decennierna efter 1790 har tidigare inte analyserats. Detta är möjligt för landsortstädernas hantverk genom att jämföra 1820 års hantverksuppgifter med de av Söderlund publicerade data för 1790-talet.[41] Mellan dessa tidpunkter ökade antalet i hantverket sysselsatta med 7,6 procent. Liksom för decennierna efter 1750 gäller det nu att tillväxten endast i obetydlig grad kommer de stora klassiska hantverken till del. Skomakare och snickare ökar något - dock inte så mycket som hantverket som helhet - medan antalet smeder och skräddare minskar något. Beklädnadshantverken som helhet ökar bara med två procent. Det enda yrke i denna yrkesgrupp som växer kraftigt, liksom det tidigare gjort, är hattmakeriet. De yrken som visar kraftigast tillväxt är i viss utsträckning samma som under den tidigare perioden. Garvarna och färgarna fortsätter att öka, de förra med 45 och de senare med 47 procent. Guldsmederna visar en ökning med inte mindre än 59 procent. Andra av de tidigare tillväxtyrkena som fortsätter att växa snabbare än hantverket som helhet är kopparslagare och svarvare (14 respektive 16 procent). Vagnmakeriets tidigare uppgång

har däremot vänts i nedgång. De ökande yrkena har alltså i mycket samma karaktär som de tidigare haft, flera av dem är yrken som förefaller ha haft sin huvudsakliga avsättning på landsbygden.

Bland yrken med sannolik avsättning inom städerna uppvisar de viktiga livsmedelshantverken bagare och slaktare endast en svag förändring. Bagarna ökar visserligen men mindre än hantverket som helhet.[42] Byggnadshantverken minskar absolut, men just murarna och timmermännen är av allt att döma illa redovisade i Kommerskollegiums statistik. Att de övriga bygganknuta yrkena, särskilt målarna, ökar, talar kanske för att byggyrkenas tillbakagång är skenbar.[43]

Två yrken som ökar mycket kraftigt under perioden, liksom de gjort efter 1750, är sockerbagare och urmakare. Antalet sockerbagare – som visserligen var lågt på 1790-talet – har mer än tredubblats 1820, och antalet urmakare har nästan fördubblats. Bägge yrkena ger uttryck för något som framstår som lyxkonsumtion och tycks peka på att åtminstone några grupper i städerna – eller på landsbygden – haft ett stigande välstånd. Urmakarnas ökande antal pekar också på den ökande betydelse som en exakt kunskap om tiden haft.[44]

De yrkesgrupper som haft kraftig tillväxt är i främsta rummet de mer kapitalkrävande yrkena med garvare, färgare och repslagare som tillväxtyrken, och ädelmetallyrkena, där guldsmedernas tillväxt följs i mer blygsam takt av kopparslagare och gördelmakare. Tenngjutarna drabbas däremot av tillbakagång, främst orsakad av ökat bruk av porslin.[45] En absolut tillbakagång visar träyrkena, huvudsakligen genom att antalet tunnbindare nästan minskat till hälften, en tillbakagång som i stor utsträckning beror på västkustfiskets kraftiga minskning efter 1800.[46]

Utvecklingen mellan dessa år bär i stort sett samma prägel som under den kraftigare expansionen efter 1750. Flera av de största hantverken med bred avsättning stagnerar eller förmår inte tillväxa snabbare än totalhantverket. Mycket av den ökning som sker bärs i stället av yrken med betydande avsättning på landsbygden, särskilt yrken som guldsmeder, garvare och färgare.

Den förda diskussionen om förändringar i yrkesstrukturen har enbart rört hantverket i landsortsstäderna. Stockholms hantverk hade som nämnts stagnerat under 1700-talets senare hälft. Utvecklingen fram till 1820 kan bedömas genom en jämförelse mellan Kommerskollegiums uppgifter för 1751 och 1820.[47] Enligt dessa skulle hantverket mellan 1750 och 1820 ha gått tillbaka något. Den förra uppgiften räknar med 4 488 sysselsatta fördelade på 1 271 verkstäder, den senare med 4 263 sysselsatta i 1 164 verkstäder. Inte heller yrkesfördelningen förefaller ha genomgått några mer drastiska förändringar. Denna stagnation eller nedgång för huvudstadens hantverk står säkerligen i samband med den långvariga

stagnation som Stockholm var drabbat av från 1700-talets slut och långt in på 1800-talet.[48] En väsentlig följd av denna var att stadens roll inom det svenska hantverket drastiskt gick tillbaka. 1750 fanns ungefär en tredjedel av landets samtliga hantverkare i Stockholm, 1820 "endast" en fjärdedel.

För att studera förändringar i yrkesstrukturen mellan 1820 och 1845 har Kommerskollegiums statistik utnyttjats och 1820 års uppgifter har för detta ändamål bearbetats så att de endast upptar de yrken som finns med efter omläggningen 1829. De viktigaste skillnaderna är att livsmedelshantverken – med sockerbagarna som undantag – samt färgare och urmakare inte längre tas med i hantverksstatistiken. Skälet är att dessa yrken inte varit skråyrken.

Vi har redan sett att perioden visar en relativt kraftig tillväxt för hantverket. Den uppgår för perioden till 23 procent. Denna sker dock huvudsakligen genom en ökning av antalet anställda arbetare. Antalet verkstäder ökar obetydligt. En analys av utvecklingen för enskilda yrken avslöjar att det också är andra yrken än tidigare som expanderar. De stora hantverken som tidigare stagnerat eller inte ökat i takt med totalhantverket, genomgår nu en kraftig ökning. Särskilt markerat är detta för skräddarna som ökar med 80 procent, och snickarna som ökar med 59 procent. Smederna ökar med 29 procent. Av dessa fyra stora yrken är det endast skomakarna som inte fullt förmår hålla hela hantverkets tillväxttakt.

Av de tidigare tillväxtyrkena fortsätter garvarna att öka men minskar sin andel av hantverket. Bland ädelmetallyrkena drabbas guldsmederna och gördelmakarna av en absolut tillbakagång, medan kopparslagarna fortsätter sin tillväxt. Detta yrke är närmast unikt genom att under alla perioderna ha ökat snabbare än totalhantverket. Orsaken är sannolikt den ökande efterfrågan på den produkt som torde ha varit deras viktigaste – brännvinspannor.[49] Andra tidigare expansiva yrken som svarvare och hattmakare har också vänts i tillbakagång.

Yrken som däremot kraftigt ökar är de bygganknutna, särskilt målarna, vilka fortsätter den uppgång de haft före 1820. Det vore därför naturligt att vänta sig att murarna och timmermännen också ökade i antal. Detta är däremot inte fallet, de uppvisar bara en svag ökning. Eftersom dessa yrken förefaller ofullständigt redovisade hos Kommerskollegium har en kontroll gjorts mot Tabellverkets statistik. Denna ger visserligen betydligt högre tal, men inte heller här redovisas mer än en svag uppgång.

Den mest expansiva yrkesgruppen har varit träyrkena, främst genom snickarnas väldiga utveckling. Även de övriga metallyrkena ökar sin andel av hantverket. Till skillnad från tidigare perioder kan beklädnadshantverken nu hålla sin relativa andel.

Livsmedelsyrkena återfinns visserligen inte i Kommerskollegiums hantverksstatistik från 1829, men de redovisas i gengäld i en statistik över andra

näringsidkare. Enligt denna visar bagarna en svag ökning, slaktarna en minskning och bryggarna en kraftig ökning. Den senare beror troligen på att yrket varit ofullständigt redovisat 1820; enligt Tabellverket minskar antalet sysselsatta i bryggerier. Att livsmedelsyrkena inte tillväxt i takt med städernas tillväxt kan förefalla egendomligt, men denna bild bekräftas, åtminstone för bagarna, av Tabellverkets siffror.

Typiskt för utvecklingen efter 1820 är att det är stora hantverk med en vidare marknad som expanderar. Lägger vi samman de fyra stora "massmarknadsyrkena", skomakare, skräddare, smeder och snickare, så finner vi att de ensamma svarar för nästan två tredjedelar av hela hantverkets tillväxt. De tidigare expansiva yrkena med huvudsaklig marknad på landsbygden växer inte längre i samma utsträckning. Skälet till detta torde vara att stadshantverkets utveckling i ökande grad blivit beroende av den interna marknaden i städerna. De växande "massmarknadsyrkena" har knappast växt beroende på landsbygdens behov. Just dessa yrken var de klart dominerande bland lanthantverkarna. Sannolikt präglas perioden av att den betydelse landsbygden haft för stadshantverket minskat. Det är i stället den ökande efterfrågan i de växande städerna som varit avgörande.

Stockholmshantverkets långvariga stagnation har nu bytts i expansion. Tillväxten är också kraftigare än för stadshantverket totalt. Ökningen är 31 procent, att jämföra med att de övriga städerna ökat med 20 procent. I ännu högre grad än för stadshantverket i dess helhet sker denna ökning genom att antalet arbetare ökar. Verkstäderna minskar faktiskt i antal under detta kvartssekel. Utvecklingen är särskilt dramatisk för skräddarna. Antalet verkstäder är konstant men antalet gesäller och lärlingar per mästare ökar från 1,7 till 5,7, vilket medför att antalet sysselsatta ökar med 148 procent. Till skillnad mot de allra flesta hantverk hade yrket också väsentligt fler gesäller än lärlingar. Denna kraftiga tillväxt och strukturförändring skulle kunna tänkas förklaras så att skrädderiet i Stockholm utvecklats i riktning mot ett förlagt hantverk med marknad långt utanför den egna staden. Vi vet i alla händelser att försäljning av färdiggjorda kläder förekom i Stockholm redan vid 1700-talets slut, och att även skräddarämbetet var intresserat av denna produktion. Inom yrket i Stockholm var det under 1700-talet också relativt vanligt med gifta gesäller.[50] En fortsättning av en sådan utveckling skulle kunna förklara Stockholmsskrädderiets kraftiga tillväxt.

Hur förhöll sig då hantverkets utveckling till städernas invånartal? Svårigheterna ligger här i att hitta jämförbara siffror för år då städernas folkmängd är känd. 1751 och 1820 kan jämföras. Kommerskollegiums statistik för dessa år bör vara någorlunda jämförbar, och städernas folkmängd det förra året har beräknats av Fritzell. Enligt dessa beräkningar skulle hantverkarna ha utgjort 7,4 procent av stadsbefolkningen 1751 och

Tabell IV:6. Hantverkartäthet i städer av olika storleksklass. Jämförelser mellan 1751 och 1820 respektive 1820 och 1845.

Stadstorlek	Samtliga yrken		De yrken som redovisas 1845	
	1751	1820	1820	1845
Stockholm	73	56	49	55
5 000-	57 (4)	52 (5)	44 (5)	51 (10)
2 000-4 999	81 (10)	82 (21)	73 (21)	62 (25)
1 000-1 999	73 (8)	83 (25)	77 (24)	72 (28)
- 999	72 (32)	88 (31)	82 (24)	62 (21)
Samtliga städer	70 (55)	69 (83)	61 (75)	58 (85)

Källa: se tabell IV:5. Befolkningssiffror 1751 enligt Fritzell, 1983. 1820 och 1845 enligt *Historisk statistik...*
Anm: hantverkartäthet = antal hantverkare/1 000 invånare. Inom parentes antal städer som ingår i beräkningarna. Hantverkartätheten för samtliga städer 1751 skiljer sig från den i texten angivna. Orsaken är att denna tabell bara inbegriper de städer som har känd befolkning vid denna tidpunkt. Att jämförelsen mellan 1820 och 1845 bygger på färre städer för 1820 än jämförelsen mellan 1820 och 1751 beror på att den förra jämförelsen bara kan inbegripa städer som har yrkesstatistik. För åtta städer 1820 finns bara tillgång till totalsummor.

6,9 procent 1820. En jämförelse mellan 1820 och 1845 kan göras för de yrken som redovisas under den senare perioden. Hantverkartätheten skulle då ha sjunkit från 6,1 procent till 5,8. Tabellverkets statistik ger en något avvikande bild av utvecklingen. Enligt denna skulle hantverkartätheten 1751 ha varit 8,3 procent. 1820 skulle den ha ökat till 9,5 procent för att sedan sjunka obetydligt till 9,4 procent 1845. En viss osäkerhet finns alltså beroende på statistikens brister, men hantverkets andel av städernas befolkning förefaller ha varit ungefärligen konstant under hela perioden.

Utvecklingen bör ha varit olika i städer av olika storleksklass. Här har antagits att tillväxten under 1700-talet främst var betingad av stadshantverkets landsbygdsmarknad, medan den senare utvecklingen starkare bestämts av efterfrågan i städerna. Nu erinrar vi oss från analysen av 1820 års hantverk att landsbygdsmarknaden var relativt viktigare i de mindre städerna än i de större. Vi har också sett att många av de yrken som expanderade fram till 1820 var sådana yrken som detta år var väl representerade i småstäderna, medan den senare utvecklingen främst berörde yrken som dominerade de större städerna. Mot denna bakgrund skulle vi vänta oss att

den tidigare utvecklingen i första hand kom de mindre städerna till godo, medan det omvända förhållandet gällde under tillväxten under 1800-talet.

Med hjälp av Kommerskollegiums statistik kan denna hypotes prövas. En sammanställning har gjorts i tabell IV:6. Siffrorna från 1820 har redovisats på två sätt, dels totalsiffrorna som bör vara jämförbara med 1751, dels reducerade för att vara jämförbara med 1845.[51] Av tabellen bekräftas den ställda hypotesen. Det är just de små städerna med mindre än 2 000 invånare som främst drog nytta av uppsvinget efter 1750. 1800-talets uppgång kommer däremot i högre grad de större städerna till del, medan hantverkartätheten i småstäderna sjunker.[52]

En följd av denna utveckling är också att de för 1820 konstaterade negativa sambanden mellan stadens invånartal å ena sidan och idkartäthet och hantverkartäthet å andra sidan inte gäller i samma grad för något av de andra år som en motsvarande statistik kan erhållas. 1751 var den negativa korrelationen mellan hantverkartäthet och befolkning så låg som -0,06. 1820 hade sambandet stärkts till -0,29 för att sedan försvagas till -0,22 1845, det senare trots att livsmedelshantverken, som varit positivt korrelerade med stadsstorlek, inte längre redovisas. Utvecklingen är densamma för idkartätheten, även om denna inte sjunker på samma sätt efter 1820. Detta beror givetvis på att den tidigare tillväxten, särskilt under decennierna efter 1750, i första hand kommit de mindre städerna till godo, medan 1800-talsutvecklingen främst ägde rum genom att verkstadsstorleken i de större städerna ökade.[53]

Av det sagda har framgått att lanthantverkets utveckling varit av stor betydelse för stadshantverket. Nu är dess numerära utveckling ännu svårare att fastställa än vad stadshantverkets är. Före 1830 finns endast Tabellverkets siffror att tillgå. Omläggningarna i statistiken ger här upphov till större brott än vad gäller redovisningen av stadshantverket. Före 1805 sker inte heller någon uppdelning på idkare och arbetare. Likväl kan man med säkerhet fastslå att en betydande tillväxt har ägt rum. Inom varje period med enhetlig redovisning sker en ökning av antalet lanthantverkare, en ökning som med undantag för åren 1840 till 1845 är högre än stadshantverkets ökning enligt Tabellverket. Lanthantverkarnas relativa betydelse för landsbygdsbefolkningen försörjning med hantverksprodukter har alltså obestridligen ökat under perioden. Svårigheterna med statistiken gör dock att detaljerade jämförelser är problematiska.[54]

Lanthantverkets yrkesstruktur var nästan helt dominerad av några få hantverk. Skräddarna var genomgående flest, tätt följda av skomakarna. En bra bit därefter följde smederna, och snickarna var det fjärde största yrket. Skräddarna och skomakarna tillsammans utgjorde under 1800-talets första hälft ca tre fjärdedelar av lanthantverket, och inräknas smeder och snickare kommer vi upp till 90 procent och något däröver. 1820 beräknar Tabell-

verket att dessa fyra yrken sysselsatte 13 351 personer på landet, att jämföra med de 7 123 som Tabellverket uppger inom dessa yrken i städerna. Här var lanthantverkarna alltså väsentligt fler än stadshantverkarna.

Näringslagstiftningen tillät i princip inte alla yrkens utövande på landsbygden. Efter betydande oklarhet under 1700-talet, fastslogs 1802 att de tillåtna yrkena var skomakare, skräddare, smeder, murare, glasmästare och garvning enligt engelskt metod.[55] Trots dessa inskränkningar fanns det alltså långt fler yrken på landsbygden. Detta var möjligt bland annat genom speciella tillstånd, som Kungl. Maj:t förefaller ha varit frikostig med.[56] En annan väg var att först bli mästare i ett ämbete i en stad och sedan öppna sin verkstad på landet. Hovslagarämbetet i Malmö hade till exempel så många lanthantverkare bland sina medlemmar, att de rent av var väsentligt fler än mästarna i Malmö.[57] Hantverk var också tillåtet i landsbygdens köpingar.

Vissa garverier var tillåtna och dessa kom snabbt att öka i antal. 1805 redovisar Tabellverket 95 sysselsatta i garverier på landsbygden, 1845 har dessa redan ökat till 724. Detta torde vara den väsentligaste förklaringen till att stadsgarveriernas tidigare så kraftiga tillväxt mattats.[58] Även färgerier blev vanligare på landsbygden. När Tabellverket första gången bokför dem 1825 redovisas 85 personer, 1845 har de redan nått 300.[59]

Tillbakagången efter 1820 för andra stadsyrken med viktig avsättning på landsbygden kan inte förklaras genom att lanthantverkare tagit över produktionen. Guldsmeder förekommer inte alls på landsbygden och hattmakarna är mycket få. Här måste förklaringarna alltså ligga i ändrade konsumtionsmönster på landsbygden. Bägge yrkena torde ha spelat stor roll för allmogens traditionella högtidskläder. Silver var en viktig statusmarkering, och hattar var viktiga inslag i klädedräkten. Här har det tidiga 1800-talets omvandling sannolikt inneburit att den traditionella klädedräkten minskat i betydelse.[60] De snabbast växande grupperna på landbygden, de obesuttna, bör inte heller ha haft råd att lägga större resurser på dessa statusladdade föremål.

Provisorisk skiss

Hantverkets utveckling skall avslutningsvis anknytas till den allmänna utvecklingen i Sverige under perioden. Framställningen här måste få en provisorisk prägel, inte minst på grund av de berörda bristerna i statistiken. Vad som här följer är alltså en tänkbar utveckling som säkert kan revideras av mer utförlig forskning. Men det kan vara en fördel att även på grundval av ofullständiga material försöka formulera provisoriska synteser.

Stadshantverkets utveckling mellan 1750 och 1845 kan indelas i tre perioder:

Period 1. 1750-1780. Inom det svenska jordbruket är detta en period av

nyodling och produktionsökning. Reallönerna ökar. Efterfrågan på hantverksprodukter ökar på landbygden, vilket bl a hänger samman med minskande självhushållning. Denna efterfrågan har tillgodosetts dels genom en expansion av lanthantverket, huvudsakligen i yrken med massefterfrågan. Andra mer specialiserade produkter har hämtats från städerna. För stadshantverkets del har detta inneburit en kraftig tillväxt som hållit jämna steg med städernas folkmängdsökning. Det ökade lanthantverket medför att skräddare och skomakare i städerna stagnerar. Den kraftigaste ökningen faller i stället på ett antal yrken med produktion främst för landsbygden, även om också t ex byggyrkena expanderar. Huvudsakligen är det de mindre städerna som drar nytta av denna, av landsbygdsefterfrågan huvudsakligen bestämda utveckling. Antalet verkstäder och anställda ökar i ungefär samma takt, varför verkstadsstorleken inte förändras. Stockholmshantverket stagnerar och minskar sin dominans inom det svenska hantverket.

Period 2. 1780-1810. Denna period kännetecknas av svårigheter för den agrara ekonomin. Levnadsstandarden sjunker och jordbruket har svårigheter att klara befolkningens försörjning. För stadshantverket innebär detta att en stagnations- eller rentav tillbakagångsperiod inträder. Denna medför ingen förändring vad gäller verkstadsstorlek. Någon jämförelse av yrkesfördelningen har inte varit möjlig mellan just dessa år. Den jämförelse mellan 1790-talet och 1820, då uppgången åter begynt, visar på att huvuddragen varit de samma som tidigare, och att landbygdsutvecklingen varit den viktigaste för att bestämma hantverket. De traditionella massmarknadshantverken fortsätter att ha en svag utveckling, medan yrken med landsbygdsefterfrågan ökar. Stockholmshantverkets långa stagnation fortsätter.

Period 3. 1810-1847. Särskilt 1810- och 1820-talen är gynnsamma för levnadsstandardens utveckling. Ett verkligt genombrott för det svenska jordbrukets produktion sker. Självhushållningen fortsätter att minska i betydelse, och lanthantverkets expansion fortsätter. Stadshantverkets beroende av landsbygdsmarknaden minskar, dels genom lanthantverkets expansion, dels genom ändrade konsumtionsmönster. Däremot ökar efterfrågan i de växande städerna. Yrkesfördelningen utvecklas nu på ett annat sätt än förut. Det är nu de tidigare föga dynamiska massmarknadshantverken som leder utvecklingen i städerna, medan yrken som arbetat för landsbygdsbehov går tillbaka eller växer långsammare än tidigare. Detta medför också att hantverket i småstäderna minskar sin andel av invånarna, medan utvecklingen i de större städerna är mer gynnsam. I synnerhet har Stockholmshantverkets långa stagnation brutits och uppgången här är ovanligt kraftig. Ett viktigt kännetecken för utvecklingen är att antalet verkstäder stagnerar. Ökningen sker istället genom att antalet anställda ökar, varför verkstadstorleken är i stigande.

5

Hantverkets numerär och ekonomi i Malmö 1750-1847

Med detta kapitel når vi fram till hantverket i Malmö, och huvuduppgiften här är att granska dess numerära utveckling och ekonomiska förhållanden under hundraårsperioden efter 1750. Innan vi går över till detta skall en kort överblick över Malmös äldre historia ges. Därefter följer en diskussion av stadens ekonomi och sociala struktur under 1800-talets första hälft, den tid där tyngdpunkten i denna avhandling ligger. I kapitlets slut behandlas det lilla vi vet om produktionens organisation och om konkurrenter till de etablerade hantverkarna.

Malmös utveckling före 1800

Malmö blev stad vid 1200-talets mitt och etablerades snabbt som en betydelsefull handelsstad vid det viktiga Öresund. Runt 1400 var Malmö den viktigaste staden i den s k Skånemarknaden, och under 1500-talet var Malmö en av det danska rikets främsta städer. Under de oroliga reformationsåren var Malmös borgerskap starkt nog att föra en självständig politik.

Några säkra belägg för skråämbeten i Malmö före 1400-talet finns inte, men det är sannolikt att sådana funnits redan tidigare. Från 1400-talet är relativt många skråordningar bevarade, den äldsta är repvindarnas - repslagarnas - från 1412.[1]

Malmö fortsatte att blomstra under 1500-talet. Staden kan ha haft en för tiden så betydande folkmängd som 5 000. Befolkningsmässigt tycks den dock ha gått något tillbaka från slutet av 1500-talet, kanske beroende på sillfiskets tillbakagång. Över staden utfördes spannmål och oxar från den

skånska landsbygden, där inte minst adelsmännen hade inriktat sitt jordbruk på export till Nordtyskland och Nederländerna.

Hantverket var rikt differentierat, och vid 1600-talets början fanns 16 hantverksämbeten. Den danska kungamaktens skråfientliga politik ser man inte mycket av på lokal nivå. Skråna har fortsatt som om inget hänt, och de skråordningar som utfärdats av stadens råd har ofta varit präglade av långtgående restriktioner. Så var flera av ämbetena slutna, högsta antalet mästare var alltså bestämt.[2]

Den svenska erövringen av Skåne blev en olycka för Malmö. Stadens handel gick tillbaka och under en tid övervägde svenskarna t o m att göra Landskrona till den skånska huvudorten. Vid 1700-talets början hade Malmö endast ungefär 3 000 invånare. Hantverket drabbades, liksom staden i dess helhet, hårt av förhållandena under det Stora nordiska kriget, inte minst av pestepidemin 1712. Vid 1600-talets slut hade det funnits över 200 hantverksmästare, 1717 fanns endast 117.[3]

Malmö återhämtade sig från krigets följder, men under 1700-talet var utvecklingen föga expansiv. Handeln missgynnades av att spannmålen i första hand måste föras till andra svenska orter och av Malmös avsaknad av naturlig hamn. Hantverkarna ökade så småningom i antal, men antalet mästare nådde under 1700-talet aldrig så högt som vid 1600-talets slut.

Ett nytt inslag i stadens näringsliv utgjordes av manufakturerna. Redan på 1680-talet hade klädesmanufaktur och vantmakeri startats i det vid denna tid inrättade barnhuset. Textilmanufaktur kom att spela en betydande roll i staden under 1700-talet. Vid seklets mitt arbetade nära 250 personer i denna. Många av dessa var kvinnor som spann i hemmen och knappast hade detta som heltidssyssla. Till detta kom så småningom också några tobaksfabriker, varav den helt dominerande var Suells.

Under 1700-talets sista kvartssekel tycks Malmös långvariga stagnation så småningom ha vänts i en viss befolkningstillväxt. Till detta bidrog säkert den hamn man börjat bygga på 1770-talet, även om det skulle dröja länge innan den var färdigutbyggd.[4]

Malmö 1800-1850

Halvseklet efter 1800 innebar en tid av kraftig befolkningstillväxt i Malmö. Vid sekelskiftet hade staden 5 393 invånare, 1850 hade invånartalet nått 13 087, den kraftigaste ökningen bland Sveriges större städer.[5] Denna tillväxt var naturligtvis i flera avseenden beroende av utvecklingen på den omgivande landsbygden.

Malmöhus län kännetecknades under hundraårsperioden efter 1750 av

Tabell V:1. Utvecklingen för antalet manliga huvudpersoner inom jordbrukets huvudgrupper i Malmöhus län och Sverige inom nuvarande gränser 1754-1850.

År	Bönder		Torpare		Backstugusittare		Statare	
	Sv	Mlm	Sv	Mlm	Sv	Mlm	Sv	Mlm
1754	100	100	16	16	11	30	–	–
1772	104	101	18	17	15	50	–	–
1800	110	101	36	40	24	69	–	–
1820	108	112	42	58	24	60	–	–
1835	113	127	50	64	33	66	7	7
1850	114	140	53	63	49	81	9	12

Källa: Wohlin, 1909, s 26, 146-223.
Anm: 100 = antalet bönder 1754. 1754 har fått utgöra utgångspunkt för jämförelsen eftersom antalet bönder i Malmöhus län förefaller orimligt högt 1751. Antalet bönder 1754 har satts lika med 100; alla andra tal har ställts i proportion till detta.
Sv = Sverige Mlm = Malmöhus län

en i princip likartad utveckling som den som kännetecknade landet som helhet. Denna var dock än mer accentuerad. Om rikets folkmängd knappt fördubblades under tiden, ökade Malmöhus läns folkmängd med 139 procent. Huvuddragen i proletariseringsprocessen i länet jämfört med riket framgår av tabell V:1.

Jämförelsen visar för det första att de "obesuttna" skikten redan vid 1700-talets mitt utgjort en större andel av det skånska länets landsbygdsbefolkning än av rikets. För det andra kan vi se att proletariseringen under 1700-talet gått väsentligt snabbare i Malmöhus län. Redan 1800 utgjorde de agrara underskikten mer än hälften av de manliga huvudpersonerna i detta län, medan de i hela Sverige utgjorde en dryg tredjedel. För det tredje kan vi se att utvecklingen under 1800-talets första hälft tagit något olika vägar. Antalet bönder i Malmöhus län ökar i lika hög grad som de obesuttna skikten, varför vi strängt taget kan säga att proletariseringen har avstannat. Detta måste bero på att hemmansklyvningen varit starkare i Skåneländet, vilket medfört att underskiktens tillväxt relativt bönderna avstannat. I absoluta tal har dock underskikten fortsatt att tillväxa, och 1850 är "proletariseringsgraden" fortfarande högre i Malmöhus län än i riket.

Skiftena genomfördes tidigt på slättbygden i Malmöhus län. Redan storskiftet hade drivits i stor skala, och när enskiftesförordningen kom 1803

genomfördes denna snabbt. Nästan samtliga byar på Söderslätt och Lunda- och Landskronaslätterna var enskiftade inom loppet av två decennier.[6] Den mest dynamiska rollen i utvecklingen tycks bönderna ha spelat, de skånska godsens ekonomi förefaller snarast ha varit stagnerande.[7]

Jordbruket i Malmöhus län hade länge varit överskottsproducerande. Vi har redan sett att utförsel av spannmål varit en viktig uppgift för Malmö. Trots den kraftiga befolkningstillväxten medförde den agrara omvandlingen att överskottet i Malmös omland blev allt större. Därigenom ökade också utförseln över Malmö. Detta skedde främst i form av korn och brännvin. Ännu dominerade den inrikes handeln men exporten ökade efterhand.[8]

Malmö hade vid sekelskiftet 1800 en för tiden betydande industri. Främst rörde det sig om yllemanufaktur, vilken år 1800 hade hela 495 arbetare, eller knappt 10 procent av invånarna. De flesta av dessa var kvinnor och barn, kvinnorna i stor utsträckning arbetande som spinnerskor i hemmet. Förutom textilmanufakturen var tobaksindustrin den enda industrin av betydelse. I den senare arbetade år 1800 115 personer, ungefär hälften av dessa pojkar.[9]

Textilindustrin kom dock snart att i stort sett läggas ner. Den största och modernaste anläggningen, Concordia, brann ner 1808 och blev inte återuppbyggd. Den andra större fabriken, Hoppet, lades ner 1814. Under annan ledning kom företaget snart att återuppstå, men drevs senare endast i liten skala.

Suells tobaksfabrik, så småningom Kockums, drabbades av en nedgång 1819. Under 1820-talet gav den arbete åt endast ungefär 50 personer. Under 1830-talet började ett nytt uppsving, men 1845 hade den fortfarande inte fler än 175 arbetare; nära två tredjedelar av dessa var barn.[10] Förutom denna tobaksfabrik fanns under två decennier efter 1820 ingen industri av betydelse i Malmö. Malmös egentliga industrialisering kan inte anses ha börjat förrän på 1840-talet då Kockums gjuteri började sin verksamhet, men under detta decennium drevs verksamheten ännu i liten skala. Helt klart är att Malmös kraftiga befolkningstillväxt inte orsakades av stadens industri.

Malmös viktigaste ekonomiska funktion var säkert att vara handelsstad för det rika agrara upplandet. Under seklets första år präglades handeln av snabba svängningar som betingades av de pågående krigen. Under kontinentalsystemet fungerade många svenska hamnstäder som transitohamnar för varor avsedda att bryta Napoleons blockad av den brittiska handeln på kontinenten. Under några korta år vid 1810-talets början ökade Malmös utrikeshandel explosionsartat. Men krigskonjunkturen var kortvarig och utvecklingen vände under 1810-talets senare år i nedgång. Till detta bidrog Malmö diskonts sammanbrott 1817. Diskonten, Skånes första bank, leddes

Tabell V:2. Indelning i sociala grupper av den manliga befolkningen över 15 år i Malmö 1820 och 1845.

Social grupp	1820		1845	
	N	%	N	%
I Högre tjänstemän, ståndspersoner och officerare	141	5,7	114	3,4
II Handlande	66	2,7	80	2,4
III Hantverksidkare	157	6,4	197	5,9
IV Åkerbrukande borgare	76	3,1	a) 12	0,4
V Övriga borgare	55	2,2	75	2,2
VIII Lägre betjänte	60	2,4	96	2,9
IX Bokhållare och bodbiträden	77	3,1	123	3,7
X:a Gesäller	103	4,2	b) 558	16,7
X:b Lärlingar	151	6,1	-	
X:c Murar- och timmergesäller	108	4,4	201	6,0
X:d Murar- och timmerlärlingar	23	0,9	-	
XI:a Fiskare och sjöfolk	63	2,5	62	1,9
XI:b Arbetare	288	11,7	812	24,3
XI:c Drängar	292	11,8	318	9,5
XII Soldater och underbefäl	632	25,6	350	10,5
XIII Övriga	179	7,2	344	10,3
Summa	2 471	100,0	3 342	100,1

Källa: Folkmängdstabeller för S:t Petri, Caroli och Garnisonsförsamlingarna.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.
I huvudsak omfattar tabellen den manliga befolkningen över 15 år. Enligt folkmängden efter ålder och kön skulle denna 1820 ha varit 2 453 och 1845 3 386.
a) jordbrukarna i Malmö förstäder har säkerligen inte minskat i denna utsträckning, men det är svårt att se var de redovisats i 1845 års formulär.
b) 1845 särredovisas inte hantverksarbetarna. Summan här anger alltså både gesäller och lärlingar och dessutom ett antal verkdrängar.

av några av stadens främsta handelsmän, som när banken fick problem inte drog sig för direkt olagliga metoder för att försöka hålla den på fötter. Bubblan sprack 1817 och medförde många konkurser i staden.[11] Dessa snabba svängningar avspeglas också i stadens befolkningstillväxt. Under tiden 1805-1815, då krigskonjunkturerna inföll, ökade folkmängden med 3,0 procent årligen, under 1810-talets andra hälft endast med 0,2 procent. Det kraftiga inflyttningsöverskottet vändes nu i sin motsats.

Efter 1820 tog befolkningsökningen åter fart. Under de goda åren i början av 1820-talet ökade folkmängden med 2,9 procent om året. Sedan gick ökningen inte riktigt lika snabbt, men mellan 1825 och 1845 hade staden en årlig folkökning på 1,3 procent.[12]

Politiska omständigheter hade betingat den korta glansperioden under kontinentalsystemet. Efter 1820 var det den redan berörda agrara omvandlingen i stadens uppland som var avgörande för utvecklingen. Enligt Fridlizius var det spannmålshandeln som var den viktigaste drivkraften i Malmös ekonomiska expansion.[13] De obesuttna gruppernas ökning på landsbygden gjorde också att det fanns många människor som var redo att söka sig nya utkomstmöjligheter i staden. Malmö hade följaktligen hela tiden ett inflyttningsöverskott även om också ett födelseöverskott i staden bidrog med mer än en tredjedel av folkökningen mellan 1820 och 1845.[14]

Befolkningsökningen medförde också en social omstrukturering i staden. Utan noggranna studier i mantalslängder och husförhörslängder är denna svår att i detalj fastställa. Den ståndS- och yrkesstatistik som vart femte år upprättades av stadens präster för Tabellverket kan dock användas för att ge en viss uppfattning om förändringarna. Formulären ändrades visserligen flera gånger, men här skall likväl göras ett försök att använda dessa uppgifter, grupperade på annat sätt än i ursprungsmaterialet. Jag har gjort en sammanställning för åren 1820 och 1845, de år jag gjort detaljerade undersökningar av hantverkets struktur. Eftersom formulärens yrkesuppgifter avser de vuxna männen, gäller undersökningen män över 15 år. För det senare året är det möjligt att avgöra hur många av männen i de olika grupperna som varit gifta. Resultaten framgår av tabell V:2.[15]

Av tabellen kan vi se vilken liten del av stadsbefolkningen som tillhörde borgerskapet. Detta omfattar grupperna II till V och utgjorde 1820 endast 14 procent av de vuxna männen och hade 1845 minskat till 11 procent. Vid båda tidpunkterna saknade ungefär tre fjärdedelar av männen en självständig näring och måste försörja sig genom arbete åt andra. Bland dessa utgjorde soldaterna 1820 en betydande andel, med ungefär en fjärdedel av den vuxna manliga befolkningen. Dessa har visserligen haft lön för sin soldattjänst, men denna var otillräcklig och soldaterna har fått försöka utöka den med bl a arbete i staden.[16] Malmö garnison har dock reducerats under decennierna efter 1820, och soldaternas tidigare så betydelsefulla roll i staden har minskat. Hantverkets arbetare har utgjort en annan viktig grupp i staden. Vi kan redan nu konstatera att de ökat sin andel av de vuxna männen från 16 till 23 procent.

Den grupp som undergår den i särklass största tillväxten är arbetskarlarna. Detta är en intressant utveckling. Huvudsakligen torde gruppen ha bestått av daglönare som försörjt sig genom tillfälliga arbeten. Till gruppen har också räknats en del arbetare i stadens industri, men dessa utgjorde

endast en minoritet; 68 personer 1820 och 200 1845. År 1820 var drängarna ännu ungefär lika många som arbetskarlarna, 1845 hade däremot antalet drängar stagnerat och antalet arbetskarlar var nu 2,6 gånger fler än drängarna.

Som framgick av diskussionen av gesällernas ställning i kapitel 2, är det väsentligt att fråga sig i vilken utsträckning arbetare bildat familj. Civilståndsfördelningen i de olika socialgrupperna är svår att analysera för 1820, men möjligheter finns för 1845. Borgerskapets män (grupperna II-V) var i allmänhet gifta; 1845 gällde detta så många som 80 procent. De lägre betjänte (grupp VIII) har år 1845 oftast varit gifta; förhållandet har sannolikt varit det samma 1820. Bland bokhållarna och bodbiträdena i grupp IX återfinns inga gifta 1845. Hantverkets arbetare skall vi återkomma till. Bland arbetskarlarna (grupp XI:b) var två tredjedelar gifta 1845, en andel som ökar till hela 79 procent om manufakturarbetare borträknas. Däremot är endast enstaka drängar gifta. Arbetskarlarnas äktenskapsfrekvens 1820 är svårare att komma åt. Däremot går det att konstatera att drängarna liksom 1845 mycket sällan varit gifta. Bland soldaterna är det visserligen inte ovanligt med äktenskap, men vid båda tillfällena har majoriteten av garnisonens soldater varit ogifta.[17]

Den förändring som arbetskarlarnas ökande andel av befolkningen utgör innebär alltså en proletarisering av Malmös befolkning. Underskikten har inte ökat sin del av stadens invånare, men en allt större andel av den manliga befolkningen har brutits ut ur hushållsgemenskapen med husbönderna och själva bildat familj. De stod därmed också utanför husbondens direkta sociala kontroll.

Stadens obestridliga ekonomiska överklass utgjordes av de stora handelsmännen. Gruppen är i och för sig heterogen; i den ingick också en hel del småhandlare. Särskilt spannmålshandlarna skapade stora förmögenheter. Det var också handelsmännen som låg bakom 1700-talets manufakturer. Gruppen var liten men väl sammanhållen. Fridlizius har visat att av de 29 egentliga köpmännen 1841 var 22 söner till handlande. Gruppen knöts närmare samman genom giftermål inom den egna kretsen; inte mindre än 25 av dessa köpmän hade gift sig med köpmansdöttrar.[18]

Staden styrdes av en magistrat i samverkan med borgerskapet. Magistraten bestod av en borgmästare – före 1798 två – och sex rådmän. Under 1800-talets första hälft var magistratspersonerna i allmänhet tjänstemän med akademiska examina. Endast två borgare utsågs under tiden till rådmän, bägge handelsmän. Borgerskapet representerades i första hand av Borgerskapets äldste, en korporation med tolv handelsmän, åtta hantverkare och fyra bryggare som ledamöter. Som framgår var hantverkarna klart underrepresenterade jämfört med sitt antal i borgerskapet (jfr tabell V:2). Dessutom hade borgerskapet möjlighet att öva inflytande genom de tre s k

societeterna, handelsmännens, hantverkarnas och bryggarnas. De stadsinvånare som stod utanför borgerskapet hade föga inflytande. I gengäld låg också stadens skattebörda i huvudsak på borgerskapet. Stadens husägare utanför borgerskapet kom dock efterhand att få viss delaktighet i stadens styre, men de fick då också betala en del stadsskatter.[19]

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Malmös utveckling under 1800-talets första del var starkt beroende av den agrara omvandlingen i upplandet. Utförseln av jordbrukets överskott var den främsta orsaken till stadens tillväxt. Samtidigt medförde landsbygdens proletarisering att en från jorden lösgjord befolkning fanns som kunde flytta in till staden. Det bör också noteras att en proletariseringsprocess pågick även i staden, där arbetare med självständig hushållsbildning, utanför de självständiga näringsidkarnas storhushåll, blev allt vanligare.

Malmöhantverkets numerära utveckling och yrkesfördelning 1750-1846

I detta avsnitt skall en allmän översikt ges av Malmöhantverkets utveckling under hundraårsperioden efter 1750. Jämförelser skall här göras med det svenska stadshantverkets förändring som denna analyserades i föregående kapitel.

I kapitlet skall tre material utnyttjas. För det första skall Kommerskollegiums och Tabellverkets hantverksstatistik komma till användning. För det andra kommer de tvärsnitt, baserade på mantalslängder, taxeringslängder och husförhörslängder, jag gjort av hantverket i Malmö 1753, 1820 och 1845 att brukas. För det sätt dessa tvärsnitt upprättats redogörs i appendix B. En jämförelse mellan dessa tre materials uppgifter om Malmöhantverket görs i appendix D.

Malmöhantverket 1820 jämfört med stadshantverket

Först skall en jämförelse göras med stadshantverket som helhet år 1820. Som jag framhöll tidigare är det viktigt att också ta hänsyn till stadens storlek när hantverkets yrkesfördelning diskuteras. En jämförelse med stadshantverket 1820 kan göras genom att tabell IV:1 jämförs med siffrorna för Malmö i tabell V:3 och V:4. För uppgifter om samtliga yrken i Malmö 1820 hänvisas till tabell 2 i tabellbilagan.

Jämför vi förteckningarna över de tio största yrkena för Malmö och hela landets stadshantverk år 1820 finner vi påtagliga skillnader. Mest markant

Tabell V:3. Hantverkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, fördelade på yrkesgrupper.

Yrkesgrupp	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Änkor			
1. Livsmedel					
1753	51	7	13	14	85
1820	30	5	18	13	66
1845	59	6	20	21	106
2. Dyrbara metaller					
1753	13	1	8	16	38
1820	16	1	17	17	51
1845	10	3	18	14	45
3. Övriga metaller					
1753	13	0	13	20	46
1820	14	0	7	23	44
1845	19	1	29	42	91
4. Beklädnad					
1753	47	1	62	75	185
1820	33	1	20	29	83
1845	36	1	79	76	192
5. Träyrken					
1753	14	0	13	20	47
1820	18	1	14	27	60
1845	23	2	36	56	117
6. Murare, timmerm.					
1753	10	1	21	30	62
1820	5	0	97	17	119
1845	10	1	125	44	180
7. Övr. byggyrken					
1753	7	0	2	1	10
1820	7	1	3	9	20
1845	13	1	9	19	42
8. Övr. kapitalkr.					
1753	12	1	10	16	39
1820	11	3	16	8	38
1845	12	1	25	9	47

Yrkesgrupp	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Änkor			
9. Övriga					
1753	5	1	6	7	19
1820	12	1	5	8	26
1845	19	0	12	27	58
Samtliga yrken					
1753	172	12	148	199	531
1820	146	13	197	151	507
1845	201	16	353	308	878

Källa: se appendix B.

är kanske att antalet murare och timmermän är så stort i Malmö. Även bagarna är betydligt bättre representerade i Malmö än för stadshantverket som helhet. Några av de större yrkena i stadshantverket kommer ganska långt ner på listan i Malmö, t ex skräddare, snickare och guldsmeder. Garvare finns inte ens med bland de tio största yrkena i staden.

Nu såg vi i den tidigare analysen att vissa yrken var bättre representerade i småstäder än i större städer. Detta gällde t ex garvarna och andra yrken som varit relativt tillbakaskjutna i Malmö, såsom guldsmeder, hattmakare, kopparslagare, handskmakare och kakelugnsmakare. Jämför vi yrkesfördelningen i Malmö med den för de minsta städerna (tabell IV:4) framstår dessa skillnader tydligt. Endast fyra yrken är gemensamma bland småstädernas och Malmös tio största yrken. Likheterna är då större med topplistan för städerna med över 5 000 invånare (tabell IV:4). Fortfarande är dock byggnadshantverken bättre representerade i Malmö.[20]

Bygghantverkens stora betydelse i Malmö har samband med den säregna struktur dessa yrken haft. Murarna och timmermännen hade få idkare och många arbetare. Detta känner vi igen från förhållandena i Stockholm under 1700-talet, men det var en struktur som inte fanns i särskilt många svenska städer. Den återfinns dels i några större städer, Stockholm, Göteborg, Norrköping och Uppsala, dels i flera skånska städer, förutom Malmö, i Lund, Landskrona, Ystad och Kristianstad.[21] Husbyggandet bör alltså ha varit organiserat på ett annorlunda sätt i det stora flertalet svenska städer.

Dessa skillnader beror sannolikt på olika former av bebyggelse. I Skåne byggdes de flesta husen i städerna i korsvirke, ett byggnadssätt som också var vanligt i Göteborg och Norrköping. I Stockholm torde stenhus ha varit

Tabell V:4. De tio största yrkena i Malmö 1753, 1820 och 1845.

Yrke	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Kvinnor			
1753:					
Skomakare	16	0	22	26	64
Skräddare	13	0	17	24	54
Handskmakare	10	1	17	16	44
Smed	10	0	13	17	40
Timmerman	4	1	13	14	32
Murare	6	0	8	16	30
Bryggare	23	5	0	0	28
Snickare	6	0	10	7	23
Bagare	8	1	9	4	22
Mjölnare	12	0	2	5	19
1820:					
Timmerman	3	0	62	14	79
Skomakare	15	1	11	25	52
Murare	2	0	35	3	40
Smeder	8	0	6	18	32
Bagare	5	2	9	8	24
Tunnbindare	6	0	5	13	24
Skräddare	12	0	7	3	22
Mjölnare	11	1	7	0	19
Guldsmed	5	1	6	6	18
Snickare	6	1	4	6	17
1845:					
Timmerman	5	1	66	28	100
Skomakare	19	0	33	39	91
Murare	5	0	59	16	80
Skräddare	12	0	36	32	80
Smeder	11	0	19	30	60
Bagare	11	2	16	17	46
Snickare	7	0	13	26	46
Tunnbindare	7	1	10	15	33
Sadelmakare	7	0	6	13	26
Kopparslagare	5	0	7	8	20

Källa: se appendix B.
Anm: hovslagare och klensmeder sammanslagna för att medge jämförbarhet med rikssiffrorna.

vanliga. I övriga landet var trähus helt dominerande.[22] Sannolikt har de enkla trähusen givit upphov till en annan arbetsorganisation inom byggandet än vad andra hustyper gjort. Behovet av yrkesutbildad arbetskraft kan ha varit mindre där man byggde trähus, och det stora antalet hantverksutbildade arbetare saknades därför.[23] Bygghantverkens säregna karaktär i Malmö är viktig att hålla i minnet under den fortsatta analysen.

Jämför man yrkesgruppsfördelningen i Malmö med det svenska stadshantverkets, framgår, förutom byggnadshantverkens starka ställning, att beklädnadshantverken och de "övriga" kapitalkrävande yrkena varit svagare representerade i Malmö. Vi fann tidigare att just dessa yrkesgrupper hade den starkaste negativa korrelationen med stadsstorlek (tabell IV:3), varför detta inte är helt oväntat. På samma sätt är det föga överraskande att livsmedelshantverken är bättre företrädda i Malmö än för stadshantverket som helhet. Malmö var landets sjätte största stad, och här har funnits en stor befolkning som inte haft möjlighet att försörja sig själv med livsmedel eller idka ett mer omfattande självhushåll.[24]

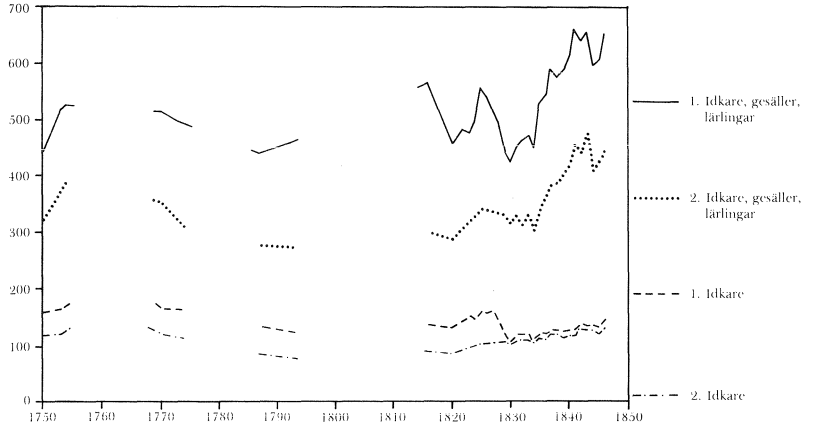
Slutsatsen av denna jämförelse är att flera av de skillnader vi kan iakttaga mellan Malmöhantverket och stadshantverket år 1820 låter sig förklaras av att Malmö var en av landets större städer och att dessa hade en avvikande yrkesstruktur. Det mest anmärkningsvärda förhållandet förefaller vara murarnas och timmermännens stora betydelse. Detta tycks delvis vara ett regionalt mönster som har att göra med det särskilda sätt som de skånska städerna byggdes på.

Malmöhantverkets utveckling 1750-1846

Vi skall nu undersöka hur Malmöhantverkets numerär utvecklats under åren 1750-1846. Vi börjar med att se på utvecklingen sådan den framgår av de av magistraten till Kommerskollegium inlämnade hantverksberättelserna. Statistiken är ofullständigt bevarad före 1820. Den erbjuder också några andra problem. Ett utgör den omläggning som gjordes 1829, varefter endast de yrken som lydde under skrå togs med i hantverksstatistiken. För berättelserna fram till och med 1820 samt för berättelsen 1825 har därför en bearbetning skett så att bara de senare redovisade yrkena medtagits. Ett annat viktigt problem är att fullständigheten i redovisningen av murare och timmermän varit starkt varierande (jfr appendix D). Av dessa skäl redovisas statistiken i diagram V:1, där utvecklingen 1750-1846 sammanfattats, på två sätt, dels varje berättelses totalsiffror, dels summan för yrkena som redovisats från 1829 med undantag för murare och timmermän.

I diagrammet ser vi att de olika kurvorna rör sig i stort sett på samma sätt, med två markanta undantag. Det ena rör totalsiffrornas kraftiga fall mellan

Diagram V:1. Malmöhantverkets utveckling 1750-1846 enligt Kommerskollegium.

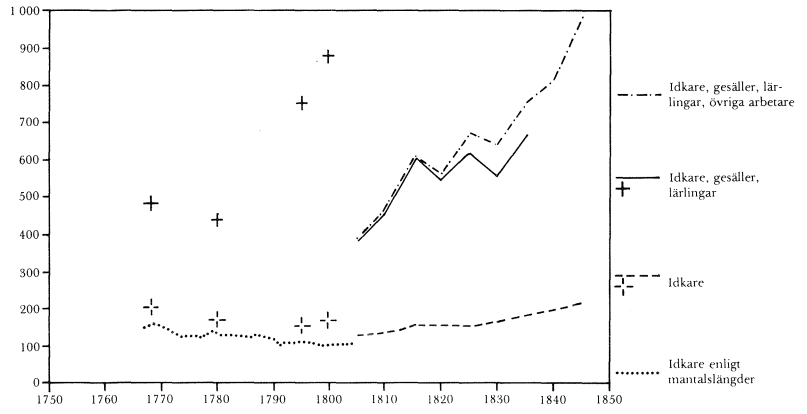
Källa: Årsberättelser Handlande och hantverkare, Kammarkontoret, Kommerskollegiums arkiv (RA).
Anm: 1. redovisar varje berättelses totalsiffror.
2. berättelserna t o m 1820 och 1825 har reducerats så att bara de yrken som redovisas fr o m 1829 är medtagna. Murare och timmermän ej medräknade.

1816 och 1820, som till stor del beror på försämrad redovisning av murarnas och timmermännens arbetare. Det andra undantaget är totalsiffrorna mellan 1828 och 1829, vilket givetvis beror på statistikens omläggning.

Vi finner något överraskande att Malmöhantverket varit på tillbakagång i absoluta tal under 1700-talets andra hälft, något som alltså skarpt kontrasterar mot utvecklingen för stadshantverket som helhet. Nedgången från 1700-talets mitt beror inte på brister i statistiken. Denna nedgång har tidigare konstaterats av Olle Helander på grundval av genomgångar av taxerings- och mantalslängder för 1750 och 1793.[25] Efter 1820 sker en kraftig ökning av antalet hantverkare, dels fram till 1825, men framförallt mellan 1834 och 1843. Denna uppgång svarar alltså väsentligt bättre mot utvecklingen för stadshantverket som helhet än vad som gällde för den tidigare perioden.

Endast enstaka folkmängdstabeller finns bevarade för Malmö före 1795. Hantverkets utveckling enligt folkmängdstabellerna framgår av diagram V:2. Ser vi först på antalet idkare finner vi att även Tabellverkets siffror pekar på en tillbakagång för hantverket i Malmö under sent 1700-tal. I diagrammet har förutom Tabellverkets siffror också lagts in uppgifter från mantalslängderna om antalet hantverksidkare i Malmö.[26] Dessa siffror ligger lägre än Tabellverkets och hantverksberättelsernas, men bekräftar den tidigare konstaterade nedgången efter 1770.

Diagram V:2. Malmöhantverkets utveckling 1750-1845 enligt Tabellverket.

Källa: folkmängdstabeller för S:t Petri, Caroli och Garnisonsförsamlingarna (MSA och SCB). Mantalslängder, Borgerskapets arkiv (MSA).
Anm: slutsummor över hantverkare redovisas i mantalslängderna 1767-1804 (1769 och 1773 saknas). Mjölnare som redovisats separat har summerats till hantverkarna. Bryggare och änkor ej inkluderade. Folkmängdstabellernas uppgifter över antalet arbetare 1795 och 1800 förefaller orimliga; de går tillbaka på mycket höga siffror över antalet anställda i S:t Petri församling.

Hantverksberättelserna redovisar åren 1795 och 1800 mycket höga totalsiffror för hantverket. Dessa kan med säkerhet sägas vara orimliga och går tillbaka på mycket höga tal för lärlingar och gesäller i S:t Petri församling. Bortser vi därför från dessa tal, ger även Tabellverkets siffror en absolut nedgång för hantverket under decennierna efter 1770.

Folkmängdstabellernas uppgifter visar att uppgången för hantverket börjat strax efter 1805. Den är mycket kraftig fram till 1815, år som vi sett var goda för staden. Därefter följer en viss nedgång under de svåra åren efter Napoleonkrigens slut. För decennierna efter 1820 ger Tabellverkets uppgifter i stora drag en med Kommerskollegiums statistik samstämmig bild, med en ökning fram till 1825 och sedan en förnyad och mycket kraftig ökning från 1830, även här framförallt genom att antalet arbetare ökat. Efter 1840 skiljer sig kurvorna däremot klart åt. Tabellverket redovisar en kraftig ökning fram till 1845 medan Kommerskollegiums siffror tyder på stagnation. Detta beror troligen på en försämring av redovisningen till Kommerskollegium (jfr appendix D). Uppgången i Malmöhantverket har alltså sannolikt fortsatt fram till 1845.

Ser vi till verkstadsstorleken så upplevde Malmö, till skillnad från det totala stadshantverket, en svag ökning av verkstadsstorleken under tiden efter 1750. Tillbakagången har drabbat antalet verkstäder starkast. Skillnaden är dock inte stor. Bortser vi från murarna och timmermännen så var

det genomsnittliga antalet anställda enligt hantverksberättelserna på 1750-talet och omkring 1770 två eller strax därunder. 1790 hade det nått 2,5 och var sedan obetydligt lägre 1820.[27]

Under uppgångsperioden efter 1805 har däremot verkstadsstorleken efterhand ökat. Enligt Tabellverket gick det år 1805 1,3 arbetare på en idkare; 1845 hade dettta tal nått 2,7 – murare och timmermän oräknade.[28] I Malmö har visserligen antalet idkare ökat, till skillnad från stadshantverket, men antalet arbetare har likväl ökat snabbare. Ökningen i verkstadsstorlek liknar den inom stadshantverket i övrigt.

Utvecklingen har hittills diskuterats i absoluta tal. Den måste också relateras till stadens invånartal. Mellan 1750 och 1775 har staden sannolikt haft en folkmängd på 4 000 eller strax därunder, garnisonen oräknad. Efter 1775 har en viss uppgång skett; stadens två civila församlingar hade 1800 4 449 invånare.[29] Dessa siffror är visserligen något osäkra, men något tvivel om att hantverkets tillbakagång i absoluta tal under 1700-talet varit ännu starkare i relativa tal finns inte. Som redan berörts växte Malmö kraftigt efter 1800. År 1820 har därför hantverkartätheten sannolikt varit lägre än någonsin tidigare. Enligt totalsiffrorna i hantverksberättelserna kan man beräkna att 14 procent av stadsinvånarna 1754 arbetade i hantverket, en siffra som sjunkit till ungefär 9 procent 1820 om endast de civila församlingarna räknas det senare året.

Efter 1805 har däremot hantverkets kraftiga tillväxt medfört att hantverkets andel av stadens befolkning sannolikt ökat. Enligt folkmängdstabellerna gick hantverkartätheten upp från 7,8 procent 1805 till 9,8 procent 1845. Utvecklingen var visserligen oregelbunden men trenden är något uppåtgående.[30]

Jämfört med stadshantverket som helhet har Malmö alltså länge haft en väsentligt mer ogynnsam utveckling. En absolut och relativ tillbakagång har börjat omkring år 1770 och en stagnation har från bottenpunkten omkring 1790 varat till omkring 1805. Denna tillbakagångsperiod tycks alltså vara ungefärligen samtidig med den stagnationsperiod vi tyckte oss kunna identifiera för hela stadshantverket.

Förändringar i yrkesfördelningen 1753-1820

Precis som vi tidigare noterat för stadshantverket som helhet har utvecklingen i Malmö varit mycket olikartad för olika yrken och yrkesgrupper. Vi skall nu övergå till att analysera detta mer i detalj. I första hand skall de tre tvärsnitten från 1753, 1820 och 1845 utnyttjas, men även hantverksberättelsernas yrkesstatistik kommer till användning. För diskussionen hänvisas till tabellerna V:3 och V:4 och tabellerna 1-3 i tabellbilagan.

Ser vi till totalhantverkets utveckling enligt dessa tvärsnitt, finner vi att även här speglas en tillbakagång för Malmöhantverket från 531 personer 1753 till 507 år 1820. Relativt stadens folkmängd i de två civila församlingarna svarar detta mot en nedgång från 14 till 10 procent av stadens befolkning. Även den kraftiga uppgången efter 1820 återfinns i dessa siffror, en ökning med inte mindre än 73 procent under ett kvartssekel. Hantverkets andel av stadens befolkning ökar enligt dessa siffror från 8 procent till 9 procent – garnisonen har då inräknats. Dessa tvärsnitt bekräftar alltså den bild vi nyss fått från hantverksstatistiken.

Bakom den ganska måttliga tillbakagången i absoluta tal mellan 1753 och 1820 döljer sig en betydande omstrukturering av hantverket. Den yrkesgrupp som minskat i särklass mest är beklädnadshantverk som minskar från 185 till 83 personer!

Vi har redan sett att beklädnadshantverken under 1700-talets senare del minskade sin andel av hantverket i svenska landsortstäder. En väsentlig orsak har varit att yrken som skomakare och skräddare haft en minskande marknad på landsbygden genom att lanthantverket kraftigt ökat i omfattning. I Malmö minskar dessa yrken, mest markerat för skräddarna. Dessutom minskar det vid 1700-talets mitt betydande handskmakeriet kraftigt, medan linvävarna försvunnit från Malmö omkring 1800, en följd av ökande hemslöjd.[31] Dessa fyra beklädnadsyrken svarar ensamma för en minskning på 98 personer mellan 1754 och 1820.

En annan yrkesgrupp i tillbakagång i Malmö var livsmedelshantverkarna. Här är det huvudsakligen bryggarna som svarar för minskningen, men de andra yrkena har inte ökat i takt med stadens tillväxt. Inte heller för stadshantverket var detta expansiva yrken. Bryggerierna går tillbaka även i Stockholm och Göteborg, särskilt kraftigt i huvudstaden.[32]

Smeder och snickare var andra betydande yrken med en vidare avsättning som inom det totala stadshantverket inte visat en stark tillväxt. I Malmö minskade dessa yrken, men inte alls så kraftigt som de berörda beklädnadshantverken.

Gruppen "övriga" kapitalkrävande yrken var starkt expansiv för hela stadshantverket efter 1750. Detta var inte fallet i Malmö, där gruppen bara bibehöll sin storlek. De "övriga" kapitalkrävande yrkena var, som vi sett tidigare, en yrkesgrupp som hade sin starkaste ställning i mindre städer år 1820, och tillväxten för dessa yrken har efter 1750 främst kommit de mindre städerna till godo. Detta kan förklara att gruppen stagnerar i Malmö.

Om vi istället ser till grupper som visar tillväxt i Malmö, gäller detta i första hand murarna och timmermännen. Den växande staden medförde naturligtvis en betydande byggverksamhet. Även de övriga bygganknutna yrkena visar en svag uppåtgående tendens.

Inom murar- och timmermansyrkena är det angeläget att söka se när man först kan spåra den redan iakttagna strukturen med stora arbetslag. Enligt magistratens hantverksberättelser gick det 1787 ännu bara 5,7 hantverksarbetare per mästare, visserligen mer än inom hantverket i övrigt, men väsenligt lägre än inom byggnadshantverken senare. Första året vi kan särskilja bygghantverken i Tabellverkets statistik, år 1805, gick det 9,6 arbetare per mästare, men i samband med att yrkena snabbt expanderar under de följande tio åren, ökar också "verkstadstorleken" för att nå hela 28,6 år 1815; hantverksberättelsen från 1816 ger ett nästan lika högt tal, 24,1. En snabb förändring hade inträffat inom dessa yrken.

Vi har sett att flera av ädelmetallyrkena, såsom guldsmeder, kopparslagare och gördelmakare, hade en klart gynnsam utveckling inom hela stadshantverket. Även i Malmö har denna yrkesgrupp ökat, men inte särdeles kraftigt.

Analysen visar alltså att det finns vissa paralleller mellan utvecklingen i Malmö och den för landsortsstädernas hantverk som helhet. De yrken som drabbas mest är i stor utsträckning de som har svagast utveckling för hela stadshantverket. Många av de yrken som ökar, ökar mindre kraftigt än för landet och har varit sådana yrken som haft störst betydelse i mindre städer. Vi har också tidigare konstaterat (jfr tabell IV:6) att de större städernas hantverk mellan 1750 och 1820 gått tillbaka i förhållande till folkmängden. Den till en början så paradoxala nedgången för Malmös hantverk framstår nu inte som lika anmärkningsvärd.

De krafter som påverkat Malmöhantverket bör alltså i stor utsträckning ha varit desamma som påverkat stadshantverket som helhet. Tillbakagången i Malmö för yrken som skomakare, skräddare, smeder och snickare har säkert berott på att de i högre grad blivit beroende av den marknad som staden själv utgjorde. Ökningen av landsbygdens efterfrågan har i andra yrken relativt sett betytt mindre i en större stad som Malmö.

Nu utgör dessa faktorer knappast hela förklaringen till Malmös tillbakagång. Måhända bidrar ytterligare den regionala utvecklingen i Skåne. I Skånestäderna har hantverket inte gått framåt lika markant som i andra delar av landet.[33] Det senare förhållandet beror kanske på att den skånska agrara ekonomin varit förhållandevis väl utvecklad redan vid 1700-talets mitt, vilket medfört att hantverket i städerna redan då var betydande. Slående är också att grannstaden Lund, enligt Kommerskollegiums siffror, upplevde en minst lika kraftig tillbakagång som Malmö.[34] Dessutom kan en tillväxt för hantverket i andra skånska städer ha minskat det geografiska område, inom vilket lantmännen kunde tänka sig att söka sig till den betydande hantverksstaden Malmö för att skaffa hantverksprodukter.[35]

Förändringar i yrkesfördelningen 1820-1845

Övergår vi nu till att betrakta utvecklingen från 1820 till 1845, kan vi omedelbart se att beklädnadsyrkenas tidigare så kraftiga tillbakagång vänt i uppgång. Gruppen ökar med inte mindre än 131 procent under dessa 25 år. Andra grupper med stark tillväxt är de "övriga" metallyrkena och träyrkena. Särskilt expansiva är de fyra yrkena skomakare, skräddare, smeder och snickare, som tillsammans ökar med 125 procent.[36] Dessa yrken har vi redan återfunnit som kraftiga tillväxtyrken för stadshantverket - med undantag för skomakarna - något jag gjort sannolikt beror på stigande efterfrågan i städerna. Dessa yrkesgruppers kraftiga ökning sker huvudsakligen genom ökande verkstadsstorlek.

Murarna och timmermännen ökar i antal väsentligt långsammare, men kan ungefär hålla jämna steg med befolkningstillväxten som dessa 25 år är 50 procent. De övriga bygganknutna yrkena uppvisar däremot en stark tillväxt.

Livsmedelshantverken håller också ungefär jämna steg med befolkningsökningen i staden. Bagarna och slaktarna ökar kraftigare än så, något som väl skulle passa med en bild av minskande självhushållning i Malmö, där allt färre hushåll bakat och slaktat. Denna yrkesgrupps utveckling i Malmö avviker emellertid från stadshantverkets där gruppen relativt sett förlorar mark.

En yrkesgrupp uppvisar till och med en absolut tillbakagång mellan 1820 och 1845 i Malmö och det är de yrken som arbetar med dyrbarare metaller. Både guldsmeder och gördelmakare minskar antalet sysselsatta, något som också gäller för stadshantverket.

Även "övriga" kapitalkrävande yrken visar en svag utveckling. De ökar visserligen något men minskar sin andel av hantverket och tillväxer inte i takt med folkökningen. Garvare och färgare håller ungefär sin ställning.

När det gäller ädelmetallyrkenas och de "övriga" kapitalkrävande yrkenas försvagade ställning, speglar Malmös utveckling bara stadshantverkets. Troligen beror dessa förändringar på landsbygdsefterfrågans relativt minskade betydelse för stadshantverket. I stället har städernas egen befolkningstillväxt och stigande konsumtionsbehov blivit av betydelse, en utveckling som främst gynnat de yrken som arbetat med mer massmarknadsinriktad produktion. Detta har sannolikt främst att göra med välståndsökning men kanske också med minskande självhushållning. Vi såg nyss att borgerskapet med sina stora hushåll minskade sin andel av Malmös befolkning mellan 1820 och 1845. I stället var det arbetskarlar med självständig hushållsbildning som ökade snabbast. De undersökningar av reallönen som presenterades i kapitel 3 gör sannolikt att dessa också kan ha haft en förbättrad köpkraft efter 1810. Måhända har de också i ökande grad varit beroende av att tillgodose sina behov på marknaden.

Även för perioden efter 1820 finns alltså påtagliga likheter mellan utvecklingen i Malmö och den för hela stadshantverket, inte minst den kraftiga expansionen för yrken som arbetare för breda behov.

Den kvantitativa studie som här gjorts av hantverket i Malmö århundradet efter 1750, ger knappast underlag för att diskutera om en kapitalistisk utveckling ägt rum. Vi kan dock konstatera, att de omfattande förändringarna i hantverkets struktur har skett med en bibehållen obetydlig verkstadstorlek. För Malmös del kan vi notera, att den säregna strukturen inom byggnadshantverken, med förhållandevis stora företagsenheter, växt fram först efter sekelskiftet 1800.

Viktigt är det också att fastställa de två vågorna i hantverkets tillväxt. Periodens förra del, som främst tycks ha bestämts av landsbygdens omvandling, har medfört att flera "massmarknadsyrken" gått tillbaka. Dessa yrken är de där vi först kan förvänta oss en förändring i kapitalistisk riktning (jfr kapitel 2). Det är därför av särskilt intresse att just dessa yrken efter ungefär 1820 har den kraftigaste tillväxten.

Malmöhantverkets juridiska organisationsformer

I detta avsnitt skall jag behandla de juridiska former under vilka hantverket i Malmö bedrevs. Lagstiftningens utformning under 1700-talet har redan något berörts, och det har framgått att hantverk inte bara kunde bedrivas under skrålagstiftningen. Här skall vi diskutera i vilken utsträckning hantverk i Malmö drevs i andra organisationsformer.[37]

Det helt klart vanligaste har varit att stadshantverk utövats under skrålagstiftningen. I Malmö 1820 gällde detta 87 procent av dem som arbetade inom hantverket. De flesta av dessa lydde också under ett ämbete i staden. Jag har kunnat fastställa förekomsten av 22 hantverksämbeten i Malmö 1820. Många av dessa kunde leda sina rötter långt tillbaka i den danska tiden, men under 1700-talet förekom en ganska omfattande nybildning av ämbeten, och nio ämbeten tillkom under århundradet.[38]

Tre av dessa ämbeten fanns inom yrken där skrålagstiftningen inte till fullo tillämpades i Malmö, nämligen bryggare, mjölnare och slaktare. Här upprätthölls inte kraven på yrkesutbildning och mästarprov för rätten att starta egen rörelse.

Bryggarna räknades i Malmö strängt taget inte till hantverkarna. Vi har sett att de utgjorde en egen societet i stadens styrelse. Yrket kännetecknades också av att man överhuvudtaget inte använde sig av gesäller och lärlingar. Arbetskraften utgjordes i stället av drängar och pigor.[39]

Utanför skrålagstiftningen befann sig endast enstaka yrken. År 1820 gällde detta främst färgare, urmakare och några få andra yrkesutövare.

Boktryckerier var omgivna av en särskild lagstiftning, vilken sedan tryckfrihet införts 1810 innebar att etableringen var fri.[40] Stadens barberare och brandmästare (sotare) antogs direkt av magistraten efter ett ansökningsförfarande.

En speciell grupp bland hantverksidkarna 1820 utgjorde de s k *genantborgarna*. Dessa hade inte avlagt mästarprov och stod utanför skråämbetena. Förekomsten av denna grupp hade sin bakgrund i den privilegieutjämning som skett efter statsvälvningen 1809-10. Adeln hade då krävt att borgarståndet skulle förklara all borgerlig näring fri för alla medborgarklasser mot "åtagande av borgerlig tunga". Borgarna gick med på detta i sin s k "koncession" av 1810.

Snabbt uppstod en tvist om koncessionens innebörd. Borgarståndet ansåg säkert inte att någon reell förändring skett, men många hävdade att innebörden var att skrålagstiftningen i realiteten upphört att gälla, och att vem som helst nu skulle kunna idka hantverk, så länge han betalade borgerlig skatt. Först 1821 klargjorde Kungl. Maj:t att skråförfattningen fortfarande hade full giltighet.[41]

I Malmö, i likhet med andra städer, kom snart ansökningar om att få starta rörelse med hänvisning till denna koncession.[42] Magistraten beviljade sådana ansökningar oberoende av den sökandes kvalifikation – och ibland utan att höra ämbetet – på villkor att dessa idkare betalade vanliga borgerliga skatter och inte anställde arbetare. Ämbeten och borgerskap protesterade mot denna tolkning av författningen, dock utan resultat.[43] Dessa idkare kom att kallas genantborgare. 1820 fanns 13 idkare med sådan rättighet i Malmö.

Under perioden från 1810 utgjorde näringsfrihetsfrågan en av de viktiga politiska frågorna i Sverige. Även om någon grundläggande förändring inte skedde förrän 1846, företogs ett antal modifikationer.

År 1821 gavs Kommerskollegium ökade möjligheter att genom särskilda privilegiebrev ge hantverkare rätt att utöva sin näring under hall- och manufakturrätten. Sådana privilegier hade tidigare endast gällt yrken som inte utövades under skrå; nu gavs vissa möjligheter att även tillåta tillverkning som skråmästare ägnade sig åt. Någon kraftig ökning av antalet tillstånd skedde dock inte för landet som helhet.[44]

En annan viktig legal förändring var att livsmedelshantverken bagare, slaktare och bryggare 1828 förklarades inte lyda under skrå. Kommerskollegium hade i sin praxis redan tidigare ansett att de ej lydde under skrålagstiftningen, och att utövandet av dessa yrken därför var oberoende av styrkt skicklighet. Denna tolkning fastställdes nu. Detta medförde dock inte att skråämbetena upphävdes. Inte heller blev försäljningen fri. Pristaxor fortsatte att upprättas i de flesta städer, och lantmäns rätt att sälja kött och bröd i städerna var inskränkt i de flesta städerna.[45]

Andra förändringar var att vagnmakeri och repslageri vid 1830-talets början förklarades fria att utövas som fabriker utan att idkaren styrkt skicklighet.[46]

I Malmö 1845 ser vi att livsmedelshantverkens frisläppande inte medfört någon iakttagbar förändring för bagarna. De allra flesta bagarna tillhörde ännu ämbetet, och lärlingar och gesäller användes ännu som arbetskraft.[47] Förändringen tycks i realiteten ha betytt mer för slaktarna. Antalet slakterier i Malmö ökade mellan 1820 och 1845 från fyra till sjutton, samtidigt som användandet av hantverksutbildad arbetskraft nästan upphörde.

De ökande möjligheterna att ge tillstånd till yrkesutövning under hallrätt har haft vissa effekter i Malmö. År 1845 finner vi ett repslageri och en vagnfabrik under hallrätt, och vi hittar också målare, paraplymakare, spegelmakare och tapetserare som inte arbetar under skrå. En etui- och portföljfabrikör har nyttjat sin särskilda rättighet till att driva snickeri.[48] Dessutom drivs som tidigare färgeri, engelskt garveri, nålmakeri och urmakeri under hallrätten. Under manufakturlagstiftningen eller med andra särskilda tillstånd arbetade 28 idkare.[49]

Två djurläkare håller 1845 smedja och beskattas för hovslagerirörelse. Denna verksamhet grundar sig på ett tillstånd från 1822 för veterinärer att tillverka hästskor och sko hästar.[50]

Hantverk utanför skrå har alltså på detta sätt blivit vanligare jämfört med 1820. I gengäld har systemet med genantborgare i stort sett försvunnit, 1845 fanns bara tre i staden.

Stadens övriga hantverksidkare arbetade alltså under skrålagstiftningen. Eftersom livsmedelshantverken inte räknades till skråyrken, var det faktiskt inte mer än 126 idkare som var skråorganiserade, men dessa omfattade de allra flesta av de mest karakteristiska hantverksyrkena, och hade ungefär 80 procent av de mantalsskrivna hantverksarbetarna i sitt arbete.

Något vi också bör notera år 1845 är att det blivit något vanligare att hantverkare hade burskap i mer än ett yrke. En del i det gamla regleringssystemet hade varit att ingen skulle få utöva mer än ett yrke. Principen upprätthålls såtillvida att ingen idkare i Malmö 1845 utövar två skråyrken samtidigt, men andra hantverk var det möjligt att ha vid sidan av ett annat yrke. Så finner vi vissa handlare som idkar bryggeri. År 1845 finns det ännu bara 13 sådana dubbla burskap, och endast 5 idkare utövar samtidigt två hantverk.[51]

Någon avgörande förändring av de juridiska formerna för hantverkets bedrivande inträffade inte mellan 1820 och 1845. Skråstrukturen dominerade fortfarande. Det gamla regleringssystemet hade dock i någon mån uppluckrats. I Malmö kan man se detta främst i det något större antal yrkesutövare som arbetade under särskilda rättigheter.

Etableringskontrollens effektivitet

För full borgarrätt på ett hantverk som lydde under skrå krävdes i Malmö, helt i enlighet med skråordningen, genomgångna läroår, tre års arbete som gesäll och avlagt mästarprov. I princip var detta allt som skulle krävas, men under 1700-talet hade borgarståndet lyckats få igenom förklaringar till skråordningen som möjliggjorde en mer restriktiv behandling av burskapsansökningar. 1734 beslutades att inga fler mästare skulle antagas än vad magistraten och berört ämbete ansåg att det fanns behov av. Därmed hade man lokalt stora möjligheter att stoppa kompetenta burskapssökande.[52]

Efter Gustav III:s statskupp 1772 kom 1734 års bestämmelse snart att upphävas, och hädanefter skulle varje formellt berättigad gesäll också få burskap.[53] Redan 1789 retirerade kungen från denna position. Nu behövde han de ofrälse ståndens stöd mot adeln för att genomdriva förenings- och säkerhetsakten. Som belöning för sitt stöd fick borgerskapet ett antal medgivanden från kungen. Bland dessa fanns också en bestämmelse att man vid prövandet av burskap skulle fästa skäligt avseende vid behovet av nya mästare. Om medgivandet var allvarligt menat kan måhända diskuteras, men säkert är att Kommerskollegium inte fäste något avseende vid det. Man fortsatte att följa skråordningens bestämmelser.[54]

För Malmös del har tidigare undersökts hur bestämmelserna tillämpades vid 1800-talets början. Helander har granskat hur 157 burskapsansökningar på hantverksyrken mellan 1799 och 1819 behandlades. Ämbetena var inte särskilt välvilliga. I 81 fall godtog de ansökningarna, och det gällde då främst gesäller som hade familjeförbindelser med etablerade mästare. Magistraten var inte lika avvisande, men i 41 fall var magistraten enig med ämbete och borgerskap om att avstyrka ansökan. Likväl kunde man inte hindra de sökande. Samtliga gesäller som överklagade magistratens beslut fick också rätt att vinna burskap. Av de 157 sökande var det bara 15 som inte fick burskap, och detta berodde endast på att de inte överklagat det lokala beslutet.[55]

Ämbetena hade alltså begränsade möjligheter att hindra en gesäll att bli mästare genom att avvisa dennes ansökan. Men ämbetet kunde också förorsaka den sökande bekymmer genom att underkänna hans mästarprov. Detta förefaller man dock knappast ha gjort i Malmö. Under min läsning av bevarade skråprotokoll från 1800-talets första hälft har jag inte noterat något exempel på att ett mästarprov underkänts.

Det sagda skall dock inte tolkas så att skråbegränsningarna saknat effekt. Deras betydelse har emellertid legat på ett annat plan. Framförallt har regleringarna inneburit betydande omkostnader och förseningar. Den som blev medlem av ämbetet fick betala en avgift för detta. För några

ämbeten i Malmö går dessa avgifter att fastställa. Hovslagarna och garvarna tog omkring 1820 ut 25 Riksdaler riksgälds (Rdr. rgs.), medan det hos guldsmederna kostade mindre än 16 Rdr. Bagarna tog ut 40 Rdr. rgs. omkring 1840. Däremot har jag inte kunnat fastställa att någon burskapsavgift erlades till staden, något som annars var vanligt. När man fick burskap måste man emellertid finna en person som gick i borgen för sex års skatter till staden.[56] Till detta har kommit diverse stämpelavgifter när dokumenten skulle skrivas ut, och för de flesta säkert kostnader för att hyra skrivhjälp för de nödvändiga ansökningshandlingarna.

Blev gesällen avvisad lokalt, innebar överklagandet både tidsutdräkt och kostnader. Dessa kostnader kan exemplifieras med ett skuldfordringsmål från 1824, där en skräddare anser att han inte fått ersättning för de tjänster han gjort en skomakare vid ett överklagande till Kommerskollegium. Man är överens om att 18 Rdr. rgs. skickats med till Stockholm, och skomakaren uppger sig ha haft totala utgifter på över 30 Rdr. rgs. för överklagandet.[57]

Dessutom kan andra kostnader ha tillkommit. Det var en vanlig anklagelse att ämbetena förutom de fastställda avgifterna också krävde att den nye mästaren skulle bjuda de övriga mästarna på förtäring. Det var visserligen uttryckligen förbjudet att kräva detta, men det var säkert ändå vanligt.

Det är inte otänkbart att kostnaderna för ett burskap för den som tvingades överklaga kan ha närmat sig 100 Rdr. rgs. Under 50 Rdr. kan man knappast ha kommit undan. Som senare skall framgå, kan en vanlig gesällön för en inneboende gesäll runt 1820 ha varit 2 Rdr. rgs. i veckan. Burskapskostnaderna kan alltså ha uppgått till mellan ett halvt och ett års kontantlön. Med tanke på att gesällen hade kost och logi betald, har det kanske inte varit omöjligt att spara dessa pengar, men enkelt kan det inte ha varit.[58]

Skråregleringarna hade alltså framförallt funktionen att betydligt fördyra etableringen för gesällen. Dessa kostnader varierade med vem man var. Mästares familjemedlemmar fick sin väg underlättad. Även enligt skråordningen var det legalt att dessa skulle ha lägre avgifter till ämbetet.[59] Dessutom slapp de alla de kostnadskrävande överklagandena. Till detta kom att de bör ha haft enklare att finna borgensmän för stadsskatterna. På detta sätt hade alltså ämbetena en viss möjlighet att påverka etableringen i sitt yrke.

Ekonomiska förhållanden inom Malmöhantverket 1750-1847

I den följande framställningen kommer två problem att stå i centrum. För det första skall jag diskutera skillnader i ekonomiskt avseende mellan olika yrken inom hantverket, och för det andra skall jag diskutera den ekonomiska skiktningen. Det första problemet behandlas i anslutning till de teoretiska överväganden som gjordes i kapitel 2. Särskilt kommer skillnader beroende av varierande kapitalbehov att diskuteras. För detta ändamål kommer yrkena att grupperas i två stora kategorier, mer respektive mindre kapitalkrävande yrken (jfr appendix A).

Vad gäller den ekonomiska skiktningen är huvudfrågan om man kan spåra en ökad skiktning inom hantverket mot slutet av perioden. Det skulle i och för sig finnas anledning att vänta sig att en kapitalistisk utveckling inom hantverket skulle ge upphov till större ekonomiska skillnader. Bland annat skulle en kraftigt ökad skiktning kunna indikera att en mindre grupp av mästare kunnat göra andra mästare beroende av sig, ett mönster vi funnit i storstäder utanför Sverige.

För analysen utnyttjas de tre tvärsnitt som upprättats för åren 1753, 1820 och 1845. Som den viktigaste indikatorn på yrkenas ekonomiska ställning används den bevillningsavgift som hantverksidkarna ålagts för sin näring. Denna har i princip varit likadan vid samtliga tre tidpunkter. Taxeringen har skett i ett antal olika skatteklasser. Åren 1820 och 1845 stadgades en minimibevillning på 8 riksdaler banco (Rdr. b:co), men det var tillåtet att sänka bevillningen under detta belopp om särskilda skäl förelåg. I sina undersökningar av Stockholmshantverket under frihetstiden har Söderlund huvudsakligen baserat sin analys av den ekonomiska utvecklingen på bevillningsavgifterna. Hans bedömning var att skattebeloppen "...på ett ganska träffande sätt böra ha representerat de olika företagarnas ekonomiska ställning...". Man får givetvis inte tänka sig att bevillningen ger en exakt bild av varje hantverkares inkomster, men en någorlunda god bild av rangordningen mellan olika idkare bör den ge.[60]

Hantverkarnas ekonomiska ställning kan också belysas med andra skatteavgifter. Stadsskatterna togs ut efter en skatteskilling som åsattes varje borgare. Även det totala skattebeloppet skulle kunna användas. Fördelen med bevillningen är att den var den enda skatt som sökte att just beskatta inkomster från hantverksrörelsen. I skillingtalet kunde ingå bedömningar av andra ekonomiska resurser – t ex jord och fastigheter – och i den totala skatten ingick diverse avgifter för personer i hushållet, lyxkonsumtion, fastighetsinnehav etc.[61] Därför måste bevillningsavgiften föredras vid analysen.

För att bedöma hantverksidkarnas fastighetsinnehav kommer jag för

Tabell V:5. Rörelsebevillning för hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, i relativa tal.

Yrkesgrupp	1753	1820	1845
1. Livsmedel	130	127	102
2. Dyrbara metaller	99	97	87
3. Övriga metaller	78	111	101
8. Övr. kapitalkr.	218	241	193
Mer kapitalkrävande	130	137	111
4. Beklädnad	72	58	87
5. Träyrken	67	61	83
6. Murare, timmermän	45	68	89
7. Övriga byggyrken	45	74	98
9. Övriga	74	64	91
Mindre kapitalkrävande	66	62	88
Hela hantverket	100	100	100

Källa: se appendix B.
Anm: den genomsnittliga bevillningen för varje år är satt till 100 och varje grupps genomsnitt angivit i relation till detta. 1753: 100 = 3,8 D. sm. 1820: 100 = 10,6 Rdr. b:co. 1845: 100 = 7,9 Rdr. b:co.

åren 1820 och 1845 att utnyttja de värderingar som gjordes vid taxeringen. Dessa svarar säkert inte exakt mot marknadsvärdena, men torde ge en god bild av rangordningen i värde för olika fastigheter. Tyvärr finns inga uppgifter på fastighetsvärde för 1753. Som en viss ersättning kan man i stället utnyttja uppgifter på det gårdetal som idkarna haft. Varje fastighet i Malmö var åsatt ett gårdetal, som ungefärligen skulle spegla fastighetens storlek. Detta har säkert högst ofullständigt motsvarat fastighetsvärdet, men kan ge vissa ledtrådar till fastighetsinnehavets fördelning. Det förefaller troligt att skillnaderna i fastighetsvärden skulle ha varit större än för gårdetalen. Det är väsentligt att notera att 1753 inte direkt kan jämföras med 1820 och 1845 när det gäller fastighetsinnehavet.

Bevillningen för rörelse

I tabell V:5 har en sammanställning gjorts av den genomsnittliga rörelsebevillningen för de olika yrkesgrupperna de tre åren. Talen utgör index där

bevillningen för varje grupp jämförs med genomsnittet för hela hantverket samma år, vilket satts lika med 100.

Den yrkesgrupp som genomgående haft de högsta bevillningsbeloppen är "övriga" mer kapitalkrävande yrken, dominerad av garvare och färgare. Den har genomgående haft en ungefär dubbelt så hög bevillning som hantverket i dess helhet. Den näst bäst ställda gruppen vid alla tre tidpunkterna är livsmedelsyrkena, men gruppens företräde försvagas tydligt 1845.

De två grupperna med metallyrken befinner sig i allmänhet i en mellanställning, med en bevillning som överstiger de mindre kapitalkrävande yrkenas. Tydligt är dock att de yrken som arbetar med dyrbarare metaller förlorat mark fram till 1845, då de rent av är en av de svagast ställda grupperna inom Malmöhantverket. Bland de yrkesgrupper som räknats till de mindre kapitalkrävande återfinns inget lika tydligt mönster. Om de yrken som arbetar med dyrbarare metaller 1845 borträknas, har samtliga grupper alltid en lägre genomsnittlig bevillning än grupperna som varit mer kapitalkrävande. Man kan notera att beklädnadshantverkens tillbakagång i antal utövare fram till 1820, och deras tillväxt därefter, också speglas i deras bevillningsbelopp. 1820 är de den sämst ställda gruppen inom hantverket, de två andra åren är deras ställning relativt sett väsentligt gynnsammare.

Vi kan notera att murarna och timmermännen inte varit särskilt högt taxerade; 1753 har de rentav jämte övriga byggnadsyrken varit den sämst ställda yrkesgruppen, men inte heller senare framstår dessa yrken som särdeles välbeställda.

Uppdelningen av yrkena i två kategorier efter kapitalbehov ger ett mycket klart utslag. Både 1753 och 1820 är de mer kapitalkrävande yrkenas bevillning ungefär dubbelt så hög som de mindre kapitalkrävande yrkenas. Även 1845 finns en tydlig skillnad, men avståndet mellan gruppernas genomsnittliga bevillning har minskat.[62] Som vi såg i diskussionen av hantverkets numerära utveckling, var det flera yrkesgrupper bland de mer kapitalkrävande yrkena som var på tillbakagång efter 1820, medan de stora expansionsyrkena främst tillhörde de mindre kapitalkrävande. De mer kapitalkrävande yrkena minskade sin andel av de i stadens hantverk sysselsatta från 39 procent till 33 procent. Mot denna relativa numerära tillbakagång har också svarat en relativt försämrad ekonomisk ställning. Orsakerna till att skillnaderna är mindre markanta det senare året finns det anledning att något gå in på.

Ser vi först till livsmedelsyrkena visar sig tillbakagången främst bero på utvecklingen för bryggare och slaktare. Bryggarna, år 1753 ett yrke med mycket stark ställning, har 1845 en bevillning som ligger under hantverkets genomsnitt (95). En orsak till detta är sannolikt att ölkonsumtionen minskat under det tidiga 1800-talet. I Stockholm vet man t ex att ölproduktio-

Tabell V:6. Fastighetsinnehav för hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845, relativa tal.

Yrkesgrupp	1753		1820		1845	
	1	2	1	2	1	2
1. Livsmedel	14	135	14	99	29	110
2. Dyrbara metaller	7	109	29	106	38	66
3. Övriga metaller	0	68	7	72	35	110
8. Övr. kapitalkr.	0	151	29	364	46	304
Mer kapitalkrävande	9	124	19	136	33	123
4. Beklädnad	13	73	38	25	51	76
5. Träyrken	14	66	26	68	44	73
6. Murare, timmermän	27	82	40	164	55	33
7. Övriga byggyrken	14	49	50	46	29	64
9. Övriga	0	82	46	61	58	73
Mindre kapitalkr.	14	71	38	52	48	69
Hela hantverket	11	100	28	100	41	100

Källa: se appendix B.
1 = andel idkare i procent som saknar fastighet.
2 = 1753: genomsnittligt gårdetal i relation till hela hantverket genomsnittliga gårdetal vilket är satt lika med 100 (100 = 0,8 gårdar). 1820 och 1845: genomsnittligt värde av fastighetsinnehavet relativt hela hantverkets genomsnittliga fastighetsvärde vilket är satt lika med 100 (1820: 100 = 2 518 Rdr. b:co. 1845: 3 383 Rdr. b:co). Dessa genomsnitt endast beräknade på dem som äger fastighet.

nen minskade kraftigt mellan 1830 och 1846 trots folkökningen.[63] I stället har brännvinsbruket sannolikt varit i uppgång under denna tid.[64] Bryggeriernas situation måste av bara detta skäl ha försämrats. Dessutom sker en ökning av antalet bryggerier i Malmö mellan 1820 och 1845 från 11 till 18, något som med en vikande marknad inte kan ha förbättrat yrkets lönsamhet.

Slaktarnas ekonomiska ställning 1845 är också svag med en så låg relativ bevillning som 70. Ett skäl till detta kan vara det starkt ökade antalet idkare under tiden före 1845, något som kan ha berott på de avskaffade skråhinderna. Detta kan ha inneburit en överetablering i yrket, där kapitalbehoven måhända inte varit så stora att en klassificering bland de mer kapitalkrävande yrkena är fullt befogad. Det har räknats till dessa främst beroende på

Söderlunds resultat från Stockholm, där slaktarna drev en kapitalkrävande handel med boskap. I andra städer kan detta merkantila inslag ha varit mindre, och själva slakten krävde säkert ingen betydande utrustning. Jag har argumenterat för att skråhinderna borde vara av relativt större betydelse i mindre kapitalkrävande yrken. Ser vi däremot till de andra livsmedelsyrkena har de 1845 fortfarande en god position, med en relativ bevillning på 123 för bagarna och 121 för mjölnarna.

Ädelmetallyrkenas och de "övriga" kapitalkrävande yrkenas numerära tillbakagång är inte unik för Malmö, och jag har tidigare hävdat att den har att göra med vikande avsättningsmöjligheter på landsbygden för flera av yrkena i dessa grupper.

Fastighetsinnehav

Värdet av hantverksidkarnas fastighetsinnehav är också en betydelsefull spegling av deras ekonomiska ställning. I tabell V:6 sammanfattas fastighetsinnehavet för de olika yrkesgrupperna. Dels framgår här hur stor andel av idkarna som helt saknat fastighet, dels anges det genomsnittliga relativa fastighetsvärdet - 1753 gårdetalet - för dem som faktiskt äger fastighet.

Vi kan se att andelen idkare som helt saknar fastighet ökat under perioden. 1753 var det bara 11 procent av idkarna som tvingades hyra sin bostad och verkstad, medan så många som 41 procent av samtliga saknade fastighet 1845. Den höga andelen fastighetsägare 1753 kan dock inte tas till intäkt för att förhållandet alltid varit likartat i äldre tid. Helander har visat, att inte mindre än 44 procent av Malmös hantverksidkare hyrde bostad år 1726.[65]

Skillnaden är i avseende på fastighetsinnehavet hela tiden markerad mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena, med väsentligt större andel fastighetsägare bland utövare av mer kapitalkrävande yrken. Båda kategorierna visar en ökning av andelen idkare utan fastighet, en tendens som kan spåras inom samtliga yrkesgrupper. Enhetliga mönster mellan yrkesgrupperna är däremot svårare att iakttaga. Genomgående har livsmedelshantverken en hög andel fastighetsägare. Detta gäller i något mindre grad också de två grupperna med metallyrken.[66] Anmärkningsvärt är däremot att förhållandevis många av de för rörelse högt taxerade "övriga" kapitalkrävande yrkena saknat egen fastighet. Likaledes är det överraskande att finna att så många av stadens murare och timmermän saknat egen fastighet. Gruppen företräds visserligen vid samtliga tidpunkter av få idkare, men genomgående ligger andelen utan fastighet högt. De som ansvarade för husbyggnaden i staden saknade ofta egna hus!

Ser vi i stället till det genomsnittliga fastighetsvärdet - eller gårdetalet - för dem som äger fastighet, finner vi åter att skillnaden mellan de mer och

Tabell V:7. Antal hantverksarbetare, och totalt antal tjänstefolk hos hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845.

Yrkesgrupp	1753		1820		1845	
	1	2	1	2	1	2
1. Livsmedel	0,5	1,8	0,9	3,4	0,6	3,4
2. Dyrbara metaller	1,7	2,7	2,0	3,4	2,5	3,6
3. Övriga metaller	2,5	3,0	2,1	2,9	3,6	4,9
8. Övr. kapitalkr.	2,0	3,8	1,7	5,2	2,6	6,1
Mer kapitalkrävande	1,1	2,4	1,5	3,6	1,6	4,0
4. Beklädnad	2,9	3,4	1,4	1,9	4,2	5,1
5. Träyrken	2,4	2,6	2,2	3,2	3,7	4,6
7. Övriga byggyrken	0,4	0,6	1,5	2,0	2,0	2,9
9. Övriga	2,2	2,3	1,0	2,1	2,1	2,9
Mindre kapitalkr. (utom murare och timmermän)	2,5	2,9	1,6	2,3	3,3	4,2
6. Murare och timmermän	4,6	5,0	22,8	23,6	15,4	16,6
Hela hantverket	1,9	2,7	2,2	3,6	3,0	4,7

Källa: se appendix B.
1 = genomsnittligt antal hantverksarbetare (gesäller och lärlingar).
2 = totalt antal tjänstefolk.

de mindre kapitalkrävande yrkena är stor.[67] Både 1820 och 1845 är den mer markerad än vad vi fann för rörelsebevillningen. Vi finner också att den minskning av skillnaderna mellan dessa yrkeskategorier vi iakttog när det gällde bevillningen, också kan återfinnas i fastighetsinnehavet. Liksom för rörelsebevillningen framstår de "övriga" kapitalkrävande yrkena som den i särklass bäst ekonomiskt ställda gruppen, med ett genomsnittligt fastighetsvärde som både 1820 och 1845 varit mer än tre gånger så högt som hantverkets som helhet.

Bortsett från de övriga kapitalkrävande yrkena är bilden inte lika tydlig som för rörelsebevillningen. Med få undantag har visserligen grupperna bland de mer kapitalkrävande yrkena högre genomsnitt än de bland de mindre kapitalkrävande. Livsmedelshantverken står starkt, särskilt 1753. De dyrbarare metallyrkenas tillbakagång speglas även vad avser fastighets-

innehavet. Inom beklädnadsyrkena finner vi ett extremt lågt genomsnittligt fastighetsvärde 1820; yrkesgruppens frammarsch därefter speglas också i ökande fastighetsvärde. De murare och timmermän som faktiskt ägt fastigheter har inte heller alltid haft särskilt stora fastigheter. 1845 framstår gruppen som den i alla avseenden sämst ställda när det gäller fastighetsinnehav.

Arbetare

Antalet anställda inom hantverket i Malmö vid dessa tre tidpunkter sammanfattas i tabell V:7. Här anges dels det genomsnittliga antalet gesäller och lärlingar (hantverksarbetare) som funnits i de olika yrkesgrupperna, dels det totala antalet anställda. I det senare talet ingår, förutom hantverksarbetare, också drängar, pigor och ytterligare några få personer tillhöriga andra kategorier tjänstefolk.

Först kan vi notera att en genomgående tendens funnits till större verkstadsstorlek under hundraårsperioden. Ökningen mellan 1753 och 1820 beror emellertid till stor del på den stora ökningen av företagsstorleken inom byggnadsyrkena. Borträknas murarna och timmermännen minskar det genomsnittliga antalet hantverksarbetare från 1,7 till 1,5 mellan dessa två år, medan en uppgång sker från 2,6 till 3,0 om alla anställda inräknas.[68]

När vi jämför de mer respektive de mindre kapitalkrävande yrkena måste vi räkna bort murarna och timmermännen, som med sina många hantverksarbetare annars skulle förrycka jämförelsen. Mellan yrkeskategorierna finner vi inte lika markanta skillnader som när det gällde bevillning och fastighetsinnehav. Både 1753 och 1845 har de mindre kapitalkrävande yrkena rentav ett högre genomsnittligt antal anställda. Om vi inskränker jämförelsen till hantverksarbetare gäller detta vid alla tre tidpunkterna, och skillnaderna blir då mycket stora vid jämförelsens ytterår. Detta visar att de mer kapitalkrävande yrkenas ekonomiskt starkare ställning inte huvudsakligen beror på antalet anställda.[69] De mindre kapitalkrävande yrkena, som minskar sin verkstadsstorlek avsevärt fram till 1820, upplever därefter en mycket kraftig ökning. Särskilt markerat är detta för beklädnads- och träyrkena. Bortsett från murare och timmermän har beklädnadsyrkena 1845 den näst största företagsstorleken bland alla yrkesgrupper.[70]

Vi ser alltså att i de mindre kapitalkrävande yrkena har de flesta anställda varit gesäller eller lärlingar. Andra anställda har varit förhållandevis mycket vanligare i de andra yrkena, särskilt inom livsmedelshantverken och de övriga kapitalkrävande yrkena.[71] Det rör sig här nästan uteslutande om drängar och pigor. Av dessa har pigorna varit de klart vanligaste. Malmöhantverkarna har under perioden haft allt fler pigor i sin tjänst; en ökning sker från 0,7 år 1753 till 0,9 1820 och 1845 har talet nått 1,0. Pigorna kan

förväntas ha haft sina huvudsakliga uppgifter i hushållsarbetet. Ett stort hushåll med flera inneboende arbetare har givetvis medfört ett betungande hushållsarbete.

Drängar återfinns praktiskt taget enbart i två yrkesgrupper, livsmedelshantverken och de "övriga" kapitalkrävande yrkena. Här hittar vi vid de tre tidpunkterna respektive 97, 76 och 84 procent av alla drängar. Detta förhållande aktualiserar frågan om i vilken utsträckning hantverket bedrivits med andra arbetare än gesäller och lärlingar. Söderlund har, som tidigare nämnts (s 67), framhållit att inom yrken som bagare, bryggare och garvare kunde även icke yrkesutbildad arbetskraft användas. För Malmös del var detta uppenbarligen fallet i bryggerierna, där vi redan konstaterat att inga gesäller och lärlingar användes. Även för slaktarna bör detta ha varit fallet mot perioden slut. De 17 slakteriidkarna 1845 saknar helt gesäller och har endast tre lärlingar, att jämföra med de sju hantverksarbetare som arbetat i stadens fyra slakterier år 1820.

Frågan kan också belysas med hjälp av folkmängdstabellernas hantverksstatistik. Här finns en kolumn för "verkdrängar" mellan 1805 och 1835. Uppenbarligen är denna inte likformigt förd i de olika församlingarna och inte heller från år till år, men arbetare utanför hantverkets vanliga utbildningsgång fanns företrädesvis bland bryggare, slaktare och garvare. Det förefaller troligt att drängar i någon utsträckning använts i hantverksproduktionen i dessa yrken.[72]

Problemet är emellertid något mer komplicerat. Idkarna i livsmedelsyrkena och de "övriga" mer kapitalkrävande yrkena, vilka hade flest pigor och drängar, hade nämligen också ett ovanligt stort jordinnehav. Det var normalt att hantverkarna hade någon jord. En del av stadens jordar hade 1780 och 1812 delats upp på gårdsägarna i staden, vilket medförde att de hantverkare som var husägare med få undantag också var jordägare.[73]

Bäst kan hantverkarnas jordinnehav analyseras för 1820, då jag har uppgifter inte bara på den jord hantverkarna ägt utan också på den jord de arrenderat. Normalt rörde det sig om små jordinnehav; många av hantverkarna disponerade inte mer än ett tunnland jord. Enstaka idkare kunde dock disponera väsentligt mer jord.[74] Tunnbindaren Efraim Ifversson odlade inte mindre än 68 tunnland jord, vilket säkert har betytt att han snarare varit jordbrukare än hantverkare.[75] Av de 26 idkare som disponerade mer än tre tunnland jord, tillhörde 19 de två yrkesgrupperna livsmedelsyrken och "övriga" kapitalkrävande yrken.

Det kan vara värt att notera att det var de mer förmögna hantverkarna som också idkade jordbruk. Detta har tidigare påpekats av bl a Börje Hanssen för en liten stad som Simrishamn. Jordbruket var med andra ord inte ett komplement till en olönsam stadsnäring.[76]

Mot bakgrund av att idkarna i livsmedelsyrkena och de övriga kapital-

Tabell V:8. Hantverksidkare i Malmö 1753, 1820 och 1845 indelade i grupper efter rörelsebevillning.

Bevillning	1753			1820			1845		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
1	6	17	23	11	35	46	35	35	70
2	25	46	71	26	34	60	44	46	90
3	31	14	45	23	9	32	21	25	46
4	36	9	45	20	1	21	11	0	11
S:a	98	86	184	80	79	159	111	106	217

Källa: se appendix B.
De olika klasserna av rörelsebevillningen har något olika innebörd vid de tre tidpunkterna:
1: 1753: 0-1 D. sm. 1820 och 1845: -7 Rdr. b:co.
2: 1753: 2 D. sm. 1820 och 1845: 8 Rdr. b:co.
3: 1753: 3-4 D. sm. 1820 och 1845: 10-15 Rdr. b:co.
4: 1753: 5- D. sm. 1820 och 1845: 18- Rdr. b:co.
A: mer kapitalkrävande yrken.
B: mindre kapitalkrävande yrken.
C: samtliga yrken.

krävande yrkena också ofta hade jord, framstår det som naturligt att misstänka att drängarna och en del av pigorna haft viktiga arbetsuppgifter som rört jordbruket snarare än hantverksrörelsen, då med undantag för bryggarna. Det visar sig också att det finns en inte obetydlig korrelation mellan jordinnehav och antalet drängar. Däremot finns inget positivt samband mellan jordinnehav och antalet hantverksarbetare.[77]

Det finns anledning att notera att en betydande del av den ökning av den genomsnittliga arbetsstyrkan som skett inom Malmöhantverket skett genom att antalet drängar och pigor ökat. Det är sannolikt att denna i någon mån speglar ett ökat bruk av andra än hantverksarbetare inom hantverket, åtminstone inom några yrken.

I alla händelser kan slutsatsen dras, att i de flesta yrken har den huvudsakliga arbetskraften inom hantverket utgjorts av gesäller och lärlingar. Förutom dessa har endast någon enstaka piga anställts.[78]

Ekonomisk skiktning

Den diskussion som hittills förts har koncentrerats på skillnader mellan de olika yrkesgrupperna. I det följande skall vi i första hand se hur hantverks-

idkarna fördelat sig i olika skikt. I tabell V:8 har en uppdelning av idkarna skett efter deras bevillning för rörelse de tre åren. I princip har indelningen gjorts likadan vid varje tidpunkt. Alla åren har en avgift varit klart dominerande och kan betraktas som "normalbevillning". Åren 1820 och 1845 har denna också varit lika med den stadgade minimibevillningen på 8 Rdr. b:co. De idkare som haft lägre bevillning än så har förts till ett skikt. Det fjärde och högsta skiktet består av de mästare som betalt mer än dubbelt så mycket som normalbevillningen, medan det tredje skiktet består av alla mellan "normalbevillningen" och det högsta skiktet.

Av tabell V:8 framgår att "normalbevillningen" har haft en dominerande ställning alla tre åren, med ungefär 40 procent av samtliga idkare. Här återfinner vi ett brett mellanskikt av hantverkare, som kanske kan sägas ha uppnått en måttlig men tillräcklig bärgning. Vid alla tidpunkterna är det emellertid relativt många som inte nått denna nivå. Taxeringar under "normalbevillningen" har vid skattsättningen motiverats med att idkaren varit fattig. Sådana noteringar har förvisso varit schablonmässiga, men det kan vara berättigat att anse att vi i detta skikt återfinner hantverkare som vid varje tidpunkt inte ansetts uppnå en "ståndsmässig" bärgning. Andelen hantverkare i denna grupp är lägst 1753, något som skulle kunna tolkas som att fler hantverkare haft en trygg bärgning detta år. Materialet är dock svårt att jämföra över tid, och grunderna för taxeringen kan ha förändrats avsevärt.

Över det breda mellanskiktet har funnits ett antal idkare som nått väsentligt högre bevillningsbelopp, och som svarat för en betydande andel av Malmöhantverkarnas totala bevillning. Detta visar att Malmöhantverket präglats av påfallande olikheter vad avser ekonomisk ställning och att detta varit fallet även vid 1700-talets mitt. Resultatet är föga överraskande efter vad vi sett om skiktningen i andra städer. Däremot förefaller det som om andelen hantverkare i det högsta skiktet minskat efterhand, men jämförbarheten är som sagt osäker. Frågan om förändringar i den ekonomiska skiktningen skall snart diskuteras mer systematiskt.

Ser vi till uppdelningen mellan de mer respektive de mindre kapitalkrävande yrkena är skillnaderna mycket påtagliga vid alla tidpunkterna. Dessa skillnader är också statistiskt klart signifikanta.[79] I det högsta bevillningsskiktet återfinns nästan uteslutande företrädare för de mer kapitalkrävande yrkena. I viss mån utgör 1753 här ett undantag med några andra yrkesutövare i gruppen. Bilden är inte lika entydig när det gäller det fattigaste skiktet, men både 1753 och 1820 domineras detta klart av de mindre kapitalkrävande yrkena. 1845 finns lika många företrädare för varje yrkeskategori, något som speglar den försämrade ekonomiska ställningen för de mer kapitalkrävande yrkena.

Det kan vara av intresse att se vilka yrken de hantverkare utövade som

nådde den högsta skatteklassen. Ser vi till de 31 idkare som 1753 betalt mer än 6 daler silvermynt (D. sm.) i bevillning, domineras gruppen helt av bryggarna, som företrädes av inte mindre än 14 personer. Andra yrken med mer än en utövare i gruppen är bagare, färgare, handskmakare, mjölnare och sämskmakare med vardera två idkare.[80] Enstaka utövare av de mindre kapitalkrävande yrkena finns med, men de utgör endast fyra av de trettioen idkarna. Högst beskattad är färgaren Daniel Ruhe med 30 D. sm.

År 1820 är bryggarna fortfarande vanliga bland de högst beskattade hantverkarna. Av de 21 idkare som betalar mer än 20 Rdr. b:co i bevillning är 6 bryggare. Garvarna är nu väl företrädda med 4 utövare. Det enda övriga yrket med mer än en representant är bagarna med två idkare. Från de mindre kapitalkrävande yrkena finner vi endast en sadelmakare.[81] Högst taxerad är färgaren Johan Daniel Ruhe med hela 60 Rdr. b:co. Han var sonson till den Daniel Ruhe som 1753 var högst beskattad. Familjen härstammade från Lübeck och var en av periodens ledande hantverkarsläkter i Malmö.

Av de elva idkare som nått den högsta skatteklassen 1845 är det bara garvarna som företräds av mer än en idkare. Dessa är tre, och av dem är Georg Heintze stadens högst taxerade hantverkare med 35 Rdr. b:co. Endast en bryggare når nu upp i denna klass, en mycket markerad tillbakagång från 1753. Ingen från de mindre kapitalkrävande yrkena kommer in i gruppen.[82]

Dessa grupper av de högst taxerade hantverkarna domineras vid alla tidpunkterna av företrädare för de två yrkesgrupperna livsmedelshantverkare och "övriga" kapitalkrävande yrken.[83] Detta är ganska naturligt med tanke på deras högre genomsnittliga bevillningar, men det markerar också att det huvudsakligen var i yrken tillhöriga dessa grupper som ett ekonomiskt välstånd kunde skapas.

Om man på motsvarande sätt ser till yrkestillhörigheten för de fattigaste hantverkarna, finner man en väsentligt brokigare uppsättning yrken. Här har sådana grupper avgränsats som omfattar de idkare som dels saknar fastighet och dels tillhör den lägsta skatteklassen i min gruppering (jfr tabell V:8. 1845 i stället de som betalar mindre än 4 Rdr. i rörelsebevillning). Här finner vi exempel på idkare i de mer "förmögna" yrkena, såsom bagare, bryggare, färgare och garvare. Fattiga hantverkare kunde återfinnas i de flesta yrken; 1845 fanns inte färre än 20 yrken företrädda bland de 25 "fattigaste" idkarna. Det var vanligast att de fattiga mästarna kom från mindre kapitalkrävande yrken; 1845 var dock fördelningen jämn mellan de två yrkeskategorierna. Särskilt beklädnadshantverkare var vanliga i det sämst ställda skiktet av hantverkare.[84]

Övergår vi i stället till värdet av hantverkarnas fastighetsinnehav, finner vi att den ekonomiska snedfördelningen snarast är ännu mer markerad än

Tabell V:9. Värde av hantverksidkarnas fastighetsinnehav i Malmö 1820 och 1845.

	Mer kapital-krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Samtliga yrken
1820:			
Första kvartil	1 000	300	667
Median	1 377	778	1 000
Tredje kvartil	4 100	1 461	3 200
Genomsnitt	3 422	1 319	2 518
Standardavvikelse	4 527	1 647	3 722
N	65	49	114
1845:			
Första kvartil	2 025	1 000	1 377
Median	3 053	1 638	2 525
Tredje kvartil	4 450	3 270	4 268
Genomsnitt	4 714	2 319	3 383
Standardavvikelse	4 228	1 880	3 541
N	74	55	129

Källa: se appendix B.
Anm: tabellen omfattar bara de hantverksidkare som ägt fastighet. Alla värden i Rdr. b:co.

vad gäller bevillningen. Vi har redan konstaterat att alls icke alla hantverkare överhuvudtaget ägt någon fastighet, och att denna andel ökat efterhand. Men även bland dem som ägt hus har fördelningen varit påtagligt ojämn. Tabell V:9 ger en bild av spridningen för åren 1820 och 1845. För 1753 är fastighetsvärdena däremot inte kända.

Den sneda fördelningen av fastighetsinnehavet framgår tydligt dels av de höga standardavvikelserna, dels av att genomsnitten ligger avsevärt högre än medianerna. Detta karakteriserar just sneda fördelningar där ett litet antal höga värden drar upp genomsnittet men inte påverkar medianen. I båda dessa avseenden kan vi också notera att snedfördelningen är mer markerad 1820 än 1845.

Ser vi till kvartilvärdena i tabell V:9 kan vi tydligt se de stora skillnader

Tabell V:10. Verkstadsstorlek i Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845. Murare och timmermän ej inräknade.

Antal arbetare	1753		1820		1845	
	1	2	1	2	1	2
0	50	16	59	27	67	18
1-2	77	80	59	46	60	58
3-4	34	51	29	47	46	65
5+	12	26	7	34	33	65
Summa	173	173	154	154	206	206
Största antal anställda hos någon idkare	7	8	7	12	12	16

Källa: se appendix B.
Anm: bygger på antalet mantalsskrivna arbetare, utom vad avser hantverksarbetare 1753 som grundas på magistratens hantverksberättelse. Jfr appendix B.
1 = hantverksarbetare (gesäller och lärlingar).
2 = totalt antal tjänstefolk (inklusive hantverksarbetare).

som rått mellan fattigare och förmögnare fastighetsägare. 1820 har t ex den "fattigaste" fjärdedelen av fastighetsägarna haft hus som värderats under 700 Rdr. b:co, medan den förmögnaste fjärdedelen legat över 3 200 Rdr. Många av de hantverkare som ägt hus har haft relativt små fastigheter, medan enstaka hantverkare kunde ha mycket stora sådana. Färgaren Johan Daniel Ruhe hade till exempel år 1820 ett fastighetsinnehav som taxerades till 23 100 Rdr. b:co, det högsta bland stadens hantverkare detta år.

Fördelningen av idkarna efter det antal arbetare de anställt framgår av tabell V:10. I tabellen har inte murare och timmermän medräknats eftersom deras stora arbetsenheter skulle förrycka resultatet.[85] Ser vi först till fördelningen av hantverksarbetare, finner vi att påtagligt många idkare helt saknat sådana. Då måste vi emellertid erinra oss att bryggarna överhuvud inte använda hantverksarbetare och att slaktarna i stort sett upphört med det år 1845. Detta förklarar delvis att så många idkare saknade yrkesarbetare, men likväl kvarstår en hel del mästare som drivit hantverket på egen hand, möjligen med bistånd av familjemedlemmar. Särdeles många stora verkstäder finner vi inte. Det vanligaste har varit att endast några gesäller och lärlingar funnits i verkstaden. År 1845 finner vi emellertid att andelen verkstäder med mer än fyra gesäller och lärlingar ökat. Den största verkstaden, skräddaren Ekströms, anställde inte mindre än 12 hantverksarbe-

Tabell V:11. Olika mått på ekonomisk skiktning inom Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845.

	1753	1820	1845
Relativ standardavvikelse för bevillning	92	96	69
Relativ standardavvikelse för skillingtal	110	a) 112	99
Relativ standardavvikelse för fastighetsinnehav b)	c) (63)	148	105
De tio procent högst beskattade idkarnas andel av total bevillning.	29 %	34 %	25 %
De tio procent högst beskattade idkarnas andel av totalt skillingtal.	35 %	a) 37 %	34 %
Andelen av totalt fastighetsvärde som innehas av de tio procenten med högst taxeringsvärde (1753 gårdetal)	c) (27 %)	54 %	44 %
Andel som saknar pigor	42 %	40 %	30 %
Andel som saknar fastighet	11 %	28 %	41 %

Källa: se appendix B.
Anm: relativ standardavvikelse är beräknad för ett genomsnitt som är standardiserat till 100 vid alla tre tidpunkterna.
a) Vid beräkningen av skillingtal har mjölnarna borträknats. De mjölnare som hade kvarnar i förstäderna hade nämligen åsatts mycket höga skillingtal, sannolikt på grund av att de som boende utanför den egentliga staden var befriade från de betungande inkvarteringsskyldigheterna.
b) beräknat endast på dem som har fastighet.
c) gäller gårdetal, ej fastighetsvärde.

tare. Näst största verkstad var guld- och silverarbetaren Loses med 10 gesäller och lärlingar. Både 1753 och 1820 hade de största verkstäderna 7 hantverksarbetare. Det förra året var det skräddaren Hoffmans verkstad. 1820 var det två skomakerier ägda av Lars Pettersson respektive Lars Malmgren. Som synes återfanns de större verkstäderna ofta i beklädnadsyrken.

Tar vi med även andra anställda än gesäller och lärlingar, blir bilden

något annorlunda. Antalet hantverkare som helt saknat anställda blir nu ganska litet. Fortfarande är det dock mindre vanligt med idkare som haft mer än fyra anställda och några verkligt stora arbetsstyrkor återfinns knappast. Den största arbetsstyrkan överhuvud vid någon av de tre tidpunkterna har handskmakaren Schångberg som år 1845 haft 16 mantalsskrivna arbetare.

Att murarna och timmermännen hade väsentligt större arbetstyrkor än de andra hantverkarna har redan framgått. Denna utveckling hade visserligen inte startat på allvar vid 1700-talets mitt, och ingen mästare i dessa yrken hade då mer än sju hantverksarbetare anställda. År 1845 återfinns en timmermansänka, Ljungbergs änka Karna Dalman, med inte mindre än 43 hantverksarbetare knutna till sig. Detta är den i särklass största arbetsstyrka som jag kunnat återfinna bland hantverkarna i Malmö.[86]

Ökad ekonomisk skiktning?

Som framgått var hantverket vid samtliga tre undersökta tidpunkter starkt skiktat. Det kan vara av intresse att mer systematiskt försöka bedöma om en förändring i denna skiktning ägt rum mellan de tre tidpunkterna. Var hantverket mer skiktat år 1845 än det varit hundra år tidigare?

I tabell V:11 har jag sammanställt ett antal indikatorer som kan användas för att belysa spridningen av ekonomiska resurser. Ett sätt kan vara att utnyttja det statistiska spridningsmåttet standardavvikelsen. För att göra detta jämförbart mellan de olika tidpunkterna har en standardisering företagits. Genomsnittet för de olika variablerna har samtliga satts till 100 och standardavvikelsen relaterats till detta.

Här har också utnyttjats de skillingtal som hantverkarna åsatts för betalandet av stadens skatter. Denna taxering fungerade på i princip samma sätt vid alla tre tidpunkterna. Vid taxeringen gavs varje borgare ett bestämt skillingtal; för hantverkarna var en fjärdedels skilling det vanligaste. De många olika stadsskatterna erlades sedan av varje enskild borgare i förhållande till hans skillingtals storlek.

Ser vi till standardavvikelserna i tabell V:11 rör de sig på samma sätt både för skillingtal och rörelsebevillning. En svag ökning av spridningen sker mellan 1753 och 1820 och därefter sker en minskning till en nivå lägre än den varit 1753. Spridningen av fastighetsinnehav är inte jämförbar för 1753 eftersom det gäller det samlade gårdetalet. Mellan 1820 och 1845 finner vi att spridningen minskat ganska drastiskt.

En annan metod att mäta snedfördelningen är att se hur stor andel av resurserna de tio procenten mest förmögna haft kontroll över. Dessa tal har beräknats för samma tre variabler. Resultatet blir identiskt med det som gällde standardavvikelsen; en svag ökning 1820 och en kraftigare nedgång

till 1845. Båda dessa mått pekar alltså helt entydigt på det något överraskande resultatet att hantverket vid 1800-talets mitt varit mindre "ojämlikt" än det varit vid 1700-talets mitt och 1800-talets början.

Beräkningarna av den andel av den totala bevillningen som betalades av de tio procent idkare som var förmögnast, visar mycket tydligt de stora skillnader som rått inom hantverket. Särskilt markant är ojämlikheten när det gäller fastighetsinnehavet, där ungefär hälften av det totala fastighetsvärdet befunnit sig i händerna på en tiondel av hantverkarna både 1820 och 1845.

Dessa slutsatser bygger alltså på taxeringsmaterial, och detta kan inte oproblematiskt jämföras för dessa tre tidpunkter. De principer som använts för att åsätta hantverkarna deras skattebelopp kan ha varit olika. Den bästa jämförelsen är måhända den som gäller fastighetsvärdena 1820 och 1845. Det är svårt att tro att sättet att värdera fastigheter ändrats så kraftigt att den fastställda minskningen i skiktningen inte också skulle vara en reell förändring.

I tabell V:11 har också lagts in två mått som visserligen inte direkt mäter ojämlikheten, men å andra sidan är betydelsefulla indikatorer på ekonomisk ställning och dessutom direkt jämförbara. Det gäller dels andelen hantverkare som inte ägt fastighet, dels andelen idkare som inte haft någon piga i hushållet. Att äga en fastighet gav ett visst oberoende och att ha en piga innebar att hustrun befriades från en del hushållsgöromål, något som säkert också hade betydelse för familjens status. Vi kan utgå från att hantverkarna vid alla tre tidpunkterna har betraktat det som eftersträvansvärt att äga hus och ha en piga.

Vi har redan tidigare sett att en allt större andel mästare stått utan egen fastighet, något som kan tolkas som en försämring av deras ställning. I gengäld är det allt vanligare att de haft en eller flera pigor i sitt hushåll; 1845 gäller detta mer än två av tre idkare.[87] Ändå är det slående att så många mästare inte kunnat hålla sig med piga. Dessa två mått ger alltså en motsägelsefull bild; försämring på det ena området ställs mot förbättring på det andra.

Några jämförelser

När det gäller skiktningen kan några jämförelser också göras med andra undersökningar. I kapitel 4 citerades Stadins uppgifter om hur stor andel av taxeringen de fem procenten högst taxerade hantverkare betalade i tre städer 1715 (ovan s 68f). Dessa andelar var 51, 27 respektive 20 procent. En motsvarande beräkning för Malmö ger följande tal: 1753 18 procent, 1820 20 procent och 1845 16 procent. Med andra ord tycks hantverkarna i Stadins tre mindre städer ha varit kraftigare skiktade vid 1700-talets början än vad Malmöhantverkarna var vid 1800-talets mitt.

Hörsell har för hantverket i Eskilstuna gamla stad beräknat den ekonomiska skiktningen genom att utnyttja öretalet, Eskilstunas motsvarighet till Malmös skillingtal. De tio procenten högst taxerade hantverkarna svarade år 1806 för 30 procent av det totala öretalet, ett tal endast något lägre än Malmös vid de tre tidpunkterna. Hörsell drar slutsatsen att den ekonomiska skiktningen ökat till 1830. De förmögnaste skikten i hennes undersökning, vilka både 1806 och 1830 utgjorde ungefär 27 procent av hantverkarna, svarade vid dess två tidpunkter för 55 respektive 59 procent av det totala öretalet, alltså en svag uppgång.[88] I detta avseende var talet för Malmö ganska jämförbart 1820, endast något högre. I Malmö hade de 27 procenten högst taxerade idkare 62 procent av det totala skillingtalet. Malmö och Eskilstuna förefaller alltså ha haft en likartad skiktning inom hantverket, trots att den senare staden dessa år bara hade ungefär 40 hantverkare.

Även när det gäller andelen idkare utan fastighet finns vissa jämförelsemöjligheter. I Eskilstuna gamla stad var andelen hantverkare utan egen fastighet 1806 36 procent. Liksom i Malmö ökade detta tal och 1830 stod knappt hälften som fastighetsägare (47 procent).[89] Variationerna kunde i detta avseende uppenbarligen vara mycket stora mellan olika städer. I Örebro var 1830 samtliga hantverkare fastighetsägare, i Helsingborg var 68 procent det 1838.[90]

Dessa enstaka jämförelser kan inte leda till entydiga slutsatser. De talar i alla händelser inte för att skiktningen inom hantverket avsevärt ökat mot skråtidens slut. Förhållandena i Malmö har inte heller varit särdeles unika.

Faktorer bakom det ekonomiska utfallet i olika yrkesgrupper

Vi skall nu återknyta till den i kapitel 2 förda diskussionen av hantverksproduktionens ekonomiska förutsättningar. I analysen har genomgående framgått att indelningen i mer och mindre kapitalkrävande yrken har givit utslag i betydande skillnader mellan dessa kategorier. Varierande kapitalbehov förefaller alltså ha varit en betydelsefull förklaring till skillnader mellan olika idkare, helt i överensstämmelse med de hypotetiska resonemangen. Det är i yrken där kapitalbehovet varit mer betydande som större inkomster kunnat realiseras, medan yrken där detta varit mindre oftare haft "fattiga" utövare.

I mina resonemang antog jag att det finns anledning att inom de kapitalkrävande yrkena skilja mellan sådana där kraven på yrkesskicklighet varit större respektive mindre. Man kan t ex anta att inom yrken som bagare, bryggare och garvare har yrkesskickligheten varit relativt sett mindre utslagsgivande. Detta är också yrken där de flesta av de förmögna hantverkarna kunnat återfinnas. Yrken som däremot kan tänkas ha ställt större krav

på skicklighet är metallyrkena. Det visar sig också här att det ekonomiska resultatet varit tämligen gott, men större förmögenheter har inte heller skapats särskilt ofta. Metallyrkena återfinns i allmänhet i en mellanposition, under livsmedelshantverken och "övriga kapitalkrävande yrken", men med en bättre ställning än de mindre kapitalkrävande yrkesgrupperna. Detta kan förklaras av de begränsningar för expansionmöjligheterna inom yrken med betydande krav på skicklighet som diskuterades i kapitel 2.

Inom de mindre kapitalkrävande yrkena återfinner vi de flesta av Malmös "fattiga" hantverkare och ytterst få av de förmögna. Detta torde främst bero på den betydande konkurrens som måste ha rått inom dessa yrken, inte minst från personer som arbetat i yrkena utanför skråna. Detta skall vi snart återkomma till. De diskuterade begränsningarna för expansion bör också spela in.

Kapitalbehov och krav på yrkesskicklighet tycks alltså vara viktiga bakgrundsvariabler för att förstå det skilda ekonomiska utfallet inom olika yrken. Man bör emellertid också fråga sig vad skråregleringarna kan ha betytt. Det är tydligt att det till en del är yrken, som inte varit typiska skråyrken. vars idkare varit förmögna. Detta gäller t ex bryggarna, som vi funnit väl representerade bland de förmögnaste hantverkarna, och också för andra livsmedelshantverk. Men andra mer förmögna yrken var mer klassiskt skråorganiserade. Bland livsmedelshantverkarna gällde detta bagarna, vilka likväl tillhörde de bättre ställda hantverken. Garveri kunde under 1800-talet visserligen drivas under hallrätten, men 1820 var det bara ett garveri som gjorde detta, och de två garvare som drev hantverket under skrå 1845 tillhörde de mest välbeställda hantverkarna i staden. I dessa yrken tycks inte skråregleringen ha varit något hinder för utvecklingen av större förmögenheter.

Däremot bör man nog lägga märke till att just livsmedelshantverken var föremål för vissa särskilda omsorger från myndigheternas sida, bl a var dessa de enda yrken som var föremål för priskontroll från magistraten. Priserna på deras varor fastslogs varje månad i en taxa för bröd, kött och dricka. Detta bör ha svarat mot att deras försäljningsmonopol också bevakades ganska väl. Dessa särskilda omsorger kan ha varit ett skäl till livsmedelshantverkarnas goda ekonomiska ställning, men har tydligen inte räckt till för att skydda slaktarna år 1845.[91]

I kapitel 2 pekade jag också på att den sociala bakgrunden varit av betydelse, både för de varierande möjligheterna att få tillgång till nödigt kapital och för att lättare bli accepterad av skråämbetet. Betydelsen av detta skall jag återkomma till i diskussionen av idkarna i kapitel 6.

Jämför man de här vunna resultaten rörande de ekonomiska förhållandena i Malmö, med Söderlunds resultat för frihetstidens hantverk i Stockholm, finner man att likheterna är påtagliga. Livsmedelshantverken var där högt taxerade – med undantag för mjölnarna som var ekonomiskt väsentligt bättre ställda i Malmö – med bryggarna som ett särklassigt inkomstbringande yrke. Garvarna var också förmögna, medan sämskmakare och färgare förvisso låg över hantverkets genomsnitt, men lägre än livsmedelsyrkena och garvarna. Även många av metallyrkena nådde ganska höga bevillningar, dock långt under livsmedelsyrkena. Många av de mindre kapitalkrävande yrkena låg väsentligt lägre.[92] De tendenser till stordrift inom yrken med relativt stora kapitalbehov och låga krav på yrkesskicklighet som Söderlund påvisat i 1700-talets Stockholm finns det emellertid inga motsvarigheter till i Malmö.[93]

Bland de högst taxerade hantverkarna i Eskilstuna gamla stad återfinner Hörsell färgarna och garvarna, två av yrkena i min grupp av "övriga" kapitalkrävande yrken. Däremot finner hon inga livsmedelshantverkare bland de mest förmögna. Detta kan ha samband med det förhållande, som påvisats tidigare, att dessa yrken numerärt var mer betydelsefulla i de större städerna. Behovet av deras tjänster var litet i småstäder.[94]

Genantborgarna 1820

Som tidigare nämnts har bland idkarna i Malmö 1820 inräknats en grupp genantborgare, hantverkare som hade rätt att driva yrket utanför skrå men saknade rätt att anställa gesäller och lärlingar. Dessa "självförsörjares" närvaro påverkar naturligtvis de presenterade siffrorna, och bland annat av detta skäl måste några ord sägas om dem.

Genantborgarna återfinns uteslutande i de mindre kapitalkrävande yrkena, vilket stämmer väl med de hypotetiska resonemang jag tidigare fört. Denna möjlighet till etablering utanför skråämbetena borde nämligen vara mest attraktiv i sådana yrken. Kostnaden för det nödvändiga kapitalet har varit liten, men i motsvarande grad har kostnaderna och besvären, som burskapsansökningen inneburit, blivit av större betydelse för att hindra den fattige att börja rörelse. För många gesäller i dessa yrken bör det därför ha förefallit attraktivt med denna möjlighet till etablering. I mer kapitalkrävande yrken har den som haft råd att starta verkstad också oftast haft råd att bli borgare i vanlig ordning.

Av stadens tretton genantborgare 1820 var fem skräddare, tre skomakare, två snickare och vardera en målare, sadelmakare och tunnbindare. De har samtliga – helt i enlighet med villkoren för sin rättighet – saknat gesäller

och lärlingar. Tre av dem har haft pigor. Deras rörelsebevillning har varit förhållandevis låg, deras relativa bevillning var 54, och de åtta som ägt fastighet har endast haft små hus. Det är alltså tydligt att de tillhört Malmöhantverkets underskikt. Men att de inräknats i de gjorda beräkningarna är likväl inte orsaken till de mindre kapitalkrävande yrkenas svaga ställning. Om de borträknades för 1820 i tabell V:5 skulle de mindre kapitalkrävande yrkenas genomsnittliga relativa bevillning faktiskt bara öka från 62 till 64. Det är givet att verkstadsstorleken skulle öka något bland de mindre kapitalkrävande yrkena, men den totala arbetsstyrkan skulle bara öka från 2,3 till 2,6.

Malmöhantverkets ekonomi. Några slutsatser

Denna undersökning av de ekonomiska förhållandena inom Malmöhantverket visar att betydande skillnader rått i fördelningen av välstånd. Särskilt i yrken där kapitalbehoven varit större och där kraven på yrkesskicklighet i arbetet kan tänkas ha varit mindre, har en del hantverkare kunnat skapa sig en god ekonomisk ställning. Under det breda mellanskiktet har funnits många fattigare hantverkare. Dessa har funnits i de flesta yrken, men påfallande vanliga är de i de mindre kapitalkrävande yrkena. Den ekonomiska skiktningen har hela tiden varit påtaglig, men har av allt att döma varit mindre 1845 än den varit både 1753 och 1820.

I ett avseende har denna undersökning direkt relevans för den diskuterade idealmodellen för ett förkapitalistiskt hantverk. Det är nämligen uppenbart att hantverket hela tiden drivits i små arbetsenheter, med ett betydelsefullt undantag, nämligen murarna och timmermännen. 1845 finner vi utanför dessa yrken väsentligt fler stora verkstäder, även om det inte går att tala om en tendens till stordrift.

En intressant utveckling mot skråtidens slut är den kraftiga expansion som vi funnit inom ett antal yrken som arbetar för grundläggande behov. Den numerära tillväxten för dessa yrken svarar mot en relativt förbättrad ekonomisk ställning för idkarna. Detta ser vi särskilt för beklädnadshantverken och träyrkena. Tillsammans med de övriga metallyrkena är det också här vi finner den kraftigaste ökningen av verkstadsstorleken. Inom ramen för ett i huvuddragen likartat hantverk har här en viktig omstrukturering påbörjats.

Produktionens organisation

Inom arbetarhistorisk forskning intar arbetsprocessens utformning en central roll. Tyvärr är möjligheterna att säga något om förändringar i dessa avseenden ytterst begränsade för hantverket i Malmö. Hur arbetet gått till på de enskilda verkstäderna och hurdan organisationen varit ger källorna få upplysningar om. Enskilda yrkens arbetsteknik går säkert att skildra ganska väl, då hantverkstekniken varit sig förhållandevis lik under långa tider och kunskap från andra orter och tider därför kan utnyttjas. Organisationen av arbetet går det emellertid att säga mindre om, och framförallt går eventuella förändringar inte att komma åt i någon större utsträckning. Som framgått av avhandlingens inledning är detta dock frågor som jag menar har stor betydelse, och de spridda uppgifter vi faktiskt kan få om arbetsorganisationen i några yrken skall här kort behandlas.

I min idealmodell förutsattes att förkapitalistiskt hantverk bedrevs med obetydlig arbetsdelning av både reellt och formellt oberoende mästare. Inom skräddaryrket finner vi ett antal belägg för vissa förändringar, som inte är förenliga med en organisation där allt arbete utförs på verkstaden av mästare, gesäller och lärlingar. Skräddarämbetet beslutar 1823, efter en anmälan från gesällerna, att mästarna inte skall få använda annat biträde än gesäller och lärlingar. Vid denna tid måste alltså andra än hantverksarbetare ha börjat användas i yrket. År 1834 nämns en skräddargesäll som skall arbeta som tillskärare. Hans uppgift skulle alltså vara att skära till tygstycken som sedan syddes av någon annan. Tillskärningen var den mest skicklighetskrävande uppgiften inom yrket och visar att en arbetsdelning genomförts åtminstone på någon verkstad. I ett åtal från 1823 mot flera gesäller för intrång, finns belägg för att en gift gesäll tagit med sig mästarens arbete hem. De åtalade gesällerna har dock normalt arbetat i sina mästares verkstäder. Från 1842 har vi ett belägg för att en mästare låtit en kvinna sy västar åt sig. Här har alltså en skråmästare till och med utnyttjat kvinnligt hemarbete. Ytterligare ett belägg för kvinnoarbete inom skräddaryrket finns; en mästare mantalsskriver 1845 en syjungfru i sitt hushåll.[95]

Inge Svensson har visat att försäljning av färdigsydda kläder i någon utsträckning förekom i Malmö under 1840-talet. På detta område drabbades Malmömästarna också av konkurrens från skräddare i Köpenhamn, som i Malmös tidningar annonserade om sina produkter. Skräddarmästaren Ekström, som 1851 var den förste Malmöskräddare som annonserade om färdigsydda kläder, hade då också en osedvanligt stor arbetsstyrka, vilket talar för att han själv producerade kläder för avsalu.[96] Ekström hade redan 1845 fler hantverksarbetare än någon annan mästare utanför byggyrkena, och det är sannolikt att han redan då övergått till färdigproduktion.

Detta är förvisso mycket spridda belägg, men de talar för att skräddar-

yrkets redan påvisade expansion också stått i samband med en nedbrytning av en äldre arbetsorganisation. Outbildad arbetskraft och kvinnoarbete förekommer, arbetsdelning införs, arbetare förläggs åtminstone i någon utsträckning med arbete i hemmet, försäljning av färdigsydda kläder kan visas.

Handskmakaryrkets utveckling i Malmö är av särskilt intresse. Yrket var det tredje största i Malmö 1753. Förklaringen till detta något överraskande förhållande ligger i att Malmö vid denna tid fortfarande var ett centrum för det välkända skånska handskmakeriet. Carl von Linné skildrar Malmös berömda handskar på följande sätt i sin *Skåneresa* efter att ha besökt Malmö 1749:

> KLIPPINGSSKINN, mest till handskar, förfärdigades de aldra bästa i Malmö ibland alla orter i Sverige, så att Malmö klippingshandskar äro begärliga över hela riket för deras mjukhet och egna lukt. Fårskinnen, som tagas härtill, fås i Skåne, Borneholm och Dannemark, varibland Borneholmsskinnen höllos för de bästa.[97]

De många handskmakarna i Malmö förklaras alltså av att detta yrke arbetade för en överlokal marknad som sträckte sig långt utanför Skåne. Svenska klippingshandskar såldes på export, både till Frankrike och England.[98] Malmö var inte den enda skånska stad där dessa klippingshandskar tillverkades. Ett betydande antal handskmakare fanns vid 1700-talet mitt också i Lund, Ystad och i viss mån Kristianstad.[99] Malmö var dock den viktigaste staden för det skånska handskmakeriet vid denna tid.

Detta handskmakeri måste ha krävt en omfattande organisation. En del av skinnen importerades och handskarna skulle också utskeppas till avlägsna hamnar. Hur detta gick till saknar jag närmare underrättelser om. Möjligen kan likheter ha funnits med handskmakeriet i Odense som vid samma tid var ännu mer omfattande med ungefär 40 mästare och 150 anställda. Här hade avsättningen av handskarna börjat ombesörjas av handelsmän redan före 1700-talets mitt. Tidigt kom dessa också att göra många av mästarna beroende genom råvaruleveranser och krediter. Utvecklingen gick också mot ett ökat antal gifta gesäller med egen bosättning, och arbetet kom även att dra in kvinnor som utförde syarbete i hemmet. I Odense hade handskmakeriet redan under 1700-talet utvecklats till ett kapitalistiskt organiserat hantverk av en typ som vi kan igenkänna från diskussionen i kapitel 2. Det är värt att notera att detta skedde inom ramen för en bibehållen skråorganisation.[100] Om Malmös handelsmän på liknande sätt var inblandade i handskmakeriet är okänt, men förefaller inte osannolikt. Malmös handskmakeri var dock inte alls lika omfattande som det odensiska, och utvecklingen mot kapitalistisk produktion har knappast gått så långt som i Odense.

Handskmakeriet försvann så småningom nästan helt från Malmö, något som har att göra med en omläggning av det skånska handskmakeriet. Vid 1700-talets mitt var det koncentrerat till några få skånska städer, men på 1790-talet återfinner vi handskmakare i ovanligt stort antal i flera sydsvenska städer.[101] Under 1800-talet kom handskmakeri, åtminstone som utpräglat hantverk, allmänt att gå tillbaka och Skåne förlora sin särställning.

I form av handskfabriker kom handskmakeriet emellertid tillbaka till de skånska städerna. Detta skedde i Malmö redan innan skrålagstiftningen avskaffats. Inge Svensson har påpekat att man strax efter näringsfrihetens införande i Malmö genast återfinner två handskfabriker redovisade i fabriksstatistiken med tillsammans 245 anställda, uppenbarligen främst hemarbetande kvinnor som sydde på förlag. Den ena av dessa fabriker återfinns i fabriksberättelsen 1847 under firmanamnet Abelin & Mattsson. Som anställda redovisas 20 barn under 15 år och 122 ej mantalsskrivna arbetare. Handelsmannen Abelin står redan 1845 som ägare till ett handskmakarföretag, vilket förestås av den burskapsägande handskmakarmästaren Johan Henrik Schångberg. Företaget är det största inom Malmöhantverket med en arbetsstyrka på inte mindre än 16 mantalsskrivna personer, en bokhållare, åtta gesäller, en lärling, fyra arbetare och två pigor. I husförhörslängd och mantalslängd betecknas också företaget som "fabrik". Att detta är samma företag som efter skråväsendets avskaffande redovisas som fabrik, kan inte betvivlas. År 1847 redovisas Schångberg fortfarande i hantverksstatistiken, nu med åtta gesäller och fem lärlingar. Den andra handskfabriken 1847 drevs av den tyskfödde handskmakaren Petschke. Även han har startat sin rörelse under skråtiden, i slutet av 1846, och tycks ha gjort det genom att utnyttja handskmakarmästaren Norlings burskapsrättighet.[102]

Det förefaller troligt att Abelin i sin handskfabrik redan 1845, förutom de mantalsskrivna arbetarna, också använt hemarbetande kvinnor. Vi skulle i så fall ha ett exempel på förlagsorganiserad produktion som starkt avvek från idealmodellen av förkapitalistiskt hantverk. Det vore av stort intresse om mer kunskap gick att få om fabrikens organisation. Den speciella konstruktionen, med en burskapsägande mästare som förestod verkstaden, och en bakomliggande förlagsman, visar hur man inifrån kunde manipulera skråregleringarna. Det förhållandet att man haft en verkstad med yrkesskickliga arbetare, talar för att vi har ett exempel på en decentraliserad manufaktur, där vissa avancerade uppgifter, sannolikt främst tillskärning, skett centralt, och där den enklare sömnaden skett hos hemarbetande kvinnor. Denna utveckling är knappast typisk för staden, men visar hur kapitalistiska organisationsformer kunde tränga in i ett hantverk.

Dessa exempel från två yrken visar att förändringar i arbetsorganisatio-

nen visst kunde förekomma inom hantverket under skråtiden. I vilken utsträckning detta skett i fler yrken undandrar sig dock för tillfället bedömande. Det ligger nära till hands att misstänka att något liknande kunde gälla andra starkt expanderande hantverk med bred avsättning efter 1820. Särskilt skulle skomakare och snickare kunna komma ifråga. Om så har skett, har det emellertid inte lämnat spår i det av mig utnyttjade källmaterialet. Med tanke på den begränsade verkstadsstorleken och att inget annat yrke än handskmakeriet, av numerären att döma, arbetat för annat än lokala behov, kan vi emellertid förmoda att traditionella organisationsformer varit de dominerande.

Materialet lämnar en del upplysningar om byggnadsarbetarna. Det förhållandet, att varje mästare hade ett stort antal arbetare knutna till sig, innebar inte att alla dessa arbetare samtidigt arbetade tillsammans. Den som ville ha murar- eller timmermansarbete uträttat vände sig till en mästare som då anvisade någon av sina arbetare. Kunden betalade sedan arbetarens daglön och dessutom en avgift för varje arbetare till mästaren, den s k "mästarpenningen". Det var från denna som mästarens vinst av verksamheten härrörde.

Lärlingar och gesäller var visserligen knutna till en mästare, men detta innebar inte att de hela tiden hade lön. Betalt fick de bara när mästaren hade något arbete till dem. Däremot fick de inte ta arbete på egen hand eller hos någon annan mästare. Ofta finner vi i materialet arbetare som utan framgång har frågat sin mästare om han inte haft arbete åt dem. Däremot kunde det hända att de själva fick ta arbete om mästaren inte hade något, men då skulle de betala mästarpenningen till sin mästare. Det kan vara värt att fråga sig hur detta system kunde upprätthållas, eftersom det är svårt att se vad som skulle ha hindrat gesällerna att arbeta för sig själva. En möjlighet är att gesällerna bands till mästarna genom skuldsättning. I Köpenhamn under 1700-talet tycks det ha varit vanligt att mästarna betalde betydande förskott till sina arbetare.[103] Dessa förhållanden har jag inte studerat i Malmö. Däremot kan vi konstatera att lagstiftningen medförde ett yttre tvång som band gesällerna till sina mästare. Arbetarna behövde även det laga försvar, som mästare kunde ge dem, och som krävdes för att de inte skulle betraktas som lösdrivare. I åtminstone ett fall finner vi en person som gått i timmerlära endast för att undvika försvarslöshet.[104] Bygghantverkens arbetsorganisation skall vi återvända kort till i slutet av kapitel 6.

Hantverkets konkurrenter

Hittills har denna framställning bara uppmärksammat det hantverk som bedrivits av självständiga yrkesutövare och deras anställda. Detta var dock inte den enda form av hantverksproduktion för avsalu som förekom i en stad som Malmö. Först skall här uppmärksammas den illegala tillverkningen, därefter annan konkurrens till de etablerade idkarna.

Illegal konkurrens

De etablerade hantverksmästarna hade alltid med ovilja sett på de personer som utanför näringsregleringen sysslade med produktion av hantverksvaror. Dessa kallades i allmänhet "bönhasar" eller "fuskare", det senare en term som tydligt anger vad man ansåg om deras yrkeskvalifikationer. Denna form av arbete är svår att komma åt i källorna. Det ligger i sakens natur att mästarna gärna framhöll hur hårt drabbade de var av konkurrens från "fuskare". Deras klagomål är alltså inte särskilt pålitliga. Produktionens illegala natur medför givetvis också att föga material finns att tillgå.

Den viktigaste källan till den illegala hantverksproduktionen måste bli domböcker över mål mot misstänkta "fuskare".[105] Jag har därför noterat alla personer som dömts för intrång i hantverksyrken vid Malmö rådstuvurätt från 1800 till skråsystemets upphävande. Totalt har jag påträffat 242 fall där böter utdömts för intrång.[106] Detta motsvarar i genomsnitt endast fem domar om året. Med tanke på att Malmö hade mellan 150 och 200 hantverksidkare under halvseklet kan det förefalla som om "fuskandet" var ett obetydligt problem för mästarna. Givetvis var det dock inte alla "bönhasar" som blev dömda.

Som framgår av tabell V:12 förändras antalet domar för intrång över tid. Under 1800-talets första år är domar av detta slag mycket ovanliga. Så småningom sker en ökning. Särskilt tycks denna äga rum efter 1820, och "fuskandet" når en kulmen vid 1830-talets slut för att sedan sjunka något.

Den ökning av antalet domar för intrång som noteras efter 1820 är av speciellt intresse. Detta år avskaffades nämligen hantverksämbetenas rättighet att bedriva "bönhasjakt". Denna rätt hade inneburit att ämbetet, när det misstänkte att intrång förekom, kunde anmäla detta till stadsfiskalen och med hans hjälp göra husrannsakan hos den misstänkte och ta i beslag eventuella verktyg och varor under arbete. Ett sådant överraskande besök gav givetvis goda möjligheter att avslöja eventuella fuskare. Bönhasjakterna blev tidigt utsatta för kritik, och riksdagen 1809-10 anhöll att de skulle förbjudas. År 1820 avskaffades också bönhasjakten.[107]

Det är uppenbart att möjligheterna att avslöja intrång blivit avsevärt mindre efter 1820. Nu blev man tvungen att åtala de misstänkta i vanlig

Tabell V:12. Antalet för intrång i hantverk dömda personer åren 1800-1847.

År	N	Genomsnitt per år	Dömda per år per 1 000 inv.
1800-1804	8	1,6	0,3
1805-1809	1	0,2	0,0
1810-1814	10	2,0	0,3
1815-1819	16	3,2	0,5
1820-1824	37	7,4	1,0
1825-1829	31	6,2	0,8
1830-1834	34	6,8	0,8
1835-1839	62	12,4	1,4
1840-1844	28	5,6	0,6
1845-1847 30/6	15	6,0	0,6
Summa	242	5,1	0,7

Källa: Rådhusrättens politieprotokoll och saköreslängder (MSA).
Anm: folkmängden har beräknats som medelfolkmängd under perioden med utgångspunkt från folkmängden enligt folkmängdstabeller för Caroli, Petri och Garnisonen för vart femte år.

ordning utan extra befogenheter att samla bevis. Erkände den åtalade inte, var man tvungen att finna vittnen. Dessutom blev konsekvenserna av en fällande dom mindre allvarliga. Den vanliga boten för intrång var 3.16 Rdr. b:co., men dessutom kunde verktygen och varan tas i beslag. Detta extra straff blev närmast omöjligt att använda efter bönhasjakternas avskaffande, när det inte längre gick att fastställa vilka verktyg som använts vid intrånget. I realiteten innebar denna lagändring också en strafflindring.

Bönhasjakter förekom vid flera tillfällen i Malmö före 1820. Hur ofta är svårt att avgöra eftersom alla jagningar inte ledde till något åtal. Mästarna var angelägna om rättigheten; skräddarna begärde t ex 1818 att varje enskild mästare skulle ha rätt att begära handräckning för jagning.[108]

Mot denna bakgrund blir det lättare att ta ställning till om utvecklingen i antalet domar speglar en faktisk ökning i den konkurrens som hantverkarna fått uppleva från illegal hantverksproduktion. Det förefaller som om det bara kan finnas ett begränsat antal olika förklaringar till den iakttagna förändringen. För det första skulle viljan att beivra överträdelser ha kunnat öka under perioden. Nu sker åtalen alltid på hantverkarnas eget initiativ, och det förefaller närmast uteslutet att deras vilja att hålla efter "fuskare"

Tabell V:13. Antalet domar för intrång 1800-1847 fördelade på yrkesgrupper och på de sex mest drabbade yrkena.

Yrke	Antal domar	Relativt antalet idkare	Relativt antalet sysselsatta
I Livsmedel	39	0,39	0,23
II Dyrbara metaller	8	0,27	0,08
III Övriga metaller	16	0,47	0,12
VIII Övr. kapitalkrävande	5	0,19	0,06
Mer kapitalkrävande	68	0,36	0,14
IV Beklädnad	102	1,44	0,37
V Träyrken	24	0,55	0,14
VI Murare, timmermän	34	2,13	0,11
VII Övriga bygganknutna	13	0,59	0,21
IX Övriga	9	0,28	0,11
Mindre kapitalkrävande	182	1,23	0,20
Totalt	250	0,66	0,18
Yrken med flest domar:			
Skomakare	52	1,49	0,36
Skräddare	44	1,83	0,43
Slaktare	25	1,19	0,81
Murare	21	3,00	0,18
Snickare	13	0,93	0,21
Timmerman	13	1,44	0,07

Källa: se tabell V:12.
Anm: de relativa talen är ett försök att sätta antalet intrång i förhållande till antalet yrkesutövare. Talet har helt enkelt beräknats som förhållandet mellan antalet domar och summan av idkare/sysselsatta i mina två tvärsnitt 1820 och 1845. Deras enda betydelse är att de tillåter jämförelser mellan yrken och yrkesgrupper. Antalet intrång är här högre än i tabell V:12. Orsaken är att åtta av domarna gällt intrång i två yrken. I inget annat yrke förekommer tio domar eller fler.

och "bönhasar" skulle ha varit svagare under 1800-talets första år än senare. Kampen mot illegal konkurrens har alltid varit utmärkande för skråhantverket.

En annan tänkbar förklaring till ett ökat antal domar skulle kunna vara,

att möjligheterna att upptäcka och beivra brott hade ökats under perioden. Bönhasjaktens avskaffande måste ha inneburit att det motsatta skedde. Till detta kommer att stadens tillväxt i sig bör ha försvårat mästarnas möjligheter att hålla sig informerade om överträdelser. Dessutom blev kritiken mot skråsystemet efterhand allt mer utbredd, vilket kan tänkas ha gjort det svårare för mästarna att få information från utomstående.

Den tredje och återstående förklaringen måste då vara att det ökade antalet domar speglade en faktiskt ökad illegal produktion av hantverksvaror under tiden efter 1820. Sannolikt har denna varit större än den ökning av antalet domar som kan konstateras.

Det kan också vara av intresse att se närmare på vilka yrken och yrkesgrupper som främst drabbades av den olagliga konkurrensen. I min inledande diskussion av hantverkets ekonomiska förutsättningar (kapitel 2), framhöll jag att den illegala konkurrensen måste ha varit störst i de mindre kapitalkrävande yrkena. Detta bekräftas också tydligt av tabell V:13. Skillnaden blir särskilt tydlig om man jämför med antalet idkare. Det går mer än tre gånger så många "fuskare" på varje idkare i de mindre kapitalkrävande yrkena som i de mer kapitalkrävande. Skillnaden är inte lika stor om vi jämför med antalet sysselsatta inom yrket, vilket delvis beror på att flera av de mer kapitalkrävande yrkena använt annan än hantverksutbildad arbetskraft.

Granskar vi tabellen närmare, finner vi också att en betydande del av "fuskandet", inom de yrken som betecknats som mer kapitalkrävande, har ägt rum inom slaktaryrket, där hela 25 domar för intrång har påträffats. Som tidigare har påpekats är detta ett yrke som åtminstone i mindre skala bör ha haft ett obetydligt krav på redskap. I detta avseende borde nog yrket snarast föras till de mindre kapitalkrävande. Gör man så, får man påtagligt större skillnader mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena.[109]

Den yrkesgrupp som framstår som i särklass mest drabbad av intrång är beklädnadshantverken. Som vi ser är skomakeri och skrädderi de yrken där domar varit vanligast. Här rör det sig om yrken med sällsynt små krav på kapitalutrustning och som i sina enklare former har ställt mindre krav på yrkesskicklighet. Denna yrkeskunskap har också varit väl utbredd i ett samhälle där självhushållning varit så vanlig som i dåtidens Sverige.

Vilka var det då som gjorde olagligt intrång i hantverket? En av de största grupperna var soldater eller före detta soldater, vilka utgjorde 27 procent av de dömda. År 1820 omfattade garnisonen i Malmö drygt 600 soldater. Därefter minskade den, men ännu 1845 fanns 350 soldater (tabell V:2). Soldaterna hade rätt att utöva hantverk med vissa inskränkningar. De måste i första hand söka arbete hos mästare och fick inte heller arbeta tillsammans. Samma rätt gällde också före detta soldater efter femton års tjänstgöring i samma regemente. 1828 utvidgades denna arbetsrätt så till

vida att soldater befriades från att först söka arbete hos mästare. För att tillgodose arméns egna behov av hantverksprodukter, fick de också arbeta tillsammans.[110]

Dessa rättigheter hindrade nu inte att ett ganska stort antal soldater och husarer fälldes för intrång. Åren omkring 1820 gjordes detta ofta med hänvisning till att soldater inte tidigare sökt arbete hos mästare, men domarna fortsatte att förekomma även sedan denna bestämmelse tagits bort.

Ännu talrikare än domarna mot soldater var åtalen. Mästarna var aldrig riktigt beredda att godta att de faktiskt hade rätt att idka hantverk. Domarna och åtalen visar att många soldater utnyttjade sin självförsörjningrätt samt att många av garnisonens egna behov tillgodosågs genom deras arbete.

En annan stor grupp som gjorde intrång var gesällerna. Hela 31 procent av de dömda var gesäller eller i något enstaka fall lärlingar. Här rör det sig oftast om gesäller som arbetar i sitt eget yrke på egen hand. Gifta gesäller utgör i detta avseende ett påtagligt problem för mästarna. Det var svårt att kontrollera om dessa åtog sig arbete i hemmet. Detta är också en viktig aspekt på gesällernas självständiga hushållsbildning. En inneboende gesälls möjligheter att "fuska" i yrket var begränsade, men när gesällen bodde på egen hand kom en ny komplikation in i relationen mellan mästare och gesäll. Mästarna har betraktat ensamboende gesäller med misstänksamhet och ofta åtalat dem för intrång. Det är dock inte alltid som gesäller "fuskat" i sitt eget yrke. Timmergesäller finner vi t ex några gånger som "bönhasar" i andra träyrken. Deras vana att hantera trä har gjort att det legat nära till hands för dem att göra möbler, tunnor eller träarbete på vagnar.

En tredje betydelsefull grupp av "fuskare" utgörs något överraskande av hantverksmästarna själva. En så pass stor grupp som 14 procent av de dömda är självständiga hantverkare. En del av förklaringen till detta är att gränserna mellan de olika hantverkens arbetsområde var oklara. Några av fallen rör just sådana idkare som döms för att ha gjort intrång på ett annat yrkes arbetsfrihet. Andra fall gäller genantborgare som olagligt har använt biträden i sin näring. Det förekommer också en del fall där hantverkare mer direkt har gjort intrång i ett annat yrke.

Soldater, gesäller och hantverksidkare svarar tillsammans för 72 procent av samtliga intrång. För de övriga dömda svarar en brokigare skara, t ex "lägre betjänte". En del av dessa personer var anställda av staten och hade samma begränsade arbetsrätt som soldaterna. Detta gällde bl a fångvaktare och postanställda. Dessa gruppers självförsörjningsrätt fastställdes klarare i författningar från 1827 och 1828.[111] Detta har uppenbarligen inte utgjort något fullgott skydd, eftersom även personer som tillhört grupperna med självförsörjningsrätt har dömts för intrång. Bland "fuskarna" finner vi

också arbetskarlar, drängar, en del lantmän och några kvinnor.

Hantverksmästarna klagade ofta över den konkurrens de utsattes för från utomstående arbetare, och hävdade att den utgjorde ett allvarligt ekonomiskt hot.[112] Nu kan man ju dock fråga sig hur allvarlig denna konkurrens verkligen varit. Ingen av "fuskarna" eller självförsörjarna kunde arbeta i någon större skala. Säkert har en del mindre bemedlade personers behov av hantverksvaror tillgodosetts denna väg, men uppenbarligen har hantverket varit i stånd att trots denna konkurrens öka eller åtminstone bibehålla sin andel av befolkningen. Däremot finns det som vi sett en del som talar för att konkurrensen faktiskt skärpts under skråtidens sista kvartssekel. I alla händelser hade arbetsfriheten utanför skrå blivit vidgad och möjligheterna att beivra illegalt hantverk minskat.

Annan konkurrens för hantverket

Som vi sett var gränserna något flytande mellan vad som kan betraktas som illegala intrång och legalt hantverk. Soldater och en del av statens lägre anställda hade en rätt till självförsörjning. Det förekom också att kvinnor sydde i staden. 1813 hade skräddarna anställt bönhasjakt hos tre kvinnor. Magistraten frikänner dem dock och konstaterar att det är nödvändigt att låta kvinnor sy "fruntimmerskläder", eftersom skråmästare inte velat befatta sig med denna typ av arbete.[113] Säkerligen har kvinnor sytt i staden under hela perioden, även om omfattningen inte går att fastställa.[114]

En annan form av legalt intrång i mästarnas näring kom från fångarna i stadens korrektionsanstalt. Dessa sysselsattes med en del hantverksarbete och produkterna såldes sedan. Klagomålen var livliga. I en petition till Kungl. Maj:t 1845 klagar hantverkssocieteten i Malmö bland annat över intrånget från fångarna. Dessas uppehälle är ju betalt av staten och därför kan de arbeta väsentligt billigare än mästarna som dessutom belastas av dryga skatter.[115] Dessa klagomål var inte unika för Malmö. Vid riksdagen 1844-45 var klagomålen uppe till behandling i borgarståndet och detta beslöt att gå in med en egen skrivelse till Kungl. Maj:t. Handlande Kock i Malmö uppgav i detta sammanhang att det fanns 1 100 fångar i Malmö, vilket visar att det kan ha varit ett omfattande problem.[116]

Svenska hantverkare klagade också över konkurrens från utlandet. Stockholms hantverkare anförde under 1840-talet att den alltför fria importen av hantverksvaror var en orsak till hantverkets dåliga lönsamhet.[117]

Liknande synpunkter framfördes i en stor petition till Kungl. Maj:t från Göteborgs hantverksämbeten år 1840. Till de ämbeten i Göteborg som klagade över import hörde handskmakare, kammakare, skräddare och snörmakare. Flera ämbeten klagade också över det utbredda lanthantverket, inte minst snickarna. Man anklagade handelsmän i staden för att köpa

upp och sälja lantmäns produkter i staden. Det omfattande möbelsnickeriet i Lindome torde ha varit föremål för särskilt missnöje. Det var den under 1800-talets första hälft ökande hemslöjden som här uppträdde som stadshantverkarnas konkurrenter. Även hantverkare från mindre städer som sålde sina varor på marknaderna i Göteborg var man missnöjd med. Bland de personer man anklagade för att "fuska" i yrkena i Göteborg, var soldater och gesäller framträdande på samma sätt som i Malmö. Man kan notera att man i mycket liten utsträckning klagade på någon konkurrens från fabriker; detta var ännu inte något påtagligt problem.[118]

Några enstaka exempel på liknande klagomål finns också från Malmö. Redan 1812 klagade skomakarna hos magistraten över att skor, tillverkade i Köpenhamn eller på landsbygden, såldes antingen av handelsmän eller av kringvandrande försäljare. Magistraten vidtog dock ingen åtgärd. Gördelmakarna ansåg sig 1822 ha förlorat den väsentligaste delen av sitt arbete sedan bruken i stora partier börjat förfärdiga knappar. 1830 annonserar en nålmakare och framhäver sina nålars förtjänster framför de olagligt importerade engelska nålarna.[119]

Klagomål av denna typ förekommer i Malmö, men tycks inte vara lika vanliga som de klagomål som berör annan hantverkstillverkning i staden, från soldater, fångar och vanliga "fuskare". Dessa tycks ha framstått som de farligaste konkurrenterna.

En form av konkurrens som kan förtjäna att påpekas var den som Malmös hantverkare utsattes för från andra städers hantverkare. Särskilt vid de frimarknader som hölls vid vissa tidpunkter kom hantverkare från andra skånska städer till Malmö för att sälja sina tillverkningar. I gengäld uppträdde hantverkare från Malmö på andra skånska marknader. Detta kunde givetvis leda till friktioner mellan idkare i olika städer.[120]

Någon kvantitativ bedömning av den konkurrens de burskapsägande hantverkarna utsatts för går inte att åstadkomma. Detta avsnitt visar emellertid eftertryckligt att de burskapsägande hantverkarna inte hade något produktionsmonompol, och de kunde därför inte heller helt avskärma sig från konkurrens från andra producenter. Dessutom finns det en del som tyder på att denna konkurrens blivit större under 1800-talets första hälft.

Sammanfattning

Malmöhantverkets utveckling efter 1750 avvek på flera punkter från det svenska stadshantverkets som helhet. Istället för att expandera minskade hantverkarnas antal i Malmö fram till 1800-talets början, en tillbakagång

som relativt stadens folkmängd var än mer accentuerad. I viss utsträckning låter sig denna särutveckling förklaras av att det svenska stadshantverkets tillväxt främst kom de mindre städerna till godo.

Från början av 1800-talet, vid ungefär samma tid som en ny tillväxtvåg började för stadshantverket i Sverige, inleddes också en gynnsam utveckling för hantverket i Malmö. Tillväxten i absoluta tal var stark, men sannolikt skedde också en viss ökning av hantverkets andel av stadens invånartal. Detta ägde rum samtidigt med en kraftig ökning av stadens invånartal och en pågående proletariseringsprocess av stadens invånare, där en allt större andel av befolkningen bildade familj på grundval av lönarbete. De expansiva yrkena var också främst yrken som arbetade för relativt breda behov, och som kan ha dragit nytta av minskad självhushållning i staden och ökande reallöner för arbetare.

De juridiska formerna under vilka hantverket drevs förblev i huvudsak oförändrade. De flesta yrken lydde under skrålagstiftningen. Under decennierna före 1847 skedde dock en uppluckring av näringsregleringen. Livsmedelshantverken förklarades inte lyda under skrå, och ökade möjligheter gavs att utöva hantverk under manufakturlagstiftningen. Det är också klart att skrålagstiftningen inte gav de etablerade mästarna möjlighet att kontrollera nyetableringen. Den gesäll som ägde formell kompetens kunde också slutligen etablera sig. Däremot kunde hantverkarna avsevärt försvåra och fördyra denna process, något som sannolikt var relativt betydelsefullare inom de yrken där kapitalbehoven var obetydliga.

Hantverkets ekonomi under perioden präglades av att stora ekonomiska skillnader rådde. De yrken som här kategoriserats som mer kapitalkrävande hade hela tiden en avsevärt bättre ekonomisk ställning. Denna rangplats har dock varit mindre markerad mot periodens slut, något som tydligen har samband med att dessa yrken också numerärt haft en mindre gynnsam utveckling. Det kan inte visas att någon ökning av den ekonomiska skiktningen inom hantverket har ägt rum under perioden. Annars kunde vi förvänta att en kapitalistisk utveckling inom hantverket skulle medföra en ökad skiktning bland hantverksidkarna. Undersökningen av hantverkets ekonomi tyder inte på att några grundläggande förändringar ägt rum.

Det går inte att uttala sig om hantverkarnas välståndsutveckling i absoluta termer. Andelen fastighetsägare minskade visserligen efterhand, men i gengäld höll sig allt fler idkare med piga.

Efter 1820 har en ganska kraftig ökning av verkstadsstorleken ägt rum. Denna kommer framförallt de mindre kapitalkrävande yrkena till del, inte minst beklädnadsyrken och träyrken, där några av de mest expansiva yrkena återfinns. Denna tillväxt sker alltså huvudsakligen genom ökad verkstadsstorlek, inte genom ökat antal verkstäder. Den ökade verkstadsstorleken ledde inte till att några verkligt stora hantverksverkstäder upp-

stod. 1845 fanns utanför bygghantverket ingen verkstad med mer än tolv gesäller och lärlingar i arbete; detta var dock det högsta antalet vid någon av de tre undersökta tidpunkterna.

Föga är känt om produktionens organisation. Inom skräddaryrket – ett av tillväxtyrkena mot periodens slut – finns vissa belägg för att en övergång skett till färdigproduktion, en utveckling som kan ha stått i samband med ökad arbetsdelning och att arbetare – även kvinnor – förlagts i sina hem. Handskmakaryrket visar en för staden unik utveckling där produktionen under 1700-talet skett för en överlokal marknad och där yrket efter en kraftig nedgång återkommer på 1840-talet i form av en decentraliserad manufaktur.

De burskapsägande hantverkarna har aldrig haft ett produktionsmonopol. Vissa andra grupper hade begränsade rättigheter och hantverk utövades också olagligt. Vi har här sett att denna konkurrens från utomstående sannolikt har ökat under skråtidens slutskede i samband med uppluckringen av näringslagstiftningen och minskade möjligheter att beivra "fuskeri".

Detta kapitel har inte omedelbart kunnat diskutera frågan om en utveckling skett i kapitalistisk riktning inom hantverket. Av intresse i ett sådant sammanhang blir ändå att framhålla tillväxten för de för basbehov arbetande yrkena, och att denna skett främst genom ökad verkstadsstorlek. Skräddaryrkets förändringar kan också antyda att detta står i samband med en omläggning av produktionens organisation. Vi finner också att "marknadens expansion" under perioden yttrat sig i att de burskapsägande hantverkarna sannolikt fått finna sig i en ökad konkurrens från utomstående.

Granskningen av förhållandet mellan idealmodellen för ett förkapitalistiskt hantverk och verkligheten i Malmö kommer däremot att stå i centrum för det följande kapitlet.

6

Lärling – gesäll – mästare. Karriärmönster inom hantverket i Malmö

Detta kapitel skall fokuseras på de enskilda hantverkarnas öden i Malmö. Avsikten är att försöka fastställa deras karriärmönster och livslopp. Framställningen kommer främst att behandla hantverkarna år 1820. De resultat som vinns här kommer sedan att jämföras med förhållandena 1753 och 1845, i avsikt att belägga eventuella förändringar.

Framställningen kommer att disponeras efter hantverkets karriärstege, d v s börja med lärlingarna, fortsätta med gesällerna och därefter behandla mästarna. Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller kommer att behandlas separat, eftersom vi redan har sett att dessa yrken genom det stora antalet anställda avvek från de andra hantverksyrkena; i Stockholm fann vi också att dessa gesäller ofta bildade egen familj. De änkor som fortsatt sina mäns verksamhet kommer slutligen kortfattat att behandlas.

Hantverkare i Malmö år 1820

Lärlingarna

Ålder och lärotid

Enligt skråordningens bestämmelser borde en lärling vara minst 14 år för att antagas i lära, och lärotiden borde vara minst tre och högst fem år. Redan 1734 stadgades det emellertid att man fritt fick komma överens om lärotidens längd.[1] Mästaren hade rätt att hålla lärlingen på prov i två

månader. Därefter skulle pojken antecknas i ämbetets inskrivningsbok, vid vilken tidpunkt man också kom överens om lärotiden. När lärotiden var "uthärdad" - som termen brukade lyda - skulle utskrivning ske inför ämbetet, varefter lärlingen blev gesäll.

Villkoren för läran kunde fastställas i ett kontrakt mellan mästaren och lärlingen eller dennes målsman vid lärans begynnelse. Från Malmö finns endast få uppgifter om villkoren för läran. Enstaka exempel finns från hallrätten. Förutom kost och logi kunde lärlingar här få kläder och tvätt, och mästaren kunde stå för kostnader vid in- och utskrivning, men betydande variationer fanns.[2]

Från Nyköping finns ett relativt stort material bevarat med preciserade villkor för lära. Här kunde stundtals lärpengar förekomma, alltså att mästaren tog betalt för lärotiden. Exemplen på detta härrör emellertid främst från 1600-talet. Söderlund anser att detta var ovanligt i Stockholm på 1700-talet. Vid början av 1800-talet finns det tvärtom i Nyköping flera exempel på att lärlingen uppburit viss lön av sin mästare. Annars ingick fri kost och logi normalt i kontraktet. Kläder kunde bestås av mästaren, men vanligare tycks ha varit att lärlingen själv fick bekosta dessa. Andra förmåner kunde vara att mästaren erlade de avgifter till ämbetet som utkrävdes vid in- och utskrivning, och att mästaren bekostade en s k gesällklädning vid utskrivningen. Lärotidens längd anpassades efter de förmåner lärlingen fick. Uppenbarligen kunde villkoren för läran variera kraftigt, även inom samma ämbete vid samma tidpunkt.[3]

Vi vet relativt lite om lärlingarnas ålder vid lärans början. Söderlund bedömde att läran under 1700-talet vanligen började i de lägre tonåren, men stora skillnader förekom. Det var inte ovanligt att lärlingarna var yngre än 14 år; däremot menar han att de sällan var äldre än 17 till 18 år.[4] Löfgrens beräkningar för tenngjutarlärlingarna i Stockholm ger dock högre tal. Medelåldern var här ungefär 18 år, med enstaka lärlingar som inte började läran förrän vid 21 eller 22 år.[5] Uppgifter förekommer också i litteraturen att läran normalt börjat i tolvårsåldern, men det är osäkert vad denna uppgift grundar sig på.[6]

För att kunna beräkna åldern vid lärans början har jag gått igenom de bevarade inskrivningsböckerna från Malmös skråämbeten för åren 1811-1825, och antecknat alla som skrivits in dessa år. Från tio ämbeten finns in- och utskrivningsböcker bevarade, förutom från murarämbetet, vars lärlingar så småningom skall behandlas separat. Inskrivningar i manufakturyrken antecknades i hallrättens protokoll, och dessa lärlingar ingår också i denna undersökning. I de yrken för vilka vi har inskrivningsuppgifter fanns 60 procent av alla lärlingar i Malmö år 1820. Åldersuppgifter för dessa har erhållits ur husförhörslängderna. 292 lärlingar har skrivits in under dessa år, och av dessa har jag kunnat få åldersuppgifter för 253.

Tabell VI:1. Ålder för lärlingarna vid inskrivning i Malmö 1811-1825.

Ålder	Antal	Ålder	Antal	Ålder	Antal
9	1	15	42	21	8
10	1	16	51	22	5
11	5	17	31	23	3
12	7	18	23	24	5
13	15	19	16	25	2
14	28	20	9	37	1

Genomsnitt: 17,0 Median: 16,5 Standardavvikelse: 3,1 N: 253

Källa: inskrivningsböcker för Malmös skråämbeten (utom murare). Hall- och manufakturrättens protokoll. Husförhörslängder för S:t Petri, Caroli och Garnisonsförsamlingarna.
Anm: åldern okänd för 39 personer. Lärlingar som skrivs in och ut samma dag ej inräknade.

Av tabell VI:1 framgår deras ålder det datum de skrevs in vid ämbetet. Vanligast var att läran påbörjades vid 15 eller 16 års ålder, men variationen var betydande. Inte så få har börjat redan under 14 års ålder, men samtidigt är det inte heller helt ovanligt att lärlingarna vid inskrivningen redan hade tonåren bakom sig. Variationer förekom mellan olika yrken, men dessa var inte särskilt stora. Garvarlärlingarna, som endast var 13 stycken, var klart äldst med en ålder av 19,2 år vid inskrivningen, medan guldsmedslärlingarna var yngst med 15,6 år. Garvarlärlingarnas höga ålder berodde säkerligen på att yrket krävde betydande kroppskrafter, och att mästarna därför ville ha utvuxna lärpojkar. Något liknande gällde för hovslagarna. För detta yrke saknas visserligen inskrivningsbok, men att döma av de livslinjeundersökningar jag gjort för 1820 års lärlingar, var de i genomsnitt 18,6 år gamla när de började läran.[7] Mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena var åldersskillnaden obetydlig.

Åldern vid inskrivningen säger nu inte hela sanningen om när läran påbörjats. Det torde ha varit normalt med en viss prövotid. Hur lång denna varit är svårt att generellt säga, men ofta har den varit längre än de två månader som skråordningen tillät. De yrken som har bevarade inskrivningsböcker hade tillsammans 80 av stadens 134 lärlingar år 1820. Av dessa var bara knappt två tredjedelar - 52 - inskrivna i läran före mantalsskrivningen. Av de återstående kom 14 att inskrivas inom det närmaste året, fyra ännu senare, två skrevs ut utan att dessförinnan ha blivit inskrivna och åtta kom överhuvudtaget aldrig att bli inskrivna.[8]

Tabell VI:2. Lärotidens längd enligt anteckningar vid lärans begynnelse.

Lärotid	Antal	Lärotid	Antal	Lärotid	Antal
1	18	3	29	4 3/4	3
1 1/4	3	3 1/4	2	5	97
1 1/2	4	3 1/2	9	5 1/2	8
2	10	3 3/4	1	6	26
2 1/4	1	4	46	7	8
2 1/2	4	4 1/2	18	9	1

Genomsnitt: 4,2 Median: 4,5 Standardavvikelse: 1,4 N: 288.

Källa: se tabell VI:1.
Anm: för fyra personer anges ingen lärotid.

Förhållandet kan också illustreras med ett rättsfall. Lärlingen Jöns Hansson åtalades hösten 1816 inför Malmö kämnersrätt för stöld. Han hade pingsten året innan, samma år han fyllde femton, lämnat sitt föräldrahem utanför Ystad. Under sommaren hade han tiggt på vägarna, men vid mårtenstid hade han gått i smedlära i Kristianstad. Han lämnade läran före påsk eftersom mästaren varit för sträng, men trots att han varit i lära nära ett halvt år blev han aldrig inskriven. Därför vägrade också mästaren att återta honom, när han gripen för snatteri återfördes till Kristianstad.[9]

De betydande prövotider som kunde förekomma har knappast gjort lärlingarnas ställning säkrare. Innan de blev inskrivna har det säkert varit enklare för mästaren att avskeda dem. Det innebär också att lärotiden oftast påbörjats i genomsnitt någon månad tidigare än vad som framgår av inskrivningsböckerna.

Inskrivningsböckerna ger också upplysningar om lärotidens längd. Av tabell VI:2 framgår den lärotid som har angivits vid inskrivningen. Den geomsnittliga lärotiden var 4,2 år. Det har uppenbarligen varit det klart vanligaste att man har hållit sig till den lärotid på mellan tre och fem år som ursprungligen angavs i skråordningen. Närmare tre fjärdedelar av samtliga har inskrivits på denna tid. Det i särklass vanligaste har varit fem års lära, men både längre och kortare lärotider än tre och fem år har förekommit.

Dessa variationer är inte helt enkla att förklara. De beror bara till en del på att olika yrken tillämpat olika långa lärotider. Även inom samma yrke förekom betydande variationer. I skomakarnas inskrivningsbok görs ibland en anmärkning om orsaken till att lärotiden reducerats, och det beror då på att pojken tidigare varit i lära.

Ett exempel på detta ger Johan Magnus Lindholtz, som 1823 åtalades av

sin mästare, skräddare Stenholm, för att ha överfallit denne. Lindholtz, som var 38 år gammal, hade i sin barndom lärt hos en sockenskräddare. Senare hade han som betjänt kommit till Stockholm, där han gått i skräddarlära, dock utan att lära ut. Han hade sedan under många år varit soldat, och bland annat fått tapperhetsmedalj under krigen vid seklets början. Under sommaren 1822 arbetade han som stalldräng, men efter att ha fått avsked därifrån överenskom han med Stenholm att gå i lära på ett år som s k "förbundare". Den korta tiden beror uppenbarligen på att han redan hade lärt yrket under flera år. Att godta honom som gesäll var man inte villig till när han inte lärt ut. Även gesäller som arbetat med något annat under en tid kunde tvingas gå i "förbund" som lärling under en kort tid.[10] Lindholtz var med sina 37 år den äldste av lärlingarna i tabell VI:1.[11] Variationer i lärotidens längd kan också ha berott på att en läropeng betalats till mästaren, vilket säkert kunde leda till reduktion i lärotiden, och också till att lärlingen behandlades bättre på verkstaden.[12]

Lärotiden varierade i inte ringa grad mellan yrkena. Den kortaste lärotiden hade garvarna, endast 2,6 år i genomsnitt med tre år som den vanligaste. Skräddarna hade 3,2 år i genomsnitt, men här finns också stora variationer; inte mindre än 13 av 41 skrevs in på mindre än två år, många av dessa över 20 år gamla. I många fall kan det ha rört sig om samma typ av upprepad lära, s k "förbund", som Lindholtz gav exempel på. Längre lärotider var vanliga i metallyrkena. Guldsmeder, gördelmakare, klensmeder och kopparslagare hade sammanräknade en genomsnittlig lärotid på 4,9 år. Skomakarna lärde i genomsnitt 4,1 år. Mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena rådde en inte obetydlig skillnad; de förra lärde i snitt 4,6 år och de senare 4,0 år.

Lärotiden kan också beräknas utifrån tiden mellan inskrivningsdatum och utskrivningsdatum. Gör man det kommer man fram till en genomsnittlig lärotid på 4,1 år. Denna beräkningsmetod ger alltså ett obetydligt lägre resultat. Detta kan delvis bero på att lärans början ibland räknats från ett datum som legat något tidigare än inskrivningsdatum. Ett exempel på detta ger S A Hägg – senare skomakarmästare i Uppsala – i sina memoarer. Han blev inskriven i lära i Jönköping den 22 juli 1838, men lärotiden skulle räknas från 25 september året innan, den dag Hägg första gången arbetat hos en skomakare i staden.[13] Belägg för ett sådant förfarande finns också i inskrivningsböckerna i Malmö. Den långa tid som kunde gå före inskrivningen kunde pojken alltså få tillgodoräkna sig när inskrivning väl ägde rum. Kanske har också en något förkortad lärotid kunnat användas som en uppmuntran till skötsamma lärlingar.

Det förhållandet att en prövotid ofta föregått inskrivning, gör att en bedömning av lärotiden som utgår från tiden mellan in- och utskrivning sannolikt undervärderar denna något. Den tidigare beräkningen, som

Tabell VI:3. Lärlingar i Malmö 1820. Ålder vid mantalsskrivningen. Ej murare och timmermän.

Ålder	Antal	Ålder	Antal	Ålder	Antal
11	2	18	12	24	2
13	2	19	18	25	1
14	11	20	12	26	2
15	12	21	9	28	2
16	13	22	9	33	1
17	20	23	5	38	1

Genomsnitt: 19,0 Median 18,6 Standardavvikelse: 3,8 N: 134.

Källa: se appendix B.

byggde på den angivna lärotiden, torde därför ligga närmare den verkliga.

Genom att vi nu känner åldern vid lärans början och lärotidens längd i flera av stadens yrken, kan vi beräkna den genomsnittliga ålder vi förväntar att lärlingar vid en given tidpunkt skall ha haft. Denna blir 17,0 plus 2,1, alltså 19,1. Detta stämmer också mycket väl med de faktiska förhållandena i Malmö 1820. Genomsnittsåldern för de 134 lärlingar som detta år funnits i Malmö var 19,0 år; medianen var 18,6. Någon skillnad mellan mer respektive mindre kapitalkrävande yrken fanns inte.[14] Vi kan med andra ord sluta oss till att förhållandena i de yrken, där inskrivningsböcker ej bevarats, inte avvikit väsentligt från de yrken där dessa finns. Lärlingarnas åldersfördelning 1820 framgår av tabell VI:3. Bilden av åldersstrukturen svarar väl mot vad vi förväntar oss. De flesta lärlingarna har varit i de övre tonåren, men det har inte varit ovanligt med något äldre lärlingar.

Social och geografisk rekrytering

Det är av vikt att belysa hantverkarnas sociala och geografiska rekrytering. Människors medvetande och föreställningsvärld bestäms i betydande utsträckning av deras uppväxtförhållanden. Det är angeläget att klargöra t ex i vilken utsträckning hantverket var självrekryterat och hur många hantverkare som själva var hantverkarsöner. Det är också av intresse att se om lärlingarna rekryterades från den landsbygd som genomgick en social omvandling, eller om hantverket hade sin rekryteringsbas i städerna.

Inte heller på denna punkt har vi särskilt god kunskap från andra undersökningar. Söderlund har menat att det under 1700-talet främst var allmogens och hantverkarnas söner som kom i lära. Ungefär samma åsikt

Tabell VI:4. Social rekrytering för lärlingar i Malmö 1820. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	O-känt	
Handlande	0	2	0	–	–	2
Hantverkare	14	6	8	–	–	28
Annan borgare	10	1	0	–	–	11
Bonde	0	0	3	–	–	3
Husman	1	0	2	–	–	3
Lägre betjänte	4	4	2	–	–	10
Hantverksgesäll	12	1	1	–	–	14
Arbetare	17	2	1	–	–	20
Soldat	8	1	2	–	–	11
Ej angivet	0	1	1	–	–	2
Oäkta	3	1	3	–	–	7
Ej funnen i födelsebok	8	7	6	1	1	23
Summa	77	26	29	1	1	134

Källa: se appendix B.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.

har Löfgren, som hävdat att tenngjutarlärlingarna i Stockholm under 1700-tal och tidigt 1800-tal främst kom från landsbygden eller var söner till borgare, dock sällan från Stockholm. Repslagarlärlingarna vid ämbetet i Stockholm 1778-1846 var, enligt Allan Nilsson, till nästan hälften mästarsöner och ungefär lika många var söner till gesäller, arbetare och soldater.[15] Av dessa undersökningar är endast Nilssons mer detaljerad. Intrycket är att vi bör vänta oss att många lärlingar kom från landsbygd, att mästarsöner var vanliga, men vi kan också förvänta oss vissa lärlingar från städernas lägre skikt.

För att skapa en uppfattning om rekryteringen av Malmölärlingar, har jag utnyttjat de uppgifter jag samlat om faderns titel när 1820 års Malmöhantverkare föddes. För den använda indelningen i sociala grupper hänvisas till appendix E. Det har varit möjligt att identifiera hela 83 procent av de

lärlingar som var födda i Sverige. Uppgifter om födelseort grundas på husförhörslängdernas uppgifter i Malmö, varför denna information är något fylligare.

Som framgår av tabell VI:4 har Malmölärlingarna i stor utsträckning rekryterats lokalt i staden. 57 procent av stadens samtliga lärlingar var födda i Malmö. Av dessa Malmöpojkar var hantverkarsönerna endast en mindre grupp, bara ungefär var tionde lärling var son till en Malmömästare. En del kommer från stadens lägre borgerskap, söner till krögare och åkerbrukande borgare i någon av stadens förstäder. Annars dominerar lägre befolkningsskikt. Vi återfinner ofta arbetskarlar, gesäller och soldater som fäder till lärlingarna. Av dem som är födda utanför Malmö kommer påfallande många - nästan hälften - från andra städer. De klart flesta lärlingarna har alltså haft en bakgrund i stadsmiljö.

I sin studie av Österlen - sydöstra Skåne - under 1700-talet hävdade Börje Hanssen att man kunde urskilja två distinkta kulturmönster, ett "pagant" och ett "urbant". Den "pagana" kulturen var lokal. Kontaktnäten var begränsade till grannskapet, och flyttningar skedde inom ett mindre område. Kulturen kännetecknas också av namnskicket, där efternamnet togs efter faderns förnamn följt av -son eller -dotter. Den "urbana" kulturen hade i gengäld betydligt vidare kontaktnät, och flyttningar skedde över större avstånd. Vanligen använde man familjenamn. Dessa två kulturmönster överenstämmer inte helt med gränsen mellan land och stad, även om de "pagana" grupperna dominerar på landsbygden och de "urbana" i städerna. Emellertid kan vi finna "pagana" grupper i städerna, särskilt drängar och pigor i borgarhushållen. På landsbygden menar Hanssen att grupper som adelsmän och präster, men också soldater och lanthantverkare tillhörde den "urbana" kulturen.[16]

Använder vi nu Hanssens distinktion vid granskningen av ursprunget för de lärlingar som var födda på landsbygd, finner vi att påtagligt många kommer från sådana grupper som enligt Hanssen skulle ha varit "urbana". Flera av fäderna har varit lanthantverkare och vi återfinner också gesäller och soldater bland dem. Det är alltså grupper som står något vid sidan av den direkta jordbruksproduktionen. Bönder lyser nästan helt med sin frånvaro bland fäderna. Hantverket i städerna var naturligtvis en utpräglat "urban" aktivitet och des rekrytering har också varit i helt dominerande utsträckning "urban".

Från skikt i samhället som kan betecknas som "överklass" finner vi å andra sidan nästan ingen lärling; två söner till handlande är de enda undantagen.

Städernas underskikt har följaktligen varit den väsentligaste rekryteringskällan för lärlingarna, och därefter söner till stadshantverkare och andra borgare. Det agrara inslaget är obetydligt, och även här rör det sig

om grupper som stått vid sidan av de på landsbygden dominerande "pagana" kulturmönstren.

Denna bild stämmer inte så väl med den bild tidigare forskning gett. En orsak till detta kan ha varit speciella förhållanden i Malmö. Det rekryteringsmönster vi funnit i Malmö förutsätter att ett betydande underskikt med egen familjebildning funnits i staden. Att detta varit fallet framgick i kapitel 5. Bilden av lärlingarnas härkomst stämmer också väl med en del klagomål i samtidens debatt om hantverket, där det framhölls att "högre" samhällsskikt, men också hantverkare själva, ogärna satte sina barn i hantverkslära, varför lärlingarna mest rekryterades bland fattiga barn.[17]

Mästarna har alltså sällan varit villiga att sätta sina söner i lära. En närmare granskning av de 14 i Malmö födda mästarsönerna visar, att endast sex av stadens 146 manliga hantverksidkare hade söner i lära. Fäderna till fem av de fjorton lärlingarna var döda, en fader var fattighjon och en var inte längre yrkesaktiv.[18] Endast en av de fjorton lärde samma yrke som fadern utövat.

Detta säger nu inte allt om hantverkarsönernas roll. I den mån sönerna lärde hemma hos fadern blev de inte formellt inskrivna i läran. När fadern ansåg att de borde bli gesäller blev de in- och utskrivna samma dag med hänvisning till att de inövats i yrket från unga år. I de bevarade in- och utskrivningsböckerna förekom denna typ av utskrivningar 20 gånger mellan 1811 och 1825. I femton fall rörde det sig om söner, två var andra släktingar till mästarna och i tre fall rörde det sig om lärlingar som tidigare lärt utan att bli inskrivna. Under dessa år skrevs 214 lärlingar ut på vanligt sätt i Malmö. Inte heller denna form av lära var alltså påfallande vanlig. Även om hänsyn tages till denna grupp var mästarsöner överraskande få bland lärlingarna.

Vi noterar också att det förekom att lärlingar var oäkta födda, något som är av speciellt intresse. I äldre tiders hantverk var det vanligt att man ställde krav på att lärlingarna var födda i äkta säng. För att försäkra sig om detta begärde man att lärlingen innan antagningen skulle visa ett bördsbrev. Detta är ett exempel på ekonomins "inbäddning", där den ekonomiska relationen mellan mästare och lärling också brukades för att försvara hantverkets heder. Ibland förekommer det uppgifter i litteraturen om att dessa krav upprätthölls under hela skråtiden.[19] Uppenbarligen var detta inte fallet i Malmö 1820. Detta är en intressant indikator på nedbrytandet av äldre begrepp om Ära och på försvagandet av ekonomins "inbäddning".

Tidigare har det konstaterats att klart olika ekonomiska förhållanden rådde inom de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena år 1820. Därför finns det anledning att fråga sig om det rått någon skillnad i den sociala rekryteringen mellan dessa yrkesgrupper.

Tabell VI:5. Social rekrytering för Malmös lärlingar 1820 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Mer kapitalkrävande yrken	Mindre kapitalkrävande yrken.	Summa
Överklass	1	1	2
Bönder	3	0	3
Lanthantverkare	5	3	8
Stadshantverkare	13	7	20
Övriga borgare	5	6	11
Agrara underskikt	3	8	11
Urbana underskikt	22	32	54
Övriga	1	1	2
Summa	53	58	111

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som har identifierats i födelseböcker.

Här har det varit nödvändigt att ytterligare något reducera antalet sociala skikt. Även om grupperna trots detta består av få individer, finns det en tydlig tendens till att de mindre kapitalkrävande yrkena i större utsträckning rekryterat sina lärlingar ur de lägsta sociala skikten.[20] Av tabell VI:5 framgår att mer än två tredjedelar av de lärlingar som återfunnits i födelseböckerna har kommit från proletariserade skikt på stad eller land, mot mindre än hälften i de mer kapitalkrävande yrkena. Andelen hantverkarsöner är i gengäld större i de mer kapitalkrävande yrkena.

Dessa skillnader förklaras säkert bäst av att de beslut som fattats - av pojken eller hans föräldrar - om vilket yrke som var lämpligt att lära, har grundats på realistiska insikter om var de bästa ekonomiska möjligheterna funnits. Föräldrar med något bättre ställning har inte gärna velat sätta sina söner i lära i de mindre kapitalkrävande yrkena. Kanske har de också varit i stånd att betala en viss läropeng för att sätta sonen i en "bra" lära. De mindre kapitalkrävande yrkena har i gengäld främst rekryterat de fattigaste pojkarna. För dessa kan en lära ha varit en attraktiv väg att försörja sig under några år, samtidigt som de fick en del nyttig yrkeskunskap. C A Wetterbergh - mest känd under pseudonymen Onkel Adam - bedömde att efterfrågan på en lärlingsplats var mycket stor bland den fattigare befolkningen.[21]

Majoriteten av lärlingarna var alltså födda i Malmö. För dem som var födda utanför staden, dominerades rekryteringen av närområdet. Av de lärlingar som var födda på landsbygd, var 14 födda i de närmaste häraderna, Bara och Oxie, och av dem som kom från andra städer var 16 födda i städerna i Malmöhus län. Endast 20 lärlingar var födda utanför länet.[22]

Lärlingarnas fördelning på yrken och verkstäder

Lärlingarna var inte jämnt fördelade på olika yrken och yrkesgrupper. Om murarna och timmermännen borträknas fanns det för hela hantverket fler lärlingar än gesäller i Malmö. Detta var inte något unikt för Malmö; samma förhållande rådde för det svenska stadshantverket som helhet (jfr tabell IV:1). Vissa yrken hade dock särskilt stor övervikt för lärlingar i arbetsstyrkan. Detta gällde inte minst hovslagarna och klensmederna, i vilka yrken vi finner sex gesäller och arton lärlingar. Av tabell IV:1 ser vi att smederna även för stadshantverket som helhet hade en påfallande övervikt för lärlingar gentemot gesäller. Detta bör ha berott på arbetets organisation i verkstäderna, med ett betydande behov av arbetsbiträde. Även skomakarna, svarvarna och tunnbindarna visar i Malmö en kraftig övervikt för lärlingar i Malmö (tabell 2 i tabellbilagan). I allmänhet har de mindre kapitalkrävande yrkena varit mer beroende av lärlingsarbete än de mer kapitalkrävande yrkena. I de förra gick det 73 lärlingar på 42 gesäller, i de senare 61 på 58.

Inom skrålagstiftning på olika håll i Europa har det varit vanligt att mästarna endast fått ha ett begränsat antal lärlingar på samma gång. Detta har varit ett av ämbetenas sätt att reglera konkurrensen mellan mästarna. I skråordningen från 1720 fanns ingen sådan begränsning. Likväl förekom det i Stockholm under 1700-talet att ämbeten kom överens om inskränkningar; gränsen sattes då till en eller två lärlingar. I Malmö stadgade gördelmakarnas artiklar från 1760 att ingen mästare fick hålla mer än en lärling.[23] I Malmö har det inte varit helt ovanligt att idkare haft fler än två lärlingar i lära vid samma tillfälle. Nästan hälften av idkarna 1820 har inte använt någon lärling, medan elva har haft mer än två, några ända upp till fem. En av dessa var en smed som överhuvud inte använde någon gesäll i sitt hantverk. Även gördelmakare hade mer än en lärling i arbete. Någon inskränkning i detta avseende tycks alltså inte ha upprätthållits.

Lärlingarnas förhållanden i mästarnas hushåll

Samtliga hantverkslärlingar utanför murar- och timmermansyrkena bodde hos sina mästare. Hur deras förhållande där gestaltade sig går det inte att få särskilt många uppgifter om. Det viktigaste materialet är skråprotokoll och

domböcker, men det ligger i detta materials natur att det endast belyser de värsta missförhållandena. Ett begränsat antal mål kan belysa hur lärlingarnas tillvaro kunde gestalta sig. De klagomål som framförs mot mästare gäller i allmänhet att lärlingen misshandlats, fått dålig och otillräcklig föda eller använts till vanligt hushållsarbete och därför inte fått lära yrket. Ett exempel kan illustrera detta.

År 1825 försökte änkan Sandberg få sin son Gustaf Sandberg befriad ur läran hos skomakarmästaren Sven Pettersson. Den 18-årige lärlingen hade själv rymt. Han hävdade att han blivit slagen utan orsak över näsa och mun så att han hade blött. Födan var sämre än i andra hantverksverkstäder och han fick ofta ägna sig åt hushållsarbete såsom matlagning. Dessutom hade mästaren hindrat honom när han ville gå till sin första nattvardsgång genom att tvinga honom att arbeta på söndagens förmiddag. Mästaren å sin sida hävdade att Sandberg var "...försumlig, stursk och på odygd begifwen..." och därför någon gång agats. Han har velat få tillbaks lärlingen, men efter dessa senaste åtgärder ansåg han inte längre ynglingen värd några omsorger och var beredd att släppa honom ur läran.[24]

Sandberg var inte den ende lärling som ansåg att förhållandena var så olidliga att de beslöt sig för att rymma. I sådana lägen hade mästaren rätt att begära myndigheternas handräckning för att återfå lärlingen. En unik ögonvittnesskildring av en sådan hämtning finns i Abraham Ekerholms dagbok från 1792. Ekerholm var inneboende hos svarvarmästaren Chronström när denne återfick sin förrymde lärpojke:

> Chronström fick sin förrymde lärgåsse igen idag... Sedan fjärdingsmannen instält honom i tjensten, och han varit där några timmar, fick han tillfälle komma ut och therpå sprang sin väg; men som Chronströms sohn Jöran var så förnuftig, at han genast förböd dess utpasserande vid portarne, så kom änteligen en housar leendes med honom. Hade ej jag då varit, så kan jag banna mig på det, at rymningen [rymmaren] ej hade gådt 14 dar för pisk.[25]

Nu finns det inget särskilt stort antal mål som rör missförhållanden i läran, särskilt med tanke på alla de lärlingar som funnits inom Malmöhantverket. Alla lärlingar har säkert inte haft det så dåligt som dessa exempel visar. Men det kan finnas anledning att betona att de stod under mästarens husbonderätt. Bland annat innebar detta att han hade rätt att aga lärlingar, en rätt som mästarna ibland överlät på sina gesäller.[26] Om agan gick till överdrift kunde det vara svårt för lärlingen att få sin rätt. Andra arbetare i mästarens tjänst kunde t ex inte vittna mot sin husbonde. Mästarna torde också ha haft en närmast total disposition över lärlingens tid och hade enligt skråordningen rätt att använda honom även till annat arbete än hantverket, "... doch med mått, och han mäst brukas til det hans lära angår." (Art. IX:2.) Arbetstiderna var långa, ofta från fem på morgonen till sju eller åtta på

kvällen. Även därutöver torde lärlingens arbete ha kunnat tas i anspråk.[27]

Från Kommerskollegium gjordes också bedömningen att hantverksläran inte fungerade särskilt väl. Kollegiet hävdade 1836 att lärlingarna "...begagnas ... i allmänhet lika mycket för verkställande af vanliga hushålls-sysslor som vid handtverket, och om än en del mästare med förstånd och ömhet behandla lärlingar, är förhållandet mången gång motsatt. Vid gesällernes uppförande emot lärlingarne är ännu mera att anmärka." 1842 menade kollegiet att "...lärgossarne större delen af dagen sysselsättes med att springa ärender mindre för husbondfolkets räkning än åt Gesällerne, i stället för att få lära handtverket...".[28] Även enstaka bevarade minnesskildringar från lära under skråtiden förmedlar en dyster bild. "[H]vad jag fullkomligt säkert kan svara för är att en hund hos ärliga menniskor är dubbelt bättre håld än en fattig lärling denna tid fick utstå."[29] "Under ingen tid i min levnad har brist i det kroppsliga uppehället varit så stor som under de senare tvenne läroåren i staden."[30] Hantverkarminnen från Tyskland visar också hur lärlingarna, placerade längst ner i verkstadens hierarki, hunsades av alla.[31]

Om än lärlingarnas ställning i mästarnas hushåll var utsatt, kunde de på den begränsade fria tid de hade på kvällar och helger i någon mån kompensera sig. I Malmö går det att visa att lärlingar då samlades i "gäng" på torg och gator. I dessa hävdade man sin egen ställning i motsättning mot andra grupper på gatorna. Ofta blev resultatet slagsmål. Det finns också inslag av ett socialt protestförhållande hos dessa lärlingsgäng. Stadens myndigheter upplevde dem som ett ordningsproblem, och försökte i ett flertal lokala kungörelser införa utegångsförbud för lärlingar på kvällarna. Mästarna förmanades att bättre vakta över sina lärlingar, en roll som dessa dock tyckts ha saknat både förmåga och intresse att spela.[32]

Vad blev det av lärlingarna?

När läran så småningom "uthärdats" skulle utskrivning inför ämbetet ske och därefter skulle "utlärlingen" upptas i gesällernas lag, något som av gammalt ägde rum under särskilda initiationsriter. Utskrivningen var förenad med kostnader till ämbetets låda. Sedan kom ytterligare kostnader för att upptagas i gesällernas lag. H P Malmborg blev gesäll vid skomakarämbetet i Malmö år 1841 och berättar att detta skulle kosta 12 Rdr. (sannolikt rgs.) bland annat till ett gille för gesällerna. Malmborg hade dessutom köpt en "gesällklädning" som kostat honom inte mindre äm 60 Rdr. Hos klensmedsgesällerna beslöt man år 1842 om avgifter till lådan på 6 Rdr. b:co för en utlärlings upptagande i laget. Uppenbarligen var det inte helt billigt att bli gesäll, och för en del fattiga lärlingar kunde nog bara detta vara ett hinder i hantverkets karriärstege.[33]

Vad det blev av lärlingarna när väl deras lära var fullbordad och vilka möjligheter de hade att så småningom bli mästare vet vi mycket lite om. Söderberg menar att lärlingarnas chanser att få anställning som gesäller inte kan anses ha varit dåliga, och att gesällernas chanser att bli mästare var rimliga.[34] Dessa uttalanden är förvisso vaga, men måste tolkas så att Söderberg ansett att hantverkets karriärstege i stor utsträckning faktiskt fungerade. Söderlund har för 1700-talets del varit mer tveksam. Han har konstaterat att en viss avgång måste ha förekommit bland lärlingarna eftersom de var fler än gesällerna. Han noterar också att faktiskt så många som en tredjedel av de lärlingar som skrivits in aldrig blivit utskrivna som gesäller. Däremot tycks han inte vara villig att räkna med att gesällerna i någon högre grad lämnat sitt yrke, även om han förmodar att en del blivit soldater.[35] Löfgren konstaterade också att många inskrivna lärlingar aldrig blivit gesäller inom Stockholms tenngjutarämbete mellan 1740 och 1827; endast 56 procent av de inskrivna blev utskrivna som gesäller.[36]

Tidigare forskare har alltså fastställt att inte alla lärlingar blivit utskrivna som gesäller. Detta stämmer också för Malmös del. Av de 292 lärlingar som från 1811 till 1825 skrevs in i de ämbeten, vars inskrivningsböcker bevarats, blev 214 eller 73 procent utskrivna till gesäller. Detta är en högre andel än den Söderlund kommit fram till, men fortfarande är det en ganska stor del av lärlingarna som inte ens blev gesäller. Skillnaderna var dock stora mellan olika yrken; guldsmeder och garvare skrev ut över 90 procent av sina lärlingar, medan klensmederna endast skrev ut 56 procent.[37]

Inom hovslagaryrket saknas inskrivningsböcker, men genom en bevarad redovisning över kassan vet vi att 231 lärlingar skrevs in vid ämbetet mellan 1815 och 1830 medan endast 150 – eller 65 procent – skrevs ut. Detta är alltså lägre än för de andra yrkena, men hör säkert samman med att detta yrke i ovanligt stor utsträckning utnyttjat lärlingars arbete.[38] Detta torde också förklara den låga andelen utskrivna klensmedsgesäller.

För Malmös del kan vi undersöka vad det faktiskt blev av lärlingarna. Problemet är här att jag endast kunnat följa lärlingarna i den mån de varit kvar i Malmö, och hantverkarna har varit mycket rörliga. I tabell VI:6 sammanfattas vad som blivit av lärlingarna tio år efter 1820. Om de inte längre arbetat inom det yrke de lärt 1820 betecknas deras arbete helt enkelt som "annat". I tabellen har också gjorts den vanliga uppdelningen i mer och mindre kapitalkrävande yrken, för att se om förhållandena gestaltat sig olika i dessa yrkeskategorier.

Det första vi ser av tabellen är att ungefär två tredjedelar av 1820 års Malmölärlingar hade lämnat staden tio år senare. Men av dem som är kvar i staden är det påfallande många – väsentligt fler än hälften – som inte längre är kvar i det yrke de lärde 1820. Endast en fjärdedel av dem är gesäller i sitt ursprungliga yrke.

Tabell VI:6. Yrkesställning för lärlingar i Malmö 1820 som är kvar i staden 1830. Ej murare och timmermän.

Yrkesstatus 1830	Mer kapital-krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Summa
I samma yrke som 1820:			
Lärling	0	1	1
Gesäll	8	2	10
Mästare	3	3	6
I annat yrke än 1820	9	16	25
Summa	20	22	42

Källa: se appendix B.

Vi kan också iaktta skillnader mellan de två yrkeskategorierna. Det är vanligare att lärlingarna i de mer kapitalkrävande yrkena arbetar kvar inom sitt yrke, även om andelen som lämnat det är betydande också här. Skillnaden är inte heller signifikant.[39] I de mindre kapitalkrävande yrkena är det mest slående att så få arbetar kvar som gesäller.

Endast sex lärlingar har blivit mästare. Detta kan nu delvis bero på att de flesta 1830 inte varit äldre än ungefär 30 år. Jag har också tillgång till uppgifter på alla bland mina lärlingar som fått burskap som hantverkare i Malmö. Det visar sig att det bara är ytterligare fem som blir självständiga idkare i det yrke de lärt. Dessutom återfinns en bagarlärling som småningom får burskap som målare. Endast åtta procent av 1820 års lärlingar blir alltså mästare i Malmö.

Vad gjorde då de lärlingar som lämnat sitt gamla yrke? Några har övergått i annan hantverkslära. Det förekom att enstaka individer kunde vara i lära flera olika gånger. Ett extremt exempel utgör Anders Frisell, som efter att ha lärt inom gördelmakar-, bleckslagar- och muraryrkena, slutligen lär ut som timmerman. Tjugo av lärlingarna kan visas ha lärt i något annat yrke. Oftast har detta varit murare eller timmerman, och 1830 är fyra av dem timmergesäller och en murarlärling. En har som nyss nämnts blivit idkare i ett annat yrke. Flera är arbetare (8 st) och några är vaktmästare eller andra lägre betjänte. Några blir soldater.

Det kan också vara intressant att fråga sig om den sociala bakgrunden haft någon betydelse för vem som stannat kvar i sitt yrke. Av metodiska skäl blir det mycket besvärligt att ytterligare underuppdela dessa 42 lärlingar.

Men slår vi samman de agrara och urbana underskikten och ser hur många ur dessa grupper som lämnat sitt yrke, visar det sig att 16 av 22 arbetar i andra yrken, att jämföra med 7 av 17 för lärlingar från andra sociala grupper. Eftersom vi rör oss med få individer är denna skillnad inte signifikant, men det förefaller trots allt sannolikt att det särskilt är de fattigare pojkarna som inte arbetat vidare i sitt yrke. De har under en kort tid i sin ungdom arbetat som lärlingar och därefter sökt sin utkomst på annat håll.[40]

Som framgått har man redan i tidigare forskning varit medveten om att många lärlingar aldrig blev utskrivna; däremot förefaller man inte ha räknat med något större bortfall bland gesällerna. Nu visar det sig att minst 30 av de 42 som varit kvar i staden 1830 har arbetat någon tid som gesäll. Av dessa har 14 likväl lämnat sitt yrke.[41] Det är alltså klart att avgången från yrket inte är något som är begränsat till läroåren; även gesäller har av olika skäl kommit att välja en annan levnadsbana.

Nu kan det med rätta invändas att bortfallet är mycket stort och att det därför är svårt att dra några bestämda slutsatser av dessa resultat. Kanske blev många lärlingar mästare i andra städer eller landsbygdshantverkare? Jag skall återkomma till dessa problem lite senare, och då försöka bedöma karriärchanserna på ett mer teoretiskt sätt. Men det kan, innan vi lämnar lärlingarna, vara anledning att något se efter vart alla de lärlingar tagit vägen som inte fanns kvar i Malmö år 1830.

Vi kan då först konstatera att endast fyra dog i Malmö före 1830. I dessa åldersgrupper var dödligheten inte så hög att särskilt många unga män dog under en tioårsperiod.

Det är välkänt att just hantverkare var rörliga genom de omfattande gesällvandringarna. Mina lärlingar har också vandrat flitigt. Inte mindre än 112 har någon gång under 1820-talet lämnat staden. Av dessa har 35 också vid något tillfälle återvänt. Någon skillnad kan inte iakttagas mellan dem som blivit gesäller och de övriga, så denna rörlighet förklaras inte endast av att vi har att göra med hantverkare. Däremot är det klart att det varit ett vanligt mönster att den nyblivne gesällen givit sig ut på vandring, trots att detta inte krävdes i skråordningen. Av de 82 lärlingar, som med säkerhet blivit gesäller i Malmö, gav sig 48 ut på vandring samma år de blev gesäller eller året därefter.

Resmålen är det inte alldeles enkelt att få grepp om. Många har inget utflyttningsmål angivet i husförhörslängderna,[42] andra har tagit ut flyttningsbevis till "obestämd ort", något som varit vanligt bland gesällerna. Av de 65 för vilka jag har upplysning om destination för deras första flyttning ut ur Malmö under 1820-talet, har 44 ämnat sig till andra svenska städer och 7 till utlandet. Det senare antyder att det inte varit särskilt vanligt att svenska gesäller vandrat på kontinenten. Stockholm har varit den vanli-

gaste destinationen (14 st) följt av Göteborg (7 st). Endast 14 har flyttat till landsbygdsförsamlingar. Detta talar inte för att särskilt många lärlingar har sökt sig till lanthantverket efter att ha lärt i Malmö.

Sammanfattningsvis har rörligheten alltså varit påfallande stor. Många har lämnat sitt yrke och få har blivit mästare i Malmö. Fattiga pojkar från Malmö har utgjort den viktigaste rekryteringsbasen för lärlingar, och just dessa förefaller ha haft särskilt små möjligheter att fortsätta arbeta inom sitt yrke. Lärlingsarbete har i synnerhet utnyttjats i de mindre kapitalkrävande yrkena.

Gesällerna

Löner och anställningsförhållanden

Detta avsnitt om gesällerna utanför murar- och timmermansyrkena skall inledas med några ord om anställningsvillkor och lön. Det tillgängliga materialet är här mycket begränsat. Närmast rör det sig om tvister om löner och anställning som ägt rum mellan gesäller och mästare inför stadens domstolar. Någon mer komplett bild kan det inte ge.[43]

I internationell forskning har det hävdats, bland annat av Eric Hobsbawm, att arbetet i äldre tid var starkt bestämt av traditioner. Lönerna betalades i regel efter tid och inte efter prestation, och var ofta enhetliga inom samma yrke, åtminstone på samma ort. Likaså fanns en bestämd uppfattning om hur mycket arbete en arbetare förväntades uträtta under en dag.[44]

För Sveriges del har Söderlund behandlat löner och anställningsförhållanden inom hantverket i Stockholm under frihetstiden. Både lönevillkor och anställningsförhållanden varierade kraftigt mellan yrkena. Vid frihetstidens början tycks det vanligaste ha varit att anställningstiden var oreglerad och att fjorton dagars ömsesidig uppsägningstid tillämpades. Senare fanns en stark tendens att reglera anställningstiden, inte minst från myndigheternas sida. Det förefaller ha blivit vanligare att anställningen skulle ske på ett kvarts år med en uppsägningstid på fjorton dagar. Även längre anställningstider förekom, ibland ett halvt år, och inom byggnadshantverken rent av helårsanställning.

Lönerna betalades oftast i form av tidlön. De gesäller som hade hus och kost hos mästare fick i allmänhet veckolön, men även ackordslön kan beläggas. När det gäller lönenivån visar Söderlunds material att det var vanligt att denna var den samma inom många yrken vid samma tid, men lönenivån kunde variera även inom samma yrke.[45]

Det vore av intresse att veta om hantverkets utveckling under 1800-talets

första hälft medförde förändringar i dessa avseenden. Det borde ligga nära till hands att förmoda att mästarna under en kapitalistisk utveckling strävat efter att individualisera lönerna och göra dem mer prestationsrelaterade, något som skulle innebära ett brott med äldre, traditionsbestämda former av ersättning.

I den utsträckning gesällerna bildar egna hushåll kommer en allt större del av lönen att utgå i pengar. I Stockholm vet man att systemet med kostpengar i stället för kost i mästarens hus allt mer bredde ut sig under 1800-talets första hälft. Det klagades livligt över de moraliskt betänkliga konsekvenserna av att arbetarna intog sin föda på krogar i stället för under husbondens tillsyn.[46]

För Malmös del har jag påträffat en del strödda löneuppgifter.[47] Under början av 1800-talet är den vanligaste lön som uppges 2 Rdr. rgs. i veckolön. Detta är då lönen förutom kost och logi. Denna lönenivå finns belagd i flera olika yrken.[48] Måhända har vi här att göra med en "normallön" som varit utbredd inom hela hantverket under en förhållandevis lång tid, något som skulle stämma med den ovan skisserade bilden av starkt traditionsbestämd lönesättning.[49] Materialet är dock för litet för att en sådan slutsats skall kunna dras med någon säkerhet.

Från skråtidens slutskede har jag funnit ännu färre belägg för lönenivån. Två uppgifter från 1840-talet, tyder på att en vanlig veckolön legat på eller något över 3 Rdr. rgs.[50] Strödda belägg finns också för avlöning i stycklön. I något fall rör detta sig om gesäller som bott utanför mästares hushåll, men det finns också exempel från periodens slut på att inneboende gesäller arbetat mot stycklön.[51]

Gesällernas veckolön omkring år 1820 skulle alltså ha kunnat motsvara en årlig kontantinkomst på cirka 100 Rdr. rgs. Denna kan jämföras med en uppgift från magistraten år 1819 att en vanlig årslön för en dräng förutom kost och logi varit 60 Rdr. rgs. Gesällernas löner skulle då, föga överraskande, ligga avsevärt högre.

För de inneboende gesällerna var kontantlönen bara en del av lönen. Ersättningen för kost och logi var en annan del. Dess värde är svår att fastställa.[52] Den måste ha varierat väsentligt eftersom spannmåls- och brödpriser var underkastade kraftiga fluktuationer med skördeutfallet. Samtidigt måste tvister som rört mathållet ha blivit av betydelse, de var ju i realiteten lönetvister. I dyrtider måste mästarna ha varit angelägna att spara på kosthållet, medan gesällerna å sin sida bör ha strävat efter att hålla denna del av sin lön på en så hög kvalitativ nivå som möjligt.

Hur lönerna bestämdes vet vi mycket lite om. Regelrätta löneförhandlingar kunde åtminstone förekomma. I Nyköpings hattmakarämbete finns från slutet av 1700-talet protokollsanteckningar om hur gesällerna inställer sig inför ämbetet och kollektivt förhandlar om löneökning.[53]

Tabell VI:7. Social rekrytering för gesäller i Malmö 1820. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	O-känt	
Överklass	0	2	2	–	–	4
Handlande	0	2	0	–	–	2
Hantverkare	12	10	5	–	–	27
Annan borgare	3	0	0	–	–	3
Bonde	0	0	2	–	–	2
Husman	0	0	4	–	–	4
Lägre betjänte	3	2	2	–	–	7
Hantverksgesäll	3	1	0	–	–	4
Arbetare	4	4	0	–	–	8
Soldat	1	2	2	–	–	5
Oangivet	0	2	4	–	–	6
Oäkta	1	1	0	–	–	2
Ej funnen i födelsebok	5	5	8	4	4	26
Summa	32	31	29	4	4	100

Källa: se appendix B.
Anm: för två gesäller anges endast landskap som födelseort. De kan därför inte identifieras i födelsebok eller hänföras till land eller stad. Här har de förts till okänd födelseort. För indelningen i sociala grupper, se appendix E.

Arbetsdagens längd har redan berörts när det gällde lärlingarna. Gesällerna har sannolikt haft ungefär samma arbetstider, men till skillnad från lärlingarna kunde de inte utan vidare åläggas att göra annat arbete än sådant som hörde till yrket. Arbetstiderna torde dessutom ha varit ganska oregelbundna, något som utförligt skall behandlas i nästa kapitel.[54]

När det gäller anställningstidens längd vet vi också ganska lite. I smedernas artiklar från 1733 och svarvarnas från 1786 stadgades 14 dagars uppsägningstid, medan tunnbindarna 1796 fastslog att efter 14 dagars prövotid skulle anställning ske på minst ett kvartal.[55]

För det tidiga 1800-talet finns strödda uppgifter. Hos skräddarna har man haft kvartalsanställning, men det förefaller som om gesällerna kunde säga upp sig även under denna tid om de sade till fjorton dagar i förväg.

Möjligen har det senare bara gällt om gesällen velat lämna staden.[56] Hos bagarna finns ett exempel på halvårsanställning.[57] Ett enstaka belägg finns på obestämd anställning med fjorton dagars uppsägning.[58]

Till frågan om anställningstidernas längd återkommer vi i nästa kapitel, där den samtida debatten om reglering av gesällernas anställningsförhållanden skall diskuteras. Av denna framgår att fjorton dagars uppsägningstid varit det normala inom hantverket. Malmömaterialet motsäger på intet sätt detta.

Social och geografisk rekrytering

Långt ifrån alla lärlingar blev gesäller, och möjligheterna var inte lika för alla. Följaktligen bör den sociala och geografiska rekryteringen bland gesällerna skilja sig från den vi iakttagit hos lärlingarna (jfr tabell VI:4). Detta bekräftas också av tabell VI:7.

Först kan vi konstatera att det inte varit möjligt att återfinna gesällerna i födelseböckerna i lika hög grad som lärlingarna. Av dem som skulle ha varit födda i Sverige har 77 procent kunnat identifieras i födelseböckerna. Detta är ändå ett bra resultat.

Det starkaste intrycket av tabell VI:7 är att de urbana underskikten spelat mindre roll bland gesällerna än bland lärlingarna. Bland de senare utgjorde dessa närmare hälften, bland gesällerna utgjorde de mindre än en tredjedel. I gengäld återfinner vi något fler hantverkarsöner. Detta är också vad vi hade haft anledning att vänta oss av resultaten för lärlingarna. Vi har där sett hur många av de fattigare lärlingarna övergick till andra näringsfång. I gengäld fick gruppen hantverkarsöner ett tillskott genom dem som utskrevs av sina fäder utan formell lära. Resultaten av studierna av livslinjedata stödjer alltså de resultat vi kan vinna genom tvärsnittsstudiet.[59]

När det gäller det geografiska ursprunget finner vi att de som är födda i Malmö har en mindre andel av gesällerna än av lärlingarna. De utgör visserligen fortfarande en betydande grupp, ungefär en tredjedel, men bland lärlingarna har vi sett att de utgjorde betydligt fler än hälften. Detta sammanhänger till en stor del med det omfattande vandrandet bland gesällerna. Det är inte bara de Malmöfödda som är färre, över huvud taget kommer gesällerna mycket mer långväga ifrån. Av gesällerna var 42 procent födda utanför Malmöhus län, av lärlingarna endast 15 procent. Det internationella vandrandet inom hantverket lockade även enstaka utländska gesäller till Malmö; 1820 två danskar och två tyskar.

Vi finner också fler som var födda på landsbygden bland gesällerna än bland lärlingarna, men liksom för lärlingarna tycks det gälla att många hade sitt ursprung något vid sidan av den direkta jordbruksproduktionen. Intrycket av hantverkets "urbana" rekrytering stärks därmed.

Tabell VI:8. Social rekrytering för Malmös gesäller 1820 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Faderns sociala grupp	Mer kapital-krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Summa
Överklass	5	1	6
Bönder	2	0	2
Lanthantverkare	4	1	5
Stadshantverkare	13	9	22
Övriga borgare	2	1	3
Agrara underskikt	6	2	8
Urbana underskikt	12	10	22
Övriga	3	3	6
Summa	47	27	74

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som identifierats i födelseböcker. För indelningen i sociala grupper, se appendix E.

När det gällde lärlingarna kunde vi iaktta skillnader i rekrytering mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena. Att detta inte är fallet bland gesällerna framgår av tabell VI:8. De skillnader som faktiskt finns är så små att man inte kan tillåta sig att dra slutsatser av dem. Att skillnaderna utjämnats är inte överraskande när vi betänker att just i de mindre kapitalkrävande yrkena var utslagningen ur yrket särskilt stark, och denna drabbade just dem som kom ur de lägre sociala skikten, vilka var särskilt talrikt representerade i dessa yrken.

Gesällernas civilstånd, hushållsbildning och ålder

I den inledningsvis skisserade idealmodellen lade jag stor vikt vid gesällernas giftermål och självständiga hushållsbildning. Tabell VI:9 sammanfattar resultaten på denna punkt.

Uppenbarligen har systemet med inneboende, ogifta gesäller fortfarande klart dominerat i Malmö år 1820, och över fyra femtedelar faller inom denna kategori. Men vi kan också notera att undantag fanns. Femton gesäller var eller hade varit gifta. Detta bekräftar bara det som redan framgått av översikten i kapitel 4, att något absolut hinder för gesäller att gifta sig inte har funnits.

Tabell VI:9. Självständig hushållsbildning och civilstånd för gesäller i Malmö 1820. Ej murare och timmermän.

Hushåll	Civilstånd		Summa
	OG	G	
Hos mästare	81	2	83
Eget	4	13	17
Summa	85	15	100

Källa: se appendix B.
Anm: till de gifta har räknats en änkling och en frånskiljd gesäll, vilka båda bor hos mästare. En av de ogifta gesällerna bor hos sina föräldrar.

Nu är det givet att civilståndet varierar med åldern. Det kan därför vara anledning att se närmare på åldersfördelningen bland gesällerna, och samtidigt skall en uppdelning göras på mer och mindre kapitalkrävande yrken för att se om ålders- och civilståndsfördelningen varierat mellan dessa kategorier. Denna sammanställning görs i tabell VI:10.

Det första vi kan konstatera är att gesällerna varit en förhållandevis ung arbetskraft, något mindre än två tredjedelar har varit yngre än 30 år. Medianåldern har varit så pass låg som 27,3 år. Vi kan också se att det är företrädesvis i de mer kapitalkrävande yrkena som vi återfinner de äldre gesällerna.[60] Gifta gesäller under 30 år är rena undantag, men vad som är viktigare att notera är att påfallande många även av de äldre gesällerna är ogifta. Av de 37 gesäller som fyllt 30 år är 24 ogifta – 65 procent. Enligt Sundbärgs beräkningar skulle år 1820 26 procent av männen i Sverige mellan 30 och 35 år ha varit ogifta, vilket visar hur starkt återhållande kvarblivandet i gesällstatus varit på familjebildning.[61]

Gesällernas relativt låga ålder stämmer väl med att ställningen som gesäll skulle utgöra ett stadium i livscykeln, något som antogs i idealmodellen. Få gesäller har fortsatt genom medelåldern att försörja sig som beroende arbetare inom hantverket. Detta har dock varit något vanligare inom de mer kapitalkrävande yrkena. Orsaken till detta är inte helt enkel att komma åt. Kanske har det att göra med de stabilare ekonomiska förhållandena inom dessa yrken, vilka vi tidigare konstaterat. Därigenom kan det tänkas att stabilare anställningar varit möjliga och att gesällerna därigenom vågat satsa på att stanna kvar i yrket. Att det för gesäller i dessa yrken bör ha varit svårare att själva etablera sig, är däremot knappast någon godtagbar förklaring; de hade ju kunnat lämna yrket på det sätt som andra gesäller

Tabell VI:10. Ålder och civilstånd för gesäller i Malmö 1820 uppdelade efter mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Ålder	Mer kapitalkrävande yrken			Mindre kapitalkrävande yrken			Summa		
	OG	G	S:a	OG	G	S:a	OG	G	S:a
15-19	3	0	3	4	0	4	7	0	7
20-24	19	0	19	14	0	14	33	0	33
25-29	10	0	10	11	2	13	21	2	23
30-34	3	3	6	5	1	6	8	4	12
35-49	7	4	11	2	2	4	9	6	15
50-69	6	3	9	1	0	1	7	3	10
S:a	48	10	58	37	5	42	85	15	100
Genomsnittlig ålder			33,2			27,9			31,0
Medianålder			28,3			26,0			27,3
Standardavvikelse:			12,8			7,9			11,3

Källa: se appendix B.

gjorde. Dessa gesällers större benägenhet att stanna kvar i sitt yrke som arbetare bekräftas också av den tidigare presenterade undersökningen av lärlingarnas karriärmöjligheter. Av tabell VI:6 såg vi att det huvudsakligen var i dessa yrken som lärlingarna stannade i yrket som gesäller.

När det gäller civilstånd råder däremot inga iakttagbara skillnader mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena. Den obetydliga tendensen till fler gifta bland de mer kapitalkrävande yrkena är inte alls signifikant.[62]

Gesällernas karriärmönster

För att kunna bedöma vad det blivit av gesällerna skall vi först betrakta de gesäller som var kvar i Malmö 1830 (tabell VI:11). Liksom för lärlingarna har vi ett mycket stort bortfall; mindre än en tredjedel av gesällerna är kvar i

Tabell VI:11. Yrkesställning för gesäller i Malmö 1820 som är kvar i staden 1830. Ej murare och timmermän.

Yrkestatus 1830	Mer kapital-krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Summa
I samma yrke som 1820:			
Gesäll	6	3	9
Mästare	8	7	15
I annat yrke än 1820	6	1	7
Summa	20	11	31

Källa: se appendix B.

staden tio år senare. Vi ser först att det är väsentligt ovanligare att gesällerna har lämnat sitt yrke än vad det var att lärlingarna gjort det. Likväl har det förekommit. Det finns anledning att förmoda att det främst varit yngre gesäller som valt en annan levnadsbana. Vi såg tidigare att 14 av 30 utlärda lärlingar lämnat yrket. På samma sätt finner vi att de flesta av de gesäller som övergått till annan verksamhet varit unga; sex av de sju var yngre än 25 år 1820 och hade följaktligen inte sin lärotid långt bakom sig.

Av tabellen ser vi också att ungefär hälften av de kvarvarande gesällerna blivit mästare. Detta tyder på att möjligheterna för gesällerna att fullfölja karriären till burskap faktiskt varit goda. Särskilt gäller detta för de gesäller som kunnat etablera sig som arbetare i yrket, eftersom avgången ur yrket främst förefaller ha skett bland de något yngre gesällerna. Några skillnader mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena är svåra att iakttaga. Visserligen tycks fler av gesällerna i de mer kapitalkrävande yrkena ha lämnat sin verksamhet, med det är svårt att dra några slutsatser av detta, särskilt med tanke på att vi bland de yngre gesällerna – som var mest benägna att lämna sitt yrke – endast återfinner tre från de mindre kapitalkrävande hantverken.

Med tanke på det lilla materialet är det inte heller lätt att dra några mer bestämda slutsatser om den sociala bakgrundens betydelse för möjligheten att erhålla burskap. En iakttagelse kan man likväl göra. Åtta av de trettioen gesällerna som var kvar 1830 hade fäder som varit hantverksidkare i städer; av dessa åtta var det bara en som inte var idkare! Detta är utan tvivel slående och talar för att hantverkarsönerna verkligen haft flera fördelar i sin karriär.[63]

Förutom de 15 gesäller som varit idkare 1830 har ytterligare sju någon gång vunnit burskap i Malmö. Följaktligen har 22 procent av gesällerna i Malmö 1820 vunnit burskap i staden. Detta utgör alltså minimisiffran för gesällernas burskapschanser, men med tanke på gesällernas geografiska rörlighet, är det inget tvivel om att den verkliga siffran ligger högre.

Ser vi till dessa 22 gesällers sociala bakgrund, bekräftas åter intrycket av att söner till stadshantverkare haft påtagligt mycket lättare att få burskap. Tio av dem – hälften av dem med känd fader – har nämligen denna bakgrund. Som framgick av tabell VI:7, fanns det 22 gesäller som var söner till stadshantverkare bland gesällerna 1820. Nästan hälften av dessa fick vid någon tidpunkt burskap i Malmö.[64]

Det hade varit naturligt att vänta sig att dessa gesäller hade ärvt sina fäders rörelse. Med det visar sig tvärtom vara ovanligt att gesäller följde i fädernas fotspår. Av de tio hantverkarsöner som fick burskap i Malmö, fick endast fyra det i samma yrke som fadern och av dessa var endast två födda i Malmö, en garvare- och en bagareson. Ytterligare fyra var födda i Malmö, men deras fäder hade haft andra yrken. Det är följaktligen inte det direkta yrkesarvet som förklarar hantverkarsönernas tydligt bättre möjligheter. Vi skall återkomma till detta.

Det kan finnas anledning att ytterligare diskutera den betydelsefulla frågan om gesällernas äktenskap. Vi har sett att kvarblivande i gesällstatus inte uteslöt äktenskap men hade en klart återhållande verkan på familjebildningen. Det förefaller alltså rimligt att tro att just möjligheten att bilda familj har varit ett skäl för gesäller att söka sig till annan verksamhet, om de inte sett det som möjligt att bilda familj efter att ha fått burskap. Detta kan illustreras med de 26 gesäller som varit ogifta 1820 och återfanns i Malmö 1830. Av dessa hade 18 gift sig och av dessa hade sju lämnat sitt yrke och tio blivit mästare; endast en var ännu gesäll. Av de åtta som förblev ogifta hade ingen sett anledning att lämna yrket, och fyra arbetade ännu som gesäller. Även hos lärlingarna finns en sådan tendens. Av de 23 före detta lärlingar som var kvar i Malmö 1830 och hade gift sig under decenniet, hade 15 lämnat sitt yrke. Av de övriga 19 hade 9 lämnat yrket. Skillnaden mellan giftas och ogiftas benägenhet att lämna sitt yrke är visserligen inte alls signifikant men går i samma riktning som den för gesällerna.[65]

Gesällernas genomsnittliga äktenskapsålder kan också studeras för de 32 som gift sig i Malmö. Den var så hög som 30,9 med en median på 29,5 år. Detta är en ansenlig äktenskapsålder som väl har legat över vad som varit normalt på svensk landsbygd vid denna tid.[66]

Något kort skall också sägas om gesällernas mortalitet. I den mån gesällerna varit kvar i Malmö har jag noterat dödsdatum. Trots gesällernas rörlighet har så många som 47 avlidit i Malmö. Nu beror detta mycket på att vandrandet mest ägt rum bland de yngre. De som så småningom stabilise-

Tabell VI:12. Utflyttningsår och utflyttningsålder för gesäller i Malmö 1820 mellan 1820 och 1830. Första utresan. Ej murare och timmermän.

Utflyttningsår	Ålder 1820		Summa
	-24	25-	
1820	1	1	2
1821	18	8	26
1822	7	5	12
1823	4	5	9
1824	1	2	3
1825-30	2	7	9
Summa	33	28	61
Flyttar ej	7	32	39
Summa	40	60	100

Källa: se appendix B.

rat sig i Malmö, har också i allmänhet stannat kvar där. Av de 31 som varit kvar 1830, har 29 så småningom dött i Malmö.

Nu är tyvärr studiet av dödlighet omgivet av metodiska svårigheter. Att räkna fram den genomsnittliga dödsåldern för gesällerna säger inte mycket, eftersom denna beror av gruppens åldersstruktur. Detta problem går att komma förbi genom att beräkna livslängdstabeller, men då blir flyttarna ett bekymmer. Av dessa skäl skall jag avstå från ett mer detaljerat studium av gesällernas dödlighet. Vi kan nöja oss med att konstatera att före 1830 har 16 av 1820 års gesäller avlidit i Malmö. Utan att mortaliteten går att precisera, är det klart att detta speglar en hög dödlighet. Detta är nämligen talet för en relativt ung befolkning där dessutom många flyttat tidigt och därigenom undandragit sig möjligheten att dö i Malmö.

Gesällvandringarna

Gesällernas vandringar kan det finnas anledning att behandla något utförligare. Inledningsvis kan vi då se hur många av 1820 års gesäller som lämnat Malmö och när detta skett (tabell VI:12).

Det omfattande vandrandet har vi redan konstaterat när vi såg på lärlingarnas utflyttningar, och intrycket bekräftas också här. Innan 1821 års utgång hade mer än en fjärdedel av gesällerna lämnat Malmö, och ytterli-

gare två år senare hade nästan hälften rest ut.[67] I första hand var det de yngre gesällerna som reste. Av de 40 gesäller som var under 25 år 1820, hade 19 vandrat ur staden redan före 1821 års utgång. De äldre gesällerna var däremot inte lika rörliga. Drygt hälften av dem lämnade inte staden under decenniet.[68] Endast åtta gesäller kom att arbeta som gesäller i Malmö hela tiden mellan 1820 och 1830. Gesällkårens sammansättning var således starkt skiftande.

Liksom för lärlingarna gäller det att kunskapen om destinationsorten är ofullständig. För 16 av de 61 utflyttarna saknar jag uppgifter, och ytterligare 11 flyttade till "obestämd ort". Av de återstående flyttade endast fem till landsbygdsförsamlingar och fyra direkt till utlandet. Annars gick resan till svenska städer. Utlandsresor förekom alltså, men tycks inte ha varit något betydande inslag i svenska gesällers vandrande.[69] Intrycket att det inte heller var vanligt att man begav sig till landsbygden i avsikt att bli lanthantverkare stärks också.

Med utgångspunkt från annat material kan vandrandet belysas ytterligare. Den vandrande gesällen skulle nämligen erhålla "skänk" i den stad där han sökte arbete utan framgång. Utbetalandet av denna vandringshjälp var en av gesällskapens viktigaste uppgifter. Räkenskaper över vandringshjälp finns bevarad för skomakare och bagare.[70]

Genom skomakargesällernas anteckningar om utbetald reshjälp, bevarade för åren 1814 till 1831 och 1843 till 1847, kan vi få uppgifter på alla gesäller i detta yrke som passerat staden utan att få arbete. I genomsnitt passerade under dessa år 19 gesäller årligen genom staden, med en klar tendens till ökning finns. Under de sex åren av 1810-talet var genomsnittet 12 gesäller, under 1840-talet 32. Relaterar vi däremot talen till antalet gesäller i Malmö finner vi snarare en nedgång.[71]

Det kanske mest slående vid en närmare granskning av talen är de starka svängningarna mellan olika år. År 1825, att döma av antalet sysselsatta i Malmöhantverket ett år med goda konjunkturer (jfr diagram V:1 och V:2), betalades reshjälp endast till sju skomakargesäller, två år senare, när sysselsättningen sjönk, betalades reshjälp till 35 personer. De dåliga åren under 1810-talets slut speglas också i ett ökat vandrande. Under tider med arbetslöshet i yrket tvingades många gesäller ge sig ut på vandring för att söka arbete. Ofta fick de vandra från stad till stad och försöka försörja sig på den reshjälp som lyckligare lottade kollegor försåg dem med.

Reshjälpens funktion som arbetslöshetsunderstöd framgår också tydligt när man ser vilka månader som de flesta understöden betalades ut. Skomakarnas reshjälp var nämligen mycket ojämnt fördelad över året. Om man sätter ett index på antalet vandrare varje månad, och låter 100 stå för det antal gesäller som skulle passerat om vandrandet varit helt jämnt fördelat över året, når ett sådant index sitt maximum med 203 och 215 i

mars och april. Den tredje vanligaste månaden är februari med 153. Under sommaren sjunker vandrandet till ett minimum i juli med index på 29. Vandrandet tilltar sedan inte på allvar förrän i november. Det är ganska uppenbart att detta speglar en säsongsmässig arbetslöshet. Något nöjesvandrande kan man knappast tänka sig att man skulle ägna sig åt under vinterhalvåret.[72]

Reshjälpen hade delvis karaktär av ren nödhjälp. Så får gesällen Nyberg reshjälp den 14/2 1846 och det antecknas då att han är "för svaga ögon oförmögen till arbete". I december passerar han åter Malmö och i juni 1847 än en gång. Skomakargesällerna, som även efter skråväsendets upphävande fortsatt sitt gesällskap och utbetalandet av reshjälp, får under ytterligare flera år besök av denne Nyberg. När han kommer till Malmö den 1 juli 1851 antecknas det att han nu är blind. Sista gången reshjälp betalas till Nyberg är så sent som 1862. Denne skomakargesäll har under en lång följd av år kunnat hålla sig vid liv genom ett till synes tröstlöst vandrande mellan Sveriges städer; kanske var det likväl ett bättre alternativ än det tidens fattigvård kunde erbjuda.[73]

Reshjälpens storlek varierade något. Sjuka eller fattiga gesäller tycks ha fått något mer. Det vanliga beloppet var 24 eller 36 sk. rgs. under 1810- och 1820-talen, och den höjdes till 36 sk. eller 1 Rdr. under 1840-talet. Det högre beloppet tillämpades för de gesäller som ämnade sig vidare till Ystad, vilket var det vanligaste resmålet. De som istället tog den kortare vägen till Lund fick den lägre avgiften. När resvägen antecknas på 1840-talet finns mycket få andra städer nämnda. Endast enstaka gesäller har givit sig vidare till Köpenhamn. Reshjälpen har av allt att döma legat högre än den daglön en gesäll kunde räkna med att få utöver kost och logi. En övernattning i härbärget har säkert också ingått i hjälpen till vandraren. Inom till exempel gördelmakarämbetet har en vandrare vid seklets början fått fri mat och logi i hela tre dagar.[74] Helt oansenlig har alltså reshjälpen inte varit, särskilt inte i södra Sverige där det har varit möjligt att gå mellan städerna på en dag.

För bagarnas del finns fullständiga uppgifter från och med maj månad 1832 till skråtidens slut, och för den delen även under en följd av år därefter. Dessutom finns uppgifter från 1815 till 1821 och från 1829 till 1830.[75] I detta yrke var vandrandet vanligare än inom skomakaryrket. I genomsnitt passerade under dessa år 29 vandrande bagargesäller Malmö utan att få arbete. Det sker också en klar ökning över tid. Åren 1815 till 1821 var genomsnittet 17 gesäller, under 1840-talet passerade årligen 38 gesäller. Till skillnad från skomakaryrket innebär detta också en viss ökning i vandrandet jämfört med antalet gesäller som vistades i staden.[76]

Bagaryrket är ett yrke där man kanske inte skulle vänta sig stark konjunkturkänslighet. Efterfrågan på bröd borde vara ganska jämn. Vandrandet

visar inte heller samma säsongsbundenhet som skomakargesällernas. För de flesta månaderna är avvikelsen från en slumpmässig fördelning inte stor.

Antalet vandrare skiftar däremot starkt från år till år även bland bagarna. Under 1845, av allt att döma ett ganska gott år inom Malmöhantverket, vandrade 27 bagargesäller genom Malmö, året därefter kom dubbelt så många. Endast för få år finns uppgifter för både skomakargesällers och bagargesällers vandrande, men det går ändå att se goda överenstämmelser mellan vandrandets svängningar i båda yrkena. Uppgången mellan 1845 och 1846 är lika markerad för skomakarna. Bägge yrkena visar också en vandringstopp 1819, ett år som framstår som särskilt besvärligt även genom att vara det år då det lägsta antalet lärlingar skrevs in vid Malmö ämbeten under perioden 1811 till 1825. Bagarnas reshjälp har under hela perioden uppgått till 24 sk. rgs. utöver nattlogi.

De anteckningar som här utnyttjats ger nu bara upplysning om hur många gesäller som passerat Malmö utan att få arbete. Under goda år får man tänka sig att en hel del av vandrarna fick arbete i staden. För åren 1838 till 1842 finns anteckningar om vilka vandrande skomakargesäller som fått arbete hos Malmömästare. Tyvärr saknar skomakarna uppgifter om reshjälp just dessa år. I genomsnitt fick tolv gesäller arbete årligen, alltså färre än genomsnittet för vandrare som ej fick arbete; under de kända åren på 1840-talet passerade som nämnts i genomsnitt 32 gesäller staden utan att få arbete. Hos bagarna var vandrandet lika vanligt åren 1838-42 som under de efterföljande fem åren. Gäller detta även skomakarna, skulle drygt en fjärdedel av de till Malmö anlända gesällerna få arbete. Av dessa siffror att döma, skulle alltså de flesta vandrande gesäller inte ha fått arbete i staden. Även när det gäller gesäller som fått arbete finner vi kraftiga svängningar. År 1840 fick sexton gesäller arbete, 1842 endast fem. Att döma av sysselsättningen inom Malmöhantverket var just 1842 ett år med dåliga konjunkturer. Endast en liten del av vandrarna kan då ha fått arbete.

För åren omkring 1820 finns en annan metod att undersöka hur många som fått arbete av vandrarna. Skomakargesällernas inskrivningsbok finns nämligen bevarad för dessa år. I denna skrevs dels in lärlingar som utskrivits av ämbetet och upptagits i gesällskapet, dels vandrare som fått arbete. För perioden 1815-1825 har jag jämfört med ämbetets utskrivningsbok och därigenom kunnat fastställa vilka av de inskrivna gesällerna som nyligen lärt ut i Malmö. De återstående inskrivningarna bör i stort sett motsvara antalet gesäller som kommit till Malmö utifrån och fått arbete.[77] Resultatet blir att under dessa elva år har 55 tillvandrande gesäller anställts i Malmö. Detta skall jämföras med att 136 gesäller passerade staden utan att få arbete. Detta innebär att 29 procent av alla tillvandrande hade fått arbete, ett tal som ligger nära det som nyss bedömdes för tiden runt 1840.

Skillnaderna kunde också vara stora från år till år. Ett dåligt år som 1819 fick 5 gesäller arbete medan 24 förgäves passerade; motsvarande tal för ett bra år som 1824 var 11 och 10.

Med hjälp av uppgifter från dessa två yrken kan vissa uppskattningar av det totala antalet vandrande gesäller göras. Som vi snart skall se vandrade murare och timmermän sällan. Antar vi att vandrandet i de övriga yrkena var lika vanligt som bland skomakare och bagare, borde staden omkring 1820 årligen ha passerats av ungefär 140 gesäller som fick vandra vidare. Under samma antagande borde ungefär 45 gesäller årligen ha fått arbete.[78] Det är sannolikt ingen orimlig gissning att anta att en gesäll vid denna tid kom till Malmö varannan dag och att ungefär tre fjärdelar av dessa misslyckades att bli anställda. Under ett dåligt år som 1819 har långt fler än så vandrat till staden och en lägre andel har fått arbete.

Under skråtidens slutskede skulle detta vandrande ha ökat till ungefärligen 330 passerande årligen, givetvis med stora svängningar år från år; 1846 kan talet säkert ha nått 450. Godtar vi den beräkning av andelen av de tillresande som kunde få arbete, som gjorts ovan på grundval av skomakarnas uppgifter, skulle detta svara mot ungefär 450 tillresande årligen, nu alltså mer än en om dagen. Även om detta inte innebar en ökning i förhållande till antalet gesäller i Malmö, så motsvarar det ungefärligen en fördubbling av antalet gesäller på vägarna. De vandrande gesällerna måste ha blivit allt mer synliga under dessa år. Detta kan bidra till att förklara att gesällvandringarna under den sena skråtiden upplevdes som ett samhällsproblem. Diskussionen om lösningar på detta problem skall behandlas i nästa kapitel.

Några slutsatser kan dras av denna diskussion. För det första har vandrandet varit ett uttryck för både säsongsmässig och konjunkturmässig arbetslöshet. Att det förhöll sig så är knappast överraskande med tanke på att så många lärlingar utbildades inom hantverket med ett överskott på utbildad arbetskraft som resultat. Detta hindrar givetvis inte att intresset hos gesällen att främja sin yrkesskicklighet och att se världen har varit betydelsefull. Vandrade man av dessa skäl, gällde det dock att se till att man gav sig ut i ekonomiskt goda tider. Under dåliga år fylldes vägarna med gesäller med dåliga möjligheter att få arbete. För det andra är det säkerligen så att allt fler gesäller efterhand befann sig på vägarna, men det finns inget som tyder på att vandrandet blev vanligare i förhållande till antalet gesäller.

Några jämförelser

När det gäller hantverksarbetarnas möjligheter att bli mästare kan några jämförelser göras för tidigt 1800-tal. Hörsell har undersökt hantverkarna i

Eskilstuna Fristad. Produktionen var här organiserad på förlagsbasis, där ett litet antal förläggare gav arbete åt ett betydande antal mästare som arbetade i sina egna verkstäder med gesäller och lärlingar. Produktionen hade alltså klara kapitalistiska inslag, men ägde i huvudsak rum i små verkstäder. Den genomsnittliga verkstadsstorleken var 1806 2,2 och 1830 fortfarande bara 2,8 arbetare per verkstad. I likhet med smidesyrkena under skrå fanns en klar övervikt för lärlingar i förhållande till gesäller.[79]

Hörsell har beräknat att 27 procent av 1806 års hantverksarbetare blev mästare i Fristaden.[80] Detta kan jämföras med att 14 procent av lärlingarna och gesällerna i Malmö 1820 utanför bygghantverken blev mästare. Av dessa siffror att döma skulle alltså karriärmöjligheterna ha varit väsentligt bättre inom Fristadshantverket än i Malmö. Nu kan denna slutsats inte dras utan vidare. Fristadens arbetare var av allt att döma något mindre geografiskt rörliga än Malmös.[81] Det är därför troligt att det varit vanligare att Malmögesäller blivit mästare i andra städer än att Fristadsgesäller blivit det. Det förefaller också mycket troligt att skråhantverkare inte varit beredda att acceptera den utbildning som bestods i Fristaden.[82] Trots detta tyder talen på att Eskilstunagesällernas chanser att bli självständiga måste ha varit goda vid seklets början. För lärlingarna ställer sig saken naturligtvis annorlunda med tanke på deras stora övertalighet. Dessutom innebar säkerligen den beroende ställning Fristadens mästare befann sig i i förhållande till förläggarna att innebörden av självständigheten var en annan än i Malmö.

Det vanligaste har även i Fristaden varit att lärlingar och gesäller varit inneboende i sina mästares hushåll. År 1806 var dock så pass många som 28 procent av gesällerna gifta, ett tal som ligger över Malmös andel 1820 utanför bygghantverken och även något över Stockholmshantverket utanför byggyrkena 1790 (s 68). Detta torde stå i samband med den mer kapitalistiska strukturen på Fristadens hantverk. Trots detta kom inneboende länge att vara vanligt även för gesäller i Fristaden, och så sent som 1860 bodde ungefär hälften av stadens gesäller hos sina mästare. Gesällerna genomsnittliga äktenskapsålder var också lägre än i Malmö; 27,4 år för förstagångsäktenskap för de som ej blev mästare.[83]

Bagargesällerna i Göteborg under tidigt 1800-tal har undersökts av Skarin Frykman. Av 31 gesäller år 1816 finner hon att 8 så småningom blev bagarmästare i Göteborg, en andel som är obetydligt högre än den för 1820 års Malmögesäller. Dessa gesäller var också i allmänhet unga – endast enstaka var 30 år eller äldre – och i likhet med förhållandet i Malmö bör gesällstatus alltså ha varit tillfällig i livscykeln.[84]

Tom Söderberg har på grundval av folkmängdstabellerna gjort ett försök att beräkna hantverksarbetarnas äktenskapsfrekvens för hela riket under 1800-talets första hälft. Han hävdar att ungefär en fjärdedel av dem varit gifta och han finner inte någon ökning mot skråtidens slut. Eftersom denna

Tabell VI:13. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1820.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	O-känt	
Ståndsperson	2	0	1	–	–	3
Hantverkare	43	11	3	–	–	57
Annan borgare	6	1	1	–	–	8
Bonde	0	0	6	–	–	6
Husman	0	0	1	–	–	1
Lägre betjänte	1	1	5	–	–	7
Hantverksgesäll	0	4	0	–	–	4
Arbetare	3	0	1	–	–	4
Soldat	2	2	2	–	–	6
Oangivet	2	0	8	–	–	10
Oäkta	0	0	1	–	–	1
Ej funnen i födelsebok	9	7	12	7	4	39
Summa	68	26	41	7	4	146

Källa: se appendix B.
Anm: för en idkare är endast födelselandskap angivet. Han kan därför ej identifieras i födelsebok och ej heller föras till land eller stad. Han har här räknats till de okända. För indelningen i sociala grupper, se appendix E.

andel skulle motsvara andelen gifta gesäller i landsortsstäderna år 1800 (s 69), skulle detta tyda på att en minskande andel av gesällerna varit gifta. Emellertid är det om möjligt ännu svårare att utnyttja ståndsstatistiken för 1800-talet än för 1700-talet. Dessutom framgår inte inom vilka yrken gesällerna är gifta.[85]

Avsevärt lägre andelar gifta gesäller har Hanssen funnit i några städer på 1840-talet; 4 procent i Örebro, 5 procent i Sundsvall och 7 procent i Gävle och Helsingborg. I Kalmar fanns nästan ingen gift gesäll ännu 1850.[86]

Vi har sett att gesällerna i Malmö år 1820 var relativt unga. De flesta var inneboende hos sina mästare, men det förekom också att en del gesäller var gifta och bildade egna hushåll. Detta svarar mot att gesällerna förefaller ha haft ganska goda möjligheter att bli självständiga. Gesällstatus har därför

oftast ha varit tillfällig i livsloppet, och livslångt kvarblivande i gesällstatus var ovanligt. Gesällernas stora geografiska rörlighet har också framgått. Deras sociala rekrytering var inte i lika stor utsträckning som lärlingarnas dominerad av lägre sociala skikt, men hade en tydlig "urban" prägel.

De manliga idkarna

Att bli mästare var det ideala slutmålet för hantverkaren, även om vi redan sett att många av dem som börjat i hantverkslära inte kunde nå dit. Detta avsnitt skall ägnas de manliga idkarna. Till skillnad från avsnitten om lärlingarna och gesällerna skall murarna och timmermännen tas med här. De utgör endast fem personer och kan därför inte på ett meningsfullt sätt behandlas som en grupp för sig. Därför behandlas de lämpligen i detta sammanhang, eftersom vi på detta sätt kan få en totalbild av de manliga hantverksidkarna i Malmö.

Social och geografisk rekrytering

Mästarna har kunnat återfinnas i födelseböcker i lika hög grad som gesällerna; 77 procent av dem som varit födda i Sverige har påträffats. Vi kan se tydliga skillnader i idkarnas rekrytering jämfört med lärlingarnas och gesällernas (tabell VI:13). De lägre sociala skikten är väsentligt sämre representerade bland idkarna. I gengäld är hantverkarsönerna väsentligt fler, särskilt de som fötts i Malmö. Av samtliga 146 idkare har 29 procent kunnat identifieras som söner till Malmöhantverkare. Detta förefaller spegla de avsevärt bättre möjligheter som dessa haft att göra karriär. I förra avsnittet såg vi att av de gesäller i Malmö 1820 som så småningom fick burskap, var hälften söner till stadshantverkare. Detta stämmer alltså väl med att hantverkarsönerna är så väl representerade bland idkarna.

Det är däremot långtifrån alltid så att sönerna följt i fädernas fotspår. Av de 57 hantverkarsönerna är det bara drygt hälften – 32 – som haft samma yrke som fadern. Att ha en fader som varit hantverkare gav en gynnad position, men det är ändå viktigt att framhäva att hantverket i Malmö inte alls var ett monopol för hantverkarnas egna söner.

Geografiskt dominerar den lokala rekryteringen i större utsträckning än för gesällerna, men inte lika kraftigt som för lärlingarna. Knappt hälften av mästarna var födda i Malmö. Ytterligare 43 var födda i Malmöhus län, varav 15 kom från städer. Bland de landsbygdsfödda dominerade grannhäraderna, Oxie och Bara, med 14 födda. Annars var andelen med landsbygdsbakgrund mindre än en tredjedel, vilket återigen bekräftar intrycket att stadshantverket i stor utsträckning rekryterades inom urbana skikt.

Mer avlägset födda fanns naturligtvis också. En intressant grupp utgör de

Tabell VI:14. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1820 uppdelat efter mer och mindre kapitalkrävande yrken.

Faderns socialgrupp	Mer kapital krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Summa
Överklass	1	2	3
Bönder	3	3	6
Lanthantverkare	0	3	3
Stadshantverkare	34	20	54
Övriga borgare	6	2	8
Agrara underskikt	4	6	10
Urbana underkskikt	5	8	13
Övriga	5	5	10
Summa	58	49	107

Källa: se appendix B.
Anm: endast de som identifierats i födelseböcker medtagna. För indelningen i sociala grupper, se appendix E.

utlandsfödda. I äldre tid hade utlandsfödda hantverkare utgjort en betydande grupp bland svenska stadshantverkare. Ännu återfinner vi en del. Fyra idkare var födda i Tyskland och två i Danmark. En var född i Finland, men då landet ännu var en del av Sverige.

Av tabell VI:14 kan vi se skillnader i rekryteringen mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena. Vi kan här se att en större andel av utövarna av de mer kapitalkrävande yrkena var söner till hantverkare; det gäller för 59 procent av dem med känd bakgrund. Detta kan jämföras med att motsvarande andel inom de mindre kapitalkrävande yrkena varit 47 procent.[87] Detta är vad vi kunde vänta oss i enlighet med den i kapitel 2 förda diskussionen om hantverkets ekonomiska villkor, där jag antog att större kapitalbehov i yrket skulle leda till att betydelsen av familjeförbindelser skulle vara större. Nu är dock denna skillnad inte signifikant, och framstår snarast som överraskande liten.

Det kan i detta sammanhang vara av intresse att fråga sig om den sociala bakgrunden också haft betydelse för verksamhetens ekonomiska utfall. Detta torde vi, i enlighet med de tidigare förda resonemangen, ha anledning att vänta oss. Om vi närmare undersöker den grupp som bör ha varit mest gynnad, hantverkarsönerna från Malmö, visar det sig också förhålla sig så. Dessa har i genomsnitt en relativ bevillning på 137, alltså klart högre

än andra idkare.[88] Denna skillnad kan bara delvis föras tillbaka på att hantverkarsönerna varit fler i de mer kapitalkrävande yrkena, yrken som vi vet var mer välbeställda.[89] Det samma gäller för fastighetsägandet. Hantverkarsönerna från Malmö äger inte bara oftare fastigheter, utan dessa är dessutom i genomsnitt högre taxerade med ett genomsnittligt relativt värde på 155.[90] De har uppenbarligen ekonomiskt varit klart gynnade. Deras möjligheter till etablering har varit bättre än andras, och när de väl etablerat sig har de också haft en starkare ekonomisk ställning.

Det sagda berör ett av de intressanta hantverkshistoriska problemen, nämligen betydelsen av familjen för vidareförande av kunnande och kapital mellan generationerna och för att underlätta inträdandet i skråämbetet. Ofta talas det om hantverkardynastier i de svenska städerna i äldre tid, där flera generationer efter varandra idkat samma yrke.[91] Vi har emellertid redan sett att en hel del hantverkarsöner inom hantverket inte följt faderns yrke. "Arv" av yrket har däremot varit vanligare bland de Malmöfödda. Av de 43 hantverkarsönerna från Malmö var 29 aktiva i samma yrke som fadern. Man hade kunnat vänta att detta vore vanligast i de mer kapitalkrävande yrkena. Möjligheten att överta en hel verkstad från fadern bör ha framstått som attraktiv och därmed ha ökat bindningen mellan generationerna. Vi finner också fler "arv" i de mer kapitalkrävande yrkena, 17 jämfört med 12, men denna skillnad är snarast överraskande liten.[92] Materialet är också för litet för att dra slutsatser om i vilka yrken dynastibildning förekommit. Slående är dock att av stadens fem bagarmästare var fyra söner till Malmöbagare. Yrken med två söner till idkare i samma yrke var färgare, kopparslagare, slaktare, snickare och tunnbindare. Tunnbindarna i Malmö hade under 1700-talet helt dominerats av en släkt, efterkommande till Lars Christensson Malm.[93]

De mästare som direkt ärvt yrket har säkert blivit hjälpta vid inträdet i ämbetet. De behövde inte räkna med att möta något motstånd när de sökte burskap. Ser vi till deras bevillningstal, visar det sig att de inte haft lika hög bevillning som de hantverkarsöner från Malmö som *inte* följt i faderns fotspår. De förra hade en relativ bevillning på 114, de senare på 184. De som inte följde fadern torde inte ha haft samma hjälp vid inträdet i ämbetet. Detta tyder på att den väsentligaste hjälp fadern kunde ge sin son inte var chansen att forcera skråstriktionerna, utan de ekonomiska resurser han kunde överföra.

Nu kan det sagda tyvärr inte uttömma ämnet om familjens roll för etablering och ekonomisk framgång. Vi har t ex inte kunnat följa fostersöner. Inte heller har äktenskapets betydelse för etablering kunnat behandlas. Möjligheten för en gesäll att gifta sig med en änka för att få överta en verkstad, skall senare beröras. Ingifte i hantverkarfamiljer var en annan möjlighet att utnyttja släktskapsförbindelser för att komma över resurser.[94]

Tabell VI:15. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1820.

Ålder	Civilstånd			Summa
	OG	G	Ä	
20-24	0	1	0	1
25-29	1	13	0	14
30-34	8	16	0	24
35-39	1	30	0	31
40-44	0	14	4	18
45-49	2	15	1	18
50-54	4	11	1	16
55-59	1	13	0	14
60-64	0	8	0	8
65-69	0	0	1	1
70-74	0	0	0	0
75-59	0	0	1	1
Summa	17	121	8	146
Genomsnittsålder:				43,0
Medianålder:				40,5
Standardavvikelse:				10,7

Källa: se appendix B.

Ålder och civilstånd

Hantverksidkarnas ålder och civilstånd framgår av tabell VI:15. Åldersstrukturen präglas av att få mästare varit under 30 år gamla, vilket givetvis beror på att etablering föregåtts av ett antal år som gesäll. Flest är idkarna i åldersbandet 35 till 39 år, därefter sker en succesiv avtappning. Mest anmärkningsvärt är kanske att vi återfinner så få äldre hantverkare; endast två var 65 år eller äldre.[95] Som väntat var de allra flesta mästare gifta; endast 12 procent av dem var ogifta. Sannolikt har det varit av betydelse för en hantverkare att ha en hustru vid sin sida. Även om hon inte arbetat direkt i yrket, har hushållsarbetet kunnat bli betydande om flera inneboende arbetare funnits, och säkert har hustrun fått hjälpa till med t ex försäljning. Mot denna bakgrund är det kanske mer förvånande att 17 procent av hantverksidkarna inte haft någon hustru. Sambandet mellan hantverksid-

Tabell VI:16. Manliga idkare i Malmö 1820. Tidpunkt och ålder för burskap. Uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken.

Tidpunkt för burskap				Ålder vid burskap			
År	1	2	3	Ålder	1	2	3
1766-1790	5	3	8	20-24	10	12	22
1791-1795	4	5	9	25-29	26	25	51
1796-1800	6	5	11	30-34	15	16	31
1801-1805	7	4	11	35-39	8	11	19
1806-1810	11	13	24	40-44	5	3	8
1811-1815	18	22	40	45-49	5	4	9
1816-1822	19	20	39	50-54	1	1	2
Summa	70	72	142	Summa	70	72	142
Genomsnitt	-	-	1809,5		31,9	31,5	31,7
Median	-	-	1811,6		29,7	29,7	29,7
Standardavvikelse	-	-	9,6		7,2	6,8	7,0

Källa: se appendix B.
Anm: tre idkare får burskap först våren 1821, men betalar rörelsebevillning vid 1821 års taxering. En idkar rörelse trots att han inte får fullt burskap förrän 1822. För fyra idkare saknas uppgift om burskapsdatum.
1 = mer kapitalkrävande yrken.
2 = mindre kapitalkrävande yrken.
3 = samtliga yrken.

kande och äktenskap var alltså inte helt entydigt. Till de mästare som var ogifta hörde en av stadens mest respekterade och förmögna hantverkare, guldsmeden Jacob Möller, enligt den senare Malmöborgmästaren Halling, en fromsint, men enfaldig och fåkunnig man, som hela sitt liv förblev ungkarl i "ordets strängaste bemärkelse".

Burskap och äktenskap

Om vi nu övergår till att granska hantverksidkarnas verksamhet över tid, kan det vara lämpligt att starta med den tidpunkt då de övergick till att vara självständiga idkare, nämligen när de fick burskap.[96] I tabell VI:16 har sammanfattats uppgifter både om tidpunkten och åldern vid burskaps vinnande. När det gäller åldern samlar denna sig ganska kraftigt runt 30 år. Hälften hade vunnit burskap före denna ålder. Fyrtio år och äldre var

endast få – 13 procent – när de började idka sitt yrke som självständiga utövare.

Vi kan av tabellen också se att mer än hälften av idkarna hade vunnit burskap under 1810-talet, och endast ett begränsat antal kunde falla tillbaka på burskap som vunnits under det föregående seklet. Det äldsta burskapet härrörde dock från en så avlägsen tid som 1767. Det är tydligt att det varit en omfattande omsättning bland hantverksverkstäderna i Malmö.

I min idealmodell för ett förkapitalistiskt hantverk förutsatte jag att det skulle finnas ett nära samband mellan familjebildning och uppnående av burskap. Vi har redan sett att en klar majoritet av mästarna var gifta. Men hade de också gift sig i nära anslutning till att de fick burskap? Nu vet jag tyvärr bara datum för mästarnas äktenskap i den mån dessa ingåtts i Malmö. Eftersom vigseln vanligen noterades i brudens hemförsamling, har en del mästare inte kunnat återfinnas i Malmös vigselböcker. Uppgifter om förstagångsäktenskap har jag för 102 idkare, och för 100 av dessa har jag också uppgift om burskapsdatum.

Det finns en klar tendens till att äktenskapet sker i nära anslutning till burskapet. För 51 av dessa idkare ägde vigseln rum mindre än ett år efter burskapsdatum, och i allmänhet rör det sig om endast en eller annan månads skillnad. Ytterligare tio har gift sig mindre än ett år före burskapet. Uppenbarligen har det varit mycket vanligt att gesällens planering för att bli borgare har sammanfallit nära i tiden med hans sökande efter en lämplig hustru. Sambandet är dock inte helt entydigt. En så pass stor minoritet som 20 personer har ingått äktenskap mer än ett år innan de fått burskap. I dessa fall rör det sig dock mycket sällan om gesäller som gift sig innan de blivit mästare i utpräglade skråyrken. Bland dessa 20 finns bryggare, timmermän – ett yrke där gesällerna som regel var gifta – och flera genantborgare.[97]

Av det sagda är det också ganska givet att den genomsnittliga åldern vid första giftet legat nära den genomsnittliga burskapsåldern. Vigselåldern var i realiteten något lägre, 30,1 år, med ett medianvärde på 29,3 år.[98] Denna vigselålder är bara obetydligt lägre än den vi tidigare funnit för gesällerna. Uppenbarligen har hantverket som social miljö haft en återhållande effekt på familjebildning. Det ekonomiska utrymme som krävdes för familjebildning var svårt att skapa inom hantverket.

Några jämförelser

Även när det gäller mästarnas ålder och äktenskap kan vissa jämförelser göras med Eskilstuna. I Fristaden var äktenskapsåldern för mästarna i början av 1800-talet visserligen hög med 28,4 år, men ändå en hel del lägre än den var i Malmö. Det var även här vanligt att familjebildningen skedde i

Tabell VI:17. Situationen 1830 för manliga idkare i Malmö 1820.

Ställning 1830	Mer kapital krävande yrken	Mindre kapital-krävande yrken	Summa
Yrkesaktiv idkare	32	40	72
Ej längre yrkesaktiv	8	13	21
Annan yrkesverksamhet	2	1	3
Utflyttad ur Malmö	6	7	13
Död i Malmö 1820-1830	22	14	36
Summa	70	75	145

Källa: se appendix B.
Anm: en person har ej kunnat återfinnas i 1831 års mantalslängd, trots att inget tyder på att han flyttat ut.

nära anslutning till uppnående av mästerskap, 45 procent av mästarna år 1806 hade gift sig inom ett år före eller efter det de blivit mästare. Detta är dock lägre än i Malmö och visar åter att Fristadens förlagda hantverk i högre grad än Malmö avvikit från den idealbild av förkapitalistiskt hantverk som jag inledningsvis skisserat.[99]

Den lägre äktenskapsåldern tyder också på att miljön i Fristaden varit gynnsammare för familjebildning än skråhantverket i Malmö. I Örebro, också dominerat av skråhantverk, låg äktenskapsåldern för mästare vid ungefär denna tid på 29 år, alltså ungefär mitt emellan Malmö och Fristaden.[100]

Göteborgs bagare var i ungefär samma ålder som mästarna i Malmö när de nådde burskap och gifte sig, eller i genomsnitt 30 år. Skarin Frykman har också granskat bagarnas sociala bakgrund. Hon finner att av 25 mästare med känd fader var nio söner till bageriidkare och ytterligare sju hantverkarsöner.[101] Detta kan förefalla mycket om man jämför med de resultat vi vunnit för Malmö. Nu är bagaryrket ett av de yrken jag betecknat som mer kapitalkrävande och i vilket vi alltså kan förvänta oss höga andelar av "arv". Som nämnts gällde detta i högsta grad också Malmöbagarna.

Tabell VI:18. Yrkesaktivitet 1830 beroende av ålder och bevillning 1820.

Ålder 1820	Bevillning 1820						Summa	
	-7 Rdr		8 Rdr		10- Rdr			
	+	-	+	-	+	-	+	-
-49	13	6	28	3	19	2	60	11
50-	2	5	3	4	7	1	12	10
Summa	15	11	31	7	26	3	72	21

Källa: se appendix B.
+ = yrkesaktiv 1830 - = ej yrkesaktiv 1830

Hantverkarnas fortsatta livslopp

På samma sätt som vi tidigare undersökt lärlingarnas och gesällernas situation 1830, skall vi nu studera hantverksidkarna. Problemet är nu givetvis inte karriärmöjligheterna; däremot kan det vara av intresse att fråga sig vilka möjligheter idkarna hade att fortsätta den rörelse de en gång startat. Yrkesaktivitet 1830 har bedömts med utgångspunkt i om man har taxerats till statlig rörelsebevillning eller åsatts skillingtal för stadsskatt vid taxeringen 1831.

Vi ser av tabell VI:17 att ungefär hälften av 1820 års hantverksidkare fortfarande drivit sina verkstäder tio år senare. Det framgår också att en mindre grupp, trots att de är kvar i Malmö, har övergett sin yrkesverksamhet, men endast i enstaka fall för att söka sin försörjning på annat sätt.

Vad är det då som har gjort att idkarna upphört med sin verksamhet? Har det varit fattigdom eller har mästare dragit sig tillbaks från yrket när de blivit äldre och levt på besparingar eller varit inneboende hos barn? I några fall framgår det av mantalslängden att dessa icke aktiva mästare har fattigunderstöd, en av dem är inneboende hos sin svärson. De flesta står kvar med sina yrkestitlar ofta med "f d" markerat. I många fall får man förmoda att de i mycket liten skala fortsatt med sitt hantverk, men i så ringa omfattning att de inte taxerats för hantverket.

I en tidigare undersökning har jag följt upp ett antal äldre hantverkare för att se hur deras öde gestaltat sig. Av denna framgick att det var mycket ovanligt att äldre hantverkare bodde inneboende hos barn eller anhöriga. Dessutom var det mindre vanligt att de fortsatte sin yrkesaktivitet efter 70

års ålder. Detta stämmer också väl med ålderstrukturen på hantverksidkarna 1820, som framgått av tabell VI:15. Flera av hantverkarna var så fattiga att de slutade sina liv på fattighus.[102]

Genom att dela upp dem som upphört med yrkesaktiviteten 1830 efter den bevillning de erlagt 1820, kan vi skapa oss en preliminär bild av om vi har att göra med "pensionering" från yrket. Skulle de som upphört med yrket ha varit de som var mer förmögna, skulle det finnas anledning att tro att dessa frivilligt dragit sig tillbaks från yrket. En sammanfattning av resultaten har gjorts i tabell VI:18.

Bilden är här tydlig. De som upphört med sitt yrke 1830 är i stor utsträckning just de som varit mindre bemedlade 1820. Av 26 "fattigare" idkare har 11 upphört med sin yrkesaktivitet 1830. Av de som nått över normalbevillningen 8 Rdr. b:co 1820 har bara 3 upphört med yrkesaktivitet 1830. En av dessa, kopparslagaren Didrik Lang, var ett uppenbart fall av "pensionering". Lang, som 1820 varit en av stadens förmögnaste hantverkare, uppsade 1826 sitt burskap vid 57 års ålder. Senare kom han att ha titeln "ekonomidirektör". Som sådan hade han tydligen framgångar. Vid sin död 1844 uppvisade hans boupptecknings tillgångar på över 100 000 Rdr. b:co. Men Lang tycks vara ett undantag. "Pensionering" var inte något som föresvävade mästarna för att upphöra med sin verksamhet. När så skedde har det främst varit ekonomiska bekymmer som gjort att man upphört med sin yrkesutövning.

Givetvis har även åldern bidragit till att det varit svårt att driva verksamheten vidare. Åldern synes dock ha varit en viktig bakgrund till att verksamheten upphört särskilt bland de mindre bemedlade mästarna. Detta är ganska naturligt. Bland förmögnare idkare, som haft flera anställda, har den personliga arbetsförmågan relativt sett varit mindre betydelsefull för rörelsens utfall.[103]

Vi ser också i tabell VI:17 att hantverksidkarna inte alls varit lika geografiskt rörliga som lärlingarna och gesällerna. Detta är ganska självklart. De hade etablerat sig och bildat familj och var inte längre lika villiga att flytta. Det stämmer också med vad vi vet om den geografiska rörligheten i det svenska samhället före industrialiseringen. Flyttningar var i och för sig inte ovanliga, men huvudsakligen var det yngre, ogifta personer som flyttade.[104] Av 1820 års 146 Malmömästare hade endast 13 lämnat staden 10 år senare, och alla utom 15 kom också att dö i Malmö.

Vissa skillnader mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena kan iakttagas i tabell VI:17. Något fler har upphört med sin yrkesverksamhet i de mindre kapitalkrävande yrkena utan att för den skull ha avlidit eller lämnat staden. Detta förefaller vara vad vi skulle vänta med tanke på de osäkrare ekonomiska villkoren i dessa yrken, men skillnaden är inte så stor att den äger någon större bärkraft för slutsatser.[105] Att fler hantverkare har

avlidit i de mer kapitalkrävande yrkena förefaller mera oväntat. Det beror inte på att åldersstrukturen mellan dessa yrkesgrupper skiljt sig åt. Jag har heller inte kunnat konstatera några skillnader i dödlighet mellan grupperna.[106] Sannolikt är det en tillfällighet.

Verkstädernas överlevnadsförmåga kan också belysas genom att vi ser efter hur många av 1820 års idkare som var yrkesverksamma både 1810 och 1830.[107] Det visar sig då att av 1820 års mästare hade 60 varit yrkesaktiva redan 1810, eller mindre än hälften. Av dessa 60 var 30 yrkesaktiva också 1830. Att driva sin verkstad 20 år eller mer var uppenbarligen inte särskilt vanligt inom hantverket.

Att bedöma vad som skall kallas en hög omsättning av verkstäder är givetvis inte lätt. Det går heller inte utan ett mycket omfattande arbete att få mer exakta tal på verkstädernas genomsnittliga livstid. Men sätter vi dessa resultat, som visar att hälften av alla verkstäder försvunnit över en tioårsperiod, och att ett mindre antal verkstäder varit verksamma mer än 20 år, i samband med att mästarna i genomsnitt fick burskap vid 30 års ålder, så måste omsättningen likväl anses förhållandevis stor. Många mästare kunde långt ifrån ha hopp om att driva sin rörelse ända till livets slut. Detta kunde skrånas produktionsmonopol inte trygga.

Dödlighet

Det kan slutligen vara angeläget att undersöka hantverksidkarnas dödlighet. Verkstädernas överlevnadstid måste ju också ses i samband med dödligheten. Vi ser av tabell VI:17 att en fjärdedel av idkarna avlidit under 1820-talet. Intuitivt upplever vi säkert detta som mycket i förhållande till dagens villkor. Det är dock angeläget att försöka få mera exakta mått på dödlighet. Som redan diskuterats kan sådana vara svåra att beräkna. Eftersom få av mästarna flyttat, och tidpunkt för dessas utflyttning är känd, finns det emellertid möjlighet att använda de uppgifter jag har om dödsdatum för att beräkna en livslängdstabell för idkarna.[108]

Resultatet av denna undersökning framgår av tabell VI:19. Vi kan här se att dödligheten verkligen varit stor. Den återstående medellivslängden vid 40 års ålder var 20,5 år, och av hantverkare som nått denna ålder kunde bara ungefär en fjärdedel räkna med att nå över 70 års ålder. Samma andel av 40-åringarna skulle dö före 50 års ålder under dessa dödlighetsbetingelser. I vår tid är förhållandena dramatiskt annorlunda. En 40-årig man har idag i Sverige en återstående medellivslängd på 35 år. Under dagens dödlighetsförhållanden skulle en fjärdedel av en grupp 40-åriga män inte ha dött förrän gruppen nått strax över 68 års ålder.[109] Talet kan också jämföras med den återstående medellivslängden för svenska män 1816-1840 i samma ålder. Den var 23,7 år.[110] Malmöhantverkarnas dödlighet var

Tabell VI:19. Dödlighetstabell för manliga hantverksidkare i Malmö 1820.

Ålder	Vidare-levande	Döda	Dödskvot	Återstående medellivs-längd	N
35	1 000	60	0,060	24,2	3
40	940	134	0,143	20,5	10
45	806	116	0,144	18,5	11
50	690	104	0,150	16,2	12
55	586	108	0,184	13,7	15
60	478	94	0,196	11,2	15
65	384	136	0,354	8,3	23
70	248	120	0,482	6,5	20
75	128	66	0,512	5,2	11
80	62	56	0,909	3,0	10
85	6	6	1,000	2,5	1

Källa: se appendix B.
Anm: ålder anger årsdag i intervallets början. I andra kolumnen anges hur en hypotetisk befolkning på 1 000 individer som har fyllt 35 år skulle utvecklas under dessa dödlighetsförhållanden. Tredje kolumnen anger hur många av denna hypotetiska befolkning som skulle avlida under de följande fem åren. Dödskvoten i fjärde kolumnen anger andelen av personerna som nått ett intervalls början, som kommer att dö innan nästa åldersintervall börjar (kolumn tre delad med kolumn två). Dödskvoten har jag beräknat ur mina data med en metod som återfinns i Dyrvik, 1983, s 149. Femte kolumnen anger den genomsnittliga återstående livstiden för en individ som nått intervallets början (ex: den återstående medellivslängden för en person som nått 60 år är 11,2 år.) Sjätte kolumnen slutligen anger det antal observerade dödsfall som mina beräkningar grundar sig på.

alltså något högre. Eftersom dödligheten var högre i städer än på landsbygd är detta inte överraskande, men osäkerheten i mina beräkningar måste också betonas.

Ofta framhåller man att äldre tiders låga medellivslängd huvudsakligen berodde på den utomordentligt höga spädbarnsdödligheten. Detta är naturligtvis riktigt, men även vuxendödligheten var väsentligt högre, och sannolikheten för medelålders personer att uppnå hög ålder var betydligt lägre än idag. Döden var så att säga jämnare utspridd över levnadsloppet än nu, och bidrog därigenom till att skapa rörlighet och instabilitet i detta samhälle. En icke obetydlig del av den förhållandevis stora omsättning av verkstäder vi iakttagit i Malmö hade sin orsak i dödligheten.

För att summera, så finner vi ett nära samband mellan familjebildning och ekonomisk självständighet. De flesta idkare har varit gifta, och för många har vinnandet av burskap sammanfallit nära i tiden med äktenskap. Dock finns flera undantag från detta normala mönster. Vi har sett att mästarna i högre grad än hantverkets arbetare rekryterades från mästarsöner, men att Malmöhantverkarna långt ifrån kunde monopolisera tillträdet till hantverket. Snarast är antalet söner som följt sina fäder i fotspåren påfallande lågt. Omsättningen bland verkstäderna förefaller hög. Mer än hälften av idkarna hade fått burskap under 1810-talet, och hälften av verkstäderna upphörde före 1830. Denna rörlighet i hantverkets sammansättning understryks också av den stora mortaliteten vilken gjort tillvaron påfallande osäker. Vi har redan tidigare fått en bild av hantverket präglat av betydande rörlighet. Även när det gäller idkarna finner vi att en sådan bild stämmer väl.

Hantverkarnas karriärmönster: ett teoretiskt perspektiv

I detta avsnitt skall karriärchanserna inom hantverket tas upp till en samlad diskussion. Vi har funnit att många lärlingar lämnat det yrke de lärt, antingen före eller efter lärans avslutande. Detta gjorde även en del av gesällerna, men för de gesäller som stannade kvar i yrket förefaller chanserna att bli idkare att ha varit goda.

Nu har dessa slutsatser byggts på en uppföljning av de individer som stannat kvar i Malmö. Som vi sett var både lärlingarna och gesällerna geografiskt mycket rörliga och bortfallet är därför mycket stort. Det vore därför värdefullt om man kunde underbygga dessa slutsatser på något annat sätt.

En sådan möjlighet är att ta sin utgångspunkt i storleken på grupperna lärlingar, gesäller och mästare och försöka bedöma vilka möjligheter det hypotetiskt har funnits att flytta mellan dessa grupper. Vi kan tänka oss lärlingar, gesäller och mästare representerade av boxar. För att komma in i systemet måste man börja som lärling. Från lärlingarnas och gesällernas boxar kan man antingen fortsätta uppåt i karriären eller försvinna ur systemet. Från mästarboxen finns det bara en avgång. Problemet blir nu att bedöma värdet på de årliga flödena mellan boxarna. Den gjorda undersökningen har givit oss flera av de nödvändiga data för detta. För att underlätta beräkningarna skall vi anta att de tre kategorierna mästare, gesäller och lärlingar förblivit konstanta över tid. Detta är givetvis en förenkling, men en i stort sett realistisk sådan.[111]

Först måste vi då beräkna hur många lärlingar som blivit gesäller varje år. Den genomsnittliga lärotiden har beräknats till 4,2 år (tabell VI:2). Av de inskrivna lärlingar blev 73 procent så småningom gesäller. Under antagan-

det att denna avgång varit jämnt fördelad över lärotiden, har vi nu alla data som behövs för att fastställa hur stor andel av de lärlingar vi återfinner vid en viss tidpunkt som årligen skrevs ut. Problemet löses med en differentialekvation. Lösningen ger som resultat att antalet inskrivna lärlingar varje år är 27,8 procent av antalet lärlingar vid en given tidpunkt. De utskrivna var följaktligen 20,3 procent.[112]

Nu tillkommer vissa komplikationer. Som vi har sett blev en del av lärlingarna överhuvudtaget aldrig inskrivna. Dessa utgjorde 10 procent av lärlingarna 1820 i de yrken för vilka vi har inskrivningsuppgifter. Antalet lärlingar vid en given tidpunkt bör alltså först reduceras med 10 procent innan de ovanstående procenttalen tillämpas. Sedan tillkommer de som skrivits in och ut samma dag. Dessa har under perioden 1811 till 1825 varit 9,3 procent av dem som utskrivits på vanligt sätt.

Tar man hänsyn till båda dessa faktorer så finner man att andelen lärlingar som varje år skrivs ut kan beräknas till 20,0 procent av det redovisade antalet lärlingar vid en viss tidpunkt.[113]

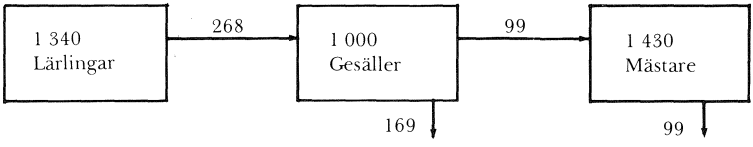
Gesällernas möjlighet att bli mästare beror under de gjorda antagandena på avgången bland mästarna. Denna kan nu beräknas genom att vi vet hur många av 1820 års verkstäder som ännu varit i drift 1830. Vi skall nu inte använda värdet från tabell VI:17 direkt, eftersom däri ingår bryggarna, som saknade hantverksarbetare, och murarna och timmermännen, medan änkeverkstäderna inte finns inräknade. Tar vi bort dessa yrken, men inräknar änkorna, har vi 143 verkstäder i Malmö 1820 av vilka 70 drevs vidare av samme idkare 1830. Avgången under 10 år var då 51 procent. Om denna förutses vara likformigt fördelad över alla de tio åren motsvarar den en årlig avgång bland idkarna på 6,9 procent.

Bertil Andersson har i sina undersökningar av Göteborgshantverket mellan 1806 och 1825 presenterat data som på liknande sätt kan användas för att bedöma avgången bland idkarna. Hans siffror är uppdelade på kortare perioder, och det visar sig att variationerna mellan dessa var förhållandevis stora. Avgången över hela perioden ligger dock mycket nära den av mig beräknade, den utgör nämligen 6,7 procent.[114]

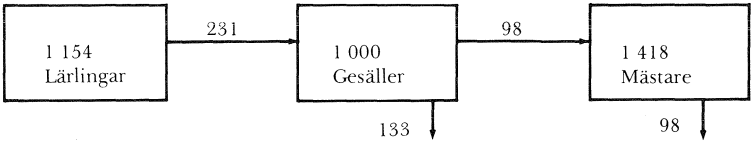
Vi har nu värdena på samtliga flöden utom på avgången bland gesällerna, men denna beräknas enkelt som skillnaden mellan antalet nya gesäller och antalet nyblivna mästare. Resultatet av beräkningarna framgår av diagram VI:1. Med de relativa gruppstorlekar som fanns i Malmö 1820 skulle väsentligt fler gesäller varje år tvingas lämna sitt yrke än som kunde bli mästare. Om vi istället för den relativa gruppstorleken från Malmö 1820 sätter in de för hela det svenska stadshantverket, förändras bilden inte avsevärt, även om avgången bland gesällerna då inte behöver vara lika stor.[115]

Diagram VI:1. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper 1820.

a/ relativ gruppstorlek som i Malmö 1820. Bryggare, murare och timmermän ej inräknade.

b/ relativ gruppstorlek som det svenska stadshantverket 1820 enligt Kommerskollegium.

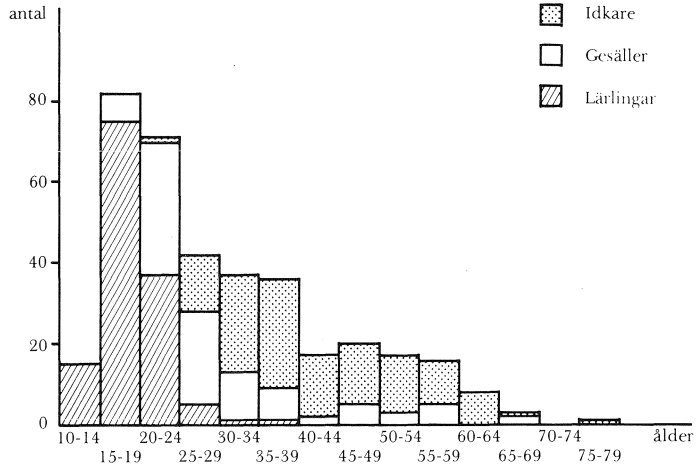
Källa: tabell 2 i tabellbilagan och tabell IV:1.
Anm: antalet gesäller har standardiserats till 1 000 för att underlätta jämförelser. Flödenas storlek har beräknats i enlighet med texten.

Detta stämmer alltså väl med de resultat vi tidigare vunnit genom att följa individer över tid i Malmö. Vi såg där att påfallande många lärlingar och gesäller lämnade sitt yrke. Orsaken till detta har främst varit att många fler lärlingar antogs än vad som var motiverat av behovet av att utbilda nya yrkesskickliga arbetare för hantverket. Av diagram VI:1 kan vi bedöma ungefär hur många lärlingarna borde ha varit i förhållande till gesällerna för att hantverkets karriärstege verkligen skulle fungera. Det visar sig att det borde gå en lärling på två gesäller. Som vi vet var det normala för svenskt stadshantverk att lärlingarna var fler än gesällerna. Uppenbarligen har andra motiv gjort att mästarna anställt så många lärlingar.

Ett skäl var naturligtvis att lärlingarna var billigare. Oftast fick de ingen annan lön än kost och logi. Skomakargesällen Malmborg blev 1843 uppsagd av sin mästare ett drygt år efter det han utskrivits som gesäll. Detta "usla" sätt använde mästaren enligt Malmborg mot alla sina gesäller eftersom de hade en helt annan betalning än lärpojkarna. Gesällerna vägrade dessutom att befatta sig med annat än hantverksarbete, något som också kunde bidra till att lärpojkar ställde sig mer attraktiva för mästarna.[116] Lärlingarna har helt enkelt utgjort en billig ungdomsarbetskraft som mästarna har haft möjlighet att tillgodogöra sig.

Beräkningarna är givetvis behäftade med osäkerhet. Det grundläggande mönstret är dock helt klart. Avgången bland gesällerna förefaller kanske större än vad vi hade haft anledning att vänta oss av undersökningen av

Diagram VI:2. Ålderstruktur för Malmöhantverkarna 1820. Ej bryggare, murare, timmermän eller änkor.

Källa: se appendix B.

gesällernas karriärchanser. Enligt de beräknade värdena för Malmö borde 35 procent av gesällerna 1820 har blivit mästare tio år senare.[117] Av dem som stannat i Malmö hade fler i realiteten blivit mästare. Detta kan delvis förklaras med att möjligheterna för gesällerna i Malmö att bli mästare i just Malmö var större än de var i andra städer. Det är dessutom viktigt att beakta att avgången bland gesällerna säkert inte varit likformigt fördelad över hela gesälltiden. Sannolikt är det de nyblivna gesällerna som haft svårast att hålla sig kvar i yrket. Den tidigare gjorda uppdelningen av gesällerna 1820 efter ålder tycktes bekräfta detta (s 167). I så fall framstår möjligheterna att bli mästare som väsentligt gynnsammare för dem som kunnat etablera sig som gesäller. Det är säkert inget orimligt antagande att ungefär hälften av gesällerna vid en given tidpunkt varit framtida mästare. För gesällerna framstår därför karriärmöjligheterna som gynnsamma. Drömmen om en egen verkstad har alls inte varit en orealistisk dröm.

Vilka möjligheterna har varit att bli lanthantverkare är svårare att avgöra. Även lanthantverkarna hade lärlingar som måste ha varit med om att konkurrera om tillgängligt näringsutrymme. Vi har också sett att det inte var vanligt att hantverkarna vid sin utflyttning hade landsorten som destination. Deras flyttning har en klart urban prägel. Lanthantverkare fanns dessutom huvudsakligen i ett begränsat antal yrken, och i andra yrken stod inte denna möjlighet till buds. En sak är dock helt klar: inom stadshantverkets ram kunde långt ifrån alla som lärt ett hantverk få utrymme.

Tabell VI:20. Sammanställning av social rekrytering för lärlingar, gesäller och idkare i Malmö 1820. Talen i procent.

Faderns sociala skikt	Mer kapitalkrävande yrken			Mindre kapitalkrävande yrken			Summa		
	L	G	I	L	G	I	L	G	I
Hantverkare	34	36	59	17	37	47	25	36	53
Underskikt	47	38	16	69	44	29	59	41	21
N	53	47	58	58	27	49	111	74	107

Källa: tabellerna VI:5, VI:8, VI:14.
Anm: procenttalen summerar ej till 100 eftersom bara två sociala grupper redovisas.
L = lärlingar G = gesäller I = idkare.

En sammanställning av ålderstrukturen för hantverkarna i Malmö 1820 understryker också att möjligheterna att göra karriär varit begränsade, främst för lärlingarna. Den åldersstruktur vi finner i diagram VI:2 stämmer inte med den vi hade väntat oss om möjligheterna till karriär skulle vara goda. Minskningen mellan åldersklasserna skulle då ha varit mer successiv. Vi ser tydligt dominansen av ungdomsarbete inom hantverket. Den stora minskningen av åldersgruppernas storlek sker efter 25 års ålder. Detta stämmer väl med att de gesäller som lämnat sitt yrke i främsta rummet varit de som ganska nyligen lärt ut.

Nu härrör de åldersuppgifter som redovisas i diagram VI:2 från en tvärsnittsundersökning. En sådan kan inte utan vidare användas för att dra slutsatser om karriärer. Vid ett givet tillfälle finns bland hantverkarna individer som varit födda vid olika tidpunkter och som gjort sin karriär under olika betingelser. Tvärsnittet är alltså en sammanfattning av många olika karriärer. Endast under förutsättning att förhållandena varit statiska kan dessa data direkt användas för slutsatser om karriärer. Helt lika har förhållandena givetvis aldrig varit, men likväl används ofta tvärsnittsdata för att dra slutsatser om förlopp över tid. Detta sker i allmänhet av det skälet att data för livsförlopp saknas. Ofta har man heller inte anledning att förmoda att så stora förändringar skett att detta skulle förefalla helt orimligt.

I mitt fall har jag alltså tillgång till både tvärsnittsdata och livsförloppsdata. Båda har sina brister, men genomgående finner vi att dessa data stödjer varandra. Detta bör bero på att större förändringar inte ägt rum inom Malmöhantverket under några decennier vid 1800-talets början.

Vi har tidigare sett att karriärmöjligheterna varierat med hantverkarnas sociala ursprung, ett resultat som också framgått både ur tvärsnittet och livsförloppsdata. Det kan nu vara lämpligt att försöka sammanställa dessa uppgifter. I tabell VI:20 har jag sammanställt tidigare redovisade uppgifter om den sociala rekryteringen för lärlingar, gesäller och manliga idkare. Endast två grupper har inräknats, nämligen söner till hantverkare och söner till urbana eller agrara underskikt.

Sammanställningen visar dramatiskt hur olika karriärmöjligheterna gestaltat sig inom hantverket. Medan lärlingarna företrädesvis rekryterats bland underskikten, har dessa efterhand minskat sin andel av gesällerna och idkarna. Den tidigare konstaterade utslagningen av hantverkare har i hög grad drabbat just dessa skikt. För hantverkarsönerna är mönstret det motsatta. Deras andel ökar efterhand, vilket visar att deras möjligheter att bli självständiga idkare måste ha varit goda.

Vi ser också väsentliga skillnader mellan de två yrkeskategorierna. Hantverkarsönerna har genomgående varit bättre representerade i de mer kapitalkrävande yrkena. Detta svarar väl mot de i kapitel 2 gjorda antagandena om att vi just här har anledning att förmoda att familjeförbindelser varit av störst betydelse. Det förefaller också ha varit mer attraktivt för en hantverkare att sätta sin son i lära i dessa ekonomiskt bättre ställda yrken.

I de mindre kapitalkrävande yrkena dominerar underskikten än kraftigare bland lärlingarna. Utnyttjandet av "lärlingsarbete" har varit mest utbrett i dessa yrken. Här har många fattiga pojkar arbetat under några år som lärlingar med små möjligheter att senare få arbete inom det yrke de lärt. Trots det kan man misstänka att hantverkslära har kunnat framstå som relativt attraktivt för fattiga ungdomar i städerna. De var tvungna att skaffa sig en egen försörjning och arbetsmarknaden för ungdomar har säkert inte varit så stor i Malmö.

Suells tobaksfabrik drevs i huvudsak med yngre pojkar, för övrigt rekryterade ur delvis samma skikt som lärlingarna. Många av Suells pojkar slutade sitt arbete där vid ungefär den ålder som hantverkslära ofta påbörjades. Flera av 1820 års lärlingar hade också tidigare erfarenhet av arbete därifrån. Trots svårigheter att identifiera individer i Suells listor över arbetare, har jag kunnat påvisa att tolv av dem med säkerhet tidigare arbetat där. Dessa pojkar gick från tillfälligt arbete i manufakturen till tillfälligt arbete inom hantverket.[118]

Alternativet till hantverkslära var ofta att bli dräng. Jämfört med det kunde hantverkslära, förutom försörjning under några år, förmedla en yrkeskunskap som kunde vara bra att ha även om man inte direkt kunde arbeta i det yrke man lärt. Som vi sett hade både soldater och lägre statliga tjänstemän vid denna tid en begränsad rätt att utöva hantverk som självförsörjning. Detta kan bidra till att förklara att vi finner en del lärlingar och

gesäller som låter värva sig. Vi finner också en del lärlingar och gesäller som blir tjänstemän vid tullen eller posten.

Hantverket utgjorde i alla händelser i viktig del av ungdomarnas arbetsmarknad i Malmö. I staden fanns 1820 245 ynglingar i åldern 15 till 19 år. Av dessa återfinner vi en tredjedel inom hantverket.[119] Någon industri som sysselsatte ungdomar i denna ålder fanns knappast i Malmö vid denna tid.

Karriärmönstren kan kort sammanfattas så här. Den ideala karriärstegen inom hantverket fungerade inte i Malmö vid 1800-talets början. Detta berodde på ett omfattande utnyttjande av lärlingar som en billig ungdomsarbetskraft. Lärlingarna hade därför svårt att etablera sig som gesäller i sitt yrke. Däremot förefaller möjligheterna att uppnå självständighet som mästare ha varit goda för de gesäller som kunnat stanna kvar i sitt yrke. "Livslånga" gesäller förekom men var ovanliga. Ställningen som gesäll var därför i allmänhet ett tillfälligt stadium i livsloppet. Utslagningen ur hantverket drabbade främst de fattigare pojkarna ur de urbana underskikten. Söner till hantverkare hade däremot väsentligt lättare att själva bli mästare.

Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller

Förhållandena inom de två stora byggnadshantverken gestaltade sig annorlunda än inom de övriga yrkena. Vi har redan sett att antalet arbetare per mästare var väsentligt högre i dessa yrken. I detta avsnitt skall vi finna att detta hängde samman med radikalt annorlunda förhållanden även i övrigt. Lärlingarna och gesällerna inom byggnadshantverken kommer att behandlas tillsammans. Denna del av undersökningen rör 114 individer, 97 gesäller - 35 murare och 62 timmermän - och 17 lärlingar - 3 murare och 14 timmermän.

Löner och anställningsförhållanden

För 1700-talets Stockholm konstaterar Söderlund att det var vanligt att gesäller inom byggnadshantverket avlönades med dagslön. Anställningen skedde normalt på ett år, så att gesällerna bara kunde byta mästare vid en fastställd tidpunkt varje år. Därigenom skilde sig dessa yrken avsevärt från de lösare förhållanden som rådde inom de flesta andra hantverksyrken.[120]

I Malmö är det klart att byggnadshantverkarna normalt fått daglön. Åren omkring 1820 kan vissa uppgifter om denna erhållas. Vid byggnadsarbeten sommaren 1820 betalade staden 36 sk. rgs. för ett murardagsverke och 34 sk. rgs. för ett timmermansdagsverke. Samma lön uppges för ett murardagsverke åren 1817-18. Enligt en uppgift från Malmö borgmästare skulle

Malmös murar- och timmergesäller 1822 uppbära mellan 28 och 32 sk. rgs för ett dagsverke.[121]

I ersättningen för ett dagsverke ingick inte bara gesällens lön utan också mästarens ersättning, den s k "mästarpenningen". Denna uppgick vid denna tid till 4 sk. rgs.[122] Gesällens lön 1820 skulle alltså utgöra 32 sk. rgs., och 1822 mellan 24 och 28 sk. rgs.

Gesällernas löner var högre än andra arbetares. Sommaren 1820 betalade staden 18 eller 20 sk. rgs till hantlangare vid byggnadsarbete. En arbetskarl vid Suells tobaksfabrik hade vid denna tid en årslön på 108 Rdr. rgs.[123] Med 1820 års daglön skulle en murargesäll ha tjänat 208 Rdr. rgs om året. Denna årslön har bara beräknats för jämförelsens skull. En byggnadsarbetare har inte kunnat räkna med arbete inom sitt yrke hela året.

En enstaka uppgift jag påträffat anger murgesällernas daglön 1844 till antingen 1.4 Rdr, 44 sk. eller 36 sk. rgs., där det senare beloppet varit ovanligt. Detta skulle innebära en viss ökning jämfört med 1820.[124]

Byggesällernas löneutveckling kan bedömas utifrån uppgifter som magistraten årligen gav på kostnader vid byggnadsarbeten. Här angavs också dagsverkslöner. Dessa uppgifter uppges vara satta i Rdr. b:co och stämmer då dåligt med de ovan redovisade uppgifterna. Däremot stämmer de väl om man antar att de i realiteten avser Rdr. rgs. Enligt dessa taxor skulle daglönen ha ökat från 32 sk. 1820 till 40 sk. 1845.[125]

Den nominella lönen har obestridligen gått upp jämfört med seklets tidigare decennier, men detta är inte samma sak som att den reella lönen också gått upp. En vanlig och enkel metod att bedöma reallönen är att jämföra den nominella lönen med rågpriset eller priset på bröd. Skälet till detta är den höga andel av en arbetares utgifter som bestod av mat och brödets dominans i kosten. Jämför man rågbrödpriset i Malmö åren omkring 1820 och 1845, visar det sig att priset bara ökat obetydligt, för det "skrädda" rågbrödet med 7 procent. Räknat i rågbröd har alltså byggesällernas löner ökat mellan 1820 och 1845.[126]

Vid ett tillfälle möter vi uppgiften att bygghantverkarnas arbetsdag började klockan fem på morgonen, ett klockslag vi tidigare mött i andra yrken.[127] Inom murarämbetet hade man 1755 överenskommit att arbetsdagen skulle sträcka sig från klockan fem på morgonen till sju på kvällen och under dagen skulle man ha två timmars rast.[128]

Murar- och timmergesällerna i Malmö förefaller ha haft väsentligt lösare anställningsförhållanden än sina kollegor i Stockholm. Timmergesällernas artiklar från 1750 stadgade att fjorton dagars uppsägningstid skulle gälla.[129] Ännu 1805 är denna bestämmelse i kraft inom timmermansämbetet.[130] Att förhållandet varit detsamma inom muraryrket kan inte med säkerhet sägas, men det förefaller sannolikt.

Tabell VI:21. Social rekrytering för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820.

Faderns sociala grupp	Födelseort				Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	O-känt	
Hantverkare	1	0	3	-	4
Annan borgare	5	0	0	-	5
Bonde	0	0	6	-	6
Husman	1	0	11	-	12
Lägre betjänte	0	0	2	-	2
Bygghantverksarb.	3	0	1	-	4
Arbetare	1	0	2	-	3
Soldat	0	1	2	-	3
Oangivet	0	0	14	-	14
Oäkta	0	0	2	-	2
Ej funnen i födelsebok	6	2	30	21	59
Summa	17	3	73	21	114

Källa: se appendix B.
Anm: För 14 personer anger husförhörslängderna endast landskap som födelseort. I 11 fall är det Halland, i 2 fall Småland och 1 fall Närke. Dessa kan ej identifieras i födelseböcker och kan ej heller föras till stad eller landsbygd. De har här sammanräknats med de 7 för vilka födelseuppgift helt saknas. För indelningen i sociala grupper, se appendix E.

Social och geografisk rekrytering

När vi går att granska byggarbetarnas sociala och geografiska ursprung, måste vi först notera att byggarbetarna gått att återfinna i födelseböckerna i väsentligt lägre utsträckning än vad vi funnit för övriga hantverkare. Knappt hälften eller 55 har gått att identifiera i födelseböcker. I 14 av dessa fall saknar fadern titel i födelseboken. Det rör sig här om landsbygd där titlarna uppenbarligen ofta fördes ofullständigt. I de flesta fall rör det sig säkert om bönder eller husmän, de vanligaste titlarna på landsbygden. Trots dessa brister finner vi en del uppenbara skillnader mot de mönster vi tidigare iakttagit.

Vi ser i tabell VI:21 att byggarbetarna i helt dominerande utsträckning

varit födda på landsbygd. Därifrån kommer närmare 80 procent av dem med känd födelseort. Detta kontrasterar skarpt mot bilden för de andra hantverkarna där en inte särskilt mycket lägre andel av lärlingar och gesäller var födda i städer (72 procent). Vi har tidigare kunnat iakttaga att även bland dem som var födda på landsbygden i de övriga yrkena, härrörde de ofta från grupper som stått marginellt till den direkta jordbruksproduktionen, inte minst från en hel del lanthantverkare. Bland byggarbetarna tycks däremot de mer utpräglat "pagana" - med Börje Hanssens term - grupperna spela en stor roll som rekryteringskälla; bönder och husmän återfinns påtagligt ofta bland fäderna. Däremot spelar hantverkare en obetydlig roll. Inte heller byggarbetarna själva återfinns särskilt ofta som föräldrar till en ny generation byggnadshantverkare. De få byggarbetare som var födda i stad kom främst från Malmö, endast tre av dem var födda i en annan stad.

En mer detaljerad granskning av det geografiska ursprunget visar att den lokala rekryteringen dominerade. Åttio av byggarbetarna var födda i Malmöhus län, varav 17 alltså i Malmö. Tjugonio var födda i Malmös två närmaste härader, Bara och Oxie. Några kom också från Kristianstads eller Hallands län. Däremot var det rena undantag att någon mer långväga befann sig i Malmö; endast fyra var födda utanför Skåne och Halland.

Ålder och civilstånd

När vi nu övergår till att granska ålderstruktur och civilstånd, så befinner vi oss i en annan social värld än vad vi gjort tidigare. Allt tycks vara annorlunda än vad vi funnit för lärlingar och gesäller i de andra yrkena.

Om vi börjar med åldersstrukturen finner vi att bygghantverkens arbetare är väsentligt äldre. Gesällerna är genomsnittligt något äldre än stadens mästare, och lärlingarna är ungefär lika gamla som gesällerna i de andra yrkena. Men kanske ännu mer anmärkningsvärt är att så många, eller hela 88 procent, av murar- och timmergesällerna var gifta 1820. Denna andel är till och med något högre än för de manliga hantverksidkarna i staden, där "endast" 83 procent var gifta. Detta kan också ge oss ett perspektiv på de övriga hantverksgesällernas giftermålsfrekvens. Vi fann tidigare att även av de gesäller som var 30 år eller äldre var 65 procent ogifta. En ogift byggesäll i den åldern står praktiskt taget inte att finna.

Vi finner att även en hel del lärlingar varit gifta. De flesta var visserligen ogifta, men detta sammanhänger med att flera av dem varit i tjugoårsåldern varför inte så många kan förväntas vara gifta. Att vara lärling tycks inte ha verkat särskilt återhållande på familjebildning.

Lärlingarna har uppenbarligen inte på samma sätt som i de andra yrkena varit en ungdomsarbetskraft. Detta intryck bekräftas av en genomgång av

Tabell VI:22. Ålder och civilstånd för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820.

Ålder	Lärlingar			Gesäller			Summa		
	OG	G,Ä	S:a	OG	G,Ä	S:a	OG	G,Ä	S:a
15-19	1	0	1	0	0	0	1	0	1
20-24	3	1	4	2	0	2	5	1	6
25-29	3	1	4	5	3	8	8	4	12
30-34	2	1	3	1	7	8	3	8	11
35-39	0	3	3	1	18	19	1	21	22
40-44	0	1	1	1	14	15	1	15	16
45-49	0	0	0	0	15	15	0	15	15
50-54	1	0	1	0	11	11	1	11	12
55-59	0	0	0	0	7	7	0	7	7
60-64	0	0	0	1	8	9	1	8	9
65-79	0	0	0	0	3	3	0	3	3
Summa	10	7	17	11	86	97	21	93	114
Genomsnittlig ålder			30,8			44,6			42,6
Medianålder			28,5			44,3			41,6
Standardavvikelse:			8,8			11,3			12,0

Källa: se appendix B.
Anm: endast en änkling, en gesäll, finns bland byggarbetarna.

murarnas bevarade in- och utskrivningsbok för åren 1811-25. Den genomsnittliga inskrivningsåldern var så hög som 25,9 år, och medianåldern 24,5. Det var alls inte ovanligt att tonåringar skrevs in i lära, men spridningen var stor. Den äldste inskrivne lärlingen var 55 år gammal. Den vanligaste lärotiden som angavs vid inskrivningen var 4 år – 51 av 80 fall. Den faktiska tiden mellan in- och utskrivning var, liksom för de andra hantverksyrkena, något lägre, 3,2 år.[131] Skälet till detta är åtminstone delvis att lärotiden stundtals räknats från en tidigare tidpunkt än inskrivningsdatum, något som ibland antecknats vid inskrivningen.

I de andra hantverksyrkena har vi sett att en hel del lärlingar inte fullbordade läran. Detta var än vanligare inom muraryrket. Av 80 inskrivna mellan 1811 och 1825 kom bara 31 att bli utskrivna.[132] En annan iakttagelse

är att inskrivningen av lärlingar varit mycket starkt konjunkturberoende. Mellan 1811 och 1815, då goda tider rådde i Malmö, skrevs 53 lärlingar in i lära. Under de därpå följande fem krisåren skrevs endast nio lärlingar in, under 1820 inte en enda. Åren 1821 till 1825 skrevs 20 in, men av dessa skrevs 15 in 1825. Detta år skrev man in fler lärlingar än man gjort på de nio föregående åren.

En sådan konjunkturbundenhet kan ganska naturligt iakttagas även för inskrivningen i övriga yrken. Även där har 1810-talets andra hälft inneburit färre inskrivningar, men skillnaderna är alls inte så dramatiska.[133] Vid uppåtgående byggkonjunkturer har mästarnas enda sätt att snabbt öka antalet arbetare varit att ta in många lärlingar. Många av dessa har endast arbetat i yrket några få år, men en del har blivit gesäller. Därigenom har den permanenta arbetsstyrkan ökat, vilket i sin tur bör ha minskat behovet av att anskaffa nya lärlingar. En sådan förklaring till variationerna i antalet lärlingar förefaller väsentligt mer realistisk än att utgå från hantverkets utbildningsbehov. En konsekvens av dessa variationer har också varit att Malmö just 1820 har haft ovanligt få bygglärlingar. De proportioner mellan lärlingar och gesäller som framgår av tabell VI:22 är alltså inte helt typiska.[134]

Den höga äktenskapsfrekvens som vi observerat hänger givetvis också samman med att systemet med arbetare inneboende hos mästaren var ovanligt inom byggyrkena. Så många arbetare som mästarna hade bundna till sig kunde de svårligen ha boende hos sig. Det tycks dock ha förekommit att mästarna haft några arbetare boende hos sig, fem lärlingar och en gesäll kan i alla händelser inte visas ha bott någon annanstans. Samtliga de gifta bodde i eget hushåll. Detta gjorde också de flesta ogifta, även om några bodde hos sina föräldrar.[135]

Mer än hälften av gesällerna ägde också de fastigheter de bodde i. Detta gjorde 53 av stadens 97 byggesäller. Även två lärlingar ägde hus. Undantagslöst rörde det sig om fastigheter med obetydliga taxeringsvärden. Endast en ägde en fastighet som var taxerad till över 500 Rdr. b:co. Det genomsnittliga värdet var 182 Rdr. Deras yrkeskunskaper har här säkert kunnat komma till hjälp. Själva och med några kollegors hjälp har de billigare än andra kunnat uppföra ett hus.[136] Även om fastigheterna varit små, tyder detta på en förhållandevis god ekonomisk ställning; byggarbetarna har knappast hört till de allra fattigaste av Malmös invånare.[137]

För bygghantverkarnas äktenskap har jag uppgifter på datum för första vigsel i den utsträckning denna ägt rum i Malmö. Det visar sig att 74 av dem gift sig i staden. Den genomsnittliga vigselåldern har legat högt, hela 31,5 år. Medianåldern var 30,8 år och drygt två tredjedelar av vigslarna ägde rum i åldersbandet 25 till 34 år. Bygghantverkarnas påfallande höga äktenskapsfrekvens svarar alltså inte mot en låg äktenskapsålder.

Bygghantverkarnas äktenskapsmönster kan vara värda en kommentar. De måste ses i sammanhang med tidens mönster för familjebildning. Som nämndes i kapitel 2 präglades detta av ett nära samband mellan uppnående av ekonomisk självständighet och äktenskap, ett förhållande som ledde till höga äktenskapsåldrar och ett ansenligt antal personer som aldrig blev gifta. I städerna var denna självständighet svår att nå. Inte särskilt många kunde bli borgare och driva en egen näring. Dock fanns det andra möjligheter till familjebildning. I Malmös underskikt var det särskilt två större kategorier som visar sig ha självständig familjebildning, nämligen arbetskarlar och byggesäller. Att bli byggarbetare måste mot denna bakgrund ha synts som en möjlighet att få bilda eget hushåll utan att vara ekonomiskt självständig. Män i underskiktet som har velat bryta sig ur inordningen i andras hushåll och bilda egen familj bör ha sett murar- och timmermansyrkena som attraktiva verksamheter. Detta kan förklara både att så många äldre lärlingar återfinnes här och att så många varit gifta. Den höga äktenskapsåldern ger i detta perspektiv snarast belägg för de svårigheter för familjebildning i underskikten som tidens familjebildningsmönster innebar.

Byggarbetarnas familjebildning måste också ses mot bakgrund av den restriktiva inflyttningspolitik som stadens magistrat förde under 1800-talets tidigare decennier. Man var oroad över att en oreglerad inflyttning skulle skapa problem i staden, inte minst genom att en okontrollerad familjebildning skulle leda till ett betydande fattigvårdsproblem. Magistraten kunde stödja sig på en kunglig förordning från 1808 som förbjöd inflyttning för personer över 50 år eller sådana som inte var fullt arbetsförmögna. Inte heller fick familjer flytta in om de till försörjning bara kunde räkna med mannens inkomst från årstjänst som dräng eller från tillfälligt arbete. Att ta tjänst hos någon murar- eller timmermästare har sannolikt varit en möjlighet att få bosätta sig i staden med familj.[138]

Vad blev det av bygghantverksarbetarna?

Även bygghantverkens arbetare har följts upp fram till 1830. Resultatet framgår av tabell VI:23. Med det stora antalet arbetare per idkare är det självklart att få har kunnat bli självständiga idkare. Det är inte heller många som har lämnat sitt yrke. Den som en gång blivit gesäll har tydligen också fortsatt att vara det, med få undantag. Strax under hälften av 1820 års gesäller är fortfarande gesäller i Malmö tio år senare. I detta avseende uppvisar byggesällerna större likheter med stadens hantverksmästare än med övriga yrkens gesäller. Några av gesällerna är inte längre yrkesaktiva. Sex stycken betecknas som f d gesäller i 1831 års mantalslängd, men någon annan titel har de inte.

Tabell VI:23. Situationen 1830 för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1820.

Ställning 1830	Ställning 1820		Summa
	Lärling	Gesäll	
I samma yrke:			
Gesäll	6	48	54
Idkare	0	5	5
I annat yrke	1	6	7
Död i Malmö 1820-1830	3	29	32
Utflyttad ur Malmö	7	9	16
Summa	17	97	114

Källa: se appendix B.

Den geografiska rörligheten är också förhållandevis obetydlig. Endast 16 byggarbetare har lämnat staden under decenniet, och förutom dessa är det bara en som inte slutar sitt liv i Malmö. Bygghantverkarna avviker därigenom markant från de övriga yrkenas arbetare. De har som gifta varit etablerade på en viss plats och inte gärna flyttat. Vandrande gesäller har varit ovanliga i dessa yrken, även om enstaka fall går att belägga.[139] Att det först och främst är de yngre som varit beredda att flytta framgår av att nästan hälften av flyttarna var lärlingar.[140]

Liksom för mästarna ser vi att förhållandevis många avlidit under decenniet efter 1820. En tredjedel av dem som inte flyttat har avlidit i Malmö mellan de två tidpunkterna. Vi ser alltså ännu ett exempel på den rörlighet som tidens dödlighet skapade även inom en grupp arbetare som huvudsakligen var i medelåldern. Byggarbetarnas låga flyttningsbenägenhet gör att det på samma sätt som för hantverksidkarna går att skapa en dödlighetstabell. Denna redovisas i tabell VI:24. Underlaget är visserligen litet, och vi kan se att dödskvoten inte stiger kontinuerligt på det sätt den bör. Men tabellen ger ändå en ungefärlig bild av dödlighetsförhållandena. Vi ser t ex att av de som uppnått 35 års ålder kunde inte ens hälften räkna med att bli 60 år och den återstående medellivslängden var 21,7 år. Inte många av gesällerna kunde under dessa omständigheter räkna med att bli riktigt gamla. Ingen av dem blev heller över 85 år.

Det kan också vara lämpligt att jämföra med idkarnas dödlighet. Genomgående ligger byggarbetarnas förväntade återstående livslängd lägre

Tabell VI:24. Dödlighetstabell för lärlingar och gesäller inom murar-och timmermansyrkena i Malmö 1820.

Ålder	Vidare-levande	Döda	Dödskvot	Återstående medellivslängd	N
35	1 000	140	0,140	21,7	4
40	860	61	0,071	19,8	3
45	799	146	0,183	16,1	10
50	653	80	0,122	14,2	7
55	573	127	0,222	10,8	13
60	446	170	0,381	8,2	20
65	276	110	0,400	6,6	15
70	166	130	0,783	4,4	18
75	36	13	0,364	6,1	2
80	23	20	0,857	3,2	3
85	3	3	1,000	2,5	0

Källa: se appendix B.
Anm: För förklaringar se tabell VI:19. Ytterligare två personer dog i Malmö, men redan före 35 års ålder. Det har därför förefallit meningslöst att inräkna dem.

än hantverksidkarnas, men skillnaden är inte signifikant. Snarast bör man nog framhäva att skillnaden i dödlighet inte har varit betydande.[141]

Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller kan sägas skilja sig från de övriga yrkenas arbetare på nästan varje punkt. De förra har agrar bakgrund, de senare urban. Bygglärlingarna är väsentligt äldre när de börjar läran och har, i den utsträckning de lär ut, goda möjligheter att stanna kvar i det yrke de lärt. Byggesällerna är medelålders och nästan samtliga gifta. De övriga gesällerna är unga och nästan alla ogifta. Byggnhantverken har mycket sällan inneboende arbetare, ett system som helt dominerar i de andra yrkena. Byggarbetarna flyttar sällan, i de andra yrkena gör gesällvandringarna arbetskraften mycket rörlig. Byggesällerna kan inte heller räkna med att bli självständiga idkare, något som de andra gesällerna hade goda möjligheter till.

Murarnas och timmermännens arbetare passar alltså inte på något sätt in i den idealmodell för förkapitalistiskt hantverk som jag skisserat. Tvärtom är det uppenbart att vi här har att göra med rent lönarbete, där gesällerna, på grundval av sin lön, bildar familj och inrättar sig för en tillvaro, där de kan räkna med att förbli lönarbetare under resten av sitt liv. I denna mening är byggarbetarna proletärer.

Malmöhantverkare år 1753

En utförlig bild av Malmös hantverkare år 1820 har nu givits. Denna skall nu först jämföras med förhållandena 1753. Avsikten är att nå ner till en tid då man kan anta att kapitalistiska relationer hade haft ett obetydligt genomslag i Malmö. Därefter skall en jämförelse göras med 1845, för att se hur utvecklingen varit under skråtidens sista kvartssekel.

Lärlingar och gesäller

Någon möjlighet att för 1753 göra motsvarande genomgång av individerna som vi gjorde för 1820 finns inte, eftersom husförhörslängder saknas och mantalslängdernas uppgifter är ofullständigare. Ett grundligare arbete med de bevarade skråarkiven skulle kunna ge ytterligare information, men har inte varit möjligt inom ramen för denna studie, vars huvudintresse ligger på 1800-talet. Därför skall här endast några korta ord sägas om lärlingar och gesäller.

När det gäller lärlingarna kan vi för det första notera att det mesta tyder på att de varit yngre än de var 1820. Av övervägandena i appendix B framgår att en betydande andel av lärlingarna varit under 15 år. I hantverksberättelsen till Kommerskollegium upptas nämligen väsentligt fler lärlingar än vad som påträffas i mantalslängden, en skillnad som till stor del förklaras av att lärlingar under 15 års ålder inte skulle tas upp i mantalslängden. Detta kan också vara orsaken till de skillnader vi fann mellan lärlingarnas ålder vid lärans begynnelse i Malmö 1820, och de uppgifter som fanns i litteraturen. De senare uppifterna avsåg just 1700-talet.

På samma sätt som 1820 var lärlingarna också väsentligt fler än gesällerna. Om vi räknar bort murarna och timmermännen var relationen mellan lärlingar och gesäller identisk vid båda tidpunkterna. Både 1753 och 1820 gick det 1,3 lärlingar på en gesäll. Detta utnyttjande av lärlingar var utmärkande för samtliga yrkesgrupper utom livsmedelshantverken, där antalet lärlingar och gesäller vägde jämt (tabell V:3).

När det gäller rekryteringen av lärlingarna kan inte heller mycket sägas. Det kan dock nämnas att för tre ämbeten finns så kallade "geburtsbrev" bevarade, nämligen hos bagarna, snickarna och gördelmakarna. De var intyg om lärlingens börd som skulle uppvisas vid lärans begynnelse. De kan i och för sig användas för att analysera rekryteringen, men här skall en annan sak noteras. Geburtsbrevens viktigaste funktion var att garantera att lärlingarna var födda i "äkta säng". Förekomsten av sådana brev visar att ambitionen att upprätthålla denna aspekt på hantverkets Ära levt vid 1700-talets mitt. Det sista av bagarnas geburtsbrev är från 1782 och snickarnas talrika geburtsbrev upphör 1783. I gördelmakarnas arkiv finns ett

brev så sent som från 1802. Därefter känner jag inte till några bevarade geburtsbrev i Malmö, och vi har redan sett att det 1820 förekom oäkta födda lärlingar. Sannolikt har man mot 1700-talets slut upphört att begära dessa intyg vid lärans begynnelse.[142]

Övergår vi till gesällerna är vår kunskap också begränsad. På en punkt ger dock genomgången av mantalslängden ett betydelsefullt besked. 1753 fanns inga ensamboende gesäller utanför murar- och timmermansyrkena. Vi kan i och för sig inte helt utesluta att enstaka hos mästare boende gesäller varit gifta, men det finns ingenting som tyder på detta. Inte en enda gift gesäll har kunnat påträffas utanför bygghantverken vid denna tid!

Går vi till murarna och timmermännen är läget annorlunda. Vid genomgången av mantalslängden påträffas 13 gesäller och 34 lärlingar i dessa yrken. Summan stämmer väl med den Kommerskollegiums statistik ger – 51 – men fördelningen på lärlingar och gesäller avviker. I statistiken återfinner vi 21 gesäller.[143] Håller vi oss till mantalslängden, visar det sig att mer än hälften av de 47 byggesällerna och -lärlingarna varit gifta. Nio av gesällerna och femton av lärlingarna bildar eget hushåll och är skrivna tillsammans med hustru. De övriga mantalsskrivs hos sina mästare, och inget antyder att de inte också bor där. Det betydande antalet gifta lärlingar visar att dessa varit väsenligt äldre än vad hantverkslärlingar normalt varit. Det kan vara av intresse att notera att denna struktur med ensamboende och gifta arbetare funnits i dessa yrken redan innan varje mästare anställde verkligt stora lag av arbetare.

En viktig skillnad kan också noteras. Även om den exakta fördelningen av arbetarna mellan gesäller och lärlingar är oklar, så framgår det att lärlingarna varit fler än gesällerna. Det indikerar att beroendet av en permanent arbetsstyrka varit mindre vid 1700-talets mitt än 1820. Lärling kunde en arbetare bara vara under några år. Om inte arbetsstyrkan snabbt skulle svälla måste många nyblivna gesäller övergå till annan verksamhet. 1820 var en betydligt större andel av arbetsstyrkan livslånga gesäller.

Endast tre byggarbetare var fastighetsägare, och de hade endast små fastigheter.

I min idealmodell för förkapitalistiskt hantverk var gesällernas ogifta status en viktig indikator. Det visar sig nu att Malmöhantverket 1753 i detta avseende låg väsentligt närmare idealmodellen än vad det gjorde 1820. Det var endast bland murarna och timmermännen som gifta gesäller – och för den delen också lärlingar – kunde påträffas vid denna tidpunkt.

De manliga idkarna

Vi kan säga något mer om hantverksidkarna år 1753. Åldern är ungefärligen känd för 139 av de 172 manliga idkarna. För den stora majoriteten har det också varit möjligt att fastställa burskapsdatum, och i något färre fall ålder vid burskap. Civilstånd har kunnat bedömas i mantalslängden.[144]

Den sociala rekryteringen är det svårt att uttala sig om på grundval av mitt material. Jag har sökt hantverkarna i de alfabetiska register som finns upprättade för Malmös födelseböcker. Likväl har bara 21 kunnat återfinnas som födda i Malmö. Av dessa har 15 samma yrke som fadern. Väsentligt fler har säkerligen varit från staden. Man bör dock notera att om det varit påtagligt vanligt att sönerna följt sina fäders yrken, borde betydligt fler gått att återfinna. I sådana fall skulle man inte ha större anledning att vänta sig att den blivande hantverkaren bytt namn utan identifikation i födelseböckerna borde då vara möjlig tack vare tillgängliga alfabetiska register. Att det endast kan fastställas att 15 mästare ärvt faderns yrke, tyder därför på att detta inte heller under 1700-talet varit så alldeles vanligt. Ytterligare två har ärvt faderns yrke, men inte varit födda i Malmö. Den ene var färgaren Daniel Ruhe, vilken vi redan mött som stadens högst taxerade hantverkare. Den andre var sämskmakaren Lars Kockum. Född i Helsingborg blev han så småningom något för en hantverkare så ovanligt som rådman, och hans efterkommande släkt kom senare att göra sig bemärkt i Malmös historia.[145] Av namnen att döma torde det tyska inflytandet ha varit betydande, men ett tyskt efternamn innebär givetvis inte att personen varit utlandsfödd. "Tyska" efternamn kan ibland föregås av svenska förnamn, som t ex Jöns och Petter Becker.

En metod för att undersöka hur vanligt det var att hantverksyrken gick i "arv" kan vara att se hur många efternamn som går igen både 1753 och 1820. Den ger naturligtvis ganska oprecisa resultat men har sitt intresse för bedömningen av dynastibildningens roll inom hantverket. Det visar sig att av hantverksidkarna 1753 har 21 efternamn som också återfinns bland hantverksidkarna 1820. Då har alla som bär -son-namn fått utgå ur jämförelsen och dessa var 41. 1820 finner vi 22 idkare med efternamn som förekommit 1753, då 25 idkare med namn som slutar på -son borträknats. Det rör sig vid båda tidpunkterna om ungefär en sjättedel av idkarna utan -son-namn. Detta visar på en betydande kontinuitet, men det är likväl en stor majoritet som inte tillhör hantverkardynastier.[146]

Om det inte går att säga mycket om den sociala rekryteringen 1753, så är däremot många andra jämförelser med 1820 möjliga. Inledningsvis kan vi då betrakta ålder och civilståndsfördelning som denna framgår av tabell VI:25. Det mest omedelbart slående i denna tabell är att ogifta hantverksidkare med ett undantag - en man i 20-årsåldern som fått burskap 1752 -

Tabell VI:25. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1753.

Ålder	Civilstånd			Summa
	OG	G	Ä	
25-29	1	14	0	15
30-34	0	21	0	21
35-39	0	20	0	20
40-44	0	18	1	19
45-49	0	17	1	18
50-54	0	12	1	13
55-59	0	18	1	19
60-64	0	5	1	6
65-69	0	0	1	1
70-74	0	5	0	5
75-89	0	2	0	2
Genomsnittsålder:	–	–	–	45,2
Medianålder:	–	–	–	43,5
Standardavvikelse:	–	–	–	12,5
Okänd ålder	0	33	0	33
Summa	1	165	6	172

Källa: se appendix B.

helt har saknats. Även änklingar har varit ovanliga. Hela 96 procent av mästarna har haft en hustru vid sin sida! 1820 var det visserligen fortfarande vanligast att idkarna var gifta, men då hade andelen sjunkit till 83 procent medan 12 procent var ogifta. Jag har inte undersökt när 1700-talets mästare gifte sig, men det är givet att äktenskapet har skett i mycket nära anslutning till burskapet, eftersom gesällerna – utom murare och timmermän – var ogifta och nästan alla mästare gifta. Sambandet mellan uppnående av självständig status och familjebildning var väsentligt starkare vid mitten av 1700-talet än det var en bit in på 1800-talet.

Av tabell VI:25 framgår också åldersstrukturen för de manliga idkarna. Hantverkarna har sällan varit under 30 eller över 59 år. I åldrarna däremellan är de ganska jämnt fördelade. En jämförelse med 1820 visar inga mer påtagliga förändringar, möjligen kan man säga att de högre åldrarna är något bättre representerade 1753, men här rör det sig om så få individer att det är svårt att dra några slutsatser. Däremot ser vi att hantverkarna 1753 är

Tabell VI:26. Manliga idkare i Malmö 1753. Tidpunkt och ålder för burskap, uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken.

Tidpunkt för burskap				Ålder vid burskap			
År	1	2	3	Ålder	1	2	3
1704-1713	1	1	2	20-24	11	8	19
1714-1718	1	4	5	25-29	21	25	46
1719-1723	1	5	6	30-34	21	20	41
1724-1728	6	11	17	35-39	10	6	16
1729-1733	4	7	11	40-44	2	3	5
1734-1738	14	9	23	45-49	1	0	1
1739-1743	9	10	19				
1744-1748	18	15	33				
1749-1753	25	16	41				
Summa	79	78	157	Summa	66	62	128
Genomsnitt	-	-	1740,3		30,6	30,1	30,4
Median	-	-	1742,8		30,3	29,5	29,9
Standard-avvikelse	-	-	10,7		5,4	5,2	5,3

Källa: se appendix B.
Anm: burskapsdatum är okänt för 15 av de manliga idkarna. Av de med känt burskapsdatum är åldern okänd för 29.
1 = mer kapitalkrävande yrken
2 = mindre kapitalkrävande yrken
3 = samtliga yrken

något år äldre än 1820. Detta kan till en del förklaras av att bortfallet är systematiskt. Orsaken till att vi i några fall inte känner åldern för idkare, är i allmänhet att de inte återfunnits i begravningsböcker i Malmö. Ofta torde det röra sig om flyttare, och dessa förväntar vi oss vara något yngre än de bofasta. Detta kan säkert ändå inte förklara hela skillnaden.

Jämför vi däremot med Söderlunds resultat för frihetstidens Stockholm, finner vi att förhållanden där varit i stort sett de samma som i Malmö. År 1770 var mästarnas genomsnittsålder i Stockholm 45,5 år och endast få var under 30 år. Både 1740 och 1770 var 94 procent av mästarna gifta. I Simrishamn 1780 var 90 procent av mästarna gifta.[147] Dessa siffror talar för att den mycket höga andelen gifta hantverksidkare i Malmö inte är en tillfällighet.

Åldersstrukturen har givetvis ett samband med när i livscykeln hantver-

karen vann burskap. Detta framgår av tabell VI:26. Den genomsnittliga burskapsåldern ligger precis över 30 år, en ålder som gäller i både de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena. Detta är en ålder som ligger något mer än ett år lägre än den kom att göra 1820 (tabell VI:16). Skillnaden i genomsnittet beror dock främst på att något fler vunnit burskap senare i livscykeln vid det senare tillfället. Ser vi däremot till medianåldern är den nästan identisk. Detta betyder att vi 1753 ser en starkare koncentration till den typiska åldern, spridningen är alltså lägre. Hantverkarens livslopp tycks alltså även i detta avseende ha utvecklat sig mer "regelmässigt" än det kom att göra vid 1800-talets början.

Ser vi till hur länge idkarna 1753 hade innehaft sina burskap, kan vi se en skillnad mot 1820. I genomsnitt hade de vunnit burskap 14 år tidigare; 1820 hade man i genomsnitt bara haft sina burskap i drygt 11 år.[148] Denna skillnad är intressant. Har det varit så att stabilare ekonomiska förhållanden har rått under 1700-talet, vilket medfört att den mästare som väl lyckats etablera sig också har haft större möjligheter att fortsätta sin verksamhet? Marknadsekonomins expansion, som diskuterades i kapitel 3, kan tänkas ha medfört att det tidiga 1800-talets hantverkare var utsatta för en hårdare konkurrens, vilket i sin tur skapade otryggare förhållanden. En mer stabil ekonomi vid 1700-talets mitt kan ha motsvarats av en stabilare verkstadsstruktur.

Nu kan denna tolkning inte utan vidare accepteras. De noterade skillnaderna kan också bero på mer tillfälliga konjunkturer. 1810-talet var ekonomiskt oroligt. Krigsåren vid 1800-talets början, med bl a hög dödlighet 1809 i Malmö,[149] kan ha medfört ett starkt nyetableringsbehov, och de dåliga åren vid decenniets slut, särskilt efter Malmö diskonts kollaps 1817, kan ha lett till att många äldre verkstäder rensats ut.

Därför vore det av värde att få fram siffror på hur länge verkstäderna kunde drivas efter 1753. En motsvarande uppföljning av individer som gjordes för 1820 har inte varit möjlig vid 1700-talets mitt. Däremot är det ganska enkelt att undersöka vilka av 1753 års idkare som återfinns i hantverksstatistiken några år senare. En jämförelse har skett med 1769 års hantverksberättelse. Eftersom bryggarna saknas i hantverksstatistiken har detta yrke borträknats. Av Malmös 156 hantverksidkare år 1753 – änkorna inräknade – visar det sig då att vi kan återfinna 65 i den senare statistiken. Omräknar vi denna till en årlig procentuell avgång bland verkstäderna, finner vi att talet blir 5,3 procent. Detta kan jämföras med den årliga avgång på 6,9 procent som beräknades mellan 1820 och 1830.

Skillnaden kan förefalla liten, men ger ett ganska starkt utslag över några år. Vi kan till exempel beräkna hur lång tid det tar att halvera antalet aktiva hantverksverkstäder med de två talen för avgång. Med den lägre avgången skulle detta ta 12,7 år, med den högre skulle det ta 9,7 år. Dessa tal är helt

Tabell VI:27. Dödlighetstabell för manliga hantverksidkare i Malmö 1753.

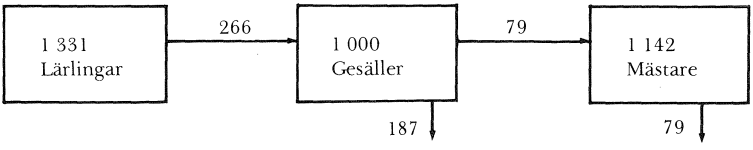
Ålder	Vidare-levande	Döda	Dödskvot	Återstående medellivslängd	N
35	1 000	101	0,101	24,8	4
40	899	83	0,092	22,3	5
45	816	84	0,103	19,4	7
50	732	153	0,209	16,3	16
55	579	83	0,144	14,9	11
60	496	140	0,282	12,0	22
65	356	78	0,218	10,7	13
70	278	112	0,404	8,1	20
75	166	87	0,523	6,8	17
80	79	45	0,563	6,6	9
85	35	9	0,267	6,7	2
90	25	21	0,833	3,3	5
95	4	4	1,000	2,5	1

Källa: se appendix B.
Anm: för förklaringar, se tabell VI:19. Till skillnad från den tabellen har denna beräknats utan hänsyn till de 36 flyttarna, för vilka ålder bara är kända för tre. Ytterligare fyra är döda i Malmö mellan 30 och 35 års ålder, men är ej medräknade eftersom tabellen lämpligen börjar vid samma ålder som tabell VI:19.

enkelt beräkningar av medianen för överlevnadstid. De kan jämföras med medianen för den faktiska tid verkstäderna haft bakom sig vid de två tidpunkterna. Denna var 11,1 år 1753 och 9,3 år 1820. Intrycket att 1700-talets verkstäder hade bättre överlevnadschanser tycks alltså bekräftas av denna undersökning. Dock måste man notera att ganska små förändringar i antalet överlevande verkstäder skulle förändra bilden, varför detta får förbli en hypotes.[150]

Det går att säga något om idkarnas dödlighet även för 1700-talet, även om beräkningen inte kan göras helt identisk med den som presenterats för 1820. Orsaken är främst att det inte går att ta hänsyn till flyttarna eftersom deras ålder i nästan samtliga fall är okänd och deras utflyttningstid likaså är obekant (om de helt enkelt inte dött i Malmö utan att kunna återfinnas). Men för dem, som vi vet dör i Malmö, kan en dödlighetstabell upprättas. Denna redovisas i tabell VI:27. Huvudintrycket är likartat det vi fick av dödlighetsförhållandena under 1800-talet (tabell VI:19). Mortaliteten har varit så hög att inte heller de medelålders männen har kunnat räkna med att nå någon högre ålder. Hälften av 35-åringarna skulle dö före 60 års ålder. I de flesta åldersintervallen är dödligheten lägre under 1700-talet,

Diagram VI:3. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper i Malmö 1753. Bryggare, murare och timmermän ej medräknade.

Källa: tabell 1 i tabellbilagan.
Anm: Årliga flöden med samma värden som i diagram VI:1.

vilket också visar sig i att den återstående medellivslängden är något högre för 1700-talet. Detta kan kanske förefalla något överraskande, men dels såg vi i kapitel 3 att den sjunkande dödligheten i Sverige inte i högre grad berörde medelålders och äldre personer, dels är dödskvoterna beräknade på så få individer att skillnaden inte är signifikant.[151]

Hantverkarnas karriärmöjligheter

Tyvärr ger 1700-talets material endast begränsade möjligheter att uttala sig om lärlingarnas och gesällernas möjligheter att bli mästare. Utan en omfattande genomgång av bevarade skråarkivalier kan vi bara säga något med utgångspunkt i gruppernas relativa storlek. Om vi antar att avgångstalen varit desamma som 1820 kan vi se om den relativa gruppstorleken givit utrymme för ett fungerande karriärsystem. Ett sådant antagande är knappast helt realistiskt, men kan ge en uppfattning om vilka skillnader i avgångstal jämfört med 1820 som skulle krävas om karriärstegen skulle fungera. Resultaten framgår av diagram VI:3.

Vi kan av detta diagram se att bilden är mycket likartad den vi iakttog 1820. Tillflödet av nya lärlingar bör ha varit alldeles för stort för att en karriärstege verkligen skall ha kunnat fungera. Dessutom har våra beräkningar av 1700-talets hantverk snarast talat för att avgången bland mästarna varit lägre än den var vid det senare tillfället. Detta skulle medfört att än färre gesäller årligen kunde bli mästare. Visserligen kan lärotiden ha varit längre och avgången under läroåren ha varit större vid 1700-talets mitt, men dessa tal måste vara drastiskt annorlunda för att systemet verkligen skall gå ihop.

Slutsatsen förefaller vara att det mönster vi iakttog 1820, med ett omfattande utnyttjande av ungdomsarbetskraft, som medfört att många av de ungdomar som lärt i yrket saknat möjligheter att arbeta inom det, inte varit något nytt fenomen vid 1800-talets början. Inte heller vid 1700-talets mitt var denna del av en idealmodell för hantverket uppfylld.

Tabell VI:28. Lärlingar i Malmö 1845. Ålder vid mantalsskrivningen. Ej murare och timmermän.

Ålder	Antal	Ålder	Antal	Ålder	Antal
11	1	16	36	21	18
12	1	17	30	22	18
13	6	18	40	23	8
14	7	19	47	24	5
15	18	20	28	26	1

Genomsnitt: 18,8 Median: 18,8 Standardavvikelse: 2,6 N: 264

Källa: se appendix B.

Proportionerna mellan antalet lärlingar och gesäller var inte heller anmärkningsvärt ofördelaktiga 1753. Tvärtom är 1,3 lärlingar per gesäll helt enkelt den normala proportionen under 1700-talets senare hälft.[152]

Hantverkare i Malmö år 1845

Vi skall nu övergå till Malmöhantverkarna alldeles vid skråtidens slutskede. Materialet ger här i stort sett samma möjligheter som det gjort år 1820, men undersökningen skiljer sig från den tidigare genom att inget försök har gjorts att följa upp hantverkarna framåt i tiden efter 1845.

Lärlingarna

Liksom tidigare är lärlingarna fler än gesällerna inom hantverket. Deras övertalighet har likväl minskat. Vid de två tidigare tvärsnitten gick det 1,3 lärlingar på varje gesäll, nu går det 1,2. Skillnaden är inte stor, men visar att ökat missbruk av lärlingsarbete inte är ett inslag i utvecklingen under sen skråtid för Malmöhantverket som helhet.[153]

Om detta också gäller på nationell nivå är inte alldeles lätt att avgöra. De många omläggningarna av statistiken försvårar jämförelser. Tabellverkets hantverksstatistik för 1700-talet uppvisar ganska kraftiga och omotiverade svängningar mellan dessa grupper. Kommerskollegiums rikssiffror ger en proportion på 1,16 lärlingar per gesäll för 1750 liksom för 1820. Kollegiets statistik för tiden 1830 till 1846 visar en uppgång från 1,34 1830 till ett maximum 1838 med 1,45. Därefter sjunker proportionen till ett minimum på 1,25 1842 och slutar 1846 på 1,31. Detta talar för att en viss ökning av

Tabell VI:29. Social rekrytering för lärlingar i Malmö 1845. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	Okänt	
Ståndsperson	1	0	8	–	–	9
Handlande	2	0	0	–	–	2
Hantverkare	10	19	19	–	–	48
Annan borgare	4	1	0	–	–	5
Bonde	0	0	20	–	–	20
Husman	1	0	8	–	–	9
Lägre betjänte	9	5	8	–	–	22
Hantverksgesäll	5	0	1	–	–	6
Bygghantverksarb.	11	2	0	–	–	13
Arbetare	21	6	4	–	–	31
Soldater	11	3	17	–	–	31
Ej angivet	0	5	8	–	–	13
Oäkta	12	10	11	–	–	33
Ej funnen i födelsebok	0	10	7	3	2	22
Summa	87	61	111	3	2	264

Källa: se appendix B.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.

(miss-)bruket av lärlingsarbete skett under skråtidens sista sekel, men att ökningen inte fortsatt under dess sista år. Systemet har definitivt inte varit nytt.[154]

Ser vi till de yrkesgrupper där lärlingarna varit vanligast (jfr tabell V:30), finner vi att de liksom 1820 oftast förekommer inom de mindre kapitalkrävande yrkena. Disproportionen har dock minskat. Den stora ökningen av antalet anställda i dessa yrken har i högre grad kommit antalet gesäller än antalet lärlingar till godo. Detta syns kanske mest markant hos skomakarna, ett yrke som 1820 hade ovanligt många lärlingar i förhållande till antalet gesäller; 1845 är gesällerna bara obetydligt färre.

Uppgifter om lärotidens längd och lärans begynnelse har jag inte för denna tidsperiod. Lärlingarnas ålder framgår av tabell VI:28. I genomsnitt var den 18,8 år, nästan exakt vad den varit 1820. De flesta lärlingarna är i de

Tabell VI:30. Social rekrytering för Malmös lärlingar 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Faderns sociala grupp	Mer kapitalkrävande yrken	Mindre kapitalkrävande yrken	Summa
Överklass	8	3	11
Bönder	5	15	20
Lanthantverkare	6	13	19
Stadshantverkare	16	13	29
Övriga borgare	3	2	5
Agrara underskikt	10	39	49
Urbana underskikt	26	70	96
Övriga	2	11	13
Summa	76	166	242

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som har identifierats i födelseböcker.

övre tonåren. Om ingen kraftig förändring av lärotiden skett, vilket inget talar för, har också lärlingarna på 1840-talet vanligen börjat läran vid 15 eller 16 års ålder.

Den sociala och geografiska rekryteringen kan också direkt jämföras. Av tabell VI:29 ser vi att andelen Malmöfödda lärlingar sjunkit, medan en större andel nu är födda på landsbygd, 42 procent att jämföra med 22 procent 1820. En väsentlig bakgrund till detta måste vara Malmös kraftiga befolkningstillväxt. Det var många personer som drogs in till Malmö från den kringliggande landsbygden under dessa år. Det är sannolikt att en hel del av Malmölärlingarnas föräldrar flyttat in till staden innan sönerna börjat läran.

Lärlingar med ursprung i städer dominerar emellertid fortfarande, och inte mindre än en tredjedel var födda i Malmö, och ytterligare en betydande grupp kom från andra städer, i första hand från grannstäderna. Rekryteringen från Malmös närområde är kraftigt dominerande, och 84 procent är födda i Malmöhus län. Av de landsbygdsfödda leder en tredjedel sitt ursprung från grannhäraderna Oxie och Bara.

Den övervägande "urbana" prägeln på rekryteringen understryks ytterligare om vi ser på det sociala ursprunget för de landsbygdsfödda. Liksom 1820 ser vi en tendens till att lärlingarna rekryterats ur skikt som stått något

vid sidan av den direkta jordbruksproduktionen. Vi finner flera hantverkare och soldater bland fäderna, medan bondsöner och husmanssöner är förhållandevis få. Fäderna tycks i stor utsträckning tillhöra "urbana" grupper på landsbygden.

När det gäller den sociala rekryteringen (tydligast i tabell VI:30) finner vi en fortsatt dominans för proletariserade skikt. Dessa utgör 60 procent av fäderna. Den därnäst viktigaste gruppen är hantverkarsönerna med 20 procent. Från "högre" sociala skikt kommer mycket få. Även bondsöner är förhållandevis ovanliga.

I förhållande till 1820 är detta mönster likartat. Den mest påtagliga förändringen är att hantverkarsöner från Malmö blivit ännu ovanligare. De utgör endast 4 procent av lärlingarna att jämföra med 13 procent 1820. Malmömästarna har blivit än mer obenägna att sätta sina söner i lära hos någon annan mästare. Däremot är det fortfarande inte ovanligt att mästare från andra städer eller lanthantverkare har satt sina söner i lära i Malmö. Kanske har den stora stadens hantverk haft rykte om sig att bjuda på bättre lära än de mindre städernas?

Även skillnaderna i social rekrytering mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena kvarstår relativt oförändrade. Både hantverkarsöner och de enstaka representanterna för en överklass är väsentligt bättre företrädda bland de mer kapitalkrävande yrkena. De proletariserade skikten är i gengäld så mycket bättre företrädda i de andra yrkena; inte mindre än 66 procent av dessa kommer ur urbana och agrara underskikt.[155]

Redan 1820 fann vi några oäkta födda lärlingar inom hantverket. Deras andel har nu ökat ytterligare, från 6,3 procent 1820 till 13,6 procent 1845.[156] Detta visar att de gamla skråtraditionerna på detta område helt nedbrutits. Under 1820-talets andra hälft, då de flesta av Malmös lärlingar var födda, var andelen oäkta födda barn i Malmöhus län 6,0 procent. I Malmö var andelen utomäktenskapliga barn visserligen högre och nådde vid samma tid 12,9 procent, men även detta tal var lägre än bland lärlingarna 1845, och då var ändå många av dessa födda på landsbygd.[157] Oäkta födda pojkar var nu överrepresenterade bland hantverkets lärlingar.

När det gäller civilstånd och boende är situationen helt oförändrad i förhållande till 1820. Samtliga lärlingar är ogifta och inneboende hos sina mästare.

Hantverket fortsätter att spela en viktig roll för ungdomsarbetet i Malmö. Av stadens ynglingar mellan 15 och 19 års ålder arbetar 36 procent som lärlingar. Ytterligare 3 procent är gesäller. Inom hantverket arbetar därigenom en något högre andel av stadens ynglingar i dessa åldrar än 1820.[158]

Av detta material att döma är likheterna mellan 1820 och 1845 påtagliga för lärlingarna. Malmö dominerar inte lika kraftigt som deras födelseort, och

Tabell VI:31. Social rekrytering för gesäller i Malmö 1845. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	Okänt	
Ståndsperson	3	5	7	–	–	15
Handlande	1	1	0	–	–	2
Hantverkare	28	13	16	–	–	57
Annan borgare	3	1	0	–	–	4
Bonde	0	0	6	–	–	6
Husman	1	0	13	–	–	14
Lägre betjänte	2	2	5	–	–	9
Hantverksgesäll	2	2	1	–	–	5
Bygghantverksarb.	4	0	0	–	–	4
Arbetare	9	9	6	–	–	24
Soldater	0	4	11	–	–	15
Ej angivet	0	1	9	–	–	10
Oäkta	6	6	4	–	–	16
Ej funnen i födelsebok	1	5	17	20	4	47
Summa	60	49	95	20	4	228

Källa: se appendix B.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.

hantverkarsöner från Malmö har blivit än ovanligare. Andelen oäkta födda har ytterligare ökat. Annars är det mesta som förut.

Gesällerna

Övergår vi då till gesällerna kan vi lämpligen börja med att betrakta den sociala och geografiska rekryteringen, som denna framgår ur tabellerna VI:31 och VI:32. Liksom för lärlingarna finner vi att inslaget av landsbygdsfödda är större än det varit 1820. De stadsfödda är likväl de flesta – 53 procent av de med känd födelseort i Sverige – och på samma sätt som för lärlingarna kommer gesällerna oftast från "urbana" grupper på landsbygden.

Geografiskt är gesällernas ursprung vidare spritt än lärlingarnas. Detta beror givetvis nu som tidigare på gesällvandringarna. Trots detta är de klart

Tabell VI:32. Social rekrytering för Malmös gesäller 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Faderns sociala grupp	Mer kapitalkrävande yrken	Mindre kapitalkrävande yrken	Summa
Överklass	9	8	17
Bönder	3	3	6
Lanthantverkare	5	11	16
Stadshantverkare	22	19	41
Övriga borgare	0	4	4
Agrara underskikt	9	31	40
Urbana underskikt	18	29	47
Övriga	2	8	10
Summa	68	113	181

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som har identifierats i födelseböcker.

flesta födda i Malmöhus län, inte mindre än 67 procent, en uppgång jämfört med 1820.

Intressant att notera är att så många som 20 gesäller varit födda utomlands. Vi vet att det förekom att svenska gesäller vandrade utanför hemlandet, och för tidigare skeden i svensk hantverkshistoria vet vi att tyska gesäller spelade stor roll, åtminstone i Stockholm. Här ser vi att det ännu vid 1800-talets mitt hände att utländska gesäller sökte sig till Sverige. De flesta av dessa var danskar, men vi finner även norrmän, tyskar och rentav en ungrare. 1820 var de utlandsfödda färre. Detta kan vara en tillfällighet, men det förefaller inte orimligt att tro att de långvariga krigen i seklets början försvårat det internationella vandrandet, vilket däremot på allvar kommit i gång igen under den långa fredsperioden efter 1815.

Det sociala ursprunget är mycket snarlikt det vi fann 1820. De sociala underskikten dominerar med nära hälften av dem med känt ursprung. Därefter följer hantverkarsöner med en knapp tredjedel. Hantverkarsönerna är alltså färre och den sociala rekryteringen har en något "lägre" profil än 1820.[159] Jämför vi med lärlingarna ser vi att utslagningen av lärlingarna med lägst socialt ursprung fortfarande är verksam om än inte lika markerad som 1820.

Mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena ser vi vissa skillnader, med större andel hantverkarsöner bland de förra yrkena och större

Tabell VI:33. Självständig hushållsbildning och civilstånd för gesäller i Malmö 1845. Ej murare och timmermän.

Hushåll	Civilstånd		Summa
	OG	G	
Hos mästare	165	9	174
Eget	11	37	48
Annat	5	1	6
Summa	181	47	228

Källa: se appendix B.
Anm: två gesäller är änklingar. De har räknats till de gifta och bor hos mästare. Fem gesäller bor hos föräldrar och en hos sin syster.

andel från - särskilt agrara - underskikt bland de senare. Dessa skillnader är inte särdeles stora och alls inte lika tydliga som motsvarande skillnader bland lärlingarna.[160]

Hantverkarsönerna från Malmö utgör en lika stor andel av gesällerna 1845 som 1820. De är 28 stycken. Nitton av dem har samma yrke som sina fäder och 17 av dessa arbetar också i sin faders verkstad. Dessa har säkerligen lärt hos sina fäder utan att ha varit inskrivna. Om mästarna ville att deras söner skulle följa dem i spåren, fick de lära hemma hos fadern och fortsätta arbeta i dennes verkstad som gesäll.

Liksom för lärlingarna finner vi en påtaglig ökning av andelen oäkta födda gesäller, från 3 procent av dem med känt ursprung till 9 procent. Detta bekräftar alltså att restriktioner mot oäkta födda vid denna tid försvunnit.

Övergår vi till att betrakta hushållsbildning och civilstånd (tabell VI:33), ser vi att de ogifta gesällerna som bor i mästares hushåll fortfarande är i klar majoritet; 72 procent av alla gesäller stämmer helt in på idealmodellen. De någon gång gifta gesällerna är 21 procent, och samma andel bildar eget hushåll. Bland de senare finns dock även en del ogifta gesäller.

Jämför vi med 1820 ser vi att det blivit vanligare med gifta gesäller, men skillnaden är inte särskilt stor. 1820 var 15 procent någon gång gifta. Skillnaden mellan tidpunkterna är inte statistiskt signifikant.[161] Det traditionella systemet dominerar fortfarande klart.

Tabell VI:34 visar ålder och civilstånd uppdelat på de två yrkeskategorierna. Gesällerna är nu i allmänhet ännu yngre än 1820 års gesäller hade varit. Medianåldern har sjunkit med nära två år till 25,7. Mer än tre

Tabell VI:34. Ålder och civilstånd för gesäller i Malmö 1845 uppdelat efter mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Ålder	Mer kapitalkrävande yrken			Mindre kapitalkrävande yrken			Summa		
	OG	G	S:a	OG	G	S:a	OG	G	S:a
15-19	6	0	6	9	0	9	15	0	15
20-24	34	0	34	51	4	55	85	4	89
25-29	23	3	26	31	12	43	54	15	69
30-34	10	0	10	8	13	21	18	13	31
35-39	2	1	3	2	1	3	4	2	6
40-44	3	4	7	1	1	2	4	5	9
45-49	0	5	5	1	1	2	1	6	7
50-54	0	1	1	0	0	0	0	1	1
55-59	0	0	0	0	1	1	0	1	1
Summa	78	14	92	103	33	136	181	47	228
Genomsnittlig ålder:			28,3			26,3			26,9
Medianålder:			26,3			25,3			25,7
Standardavvikelse:			7,9			5,8			6,8

Källa: se appendix B.
Anm: två gesäller som är änklingar har räknats till de gifta.

fjärdedelar är under 30 år. Medelålders och äldre gesäller har blivit än ovanligare. Detta visar att ställningen som gesäll är en tillfällig ställning i livsförloppet i ännu högre grad än 1820. Skillnaderna förklaras nästan uteslutande av förändringar inom de mer kapitalkrävande yrkena; i de mindre kapitalkrävande yrkena har åldern sjunkit endast obetydligt. 1820 fann vi flest äldre gesäller i de mer kapitalkrävande yrkena, men deras antal har nu minskat i denna grupp, och åldersskillnaden till de övriga gesällerna har blivit obetydlig. För 1820 framförde jag som en tänkbar förklaring till att gesällerna i de mer kapitalkrävande yrkena var äldre, att de hade en stabilare ekonomisk ställning. Eftersom dessa yrken fått en relativt försvagad ekonomisk ställning, skulle detta stämma väl med att gesällerna blivit

påtagligt yngre. De stabila förhållanden som gynnat livslångt gesällskap fanns inte längre.

De flesta gifta gesällerna fanns nu i de mindre kapitalkrävande yrkena. 1820 hade förhållandet varit det motsatta;[162] i de mindre kapitalkrävande yrkena har andelen gifta ökat från 12 till 24 procent,[163] i de mer kapitalkrävande yrkena har den till och med minskat något.

Nu är det uppenbart att andelen gifta gesäller påverkas av den sjunkande åldern. Med bibehållen äktenskapsfrekvens i varje åldersgrupp skulle en sänkt ålder innebära att andelen gifta gesäller i hela gruppen skulle sjunkit. Den verkliga ökningen av äktenskapsfrekvensen bland Malmögesällerna är alltså kraftigare än den vi observerat. Detta kan illustreras genom att beräkna hur många gesäller som skulle varit gifta i Malmö 1845 om äktenskapsfrekvensen varit densamma i varje femårsgrupp som den var 1820. I så fall skulle endast 22 gesäller vara gifta, jämfört med de 47 som faktiskt var gifta. Korrigerar man för ålder skulle alltså äktenskapsfrekvensen faktiskt ha fördubblats.

Ser vi bara till gesällerna över 29 år finner vi att äktenskapsfrekvensen ökat från 35 procent till 51 procent. Den senare siffran visar att gesällstatus ännu har haft en återhållande effekt på äktenskapsbildning. Den kan till exempel jämföras med att 75 procent av männen i Sverige mellan 30 och 34 års ålder var gifta år 1840,[164] eller med med de betydligt högre siffrorna för mästarna och byggesällerna. Uppenbart är ändå att hinderna för en gesäll att gifta sig minskat.

Eftersom de gifta gesällerna nu är något fler kan det vara meningsfullt att säga något om i vilka yrken de påträffas. Vi återfinner dem i samtliga yrkesgrupper, fördelade på inte mindre än 16 yrken. Det kan finnas anledning att speciellt betrakta de stora, i Malmö expansiva yrkena skomakare, skräddare, snickare och hovslagare. Vi har i kapitel 4 sett att just dessa yrken ökade starkt i städerna under åren efter 1820 – med undantag för skomakarna. Det är också yrken som på många andra håll utvecklats i riktning mot kapitalistiska relationer under denna tid. Genom att tillverka enklare varor för en vidare konsumtion har de kunnat förändra produktionens organisation. Det är därför intressant att notera att dessa yrken i Malmö visar en högre andel av gifta gesäller och lägre andel av inneboende än hantverkets övriga yrken. Av gesällerna i dessa fyra yrken är 27 procent gifta att jämföra med 16 procent i samtliga övriga yrken, och bara 65 procent bor hos mästare mot 85 procent i de andra yrkena.[165] Det tycks alltså vara klart att dessa yrkens kraftiga tillväxt skett samtidigt som förändringar ägt rum i de sociala relationerna. Verkstäderna har blivit större och fler gesäller har en ställning som lönarbetare. För skräddaryrket har vi också sett att materialet ger vissa antydningar om att en förändring av produktionen faktiskt ägt rum.

Tabell VI:35. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1845. Ej murare och timmermän.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	Okänt	
Ståndsperson	0	1	5	–	–	6
Handlande	1	3	0	–	–	4
Hantverkare	28	14	9	–	–	51
Annan borgare	15	1	0	–	–	16
Bonde	0	0	9	–	–	9
Husman	2	1	4	–	–	7
Lägre betjänte	3	2	6	–	–	11
Hantverksgesäll	1	0	0	–	–	1
Bygghantverksarb.	5	1	0	–	–	6
Arbetare	6	3	3	–	–	12
Soldater	4	1	6	–	–	11
Ej angivet	0	1	5	–	–	6
Oäkta	2	2	4	–	–	8
Ej funnen i födelsebok	9	12	10	16	6	53
Summa	76	42	61	16	6	201

Källa: se appendix B.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.

Ur perspektivet av ett förkapitalistiskt hantverks förändring blir bilden av gesällerna 1845 något kluven. Ännu påtagligare än tidigare har de blivit en ungdomlig arbetskraft. De är huvudsakligen ogifta och inneboende hos mästare. Permanent lönarbete tycks snarast ha blivit ovanligare och ställningen som gesäll förblir tillfällig i livscykeln. Samtidigt visar det sig att äktenskapsfrekvensen nästan fördubblats om åldern hålles konstant. Restriktionerna mot gifta gesäller måste följaktligen ha försvagats. Detta skall inte minst ses som ett uttryck för att den förkapitalistiska "inbäddningen" av de ekonomiska relationerna i familjeförhållanden försvagats. Nya relationer håller på att utvecklas inom hantverket.

Tabell VI:36. Social rekrytering för manliga idkare i Malmö 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken. Ej murare och timmermän.

Faderns sociala grupp	Mer kapitalkrävande yrken	Mindre kapitalkrävande yrken	Summa
Överklass	7	3	10
Bönder	6	3	9
Lanthantverkare	5	4	9
Stadshantverkare	22	20	42
Övriga borgare	7	9	16
Agrara underskikt	12	11	23
Urbana underskikt	9	24	33
Övriga	3	3	6
Summa	71	77	148

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som har identifierats i födelseböcker.

De manliga idkarna

Ser vi därefter på de manliga idkarnas förhållanden, kan det åter vara lämpligt att först granska den sociala och geografiska rekryteringen. Denna framgår av tabellerna VI:35 och VI:36. När det gäller det geografiska ursprunget är mönstret likartat det vi fann 1820. De Malmöföddas andel har visserligen sjunkit något, men de utgör ännu den dominerande gruppen. De landsbygdsfödda har inte ökat på samma sätt som för lärlingar och gesäller, vilket delvis kan bero på att den ökande rekryteringen därifrån ännu inte slagit igenom bland de betydligt äldre hantverksidkarna. Den urbana prägeln på mästarna förblir stark, liksom för arbetarna ytterligare markerad av att många av de landsbygdsfödda kommer från "urbana" grupper. Vi kan också se att kontakterna med utlandet upprätthålls även på denna nivå. Sexton av idkarna är födda utomlands, företrädesvis i Danmark men även i Tyskland. Liksom tidigare är den lokala rekryteringen dominerande; 73 procent är födda i Malmöhus län.

Ser vi istället till det sociala ursprunget finner vi att hantverkarsönerna minskat sin andel. Från att ha varit hälften av dem med känt ursprung är de nu bara 29 procent. Tillbakagången gäller främst hantverkarsöner från Malmö som nu endast utgör 19 procent av dem med känt ursprung eller 14

procent av samtliga. Motsvarande tal 1820 var 40 respektive 29 procent. I gengäld har städernas och landsbygdens proletariserade skikt i allt högre grad försett Malmö med hantverksidkare. Även på denna nivå finner vi att andelen födda utom äktenskapet ökat.

Vi kan också se att det även vid denna tidpunkt finns vissa skillnader i den sociala rekryteringen mellan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena. Hantverkarsönerna är överrepresenterade i de förra yrkena, underskikten i de senare, men dessa skillnader är inte signifikanta.[166] Tendensen till en "lägre" social rekrytering än 1820 slår igenom i båda kategorierna.

Hantverkarsönernas lägre andel tyder på att familjen minskat i betydelse för överföring av resurser och yrkeskunskaper till nästa generation. Endast 24 av hantverksidkarna har samma yrke som deras fader hade när de föddes. Av dessa kommer 17 från Malmö. Sådana "arv" var som man kunde vänta vanligare i de mer kapitalkrävande yrkena, där 12 av dessa kan påträffas.

Det kan också ha ett visst intresse att se hur många av 1845 års manliga idkare som var söner till idkare som ingick i undersökningen av 1820. Detta visar sig vara 12 stycken, och illustrerar återigen att det inte var särskilt vanligt att mästarnas söner fortsatte inom hantverket i samma stad.[167]

Liksom 1820 visar det sig att hantverkarsönerna från Malmö haft en något bättre ekonomisk situation. Deras genomsnittliga relativa bevillning har varit 109 (samtliga idkares genomsnitt satt till 100). Andelen som haft fastighet har varit den samma som för totalhantverket (17 av 28), men de som haft fastighet har haft högre taxeringsvärde än genomsnittet, med ett relativt tal på 126. Skillnaderna är dock inte särskilt slående och inte alls så stora som 1820.

Självrekryteringen av hantverkare har minskat inom Malmöhantverket. I ännu mindre grad än 1820 har hantverkarnas egna söner dominerat bland idkarna. Orsakerna till detta är svåra att fastställa. Skråämbetenas möjligheter att gynna familjemedlemmar borde inte ha förändrats. Kanske har hantverkarna i ökande utsträckning funnit att hantverket inte bjudit goda förhållanden, utan i stället strävat efter att placera sina söner i andra positioner i samhället. I alla händelser har rekryteringen mellan 1820 och 1845 i Malmö blivit öppnare.[168]

De manliga idkarnas ålder och civilstånd framgår av tabell VI:37. Andelen idkare som är gifta är densamma som 1820, 83 procent. Detta visar att det fortfarande varit ett klart samband mellan att vara självständig näringsidkare och att vara gift. Vi kan t ex se detta genom att jämföra med gesällernas äktenskapsfrekvens i motsvarande åldersband. Av gesällerna mellan 30 och 34 år var 58 procent ogifta, av idkarna endast 12 procent. Sambandet är däremot inte alls så klart som det varit 1753. I samma åldersband fanns ingen ogift idkare det året, och eftersom ingen gesäll var

Tabell VI:37. Ålder och civilstånd för manliga idkare i Malmö 1845.

Ålder	Civilstånd			Summa
	OG	G	Ä	
20-24	3	1	0	4
25-29	14	25	0	39
30-34	5	37	1	43
35-39	2	26	0	28
40-44	2	23	2	27
45-49	0	16	3	19
50-54	0	11	1	12
55-59	0	19	0	19
60-64	0	9	1	10
Summa	26	167	8	201
Genomsnittsålder:				40,0
Medianålder:				38,7
Standardavvikelse:				11,0

Källa: se appendix B.
Anm: två av idkarna är frånskilda; de har här sammanräknats med änklingarna.

gift gällde ett helt entydigt samband vid den tiden; äktenskapet måste praktiskt taget utan undantag ha ägt rum när burskap uppnåddes. 1845 bör detta fortfarande ha varit vanligt, men undantagen måste ha varit många, vilket talar för att ekonomins "inbäddning" i detta avseende ytterligare försvagats.

Åldersstrukturen är snarlik den vi såg 1820. En viss sänkning av åldern har skett och vi finner avsevärt fler idkare i åldern under 35 år. Denna sjunkande ålder bör åtminstone delvis ha samband med att hantverket befann sig i tillväxt. Ingen hantverkare har varit över 64 år gammal. Situationen är likartad den vi fann 1820 då äldre hantverkare var ovanliga. Intrycket att det varit ovanligt att hantverkare kunnat fortsätta att aktivt utöva sitt hantverk utöver 60-årsåldern stärks alltså.

Även för 1845 har jag samlat uppgifter om idkarnas burskapsdatum. Tidpunkt och ålder för burskap sammanställs i tabell VI:38. Burskapsåldern är i genomnsnitt 29,6 år, två år lägre än vad den varit 1820. Medianåldern är 27,8 år, ett tal som också ligger två år under värdet från 1820. Två tredjedelar av idkarna har varit under 30 år när de blev självständiga. De

Tabell VI:38. Manliga idkare i Malmö 1845. Tidpunkt och ålder för burskap. Uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken.

Tidpunkt för burskap				Ålder vid burskap			
År	1	2	3	Ålder	1	2	3
1800-1815	7	6	13	20-24	20	13	33
1816-1820	2	6	8	25-29	42	52	94
1821-1825	6	5	11	30-34	15	22	37
1826-1830	8	11	19	35-39	9	4	13
1831-1835	12	18	30	40-44	4	2	6
1836-1840	30	14	44	45-49	1	2	3
1841-1846	31	35	66	50-59	5	0	5
Summa	96	95	191	Summa	96	95	191
Genomsnitt	-	-	1835,2		30,3	28,9	29,6
Median	-	-	1837,7		27,8	27,8	27,8
Standard-avvikelse	-	-	9,6		7,5	4,5	6,2

Källa: se appendix B.
Anm: några av idkarna får inte ut burskap förrän under 1846 men har likväl startat sin rörelse. För tio idkare saknas uppgift om burskapsdatum.
1 = mer kapitalkrävande yrken.
2 = mindre kapitalkrävande yrken.
3 = summa.

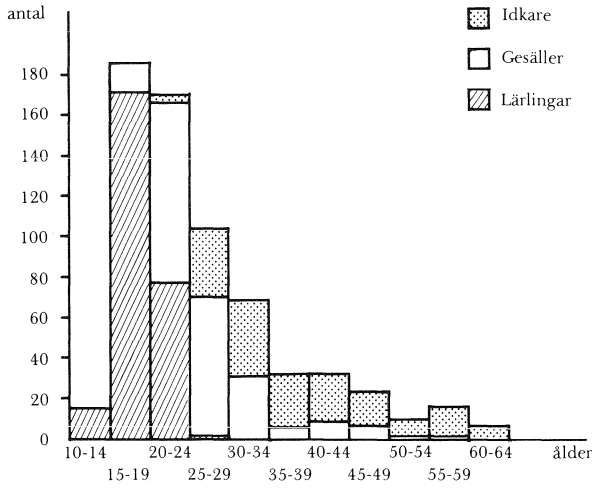
hantverkare som blivit sina egna har alltså kunnat bli detta i något yngre år.

I de mindre kapitalkrävande yrkena är den genomsnittliga burskapsåldern något lägre. Skillnaden är inte stor, men vid alla tre undersökta åren går den i samma riktning. Det förefaller i och för sig normalt att gesäller i yrken med större kapitalbehov kan ha behövt vänta längre på tillfälle att etablera sig.

Ser vi till tidpunkten för burskap, finner vi att idkarna i genomsnitt fått sitt burskap i början av 1835, eller 10,7 år före den tidpunkt tvärsnittet avser. Hälften av idkarna har bara haft sitt burskap i ungefär åtta år. Idkarna som haft sina burskap under mer betydande tider är få. Före 1820 har 21, eller 11 procent fått sitt burskap. Dessa har alltså ingått redan i 1820 års undersökning som idkare.[169]

Jämför vi dessa tal med motsvarande för 1753 och 1820 finner vi att den tid idkarna innehaft burskap sjunkit över tid. 1753 hade de haft burskap i

Diagram VI:4. Ålderstruktur för Malmöhantverkarna 1845. Ej bryggare, murare, timmermän eller änkor.

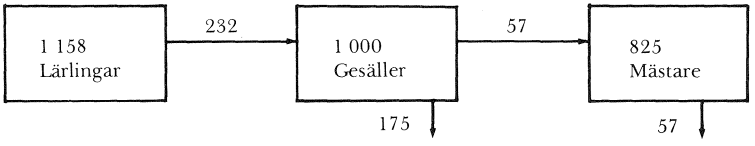
Källa: se appendix B.

genomsnitt 13,6 år och 1820 11,4. Även medianen har på motsvarande sätt sjunkit. Vid 1700-talets mitt fann vi också betydligt fler idkare med gamla burskap. Skillnaderna är inte överväldigande och kan ha olika förklaringar. Har antalet idkare ökat, vilket det gjort i Malmö före 1845, bör detta i sig medföra att burskapstiderna sjunker. För 1845 har jag inte heller haft tillfälle att genomföra en undersökning av hur många idkare som fortfarande är yrkesaktiva vid en senare tidpunkt. Det är likväl klart att de ytterligare sjunkande burskapstiderna inte motsäger den tolkning, som jag tidigare framfört, att en ökad konkurrens inom hantverket skapat otryggare förhållanden, där idkarna inte längre kunnat räkna med att fortsätta sin en gång etablerade verkstad i samma utsträckning som de kunde på 1700-talet. Det förhållandet att vi påträffar så få äldre hantverkare, talar också för att, liksom 1820, många idkare tvingats upphöra med sin rörelse flera år innan de avlidit.

Hantverkarnas karriärmöjligheter

Något försök att följa enskilda hantverkare över tid har inte gjorts för 1845. Vi har därför inga direkta belägg för hur många som blev mästare, eller för hur många som tvingades lämna hantverket. De tillgängliga tvärsnittdata kan dock användas för att belysa detta. För 1820 fann vi att överenstämmelsen mellan tvärsnittsdata och longitudinella data var god.

Diagram VI:5. Hypotetiska årliga flöden mellan hantverkets grupper i Malmö 1845. Bryggare, murare och timmermän ej medräknade.

Källa: tabell 3 i tabellbilagan.
Anm: Årliga flöden med samma värden som i diagram VI:1.

Först kan vi då betrakta ålderstrukturen för de manliga hantverkarna i diagram VI:4. Bilden vi får är snarlik den vi hade för 1820. Ungdomar mellan 15 och 24 år dominerar klart. Den kraftiga minskningen mellan åldersklasserna därefter gör att den för 1820 påvisade utslagningen ur hantverket nödvändigtvis måste ha ägt rum även vid denna tid.

Vi kan också se till de olika gruppernas relativa storlek och bedöma flödena med hjälp av samma värden som vi använde för 1820. Visserligen kan dessa ha förändrats. Så har vi till exempel sett att det finns anledning att misstänka att omsättningen bland mästarna har varit högre. Några nya värden har vi inte tillgång till. Ser vi på diagram VI:5, finner vi att läget blivit ännu mer ogynnsamt för gesällerna. 1820 skulle 1,7 gesäller ha tvingats lämna hantverket för varje gesäll som kunde bli mästare; 1845 hade detta relationstal ökat till hela 3,1. Detta är givetvis ett mycket oprecist värde, men talar ändå ett tydligt språk om ökande etableringssvårigheter.

De försämrade karriärmöjligheterna är en konsekvens av den ökande verkstadsstorleken. Vi har ju flera gånger konstaterat att Malmöhantverkets tillväxt i viss utsträckning ägt rum genom att antalet anställda ökat. Särskilt gäller detta de mest expansiva yrkena. Man måste då fråga sig vilka faktorer det kan ha varit som orsakat detta. I princip borde tillväxten lika väl ha kunnat ske genom att antalet mästare ökat. Skråämbetena har som vi tidigare sett inte haft möjlighet att direkt hindra etablering, och därför kan en restriktiv politik från deras sida knappast vara förklaringen. Tillväxten har också varit koncentrerad till de mindre kapitalkrävande yrkena. Därför är det svårt att tro att orsaken varit att gesällerna har haft svårigheter att få ihop den för verkstaden nödvändiga utrustningen. Däremot har jag tidigare argumenterat för, att de kostnader och besvär, som skråämbetena kunde resa i den burskapssökandes väg, hade en större relativ betydelse för att hindra etablering i just dessa yrken. De många gesällerna från samhällets fattigare skikt hade säkerligen svårigheter att, förutom verkstadskapitalet, mobilisera de nödvändiga resurserna för att dessutom forcera skrå-

Tabell VI:39. Sammanställning av social rekrytering för lärlingar, gesäller och manliga idkare i Malmö 1845. Talen i procent.

Faderns sociala skikt	Mer kapitalkrävande yrken			Mindre kapitalkrävande yrken			Summa		
	L	G	I	L	G	I	L	G	I
Hantverkare	29	40	38	16	27	31	20	31	34
Underskikt	47	40	30	66	53	45	60	48	38
N	76	68	71	166	113	77	242	181	148

Källa: tabellerna VI:30, VI:32 och VI:36.
Anm: procenttalen summerar ej till 100 eftersom endast två social grupper redovisas.
L = lärlingar G = gesäller I = idkare.

ämbetenas motstånd. Det förefaller kanske ändå inte troligt att detta varit den enda förklaringen. Av någon orsak bör dessutom mästare som arbetat ensamma ha haft svårt att hävda sig i konkurrensen med de större verkstäderna. Även om arbetsdelningen var begränsad kan den ha medfört vissa små men betydelsefulla produktivitetshöjningar i de verkstäder som haft något fler anställda.

Hur karriärmöjligheterna varierat med social bakgrund kan vi se i tabell VI:39. På samma sätt som för 1820 har endast två grupper tagits med, hantverkarsönerna och de som härrörde från städernas och landsbygdens proletariserade skikt. Vi kan här se att utslagningen drabbat de lägre sociala skikten kraftigast, medan hantverkarsönerna uppenbarligen har varit gynnade i sin karriär. Detta mönster känner vi igen från 1820. Jämför vi siffrorna mer i detalj finner vi att utslagningen av hantverksarbetare från underskikten inte alls varit lika stark 1845 som 1820. Vid båda tidpunkterna finner vi att ca 60 procent av lärlingarna kommit från underskikten; av idkarna gjorde en av fem det 1820 men nära två av fem 1845. Detta gäller inom båda yrkeskategorierna. Däremot ser vi att det sociala ursprunget genomgående varit "högre" i de mer kapitalkrävande yrkena. Dessa tvärsnittsdata måste visserligen utnyttjas med försiktighet, men man borde ändå kunna dra slutsatsen att karriärmöjligheterna har blivit något öppnare inom hantverket. Detta har paradoxalt nog skett samtidigt som gesällerna fått allt svårare att etablera sig som självständiga idkare.

Tabell VI:40. Social rekrytering för bygghantverksarbetare i Malmö 1845.

Faderns socialgrupp	Födelseort					Summa
	Malmö	Annan stad	Lands-bygd	Utland	Okänt	
Ståndsperson	0	0	1	–	–	1
Hantverkare	1	1	4	–	–	6
Annan borgare	1	0	0	–	–	1
Bonde	0	0	21	–	–	21
Husman	5	0	32	–	–	37
Lägre betjänte	4	0	0	–	–	4
Hantverksgesäll	1	0	0	–	–	1
Hantverkslärling	0	0	1	–	–	1
Bygghantverksarb.	18	0	2	–	–	20
Arbetare	12	1	4	–	–	17
Soldater	7	1	7	–	–	15
Ej angivet	0	0	13	–	–	13
Oäkta	4	1	5	–	–	10
Ej funnen i födelsebok	0	1	16	1	4	22
Summa	53	5	106	1	4	169

Källa: se appendix B.
Anm: för indelningen i sociala grupper, se appendix E.

Murarnas och timmermännens lärlingar och gesäller

Liksom tidigare skall murarnas och timmermännens arbetare behandlas för sig. Rekryteringen av lärlingar och gesäller i dessa yrken framgår av tabellerna VI:40 och VI:41. Först kan vi konstatera att det besvärliga bortfall som kunde noteras för 1820 nu är väsentligt reducerat och att hela 87 procent av dessa arbetare har kunnat påträffas. Den agrara prägeln på rekryteringen är fortfarande tydlig. Sextiofyra procent av samtliga är födda på landsbygd. Detta är visserligen en lägre andel än 1820, men väsentligt högre än för de övriga hantverkarna. Denna agrara prägel understryks ytterligare om vi ser vilka grupper på landsbygden fäderna tillhört. Av de 90 identifierade fäderna på landsbygden var 21 bönder och 32 husmän.

Tabell VI:41. Social rekrytering för bygghantverksarbetare i Malmö 1845 uppdelat på mer och mindre kapitalkrävande yrken.

Faderns socialgrupp	Lärlingar	Gesäller	Summa
Överklass	0	1	1
Bönder	9	12	21
Lanthantverkare	1	3	4
Stadshantverkare	0	2	2
Övriga borgare	0	1	1
Agrara underskikt	14	37	51
Urbana underskikt	13	41	54
Övriga	3	10	13
Summa	40	107	147

Källa: se appendix B.
Anm: i tabellen har bara de medräknats som har identifierats i födelseböcker.

Det är alltså "pagana" grupper som dominerat byggnadshantverket, till skillnad från det övriga hantverket, där "urbana" grupper varit störst. Jämför vi till exempel med lärlingarna 1845, så har 104 fäder från landsbygd identifierats. Av dessa var 20 bönder och 8 husmän. En sådan skillnad tycktes framträda redan i det väsentligt mer ofullständiga materialet från 1820. Till skillnad från andra yrken var det nu liksom 1820 rena undantagsfall att byggarbetare kom från någon annan stad än Malmö.

Andelen av murar- och timmerarbetare som är födda i stad har trots detta väsentligt ökat. Det rör sig här nästan uteslutande om Malmöfödda. De kontakter med främst andra skånska städer som vi finner i de övriga yrkena, har ingen motsvarighet i bygghantverken. Deras ursprung är nästan uteslutande ur underskikten; borgarsöner lyser praktiskt taget helt med sin frånvaro. Särskilt intressant att notera är att en liten, men inte obetydlig andel av dessa arbetare är söner till andra bygghantverksarbetare. Dessa arbetare har redan från barnsben kunnat växa in i vad lönarbete innebar.

Betydelsen av en självreproducerande arbetarklass, där arbetaren också är barn till arbetare, har kraftigt framhävts av bl a Hartmut Zwahr.[170] En sådan situation bör underlätta framväxten av ett klassmedvetande. Förhållandet blir naturligtvis intressant först när vi verkligen har en grupp permanenta lönarbetare. Därför är det inom hantverket i första hand byggesällerna som blir av intresse ur denna synpunkt. År 1820 fann vi att dessa gesäller främst kom från landsbygden. Söner till gesäller och arbetskarlar

från städerna var mycket få. År 1845 finner vi däremot en svag tendens till just en sådan självrekrytering. Tolv procent av de med känd fader är söner till gesäller inom byggnadshantverken och ytterligare nio procent är söner till arbetare eller hantverksgesäller i städer. Både detta, och det förhållandet att något fler arbetare haft bakgrund i Malmö, kan tänkas ha haft betydelse för byggarbetarnas självupplevelse. För många av de från landsbygden inflyttade förefaller det rimligt att misstänka att ställningen som gesäll i ett respekterat hantverk, där det dessutom funnits ekonomiskt utrymme för familjebildning, har upplevts som en väsentlig förbättring av deras ställning. Förutsättningarna för detta har minskat med ökad självrekrytering och med fler stadsfödda.

En närmare analys av det geografiska ursprunget visar på ett mycket lokalt ursprung. Hela 87 procent var födda i Malmöhus län, och Bara och Oxie härader svarar för inte mindre än 24 procent av samtliga bygghantverksarbetare. Bygghantverksarbetare som varit födda utanför Skåne har varit ytterst få. De traditioner av långväga resande som fanns bland andra hantverksgesäller fanns inte inom dessa yrken.

Hur har då murar- och timmermansarbetarnas ålder och civilstånd förändrats jämfört med 1820? Av tabell VI:42 framgår det att arbetarna nu genomsnittligt är väsentligt yngre. För gesällerna har genomsnittsåldern sjunkit med åtta år till 36,6, för lärlingarna med nästan fem år till 26,1. Vi finner bland gesällerna framförallt mycket färre äldre gesäller än 1820. Medan 31 procent av gesällerna 1820 varit 50 år eller äldre, återfinner vi nu endast 5 procent i dessa åldrar. Detta förefaller svårt att förklara. En bidragande faktor kan vara tillväxten av antalet arbetare, vilken i sig bör ha medfört en föryngring. Yrkeskåren kan också nyligen ha genomgått ett generationsskifte. Kanhända kan man också tänka sig att de äldre gesällerna efter hand fått svårare att klara ett möjligen högre arbetstempo. Värdet av dessa förklaringar är emellertid svårt att avgöra.

Även om åldern sjunkit, kvarstår det faktum att byggnadsarbetarna varit väsentligt äldre än arbetarna i de andra yrkena. Dessa yrkens lärlingar har varit i ungefär samma ålder som gesällerna i övriga yrken, byggesällerna ligger i åldershänseende närmare mästarna än de andra gesällerna. Följden av detta måste vara att lärlingar i allmänhet inte inskrevs förrän de nått tjugoårsåldern. Gesäller under 30 är inte vanliga. De utgör endast 20 procent av samtliga att jämföra med 76 procent bland de övriga gesällerna. Uppenbarligen har gesällerna kunnat fortsätta som arbetare under ganska långa tider. Till detta bidrar att deras ställning inte hotats av samma kontinuerliga nytillskott av utbildade lärlingar. Gesällernas övervikt är inte lika stor som 1820, men jämfört med de andra yrkena är proportionen mellan gesäller och lärlingar klart förmånligare för de förra inom bygghantverken.

Tabell VI:42. Ålder och civilstånd för lärlingar och gesäller inom murar- och timmermansyrkena i Malmö 1845.

Ålder	Lärlingar			Gesäller			Summa		
	OG	G,Ä	S:a	OG	G,Ä	S:a	OG	G,Ä	S:a
15-19	3	0	3	0	0	0	3	0	3
20-24	14	3	17	4	2	6	18	5	23
25-29	14	2	16	6	13	19	20	15	35
30-34	5	1	6	5	24	29	10	25	35
35-39	1	1	2	5	28	33	6	29	35
40-44	0	0	0	1	21	22	1	21	22
45-49	0	0	0	0	10	10	0	10	10
50-54	0	0	0	0	4	4	0	4	4
55-59	0	0	0	0	2	2	0	2	2
Summa	37	7	44	21	104	125	58	111	169
Genomsnittligålder:			26,1			36,6			33,9
Medianålder:			26,0			36,5			33,3
Standardavvikelse:			4,8			7,6			8,4

Källa: se appendix B.
Anm: fyra änklingar - samtliga gesäller - räknas som gifta.

Gesällerna har även vid denna tidpunkt en mycket hög äktenskapsfrekvens, helt jämförbar med stadens hantverksmästare. Visserligen finner vi en något högre andel ogifta gesäller än 1820, men detta står givetvis i samband med att gesällerna nu är något yngre. Lärlingarna är nu oftast ogifta, något som inte är så märkligt med tanke på att endast få är över 30 år gamla. Att lärlingarna är unga är likväl inte hela förklaringen till skillnaden i äktenskapsfrekvens jämfört med gesällerna. Granskar vi bara gesäller och lärlingar under 30 år, ser vi att gesällernas äktenskapsfrekvens är väsentligt högre.[171] Det vanligaste tycks ha varit att bygghantverkarna inte gift sig förrän de blivit gesäller.

När det gäller hushållsbildningen finner vi att det har blivit mycket vanligare att arbetarna bott hos sina mästare. De allra flesta ogifta arbetarna har varit inneboende hos sina mästare. Av lärlingarna bor 36 hos sina mästare och av gesällerna 16. Detta skiljer sig från situationen 1820 då även

många av de yngre ogifta arbetarna bildade eget hushåll eller bodde hos föräldrar. Orsaken till denna förändring kan vara att mästarna, som i högre grad använt yngre arbetare, också varit tvungna att förse dessa med bostad. Det har kanske varit svårt för dessa ungdomar att själva ordna husrum.[172]

Vi fann att majoriteten av bygghantverksgesällerna var fastighetsägare 1820. Detta var inte längre fallet 1845. Det senare året var det bara 26 procent av gesällerna som ägde fastighet och ingen av lärlingarna. Det rörde sig om små fastighetsvärden. I detta avseende hade alltså deras ställning försämrats.

Trots dessa tendenser till ökat inneboende, är det uppenbart att normalfallet fortfarande varit att gesällerna varit gifta och bildat egna hushåll. Vissa förändringar har vi kunnat notera, men i grunden är situationen densamma som 1820, och samma påtagliga kontrast mellan murar- och timmermansyrkena å ena sidan och övriga yrken å den andra som vi då konstaterade, gällde fortfarande 1845.

Hantverksidkande änkor

Denna undersökning har nästan uteslutande behandlat män. Orsaken till detta är naturligtvis att endast män kunde genomgå en formell lärlingsutbildning och därigenom få möjlighet att bli gesäller och måhända så småningom mästare. Detta är givetvis inte liktydigt med att kvinnor inte betytt något inom hantverket. Vi har stött på några kvinnor som arbetat som sömmerskor i staden. Jag har också betonat den viktiga roll som hantverkarnas hustrur måste ha spelat för att få de stundtals stora hantverkarhushållen att fungera. I någon utsträckning kan vi också tänka oss att kvinnor, både mästarens hustrur, döttrar och pigor, deltagit direkt i produktionen. Särskilt i livsmedelsyrkena förefaller detta rimligt. Kvinnornas arbetsinsatser förblir emellertid oftast osynliga. Den grupp av kvinnor inom hantverket som det är enklast att säga något om är de änkor som fortsatte sina avlidna mäns rörelse.

Denna rättighet att fortsätta verkstaden var sedan gammalt vanlig inom hantverket och var också förankrad i 1720 års skråordning. Det vanligaste synes ha varit att en sådan änka hade en verkgesäll att förestå verkstaden. Det ålåg ämbetet att se till att hon fick en sådan gesäll. Enstaka exempel finns också i Malmö på att mästare tvingades lämna över en gesäll till en änka som stod utan arbetare.[173]

Verkstäder som förestods av änkor var en ganska betydande andel av samtliga verkstäder. I Malmö utgjorde de vid de tre här närmare under-

sökta åren sju, åtta respektive åtta procent (jfr tabell V:3). Enligt Tabellverkets statistik för åren 1825 till 1845 pendlade andelen änkeverkstäder mellan fem och tio procent.[174]

Jag har i annat sammanhang behandlat änkornas omgifte med gesäller, den s k "änkekonserveringen".[175] Då argumenterade jag för att sådant omgifte var vanligast i de mer kapitalkrävande yrkena, där innehavet av ett mer betydande kapital utgjorde en betydande tillgång för änkan på äktenskapsmarknaden. Betydelsen av en sådan ekonomisk resurs har också understrukits av Hörsell när hon diskuterat änkors omgiften i Eskilstuna Fristad.[176] Företrädesvis var det de yngre änkorna som gifte om sig. "Änkekonservering" var ingen vanlig företeelse inom Malmöhantverket under perioden. Av de hantverkarhustrur som mellan 1816-1840 blev änkor kom endast 10 procent att gifta om sig med män som övertog den tidigare makens yrkesverksamhet.

I Eskilstuna Fristad var "änkekonservering" en väsentligt vanligare företeelse. Mellan 1800 och 1823 kom inte mindre än 41 procent av änkorna att gifta om sig med en hantverkare i samma yrke som mannen haft. Därigenom blev detta också en vanlig väg för gesäller att komma i besittning av en verkstad. Av de arbetare i staden år 1806 som blev mästare gifte inte mindre än 31 procent sig med en änka. Av de nya hantverkarna i Malmö mellan 1816 och 1830 var det bara 5 procent som gifte sig med en änka. I Örebro var bilden mer lik Malmö än Eskilstuna; tio procent av mästarna år 1830 hade kommit över en verkstad på detta sätt.[177] Att betydelsen av omgiften med änkor var så mycket större i Fristadens hantverk än inom skråhantverk kan sannolikt delvis förklaras med att smidesyrkena ställde förhållandevis stora krav på kapital.

Vi kan anta att de änkor som hade möjlighet att driva rörelsen vidare efter makens död var de som hade en bättre ekonomisk ställning. Endast i dessa verkstäder kunde verksamheten fortsätta trots att mästarens personliga arbetskraft föll bort. Även om säkert många kvinnor behärskade en del av sin makes yrke, är det förmodligen sällsynt att de själva som änkor utfört arbetet.[178] Det förefaller alltså rimligt att anta att änkorna varit relativt välbeställda och också ganska gamla; de yngre var de som låg närmast till att gifta om sig.

En närmare granskning av detta visar dock inte några särskilt stora avvikelser: 1753 hade änkorna en relativ bevillning som var exakt densamma som hantverkets i dess helhet. Däremot var deras fastighetsinnehav betydande. Av tolv änkor ägde samtliga utom en fastighet, och dessas gårdetal var i genomsnitt 1,2, att jämföra med totalhantverkets 0,8. 1820 var de tretton änkornas relativa bevillning 111. Alla utom två ägde fastighet, men dessa relativa genomsnittsvärde var så lågt som 53. 1845 låg även den relativa bevillningen lågt på 69, men bilden av fastighetsinnehavet blir

i gengäld gynnsammare. Elva av sexton ägde hus med ett relativt värde av 161.

Nu går det inte att dra långtgående slutsatser av så få individer som det här rör sig om. Som synes är bilden också motstridig. Det förefaller dock som om änkorna normalt står sig ganska gott i förhållande till de manliga yrkesutövarna.

Granskar man tabell V:3 närmare finner man att änkorna varit vanligast i de mer kapitalkrävande yrkena.[179] Detta kan förefalla väntat. Visserligen var det i dessa yrken som det också var sannolikast att de kunde gifta om sig, men samtidigt var det också yrken där tillgången till för produktionen nödvändigt kapital var särskilt betydelsefull, och där därför möjligheten för en änka att fortsätta verksamheten var större. Omvänt kan man betrakta beklädnadshantverken, vilka bör ha haft helt obetydliga krav på utrustning; av sammanlagt 119 idkare dessa tre år var endast 3 änkor!

Som väntat finner vi både 1820 och 1845 att änkorna varit väsentligt äldre än de manliga idkarna. 1820 var de i genomsnitt 52,7 år gamla. Endast en änka var under 40 år, en 29-årig bagaränka som redan 1823 kom att gifta om sig med en bagare. Två änkor var i 70-årsålder och tillhörde stadens äldsta aktiva hantverksidkare. 1845 var änkorna i genomsnitt 55,8 år gamla och staden äldste hantverksidkare var en 75 år gammal änka.

Det är också av intresse att undersöka om änkorna drev sina verkstäder utan gesäller. I den mån änkorna klarat sig utan verkgesäller, skulle detta ge ett intressant belägg för att de själva besuttit den för yrket nödvändiga yrkeskunskapen.

Vid alla tre tidpunkterna förekommer det nu änkor som inte haft någon gesäll i arbete. 1753 gäller detta emellertid endast bland bryggaränkor, och här användes ju inga gesäller alls.[180] 1820 var det bara två av stadens änkor som inte hade någon gesäll. Den ena var en bryggaränka. Den andra var en lackfabrikörsänka, ett yrke som stod utanför skrå och knappast krävt betydande yrkesskicklighet – dessutom drev änkan rörelsen i mycket liten skala. I de yrken som lydde under skrå hade samtliga änkor verkgesäll. 1845 saknar fem av änkorna gesäll, men det rör sig med ett undantag om yrken som stått utanför skrå; bryggare, mjölnare och konditor. Även en hattmakaränka saknade gesäll, men det är tveksamt om hon överhuvud drev någon rörelse.[181] Slutsatsen måste alltså bli att i de yrken som lydde under skrå var änkan tvungen att anställa en gesäll som förestod arbetet i verkstaden. I yrken utanför skrå rådde större flexibilitet i detta avseende och änkan kunde söka sig andra lösningar.[182]

Änkorna har här inte blivit föremål för en särskilt ingående granskning. Men deras och andra kvinnors ställning inom hantverket vore väl värd att ytterligare undersökas.

Förkapitalistiskt hantverk? Ett försök till utvärdering

Detta långa kapitel skall avslutas med en samlad diskussion av i vilken utsträckning hantverket i Malmö under 1800-talets första hälft bör betecknas som förkapitalistiskt. Detta skall ske i anslutning till den idealmodell av ett förkapitalistiskt hantverk som presenterades i kapitel 2. Att murarna och timmermännen inte stämmer in i denna modell har redan framgått klart. De skall diskuteras för sig efter de övriga yrkena.

Modellens första punkt rörde *mästarnas ekonomiska självständighet och direktkontakten med marknaden*. Det material som här behandlats har i och för sig haft föga att säga på denna punkt. Men vi har inte heller funnit några belägg för att mästarna blivit underkastade beroende av handelsmän eller förläggare. Det enda undantaget är handskmakarna, där det åtminstone förefaller möjligt att den överlokala produktionen vid 1700-talets mitt för mästarna också medfört ett visst beroende av förläggare. Handskfabrikernas etablering i Malmö på 1840-talet medförde också att en utomstående kapitalägare kom in i produktionen. Detta förefaller dock vara ett rent undantag, och inget annat yrke tycks ha arbetat på en överlokal marknad.[183] Sannolikt stämmer alltså hantverket i Malmö överens med idealmodellen på denna punkt under hela hundraårsperioden.

I modellens andra punkt postulerades att *verkstadsstorleken var liten*, att *mästarna personligen deltog i arbetet* och att *arbetsdelningen var obetydlig*. Vi har sett att den genomsnittliga verkstadsstorleken verkligen var liten och att inte heller några riktigt stora verkstäder fanns. Både 1753 och 1820 hade den största verkstaden endast haft sju hantverksarbetare. I detta avseende innebär utvecklingen fram mot skråtidens slut en viss förändring. Den genomsnittliga verkstadsstorleken ökar och några relativt stora verkstäder kan återfinnas. Likväl är inte heller 1845 den genomsnittliga verkstadsstorleken större än 2,4 och den största verkstaden har inte mer än tolv hantverksarbetare. En förändring är utan tvivel på gång, men denna är knappast av den omfattning att det går att säga att en avgörande avvikelse från idealmodellen ägt rum. Med dessa oftast obetydliga verkstäder är det närmast givet att mästarens personliga arbete varit av betydelse och att möjligheterna att införa en mer systematisk arbetsdelning varit begränsade. Återigen framstår handskmakeriet år 1845 som ett undantag, där en decentraliserad manufaktur av allt att döma utvecklats. Sannolikt är också skräddarna mot periodens slut ett undantag. Här finner vi också en viss övergång till färdigproduktion för avsalu, en förändring som åtminstone i någon mån stått i samband med att arbetare förlagts i hemmet. Omfattningen av detta är dock oklar och motsvarande belägg saknas för andra yrken.

Den tredje punkten i idealmodellen förutsatte att *gesällerna och lärlingarna*

var ogifta och inneboende hos mästare. När det gäller lärlingarna var detta undantagslöst fallet. Vid 1700-talets mitt har samtliga gesäller bott hos sina mästare, men vid de två senare undersökta åren finner vi undantag. År 1820 var 15 procent av gesällerna gifta och 1845 21 procent, men ännu bodde 83 respektive 76 procent hos mästare. Vid båda tillfällena dominerar alltså ett förkapitalistiskt mönster klart, men undantag finns och dessa blir något fler mot skråtidens slut. Skillnaden är visserligen liten, men tar vi hänsyn till den förändrade åldersstrukturen, har äktenskapsfrekvensen faktiskt fördubblats mellan 1820 och 1845. På denna punkt kan vi alltså finna en begynnande upplösning av ett äldre mönster, som dock ännu är dominerande.

Modellens fjärde punkt rörde *hantverksarbetarnas karriärmöjligheter*. Lärlingarna och gesällerna förväntades normalt kunna bli mästare och ställningen som beroende arbetare skulle därför vara tillfällig i livscykeln. Denna punkt i modellen har framförallt prövats för år 1820. Här kan det utan tvivel sägas att förhållandena i Malmö inte överensstämmer med idealmodellen. Utnyttjandet av lärlingsarbete var omfattande och lärlingarnas karriärchanser var därför förhållandevis små. Däremot har vi sett att gesällernas möjligheter att bli mästare var rätt goda ännu 1820. Förhållandet har inte lika systematiskt blivit undersökt för 1753 och 1845, men det stora överskottet av lärlingar, något som var normalt för det svenska stadshantverket, gör det nästan helt säkert att lärlingarna har haft dåliga utsikter under hela hundraårsperioden. Av det relativa antalet lärlingar, gesäller och idkare vid de olika tidpunkterna, förefaller det helt klart att gesällernas chanser att uppnå mästerskap avsevärt måste ha försvårats mot skråtidens slut, men ännu bör ett betydande antal av de gesäller som kunnat stanna kvar i sitt yrke ha haft möjlighet att också bli självständiga.

Karriärchanserna har inte motsvarat idealmodellen, men ur en annan viktig synpunkt har denna ändå stämt med verkligheten. Av undersökningen av hantverket år 1820 fann vi att ställningen som arbetare i hantverket i huvudsak verkligen varit temporär i livscykeln. Många arbetare lämnade hantverket för andra verksamheter efter att ha tillbringat några år av ungdomen som hantverksarbetare. Det var ovanligt att gesäller fortsatte som gesäller i högre åldrar. Den helt dominerande delen av hantverkets arbetare var under 30 år. I detta avseende har snarare en förstärkning av detta drag skett år 1845, då vi finner ännu färre äldre gesäller. I denna väsentliga mening motsvarade alltså hantverket väl modellen av ett förkapitalistiskt hantverk. Det saknades en större grupp av arbetare som mer permanent var beroende för sin försörjning av lönarbete inom hantverket.

Den femte punkten i modellen av ett förkapitalistiskt hantverk gällde det nära *sambandet mellan uppnående av självständighet och familjebildning*. Detta fann vi år 1820 vara ett klart dominerande mönster då 61 procent av

idkarna gift sig inom ett års avstånd från burskapsdatum, och endast 12 procent av de manliga idkarna var ogifta. Med tanke på att idkarna haft en avsevärt högre äktenskapsfrekvens än gesällerna ännu 1845, bör sambandet mellan äktenskap och självständighet ännu ha varit starkt. Likväl torde detta samband ha varit än entydigare vid 1700-talets mitt, då endast en idkare var ogift. Med tanke på att gifta gesäller inte påträffats detta år, måste detta innebära att nästan samtliga mästare gift sig i direkt samband med burskapet. Även i detta avseende kan vi dra slutsatsen att hantverket i Malmö ännu i stort sett bör betecknas som förkapitalistiskt, men att en viss upplösning av ett äldre samband kan spåras.

Den sjätte punkten rörde *ekonomiska relationers "inbäddning" i sociala och politiska förhållanden*. En aspekt av detta är det redan behandlade inneboendesystemet, en annan sambandet mellan ekonomisk självständighet och äktenskap. På båda dessa punkter finner vi tecken till en begynnande upplösning av äldre mönster som närmast varit undantagslösa. En annan intressant aspekt på "inbäddningen" är inställningen till lärlingar som varit födda utanför äktenskap. På 1700-talet försökte man ännu genom utkrävande av bördsbrev upprätthålla kravet på äkta börd. År 1820 har vi funnit ett antal oäkta lärlingar. År 1845 är dessa så många att det är klart att någon diskriminering av dem inte längre varit aktuell. Upprätthållandet av detta krav var ett uttryck för att de ekonomiska förhållandena också skulle upprätthålla hantverkarnas samhälleliga status och ställning. Att godta oäkta lärlingar kan då sägas vara ett exempel på att de ekonomiska relationerna har fått en ökad självständighet, ett exempel på en "marknadens emancipering". Det var viktigare att få en lärling som arbetare än att upprätthålla hantverkets Ära. Det förefaller alltså inte vara något tvivel om att den i äldre tid så karakteristiska "inbäddningen" av ekonomin avsevärt försvagats under skråtidens slutskede.

Hantverket i Malmö bör alltså fortfarande mot slutet av skråtiden snarast betecknas som förkapitalistiskt. I väsentlig utsträckning har en permanent grupp av lönarbetare saknats. Men ett antal intressanta förändringar kan också spåras; ökande familjebildning bland gesällerna, sannolikt något försämrade möjligheter för dessa att bli mästare, försvagat samband mellan äktenskap och självständighet, något större verkstadsenheter, försvunnen diskriminering av oäkta lärlingar. En förändringsprocess är utan tvivel inledd.

Det kan finnas anledning att lite närmare försöka betrakta just de förändringar som har kunnat spåras år 1845. Vi har sett att det finns tendenser till uppluckring av regleringssystemet. En "handskfabrik" har kunnat startas inom skråsystemets ram, andra verksamheter har börjat drivas i större skala och ett ökat antal tillstånd till utövande av yrken under hallrätt har noterats. I några yrken har man i stort sett upphört att använda hantverks-

utbildad arbetskraft. Konkurrensen från utomstående arbetare har sannolikt ökat, och vi har också sett att verkstädernas "överlevnadstid" tenderat att minska.

Särskilt intressant är att fastställa de förändringstendenser som finns inom ett antal yrken som varit de ledande i den kraftiga tillväxten av antalet hantverkare, inte bara i Malmö utan också i andra svenska städer. Det rör sig om skomakare, skräddare, snickare och hovslagare, alla yrken som arbetade för breda behov och som troligen kunde dra nytta av en vidgad marknad i städerna. För åtminstone de tre förstnämnda av dessa yrken är det också yrken i vilka vi, av utvecklingen i övriga Europa att döma, kan vänta oss förändrade produktionsförhållanden i samband med en mer massmarknadsinriktad produktion med lägre kvalitetskrav. Dessa yrkens tillväxt är inte bara särskilt markerad, den äger också huvudsakligen rum genom att verkstadstorleken ökar; 1820 var den 1,9, 1845 är den 4,6. Många gesäller måste ha upplevt karriärmöjligheterna i dessa yrken som blockerade. I dessa yrken är det också vanligare med gifta gesäller och ovanligare med inneboende gesäller än i de andra yrkena – murare och timmermän givetvis borträknade. De förändringar i efterfrågan på stadshantverkets produkter som vi konstaterat, förefaller också föra med sig att tendenser till kapitalistisk utveckling framträder.

En annan intressant utveckling är den tillbakagång vi funnit för de mer kapitalkrävande yrkena. Numerärt förlorade dessa mark och ekonomiskt försvagades deras position jämfört med de mindre kapitalkrävande yrkena. Detta är bland annat av intresse eftersom det var i dessa yrken vi fann flest äldre gesäller år 1820. Yrkenas tillbakagång tycks alltså ha försämrat möjligheterna att permanent bli kvar i ställningen som gesäll. Det är inte huvudsakligen här vi kan ha anledning att förvänta en fortsatt utveckling mot lönarbete.

Det är också viktigt att hålla i minnet att hantverket hade sin plats i ett samhälle i förändring. En utveckling i kapitalistisk riktning pågick, inte minst inom jordbruket. Den process jag kallat "marknadens emancipering" präglade i flera avseende samhällsutvecklingen och politiken. Hantverket kunde under inga omständigheter isolera sig från dessa inflytanden, även om hantverkets egen struktur i flera avseenden förblev förkapitalistisk under denna period.

Övergår vi till murarna och timmermännen kan vi konstatera att vi inom dessa yrken genomgående funnit en från idealmodellen klart avvikande struktur. Redan 1753 var många av arbetarna gifta och bildade egna hushåll. Vid denna tid var emellertid antalet arbetare per mästare ännu inte särskilt stort, och de många lärlingarna tyder på att arbetsstyrkan måste ha varit starkt föränderlig. Först under åren efter 1800 uppstår systemet med väsentligt större arbetsenheter, vilket vi kan iaktta både 1820 och 1845.

Samtidigt torde arbetsstyrkan ha blivit mer permanent. Vi finner nu gesäller som fortsatt inom sitt yrke under lång tid som lönarbetare. Överhuvudtaget har kontrasterna mellan dessa yrken och övriga hantverksyrken betraktade som en enhet varit mycket slående. Bygghantverkarna hade en dominerande "pagan" bakgrund, lärlingarna var sällan tonåringar, gesällerna var medelålders, arbetarna flyttade i liten utsträckning, möjligheterna att bli självständig var liten, etc.

Inom bygghantverken har vi uppenbarligen att göra med rent lönarbete, och gesällerna kan utan tvivel betecknas som proletärer. Ger då detta anledning att hävda att bygghantverken också haft en helt kapitalistisk struktur? Svaret verkar kanske självklart, men förefaller mig likväl inte vara det. Byggnadshantverken har sannolikt varit beställningshantverk. Den som ville bygga ett hus har själv fått samordna verksamheten, och anlita de olika yrkesmän som behövts för arbetet. Murar- och timmermästarnas uppgift förefaller här främst ha varit att göra ritningar och kostnadsförslag och organisera den nödvändiga arbetskraften.[184] Söderlund har för Stockholms del under 1700-talet framhållit att bygghantverken huvudsakligen var lönhantverk och arbetade på beställning; det kapitalistiska inslaget var obetydligt. Mästarna byggde inte på spekulation och har inte självständigt samordnat hela husbygget.[185] Detta kan belysas med ombyggnaden av ett av Malmös fattighus åren 1820 till 1821. Räkenskaperna visar här hur staden själv köpte in allt nödvändigt material. Murar- och timmermästarna anlitades för att förse byggherren med gesäller. Staden ordnade med hantlangare och kalkslagare på egen hand. Detta var sannolikt ett normalt tillvägagångssätt. Det stämmer i alla händelser väl med det vi konstaterat, att murar- och timmermännen inte tillhört de mer förmögna yrkesmännen i Malmö.[186] Är denna bild riktig har dessa mästare inte varit i behov av stora kapital. Råmaterial har bestått av byggherren själv. I så fall kan bygghantverken knappast betecknas som fullt ut kapitalistiska. Den paradoxala situationen skulle uppstå att vi inom dessa yrken har proletärer men inga kapitalister.

Det förefaller alltså som om den utveckling mot livslångt gesällskap och familjebildning på grundval av lönarbete, som vi finner hos murare och timmermän, skulle ha ägt rum utan att vi kan tala om en fullständig övergång till kapitalistiska produktionsförhållanden inom dessa yrken. Hur denna utveckling har ägt rum är ett intressant problem. Vad var det som gjorde, att enstaka personer kunde knyta ett stort antal beroende arbetare till sig, om det inte var kontrollen över ett betydande kapital? Jag har redan hävdat (s 134) att ett visst tvångselement säkert varit av betydelse, men det kan vara av intresse att något se på andra tänkbara faktorer.

Som vi sett var denna arbetsorganisation i och för sig inte nödvändig, och den fanns inte i alla svenska städer. Även i en stad som Stockholm hade

tidigare funnits en annan struktur inom timmermansyrket. I timmermansämbetet i Stockholm fanns under 1500-talet och långt fram på 1600-talet inte någon indelning i lärlingar, gesäller och mästare. I stället betecknades alla som timmermän, och yrket räknades som okvalificerat. Den som byggde fick själv anställa ett lämpligt antal timmermän. Först mot 1600-talets slut övergick ämbetet till den inom hantverket vanliga utbildningsgången med lärlingar och gesäller, och ganska snabbt blev det då så att ganska få mästare fanns i ämbetet.[187] Som förklaring till den ändrade strukturen anför Söderlund dels behovet av att samordna större arbetslag, och dels ökade kvalifikationskrav för den som skulle leda husbygget. Detta gällde särskilt i större städer med stenhus och mer avancerade trähus, vilket kan bidra till att förklara de regionala skillnader vi sett hade samband med husbyggnadstyp. Endast mästaren hade de teoretiska kunskaper som krävdes för att rita hus. Gesällerna behärskade det manuella arbetet.[188]

Den mest betydande skillnaden mellan mästare och gesäller skulle alltså ha varit att de förra hade större teoretiska insikter i husbyggande. Men som redan framhävts bör vi nog också beakta statsmaktens och myndigheternas roll för att upprätthålla denna struktur. När Stockholms timmermansämbete omvandlades under 1600-talets slut har magistraten påverkat processen i avsikt att skärpa kvalifikationskraven.[189] Dessutom bör det ha varit så, att gesäller som inte besatt kunskaperna för att bli mästare, var tvungna att binda sig vid en mästare för att få det laga försvar som tidens lagstiftning krävde. Under andra omständigheter är det möjligt att vi fått en struktur där många av byggarbetarna arbetat på egen hand.

Den diskussion som hittills förts har gällt hantverkets struktur i Malmö. Framförallt har undersökningen baserat sig på kvantitativt fastställbara förhållanden. För att ge en fullständigare bild av hantverkarna måste man också beakta det sätt som de upplevt dessa förhållanden på, den tolkning de gjort av sin verklighet. Detta skall göras i nästa kapitel. Där skall vi försöka undersöka det medvetande och de alldagliga relationer som återfanns inom det i huvudsak förkapitalistiska hantverket i Malmö, och också fråga oss om de tendenser till förändringar vi kunnat fastställa, gått hand i hand med medvetandemässiga förändringar.

7

Gesällskap, skymfer och frimåndagar.
Hantverkarnas medvetande i Malmö 1800-1847

Denna avhandling inleddes med en episod från en av Malmös skräddarverkstäder år 1812. Den problematik som där aktualiserades skall utförligt behandlas i detta kapitel, där jag skall diskutera gesällernas medvetande och de konkreta relationerna mellan mästare och gesäller. Av den nyss gjorda summeringen framgick att hantverket i Malmö ännu vid skråtidens slut i sina huvuddrag bör betecknas som förkapitalistiskt. Gesällerna utanför bygghantverken var inte permanenta lönarbetare och deras möjligheter att bli mästare var förhållandevis goda, även om dessa säkert minskat under skråtidens sista decennier. Det förefaller inte sannolikt att gesällerna under dessa omständigheter skulle uppleva någon grundläggande intressemotsättning mellan mästare och gesäller. Alltför många av dem var blivande mästare, och dessutom fanns, som vi sett, hela tiden ett icke obetydligt antal mästarsöner bland gesällerna. Dessa kan genom sin uppfostran i stor utsträckning förväntas ha identifierat sig nära med mästarnas syn på sakernas tillstånd. Någon tidig form av klassmedvetande kan vi knappast vänta oss. Ett tänkbart undantag vore dock murar- och timmergesällerna.

Berättelsen om skäddargesällen Ågrens mellanhavande med sin mästare Rothman visar emellertid att konflikter mellan mästare och gesäller inte var uteslutna. I detta kapitel skall jag göra ett försök att komma åt gesällernas syn på sitt förhållande till mästarna och hur de agerade i relation till dem under 1800-talets första hälft i Malmö. Källmaterialet är i första hand skråämbetenas protokoll, vilka samtliga gåtts igenom för tiden 1800-1847. Dessutom har gesällskapens bevarade arkiv och domböcker från Rådhus-

rätten och Kämnersrätten kommit till användning, även om dessa material har haft väsentligt mindre att ge.[1]

Nu ger det genomgångna materialet från Malmö endast spridda belägg för de förhållanden som intresserar mig. För att ge en möjlighet att tolka dessa skärvor, har det synts mig nödvändigt att göra en omfattande utflykt långt bortom Malmös horisont. Kapitlet skall närmast fortsätta med en internationell forskningsöversikt, som skall visa en del av vad vi för närvarande vet om hantverksarbetare under "förindustriella" förhållanden. Framförallt skall Griessingers redan berörda arbete om de tyska hantverksgesällerna under 1700-talet få tjäna som en bakgrund. Kapitlets nästa avsnitt skall diskutera dessa förhållanden i Sverige och Danmark under tiden före 1800. Därefter hoppas jag att vi skall ha en "tolkningsram", med vars hjälp vi kan tolka de spridda beläggen från Malmö och se om de kan passas in i ett igenkännbart mönster. Därefter skall kort diskuteras om det går att visa på någon förändring i gesällernas medvetande under den sena skråtiden. Samtidigt skall motsvarande fråga ställas för mästarna. I kapitlets sista del skall vi åter lämna Malmö. Några jämförelser skall göras med annan litteratur om svenskt hantverk, innan vi avslutningsvis skall se om tidens politiska behandling av hantverkets problem ytterligare kan bekräfta den bild vi fått av gesällernas förhållanden.

Hantverkares arbetsvanor. Frimåndagen

Den självklara utgångspunkten för en diskussion av förindustriella arbetsvanor är Edward P Thompsons klassiska artikel "Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism".[2] I denna visar Thompson på sambandet mellan industrikapitalismens framväxt och förändringar i arbetsvanor och tidsuppfattning. Förindustriellt arbete präglades av en inriktning på att utföra givna uppgifter, och arbetsrytmen bestämdes av dessa uppgifters natur. Mest utpräglat framstår detta inom jordbruk, där kon inte kan vänta på att bli mjölkad, lika lite som skörden tål att vänta på att bli bärgad. Arbetet blev därigenom oregelbundet; synnerligen intensiva arbetsperioder omväxlade med väsentligt lugnare, i en rytm som bestämdes till stor del av naturliga och biologiska förlopp.

Dessa ojämna arbetsrytmer kom också att bli vanliga inom varuproduktionen. Hantverksarbete med obetydlig arbetsdelning, där den enskilde arbetaren själv tillverkar en vara från början till slut, ger utrymme för en individuell disposition av tiden. Beställningar måste fullgöras och tillräckligt många varor bli färdiga, men exakt när arbetet görs betyder mindre. Man kunde alltså ta det lugnare under vissa tider av veckan men i gengäld

arbeta så mycket hårdare den övriga tiden. "The work pattern was one of alternate bouts of intense labour and of idleness, wherever men were in control of their own working lives."[3] Detta gällde för hemindustri men också för hantverk, där visserligen gesällerna var anställda men i realiteten hade en stark kontroll över sitt arbete.

Många forskare har i Thompsons efterföljd påpekat hantverksarbetarnas starka kontroll över sin arbetssituation och hur denna kunnat användas till att genomdriva en oregelbunden arbetstakt i verkstäderna. Herbert Gutman har pekat på problemen med arbetsdisciplin i amerikansk industri. Genom den under 1800-talet ständigt pågående invandringen av européer med bakgrund i jordbruket och därmed rotade i "förindustriella" arbetsvanor, kom dessa att prägla hela detta sekels amerikanska arbetsliv.[4]

I hantverksverkstäder kunde de förindustriella arbetsvanorna yttra sig i att gesällerna tog ledigt när arbetstrycket blivit dem övermäktigt. Det kunde ske i samband med festdagar, men även andra dagar kunde man gemensamt eller enskilt avlägsna sig från verkstaden.[5] Skildringar av förhållandena i verkstäderna visar att det var normalt att arbetarna drack alkohol på arbetsplatsen, och en av lärlingarnas vanliga uppgifter tycks ha varit att förse gesällerna med dryckesvaror från en närbelägen krog.[6] Arbetet kunde avbrytas för en större festlighet i verkstaden.[7] Verkstaden kunde också ge utrymme för social samvaro. Från flera håll hör vi rapporter om att en av arbetarna läste högt för de övriga under arbetets gång.[8] Detta får nu inte tolkas så att man inte arbetade särskilt mycket. Arbetstiderna var mycket långa.[9] Det är snarast så att de nästan obegränsade arbetstiderna gjorde det nödvändigt att stundtals arbeta mindre intensivt. Mästarna själva delade ofta dessa arbetsvanor eller hade föga makt att få gesällerna att arbeta hårdare. Vanligen hade de själva arbetat som gesäller och de delade inte sällan sina arbetares traditioner.[10] Skildringar från 1700-talet och 1800-talet ger en likartad bild från både England och USA.

Ett av de viktigaste uttrycken för dessa arbetsvanor var den över hela Europa utbredda vanan att hålla frimåndag. "Saint Monday, indeed, appears to have been honoured almost universally wherever small-scale, domestic, and outwork industries existed".[11] Skildringar av arbetsveckan från flera håll i Europa och USA visar på en likartad rytm:

> Montag wurde blau gemacht. Am Dienstag ging's auch noch nicht recht. Erst Mittwoch kam man in Zug und arbeitete fleissig bis Samstag. Da bekam man sein Geld auf die Hand, und dann wurde gelebt. Und wie wurde gelebt![12]

Denna skildring gäller Wien omkring 1870, men liknande skildringar når oss från många håll.[13] I Tyskland finns det belägg för att hantverksgesäller firat frimåndagen redan på 1300-talet, och under 1400-talet lyckades de

ganska allmänt få igenom kraven på att få hålla ledigt under måndagen. Men sådana oregelbundna vanor var naturligtvis ofta inte välsedda. Tyska myndigheter började tidigt försöka vidtaga åtgärder mot frimåndagar och under 1700-talet intensifierades denna kamp. Den tyska rikslagstiftningen från 1731, riktad mot "missbruk" inom hantverket, förbjöd bl a frimåndagen. Någon större effekt fick dock inte förbudet, och 1771 upprepades det under den "upplyste" kejsaren Josef II. I Preussen utfärdades ett sådant förbud 1783.[14]

I en kapitalistiskt organiserad industri blev naturligtvis "förindustriella" arbetsvanor och frimåndagar ett allvarligt hinder för en effektiv produktion. E P Thompson och Sidney Pollard har framhävt hur fabriksägare inom den tidiga manufakturen och industrin fick föra en intensiv kamp mot de äldre arbetstraditioner som hantverksarbetare men också andra arbetargrupper förde med sig från hantverksverkstäder, hemindustri och jordbruk. Douglas Reid har i en uppsats visat hur övergången till fabriksindustri i Birmingham förde med sig en kamp mot frimåndagen, vilken varit starkt förankrad i de många små verkstäder som tidigare dominerat stadens metallindustri.[15]

Frimåndagen överlevde under 1800-talet där en småskalig och omekaniserad industri fortlevde. De mest yrkesskickliga arbetarna hade också under andra produktionsvillkor möjlighet att vidmakthålla vanan. I den mekaniserade storskaliga industrin bekämpades frimåndagen som av allt att döma blev ovanligare. Likväl fortlevde den ända in på 1900-talet. Dess historia är ännu till stor del oskriven, och kommer kanske också att så förbli. Ett källmaterial som tillåter närmare kvantitativa omdömen om förändringar i dess utbredning är svårt att åstadkomma.[16] Att frimåndagen varit allmän är dock klart, och för min del intresserar den som ett uttryck för hantverksarbetarnas faktiska, relativt omfattande kontroll av sin arbetssituation.

Strejker och organisationer

Hittills har jag diskuterat olika informella vägar för hantverksarbetare att öva inflytande på sina arbetsvillkor. Men även under förindustriella och förkapitalistiska förhållanden hade gesäller egna organisationer och mer formaliserade konflikter kunde äga rum.

Överallt där lönarbete har förekommit har arbetare haft undandragandet av sitt arbete som ett påtryckningsmedel vid konflikter. Världshistoriens äldsta kända strejk ägde rum bland statligt anställda egyptiska arbetare år 1165 f Kr.[17] Från både Storbritannien och Tyskland är ett förhållandevis

stort antal strejker kända från 1700-talet. C R Dobson har dokumenterat 383 strejker i Storbritannien under perioden 1717-1800, främst inom olika hantverksyrken.[18] I Tyskland har Griessinger samlat belägg för ca 300 gesällstrejker mellan 1700 och 1806. Eftersom han bygger på endast några få städers arkiv, ligger det verkliga talet långt högre. Dessa strejker var inte heller oorganiserade eller spontana konflikter. De visade en hög grad av rationell planering och bakom dem stod ofta gesällorganisationer.[19]

De tidiga engelska fackföreningarnas eventuella ursprung i skråorganisationer har varit föremål för en del forskningsdiskussion. Tidigare forskare förnekade att något sådant ursprung fanns. I polemik mot denna uppfattning har R A Leeson och Dobson på senare tid bestämt hävdat att 1700-talets gesällorganisationer, med otvetydiga drag av fackföreningar, ledde sitt ursprung till skråämbetena, men hade utvecklats till självständiga organisationer för gesällerna. Dessa gesällföreningar kunde användas i konfikter med mästarna för att hävda gesällernas intressen och för att organisera strejker. I vissa fall, t ex bland skräddargesällerna i London och bland tryckare, kan organisationer tydligt spåras tillbaka till omkring 1700, i andra fall uppstår de under 1700-talets lopp. Deras likheter med de tyska gesällskapen är uppenbara och de fyllde i stor utsträckning samma uppgifter, såsom att hålla härbärge, förmedla vandringspengar, reglera arbetsförmedling och kontrollera lärlingsutbildning.[20]

Även i Frankrike fanns självständiga gesällorganisationer, de s k "compagnonnages".[21] De tycks ha haft sitt ursprung under senmedeltid, men främst utvecklats under 1500- och 1600-talen, och förefaller ha varit särskilt starka under 1700-talet. Under franska revolutionen förbjöds de men fortlevde likväl, och förblev ända fram till revolutionen 1848 en av de viktigaste formerna av sammanslutningar bland franska gesäller. De var hemliga och starkt ritualiserade organisationer, med invecklade initiationsritualer. De organiserade gesäller i ett nationellt nätverk och byggde upp den berömda Tour de France, alltså systemet för gesällvandringar i Frankrike. Deras former har varit annorlunda än de tyska gesällskapen men i stor utsträckning fullgjorde de samma uppgifter som dessa.

"Compagnonnages" betydelse för senare utveckling av politiskt och fackligt medvetande har i allmänhet bedömts som liten, men några nyare undersökningar värderar inte deras roll för den senare utvecklingen som helt negativ. De gav på sin tid och långt fram under 1800-talet gesäller möjlighet att hävda sina intressen, i vissa fall även genom strejker. Deras styrka i sådana konflikter byggde på kontroll av arbetsmarknaden. De bevarade också föreställningar om solidaritet och självständighet, även om de gjorde det inom ramen för hierarkiska föreställningar.

De tyska gesällskapen har ett obestritt medeltida ursprung. Redan under 1300-talet uppträdde de som gesällernas företrädare i konflikter med

mästarna, både genom bojkotter av enstaka verkstäder och genom strejker. Wilfried Reininghaus förtecknar 35 senmedeltida strejker inom det tyska hantverksområdet, den äldsta från 1329 då gördelmakargesällerna i Breslau gick i strejk.[22] Även om gesällskapen ursprungligen skapats i konflikt med mästarna, kom de senare under senmedeltiden att godta gesällernas organisationer. Gesällskapen avlastade skråna ett socialt ansvar för gesällerna och hjälpte till med uppgiften att reglera inströmningen till yrket. Så länge de avstod från konfliktåtgärder accepterade skråämbetena dem såsom delvis autonoma organisationer. De lyckades under denna tid uppnå egen domsmakt över sina medlemmar, en rättighet som i senare århundraden attackerades från myndigheternas sida, men som inte på allvar kunde rubbas förrän runt 1800.[23]

Tyska hantverksgesäller under 1700- och tidigt 1800-tal

Griessingers arbete om tyska gesäller under 1700-talet har redan berörts i kapitel 2. Den här använda synen på ekonomins "inbäddning" har huvudsakligen inspirerats av hans arbete. Här skall hans syn på gesällernas medvetande behandlas utförligare.[24]

Ett system präglat av ekonomins "inbäddning" hålls enligt Griessinger samman av något han kallar "normintegration". Systemet vidmakthålls genom allmänt accepterade normer och moralbegrepp. Konflikter kommer inte att uppfattas som något som är inbyggt i systemet utan som enskilda individers brott mot normerna. Föreställningen om grundläggande motsatta intressen finns inte. Där en separat ekonomisk sfär saknas kommer inte samlandet av ekonomiska resurser att vara den mest "lönsamma" aktiviteten. I stället samlar människor Ära och social prestige, vilket i sin tur ger makt och inflytande. Äran blir ett symboliskt kapital som kan ackumuleras och utnyttjas för att hävda en samhällelig ställning. Därav titeln på Griessingers bok, *Ärans symboliska kapital*.[25]

De tyska gesällerna på 1700-talet godtog, enligt Griessinger, i grunden det hierarkiska ståndssamhället. Däremot tillskrev de sig en förhållandevis stark och prestigefylld ställning i detta. De försvarade denna med hänvisning till "altes Recht", den gamla rätten. Denna var visserligen tillbakablickande och statisk, men man menade sig också ha rätt att själva vidtaga åtgärder för att återställa ett riktigt rättsförhållande, när detta hade skadats. Den gamla rätten var också en motståndsrätt. Detta var grunden för de konfliktåtgärder som gesällerna vidtog.

Gesällerna utmärkte sig också genom en stark ritualisering av sina sociala mönster. Dessa ritualer hade till uppgift att uttrycka gesällernas samman-

hållning och avgränsning mot andra grupper i samhället. Trycket var starkt på enskilda medlemmar att uppträda på ett med gruppens normer konformt sätt. och sanktioner vidtogs mot den som även i detaljer avvek från dessa. Ritualiseringen gällde initiationsriter, hälsningsformler, åtgärder vid konflikter och inte minst sammanträdena i gesällskapen. Gesällskapets Låda, där dess handlingar förvarades, var den centrala symbolen för gruppens gemenskap och sammanhållning. När lådan var öppen vid sammanträdena var detta ett uttryck för att gesällerna utövade sin egen rättskipning.

Gesällskapen var organiserade i flera nätverk som sträckte sig över regioner av Tyskland. Detta var en styrka vid konflikter. Ett yrke i en hel stad kunde bojkottas eller, som det hette, "skymfas". Genom kommunikation med andra städers gesällskap kunde budskapet om en sådan aktion spridas och effektiva sanktioner upprätthållas mot gesäller som bröt mot bojkotten. Särskilt under 1720-talet drabbades Tyskland av flera bojkotter av hela städer.

Även beteendet under strejker var starkt ritualiserat. En bojkott utrycktes genom att gesällskapet vandrade ut ur staden med sin låda, därigenom markerande att ingen rättskaffens gesäll längre kunde arbeta där. Processioner genom staden var också ett uttryck för gruppgemenskapen. Gesällernas strejker var välplanerade aktioner som uppvisade en klok taktisk uppläggning och föregicks av gemensamma beslut. Internt utmärktes gesällskapen av en jämlikhet som starkt avvek från gesällernas i övrigt hierarkiska samhällssyn.

Konflikterna orsakades i allmänhet inte av ekonomiska tvister. Väsentligt vanligare var att de rörde gesällernas självständiga rättsutövning och deras autonomi. Angrepp mot dessa kunde komma antingen från mästare eller myndigheter. En vanlig typ av konflikter var sådana som Griessinger betecknar som "reningsrituella". När ett brott skett mot gesällernas Heder och Ära, antingen från en mästare, en gesäll eller från myndigheter, måste den rubbade balansen återställas genom en handling som symboliskt återställde jämvikten. Man vägrade att arbeta tillsammans med personer som på något sätt förlorat sin Ära genom brott mot någon regel. Detta kunde vara t ex att ha bedrivit otukt eller för oss så svårbegripliga ting som att ha slagit ihjäl en hund. Ett extremt exempel utgör en murarstrejk i Frankfurt 1749, där två gesäller skymfas eftersom de avlägsnat mänsklig avföring från en byggarbetsplats: strejken uppstår när stadens myndigheter vägrar att godta denna skymfning och arresterar två andra gesäller.[26] Den "nedsmutsning" som brott mot Äran ansågs medföra upplevdes som en direkt fysisk smittsam egenskap. Den skyldige måste därför avskiljas från gruppen.

I sin bok försöker Griessinger följa de tyska gesällsstrejkernas utveckling under 1700-talet. Detta sker mot bakgrund av en ekonomisk kris för

hantverket under det sena 1700-talet. Denna ledde bland annat till att motsättningarna mellan gesäller och mästare skärptes. Myndigheterna i de olika tyska staterna bedrev också en mot gesällskapen starkt fientlig politik. Man sökte inskränka deras autonomi och förbjuda många av de bruk som sågs som oförenliga med en effektiv produktion.

Under dessa skärpta konflikter bibehöll gesällerna sina äldre konfliktbeteenden. De fasthöll vid sin konsensussyn och fortsatte att betrakta orsakerna till konflikter som resultatet av enskilda personers överträdelser av normer. De nådde inte fram till en uppfattning där ekonomin betraktades som ett avskiljt handlingsfält där konflikt snarare än konsensus borde bilda utgångspunkten för handlandet. Visserligen fanns under en tid en tendens till att fler strejker som gällde ekonomiska spörsmål genomfördes, och att de "renings-rituella" strejkerna minskade i betydelse, men under den starka ökningen av strejker under 1790-talet dominerade åter de "föråldrade" renings-rituella strejkerna. Denna strejkvåg ledde till att myndigheternas redan tidigare starka ovilja mot gesällernas verksamheter stärktes, och vid 1800-talets början genomfördes aktioner från flera stater, med Preussen som den mest aktiva, vilka ledde till att många gesällskap upplöstes.[27]

Griessinger har i en uppsats diskuterat om man kan finna tecken på att gesäller inom byggnadshantverken agerat annorlunda än sina kollegor i andra yrken. Dessa yrken hade även i Tyskland den struktur vi funnit i Stockholm och Malmö, med gifta gesäller som bildade egna hushåll. Inom dessa yrken dominerade vid 1700-talets slut två typer av konflikter, dels sådana som gällde lön, dels sådana som rörde begränsningar av arbetsmarknaden. De renings-rituella strejkerna lyste med sin frånvaro. I högre grad än i andra yrken var det alltså rent ekonomiska konflikter som dominerade, och gesäller upplevde tydligare en intressemotsättning mot sina mästare. Griessinger antyder att byggesällernas strejkformer kan bilda en övergång från de gamla gesällstrejkerna till den form av strejker som industriarbetare kom att utöva.[28]

Det kan ha sitt intresse att jämföra de tyska gesällstrejkerna med de brittiska strejker som är kända från samma tid. Det är då tydligt att de senare haft en i huvudsak annan karaktär. Dobsons genomgång av dem visar att två tredjedelar av de engelska strejkerna rört lönefrågor, medan strejker orsakade av hedersfrågor helt lyser med sin frånvaro. I likhet med förhållandena i Tyskland förekommer dock rätt många konflikter som rör anställningen av vad man upplever som oberättigade arbetare och regleringen av lärlingsfrågor.[29] De engelska gesällerna hade alltså redan vid 1700-talets början uppnått ett medvetande om marknadens självständiga realitet på ett sätt som de tyska gesällerna – med undantag för byggesällerna – inte gjorde. Det är tydligt att detta har att göra med att kapitalismen

utvecklats mycket längre i England. Medan de tyska konflikterna utspelades inom ramen för ett förkapitalistiskt hantverk, så ägde de brittiska ofta rum i förlagsmässigt organiserad produktion i stad eller på landsbygd.

De statliga aktionerna i Tyskland mot gesällskapen vid 1800-talets början betraktas av Griessinger som slutpunkten för gesällskapen. Nu har Reininghaus framhävt att ingreppen främst riktade sig mot gesällskapens domsmakt, och visserligen ledde till inskränkningar i gesällskapens aktiviteter, men inte att de avskaffades. Myndigheterna hade klar blick för att gesällskapen också fyllde i överhetens ögon nyttiga sociala funktioner. Vad man ville var alltså snarast en inskränkning av gesällskapens verksamhet. Detta tycks man i stor utsträckning ha åstadkommit, men gesällskapen försvann i allmänhet inte helt, eller kom de att nybildas. I vissa fall fortlevde de som hemliga organisationer.[30]

Det tidiga 1800-talets gesällskap bar visserligen flera av de äldre traditionerna vidare, men de var inte längre så starka som de varit. Michael J Neufeld har undersökt gesällskapen i Nürnberg under 1800-talets första hälft. De gamla traditionerna försvagades, initiationsritualerna uttunnades, de gamla renings-rituella strejkerna försvann. Strejkaktiviteten minskade dramatiskt. Mellan 1791 och 1805 ägde 56 strejker rum, mellan 1806 och 1871 endast tre! Gesällskapens försvagande var dels ett resultat av statlig repression, dels av den kapitalistiska utvecklingen. Gesällerna berövades med gesällskapens förfall en viktig mekanism för att upprätthålla solidaritet och disciplin, vilken kunde ge dem tillräcklig styrka att hävda sina intressen. Som Neufeld påpekar kunde det sena 1700-talets gesällskap i flera avseende vara kraftfullare organisationer än de senare fackföreningarna.[31]

Olika tyska forskningsansatser som berör hantverksarbetare under 1800-talets första hälft ger något skiftande bilder av läget. Wolfgang Kaschuba har studerat två würtenbergska städer under 1800-talets första hälft utan att finna belägg för att en gesällernas subkultur, sådan som Griessinger beskrivit för 1700-talet, fortlevt vid denna tid. I stället kan han frilägga spåren av en bredare folklig protestkultur, som han – i anknytning till E P Thompson – kallar "plebejisk". Denna yttrar sig i brödkravaller och upploppsartade uttryck för missnöje med enstaka överhetspersoner, s k "Katzenmusik" eller "charivaris". Hantverksgesäller utgör en väsentlig del av dessa folkliga grupper inte minst genom sina traditioner att bevaka sina intressen. Deras tidigare exklusivitet gentemot andra folkgrupper har däremot försvagats. Kaschuba ser denna fas av en folklig protestkultur som en mellanfas mellan den äldre gesällkulturen och den moderna arbetarrörelsen. Någon direkt kontinuitet mellan dessa två senare kan därför inte komma ifråga.[32]

Arno Herzig har behandlat förändringar i Hamburghantverkarnas

medvetande från 1790. Gesällskapen, som ännu 1791 kunde uppträda med styrka i en strejk som omfattade hela stadens hantverk, utsattes 1796 för repressiva åtgärder som effektivt inskränkte deras makt och självständighet, även om de fortlevde som sociala institutioner. Gesällerna bibehöll också länge föreställningar rotade i de äldre gesälltraditionerna, däribland känslan av social överlägsenhet gentemot andra grupper av småfolk. Den folkliga protestkulturen, som också Herzig kan konstatera förekomsten av, hade de ingen del i.[33]

Under 1830- och 1840-talen började tidiga former av socialism och kommunism vinna insteg hos tyska gesäller. Särskilt inflytelserik var Wilhelm Weitling, vars "kommunism" hade starka rötter i en av skråföreställningar präglad världsbild. Han ville skapa en tryggad värld för småproducenter. Samhället skulle fungera som ett skrå i stor skala, även om Weitling förutsatte att privategendomen skulle upphävas.[34] Det är inte svårt att förstå att Weitlings tankar och föreställningar om kooperation var attraktiva för hantverksgesäller som börjat frigöra sig från de äldre gesälltraditionerna. Under 1840-talet bildades också ett stort antal arbetarföreningar och bildningsföreningar med hantverksarbetare som en viktig social bas. Dessa föreningar markerade ett avståndstagande från äldre gesälltraditioner, men också från den plebejiska, upproriska kulturen. Deras mål var att kollektivt höja gesällernas samhälleliga ställning, särskilt genom att höja deras bildningsnivå, men de stod inte främmande för radikala idéer.[35]

I tysk forskning har man på senare år diskuterat möjliga kontinuiteter från den gamla hantverkartraditionen till den moderna fackföreningsrörelsen. Detta har skett, dels mot bakgrund av den här redovisade styrka och kamptradition som gesällerna i äldre tid kunde uppvisa, dels eftersom man i flera fall har kunnat visa direkta kontinuiteter mellan skråorganisationer och fackföreningar.[36] Kocka har tagit upp frågan och hävdar att hantverkarnas kultur med dess höga värdering av arbetet och dess försvar av en viss standard för arbetet och inflytande över arbetets organisering, har haft en positiv effekt för utvecklingen av ett klassmedvetande. Kocka varnar dock för att driva denna syn alltför långt. I Tyskland, där skråna på många håll överlevde länge, måste arbetarrörelsen bekämpa de korporativa strukturerna. Deras snäva inriktning på yrket måste också övervinnas. Dessutom var de äldre traditionerna präglade av ett defensivt försvar för vad som upplevdes som rättigheter. Den nya arbetarrörelsen var däremot en offensiv inriktad rörelse, som inriktade sig på att framtvinga nya rättigheter.[37]

I den fortsatta diskussionen i det här kapitlet kommer jag särskilt att ta fasta på den analys av de tyska gesällernas medvetande under 1700-talet som Griessinger gjort. Det svenska skråsystemet var i väsentliga avseenden uppbyggt efter förebild från Tyskland och följde tyska bruk. Det finns

därför anledning att förmoda att liknande förhållanden kan påvisas här. En undersökning av gesällernas medvetande i dessa termer innebär också en granskning av en av punkterna i min modell för ett förkapitalistiskt hantverk, nämligen den som rör ekonomins "inbäddning". Enligt Griessinger var nämligen gesällernas medvetande ett uttryck för just det förhållandet att de inte såg ekonomin och marknaden som en separat och avskiljbar sfär. Det var, enligt Griessinger, gesällernas oförmåga att se "marknadens emancipering" och dra konsekvenserna av den som slutligen gjorde att de stod maktlösa inför myndigheters och mästares angrepp mot deras självständighet.

Gesäller och gesällskap i Sverige och Danmark före 1800

Gesällskap, eller brödraskap som de också kallas, är kända i Stockholm redan från senmedeltiden. Visserligen finns endast ett skrå för ett sådant bevarat – bältarsvennernas från före 1437 – men notiser i mästarämbetenas skrån klargör att gesällsammanslutningar funnits även i andra yrken.[38] De skulle alltså vara ungefär lika gamla som de tidiga tyska gesällorganisationerna. Ingenting tyder på att de, som de tyska gesällskapen, uppträtt i motsättning mot mästarna, men mästarnas dokumenterade omsorg att kontrollera deras verksamhet genom att ha representanter närvarande vid sammmankomsterna, visar att en viss fruktan har funnits för att de skulle kunna brukas på detta sätt.[39] Deras vidare öden fram till 1600-talet är okända. Sigfrid Hansson har förmodat att gesällskapen framförallt kommit till stånd under 1500- och 1600-talen.[40] Heckscher har för sin del menat att de uppkommit under 1600-talet, eftersom de äldsta kända, fastare organiserade härstammar från 1620-talet och generalämbetsskrån från 1621 inte berör dem, vilket däremot motsvarande författning från 1669 gör.[41] Från 1600-talet är några gesällskap säkert kända.[42] Utfärdandet av dessa stadgar kan dock inte säkert tolkas som gesällskapens grundandedatum. De är utfärdade av myndigheterna, antingen magistraten eller staten, och bör nog snarare ses som deras försök att reglera en verksamhet som tidigare pågått. Gesällskapen har därigenom fått en lagligt erkänd ställning, men kanske också blivit inskränkta i sin verksamhet.

I generalämbetsskrån från 1621 (s 65), som redan nämnts klart skråvänlig, accepterades många av de tyska hantverksbruken – den s k "zünften" eller "Gebrauch und Gewohnheit" – i Sverige. Detta gäller t ex indelningen av yrken i skänkta och oskänkta – en något oklar indelning som i alla händelser varit starkt statusskiljande – omskådningen – alltså den jämna fördelningen av gesäller på verkstäder – skänken till vandrande gesäller

samt vandringstvång. Dessa bestämmelser visar tydligt hur starkt influerat svenskt hantverk varit av tyska förhållanden. Det kan väl då synas troligt att även gesällsammanslutningar av tysk typ normalt funnits inom de svenska mästarämbetena redan vid denna tid.[43] I förslaget till en allmän skråordning från 1642 tycks man i alla händelser räkna med existensen av gesällorganisationer.[44]

I den allmänna skråordningen från 1669 berörs gesällskapen endast i en paragraf som förbjuder gesällerna att sammanträda utan två mästares närvaro.[45] Någon hänsyn till hantverkarnas från Tyskland hämtade skick och bruk togs inte längre, vilket också var orsaken till att det var svårt att omsätta skråordningen i praktiken.[46]

Under 1700-talet är gesällskapens existens i Sverige helt klar. Ett gesällskap tycks ha varit normalt förekommande i varje skråämbete, även i de mindre städerna. Detta trots att gesällskapen inte alls gavs någon funktion i 1720 års allmänna skråordning, där deras existens bara erkänns genom upprepandet av förbudet mot gesällsammankomster utan närvarande mästare.

Vad vi vet om de äldsta gesällskapen är att enstaka kan spåras i Stockholm under senmedeltid. Vid 1600-talets början har tyska hantverksbruk varit etablerade i Sverige,[47] och vi får genom statuter belägg för gesällskaps existens. Med dessa fakta förefaller det nog så rimligt att antaga att gesällskapen i Stockholm haft kontinuitet även under 1500-talet. I alla händelser har Heckscher inga starkare bevis för att de först uppstått efter 1620.

I Danmark är gesällskap kända från senmedeltid. Från Malmö är tunnbindargesällernas av ämbetet utfärdade skrå från 1503 bevarat.[48] Från 1600-talets början trängde de tyska hantverksbruken allt mer in i Danmark, vilket medförde att gesällerna kom att uppträda mer självständigt.[49] I Malmö är källmaterial från denna tid bevarat för två gesällag, smedernas och snickarnas, vars protokoll börjar 1611 respektive 1624.[50]

De danska myndigheterna hade länge drivit en föga skråvänlig politik, och efter enväldets införande 1660 förbereddes nya regleringar av hantverket. Resultatet blev en hantverksförordning från 1681. I denna förbjöds alla gesällsammankomster, och gesällerna fick inte heller hålla härbärge. Året därefter följdes dessa regler upp av en förordning som reglerade lärlingars och gesällers förhållande till mästarna. I denna förbjöds gesällskapen. De som redan existerade berövades all legal ställning. Försöken att avskaffa brödraskapen har inte varit framgångsrika, och inom ramen för mästarämbetena har gesällorganisationer levt kvar.[51] Från hantverkarnas sida väcktes starkt motstånd mot repressionspolitiken. Att förbjuda gesällskapen medförde att ingen gesäll som ville bli erkänd som rättskaffens gesäll i Tyskland kunde ta arbete i Danmark. Behovet av arbetskraft medförde dock att gesällbruken åter måste accepteras. Snickarna återfick under

1700-talets första hälft sin rätt att "behyvla" gesäller – snickarnas invigningsritual – och det är känt att gesällskapen vidmakthöll hantverksbruken under seklet.[52]

Utvecklingen i Danmark och Sverige har haft gemensamma drag. Gesällskap har under senmedeltiden tillkommit inom mästarnas ämbeten. Från sent 1500-tal har de tyska hantverksbruken utvecklats och därigenom de av kulturhistoriker beskrivna gesällsederna etablerats. Gesällskapen tycks ha varit allmänt förekommande under 1700-talet. Utvecklingen i Danmark förefaller ha gått längre, vilket kan förklaras av närheten till Tyskland, varifrån de yttre formerna lånats, samt av stadsväsendets större utveckling. Samtidigt har de statliga repressionsförsöken varit starkare i Danmark. Vad som sagts gäller också huvudsakligen de större städerna, i Sverige i första hand Stockholm.

Frimåndagen och gesällstrejker i Sverige och Danmark

Seden att hålla frimåndag är känd sedan lång tid tillbaka i Norden. Huvudsakligen är den bekant genom de många förbud eller regleringar den utsatts för. Något klarare vittnesbörd om hur segt rotad den varit hos gesällerna kan vi knappast få. Redan i 1503 års skrå för Malmös tunnbindargesäller berördes seden. I det av mästarna utfärdade skråbrevet tillerkändes gesällerna fyra fria måndagar om året. Gjorde någon gesäll sig "frii mandag" oftare skulle han böta till ämbetet.[53] Denna lösning att tillerkänna gesällerna ett bestämt antal tillåtna frimåndagar varje år tycks ha varit ganska vanlig.[54] I den danska hantverksförordningen från 1681 förbjöds dock skicket helt.[55] Men lika lite som man lyckades avskaffa gesällskapen, kunde man utrota frimåndagsfirandet.[56] I en utredning från 1800 om hantverkslivet i de danska provinsstäderna, kunde frimåndagens utbredning fastställas. Fällberedarna i Odense svarade t ex på frågan om gesällerna höll frimåndag eller lämnade verkstaden utan tillstånd att: "En Svend kan gaae af Mesterens Arbeyde og spadsere eller fornöye sig, naar han lyster, uden i Forveyen at spörge Mesteren, men dette sker dog sædvanligst om Mandagen."[57] Fällberedarna i Assens fick frågan om detta medförde avdrag på lönen och svarade: "Nei, thi er det en skikkelig Karl, saa opretter han ved flittig arbeide de andre Dage det, som han har forsömt."[58] Skomakarna i Odense gav ett likartat svar.[59] De förindustriella arbetsrytmer som påvisats på andra håll i Europa har uppenbarligen vidmakthållits inom det danska hantverket vid sekelskiftet 1800.

Även i Sverige finns gamla belägg för frimåndagsfirandet. 1517 beslöt

Stockholms skräddarmästare att avskaffa seden.[60] I de många skrån som utfärdades efter generalämbetsskrån 1621, förbjöds gesällerna inte bara att ta ledigt på måndagen utan även på tisdagen; tydligen har det varit vanligt att gesällerna vid denna tid närmat sig idealet om en fyradagarsvecka.[61] I de allmänna skråordningarna från 1669 och 1720 förbjöds frimåndagsfirandet, liksom "spatsergång", som det kallades när gesällerna tog sig ledigt andra veckodagar.[62] Strax före den allmänna skråordningens införande hade frimåndagen förbjudits i en särskild förordning från 1718, eftersom "...Wij förnimme det Handtwärks-Gesällerne ännu fortfara med deras så kallade Fri-Måndagars anwändande til Dryckenskap och annat otidigt lefwerne...".[63] Likväl levde bruket kvar under 1700-talet. Åtminstone är det dokumenterat för Stockholm, vilket också gäller spatsergången. Skomakaryrket ansågs så krävande att man inte kunde arbeta mer än fem dagar i veckan, vilket tycks ha varit accepterat i detta yrke likaväl som i några andra. Söderlund drar den säkert riktiga slutsatsen att frimåndagens och spatsergångens stora utbredning, trots förbuden, endast kan förklaras av att mästarna i viss utsträckning accepterat dessa bruk, såsom exemplen från Danmark 1800 visar.[64]

Genom Söderlunds forskningar är också ett antal arbetskonflikter inom Stockholmshantverket kända. Dessa är särskilt koncentrerade till 1720-talet. Orsakerna till konflikterna varierade. Många har varit vad Griessinger betecknar som autonomistrejker, konflikter vars syfte varit att försvara gesällernas oberoende och självbestämmanderätt. 1663 strejkade barberargesällerna eftersom mästarna infört krav på att en gesäll vid nyanställning skulle ha ett avskedsbevis från sin förre mästare.[65] Vid 1600-talets slut tycks man i Stockholm ha haft problem med gesällstrejker eller vad man kallat gesällernas "uppstigande från verkstaden". Kanngjutargesällerna gjorde 1692 "uppstånd" sedan två av dem av ämbetet dömts till dryga böter för att ha hållit frimåndag.[66] Flera av konflikterna på 1720-talet var ett uttryck för gesällernas motstånd mot de nya skrån för brödraskapen som myndigheterna vid denna tid utfärdade.[67] 1751 tycks tenngjutargesällerna i Stockholm ha strejkat i protest mot att myndigheterna planerat att utfärda nya statuter.[68] Konflikter har också berört den s k *omskådningen*, som innebar att gesällerna inte fritt fick välja mästare utan fördelades mellan ämbetets mästare efter en på förhand fastställd turlista. Snickarna strejkade 1726 eftersom mästarna infört omskådning i ämbetet, något som gesällerna sade vara en nyhet.[69] I alla dessa fall försvarade gesällerna vad de upplevde som traditionella fri- och rättigheter mot ingrepp från myndigheter och mästare.

Konflikter som rörde löner var dock vanliga redan vid frihetstidens början. Detta stämmer inte särskilt väl med Griessingers resultat för Tyskland, där denna strejktyp inte varit företrädd förrän framemot mitten av

seklet.[70] Redan 1718 strejkade stenhuggargesällerna i Stockholm för att uppnå löneförhöjning,[71] och 1721 strejkade murargesällerna där i samma syfte. Skomakargesällernas strejk 1722 förefaller ha gällt löner, medan knappmakarna 1726 lade ner arbetet för att hindra en lönesänkning. Strejker bland skomakare och skräddare på 1740-talet rörde löneförmåner i form av måltider, samt i skomakarnas fall minskningen av antalet helgdagar. Den sista kända strejken i frihetstidens Stockholm, skomakargesällernas 1771, gällde också löner.[72]

Den strejkform som enligt Griessinger var den vanligaste under det tidiga 1700-talet, nämligen de renings-rituella, förefaller däremot ha varit ovanligare i Stockholm. Den ovan nämnda tenngjutarkonflikten 1751 hade dock sådana inslag. Den direkta orsaken till att gesällerna spatserat har nämligen inte varit planerna på nya statuter, utan att en gesäll som vid sammankomsten vägrade godta någon ny ordning, uppfattade sig som skymfad av en mästare. Gesällerna ansåg sig ej kunna arbeta förrän den skymfade gesällen åter erkänts som rättskaffens gesäll.[73]

Griessingers framhävande av att gesällstrejkerna var välplanerade och ofta strategiskt placerade vid goda konjunkturer och arbetsbelastningar, förefaller vara riktigt också för Stockholm. Strax före jul 1721 strejkade perukmakarna, en tidpunkt då mästarna torde ha haft mycket arbete. Söderlund förklarar allmänt de många strejkena på 1720-talet med att gesällerna utnyttjade arbetskraftsbristen efter krigen för att främja sina intressen.[74] Strejkerna tycks också ha föregåtts av överläggningar där man enats om att stå solidariskt samman.[75]

Som Söderlund säger är det svårt att dra gränserna mellan strejk och mer individuella protester i form av spatsergång. Gesällerna ville inte heller gärna erkänna att de överenskommit om att lägga ner arbetet, eftersom sådana "sammansättningar" var olagliga.[76] Det faktiska antalet arbetsnedläggelser har därför sannolikt varit väsentligt större än de kända.

I dessa konflikter har gesällernas internationella kontakter varit av stor betydelse. Gesällskapen stod i brevkontakt med andra brödraskap i Tyskland och Baltikum, och de vandrande gesällerna förde med sig budskap om förhållandet på andra orter.[77] Exempel på att detta kontaktnät utnyttjades finns också. Stockholms snörmakare har 1763 varit i blockad från gesällerna i Danzig, eftersom de använt en vävstol som de tyska gesällerna ej ville godta. Tyska gesäller har vägrat att arbeta i Stockholm och svenska gesäller som kommit till Danzig har bötfällts för att de arbetat i den svenska huvudstaden. Exemplet är intressant också av det skälet att det visar hur gesällerna kunde utnyttja dessa vapen för att bekämpa oönskade tekniska förändringar. Ett brev från en gesäll i Riga med uppmaning om bojkott mot tunnbindaryrket där finns också bevarat.[78] Inför myndigheterna försvarar både mästare och gesäller sitt motstånd mot nymodigheter med

risken för bojkotter från tyska gesällers sida, både mot de svenska mästarna och mot svenska gesäller på vandring på kontinenten. Det är också klart att tyska gesäller ofta spelat en ledande roll under konflikterna i Stockholm.[79]

Gesällernas strejker var ofta korta och föga framgångsrika. En orsak till detta var att myndigheterna helhjärtat slöt upp på mästarnas sida. Även om gesällerna gav prov på stark solidaritet och stort mod, knäcktes de i allmänhet sedan några av ledarna kastats i fängelse. Om konflikterna senare fortsatte genom att gesällerna lämnat staden, går inte att avgöra.[80]

Även från Danmark är konflikter kända inom hantverket under 1700-talet. En tidig strejk ägde rum i Köpenhamn 1733 bland murargesällerna sedan en mästare slagit en gesäll. En förordning från 1749 stadgade ett uttryckligt strejkförbud. Särskilt känd är timmermansstrejken 1794 då flera hundra gesäller i Köpenhamn gick ut i strejk. Strejken utlöstes av krav på högre löner och av att några gesäller vägrats uppsägning. Sympatiaktioner från andra gesällskap ledde till vad som närmast kan betecknas som en generalstrejk inom Köpenhamns hantverk. Myndigheterna ingrep snabbt och landsförvisade de tyska gesäller som spelat en ledande roll.[81]

Köpenhamns timmergesäller har behandlats av Thomas Bloch Ravn. Han framhäver hur dessa kom att proletariseras under 1700-talet – liksom i Stockholm var de gifta och bofasta – och hur detta ledde till framväxten av ett lönarbetarmedvetande. Gesällskapet användes för att driva lönefrågor, och Ravn menar att detta under tidigt 1760-tal i realiteten fungerade som en fackförening.[82]

Aktioner mot gesällernas fri- och rättigheter

Gesällernas fri- och rättigheter och deras uppstudsighet var en nagel i ögat på statsmaktens representanter. Staten stärkte sitt grepp om befolkningen, antingen envälde eller parlamentsstyre rådde. Att vanligt arbetande folk uppträdde så här självsvåldigt var oacceptabelt för en merkantilistisk stat, som i första hand såg sina medborgare som en nyttig arbetskraft, som skulle hållas till flitigt arbete. Även mästarna bör ha sett flera av gesällernas bruk med stor ovilja, men det förefaller klart att myndigheterna var väsentligt mer aktiva i sina åtgärder; stundtals kunde gesällerna räkna på stöd hos sina mästare.[83]

1720 års allmänna skråordning lämnade inte mycket utrymme för gesällernas friheter. För att ytterligare stärka kontrollen utfärdades skråordningar för gesällernas brödraskap. Åtminstone för Stockholms del skrevs dessa under 1700-talet av Kommerskollegium,[84] och i dessa lämnades liten plats för gesällernas traditionella bruk. De tillskrevs framförallt rättigheter

att utöva sina sociala funktioner. Gesällerna hade rätt att hålla sammankomster, men dessa skulle övervakas av närvarande mästare. En mästare, den s k krogfadern, skulle övervaka gesällerna på härbärget. Som vi redan sett väckte dessa stadgar ofta gesällernas motstånd. Så vägrade fyrtio gesäller och fyra mästare att antaga 1754 års skrå för snickargesällerna i Stockholm. Först sedan de motspänstiga inmanats i fängsligt förvar, bröts motståndet.[85] Om man sedan inom ämbetena faktiskt följde de nya stadgarna låter sig inte avgöras.

Under frihetstiden visade myndigheterna i Stockholm stor ovilja mot "zünften" eller hantverksbruken. De ansågs upphävda redan genom 1720 års skråordning, som i sina slutord uttryckligen förbjuder allt som inte grundats i förordningen. I 1739 års hallordning förbjöds alla gamla skråorganisationer och alla "gewohnheiter". I Stockholm vägrade mästarna i textilämbetena i yrken som skulle lyda under den nya lagen att upplösa sina ämbeten, men klädesmakarna och överskärarna tvingades ändå så småningom därtill. Andra vävarämbeten, såsom linvävarna, lyckades få behålla sina ämbeten eftersom produktionen här inte var förlagsorganiserad. Detta innebar också att förlagsmän och manufakturidkare med direkta intressen att motarbeta organisationer bland sina arbetare saknades. Inom den direkta manufakturen upplöstes också gesällorganisationerna och de fick bara fortsätta som av hallrätten kontrollerade sjuk- och begravningskassor.[86] Även vid yllefabrikerna i Norrköping möttes hallordningen av motstånd från mästare och gesäller. 1741 utspelades här en strejk där gesällerna försökte motarbeta antagandet av lärlingar i strid mot gamla bruk.[87] De gamla hantverksbruken förblev ändå i någon mån levande inom manufakturindustrin. Det klagades över frimåndagar och spatsergång även här och enstaka kollektiva aktioner i form av arbetsnedläggelser förekom.[88]

År 1741 förbjöd ett kungligt brev "gewohnheiterna" även inom skråyrkena. Man vidtog också åtgärder för att förverkliga detta. I Stockholm förbjöds bl a snickarnas invigningsritual, behyvlingen. Detta väckte gesällers och mästares motstånd; utan denna ceremoni skulle Stockholms snickargesäller inte erkännas som rättskaffens utomlands. Magistraten förefaller åtminsone tillfälligt ha genomdrivit sin vilja, bl a efter kontakter med Danzig för att förhindra bojkotter mot svenska gesäller.[89] Annars är det mycket tveksamt om man verkligen hade någon större framgång med sina aktioner. Traditionella hantverksbruk levde i alla händelser kvar.[90] En fullständig uppsättning verktyg för behyvlingar finns bevarad från Enköping, trots att snickargesällskapet här inte tillkom förrän 1763. Uppenbarligen har man, trots förbuden, upprätthållit detta bruk.[91]

Även inom tryckeribranschen vidtogs åtgärder mot gesällernas traditionella bruk vid 1700-talets mitt. Yrket hade i Sverige aldrig lytt under skrå,

men tyska hantverksbruk var väl etablerade genom sedvanerätt. Här kom initiativet direkt från tryckeriägarnas sida, och i ett reglemente för boktryckerierna från år 1752 förbjöds invigningsriterna och en självständig organisering för gesällerna.[92]

Staten försökte också inskränka gesällernas rättighet att vandra. Åtminstone från 1740-talet skulle de ha pass av myndigheterna, och 1751 utnyttjade man detta till att förbjuda utlandsresor som inte myndigheterna givit tillstånd till. I denna stränghet upprätthölls författningen inte länge, men passtvånget innebar en förstärkt kontroll över gesällerna.[93] Samma år påbjöds att en gesäll inte skulle kunna få arbete hos en mästare utan att visa avskedsbevis från sin tidigare mästare.[94]

Systematiskt inskränktes alltså gesällernas friheter. Framgången har sannolikt inte varit fullständig, men Söderlund konstaterar att antalet arbetskonflikter minskat inom Stockholmshantverket mot frihetstidens slut, vilket tyder på att man haft vissa framgångar. Myndigheternas starkare grepp över gesällerna har minskat dessas möjligheter att bevaka sina intressen. I dessa aktioner har mästarna säkert sett välvilligt på en del av de skärpta bestämmelserna mot gesällerna, men i andra sammanhang kunde gesällerna finna visst stöd hos sina mästare. Ett skäl till detta kan ha varit att mästarna själva var rotade i dessa sedvanor, eftersom de själva varit gesäller, en annan tänkbar orsak är att de inte onödigtvis ville utmana gesällerna. Bland annat kunde de frukta att om inte skråbruken upprätthölls skulle tyska gesäller inte vilja komma till Sverige och gesällernas utlandsvandringar sågs måhända med välvilja av mästarna såtillvida som de kunde bringa nya yrkeskunskaper med sig till Sverige.[95]

Den svenska utvecklingen är som vi sett inte unik. Även i Danmark och Tyskland hade myndigheterna vidtagit åtgärder för att inskränka gesällernas traditioner. Möjligheterna för internationell samverkan mellan gesäller minskade därmed, och Griessinger har konstaterat att inslagen av konflikter som sträckte sig utöver enskilda orter minskade under 1700-talets andra hälft. Framgångarna har dock ingenstädes varit fullständiga före 1800. Vid det nya seklets början har vi redan sett hur de tyska staterna agerade mot gesällskapen. Även i Danmark vidtogs vid denna tid åtgärder. Efter timmergesällstrejken i Köpenhamn 1794 tillsattes en kommission för att föreslå skråreformer. I förordningen från 1800, som visserligen endast gällde Köpenhamn, stadgades bl a kraftiga straff mot stridsåtgärder från gesällernas sida. Man förbjöd också gesällernas "Gewohnheiter" generellt, såsom bruk "...der bære Præg af de ældre Tiders raa og vilde Sæder."[96]

Det intryck man får när man jämför skildringarna från Sverige med dem från Tyskland, är att hantverksbruken varit mindre välutvecklade här. Vi finner sålunda inga renings-rituella strejker. De tyska gesällerna har varit betydelsefulla i de svenska konflikterna, vilket visar att dessa varit bärare av

utvecklade traditioner. Bruken har funnits här men i något nedtonad form. Orsaken till detta bör ha varit det svenska skråsystemets relativt sena och ofullständiga utveckling. Endast i få städer har det före 1700-talet funnits ett tillräckligt stort antal hantverkare för att bilda underlag för skråämbeten. Ännu färre har gesällerna varit i de mindre städerna, och därmed har förutsättningar saknats för utvecklingen av starka gesälltraditioner. På grund av gesällvandringar bör detta också ha påverkat förhållandena i huvudstaden. Men vi bör nog också räkna med att den svenska statens tidiga utveckling av en effektiv administration och kontroll över befolkningen har gjort myndigheterna mer kapabla att genomdriva sin vilja mot motspänstiga gesäller, än de varit i Tyskland med dess territoriella uppsplittring.

Att gesäller under 1700-talet även utanför Stockholm var väl förtrogna med möjligheterna att vidtaga stridsåtgärder, kan ett exempel från Göteborg få visa. När staden 1778 skulle fira kronprinsens födelsedag, räknade magistraten gesällerna till "den ringare hopen". Gesällerna i flera yrken kände sin stolthet förnärmad av detta, och de hotade helt enkelt att som hämnd lämna staden. Möjligen har en del gesäller redan inlett strejkaktioner. Detta hot om bojkott av stadens hantverk tycks dock ha avvärjts sedan magistraten varnat gesällerna. Episoden visar att gesällerna såg sig som stående högre än stadens enkla befolkning, och att de var synnerligen måna om sin Ära. Tanken om möjligheten av en bojkott fanns också levande hos dessa gesäller.[97]

Gesäller, mästare och myndigheter i Malmö 1800-1847

Efter denna långa utflykt står vi bättre rustade att åter diskutera förhållandena i Malmö. Det väsentligaste materialet utgörs, som nämnts, av rättsliga handlingar. Detta erbjuder naturligtvis vissa källkritiska problem. Ofta finns motstridiga uppgifter om vad som hänt och bevisningen är otillräcklig. Historikern kan då ännu mindre än de samtida domarna avgöra vad som faktiskt hänt. Dessutom finns det klassiska problemet med "mörkertalet"; hur vanligt är det att liknande händelser äger rum utan att bli föremål för domstolsförhandling? Min metod här är att i största möjliga utsträckning söka undvika att ta ställning till sanningsproblemet. I stället vill jag undersöka de bakomliggande föreställningar som gör de uppträdande parternas agerande begripligt, och vilken gemensam föreställningsram de använder sig av.[98]

Frimåndagar och "förindustriella" arbetsvanor

Efter den bakgrund vi nu skaffat oss är det lätt att se, att konflikten mellan skräddargesällen Ågren och hans mästare i den episod som inledde avhandlingen, rör de "förindustriella" arbetsvanor, som så utförligt dokumenterats inom hantverk över hela Europa. Dagen före bråket har skräddargesällerna i Malmö haft samling i sitt gesällskap och av denna anledning hållit frimåndag, trots att detta sedan länge varit förbjudet. Under tisdagen avser gesällen att lämna sitt arbete mitt på dagen. Mot bakgrund av vad vi lärt oss är detta alltså knappast överraskande; vi erinrar oss t ex de danska gesällerna som några år tidigare ansågs ha rätt att lämna mästarens verkstad utan lov. Svårare är det kanske att bestämt hävda att detta varit det vanliga även i Malmö; vi har ju här bara ett enstaka belägg.

Nu vill jag mellertid hävda att redan detta enstaka fall har betydligt större bevisvärde än att vara ett enstaka exempel på sedens utbredning. Vi kan nämligen konstatera att gesällens hela uppträdande endast är förståeligt om vi förutsätter att han agerar utifrån en fast övertygelse om att ha rätten på sin sida. Trots mästarens tillsägelser har han försökt fullfölja sin avsikt att gå ut i staden. När mästaren av denna orsak tillgriper våld och kastar ut honom, nöjer sig inte gesällen med denna behandling. I stället vänder han sig till åltgesällen, gesällskapets ordförande. Denne delar uppenbarligen Ågrens uppfattning att mästarens beteende varit oförsvarligt. De finner alltså anledning att vända sig till skråämbetet för att få rätt. Detta hade de knappast gjort om de inte funnit att Rothmans agerande avvikit från vad de uppfattat som gällande rätt inom yrket. Det refererade fallet är alltså inte bara ett enstaka belägg för gesällers möjlighet att ta sig ledigt, det är också ett bevis för existensen av en grundmurad rättsuppfattning, som tillskrivit gesällerna rätten att utan lov lämna sitt arbete.

Det är väsentligt att notera att denna uppfattning klart avviker från det rådande rättsläget. Som vi sett av den historiska genomgången hade myndigheterna sedan länge sökt bekämpa gesällernas oregelbundna arbetsvanor. Likväl höll dessa fast vid en alternativ syn på vad som var rätt och riktigt. Därigenom blir målet en illustration till hur svårt det var att utrota de traditionella bruken inom hantverket.

Gesällerna i detta mål visar också mycket klart att de har den bestämda åsikten att mästaren inte får slå sin gesäll. Därmed tycks de företräda en inom hantverket vanlig tanke, som dock inte motsvarat det faktiska rättsläget.

Hur har nu mästarna ställt sig till dessa gesällernas oregelbundna vanor? I det här målet noterar vi att mästaren inte har något att erinra mot att gesällen varit ledig på måndagen. Detta gäller också de övriga av skräddarämbetets mästare, eftersom alla deras gesäller dagen innan har varit lediga

på grund av gesällskapets sammankomst. Mästaren reagerar inte förrän gesällen vill ta ledigt även dagen därefter. Av Rothmans berättelse inför ämbetet tycks det framgå, att det han reagerar mot är att gesällen har gjort ett överdrivet bruk av sin frihet, inte att han haft frihet att lämna sitt arbete.

Denna tolkning av händelseförloppet blir så mycket intressantare när man noterar att ärendet behandlas bara två månader efter det att Malmöhus länsstyrelse den 11 maj 1812 utfärdat en lokal förordning som riktade sig mot bruket att ta frimåndag.

Bakgrunden till länsstyrelsens förordning är denna. Den 1 april 1812 hade Kungl. Maj:t i en skrivelse uppmanat lägre myndigheter att i avvaktan på att nya förordningar skulle utfärdas, med kraft tillämpa gällande författningar som riktats mot dryckenskap. Landshövdingen finner detta så mycket mer motiverat "... som beklagligt wis detta Län icke länge sedan af denna last sett de mäst rysliga följder, utom det, den i allmänhet qwäfwer idogheten, bereder huglöshet och lättja, uselhet och fattigdom." Uppenbarligen åsyftas med detta det skånska upproret 1811, som i landshövdingens lite enkelspåriga samhällsanalys helt enkelt skylls på överdrivet alkoholbruk. De åtgärder som han nu vidtar är att allvarligt påminna om skråordningens bestämmelser, dels att gesäller ej får hålla sammankomst utan två närvarande mästare, dels förbudet att genom fri måndag, spatsergång eller annat försumma mästarens arbete. Kungörelsen fortsätter:

> ...och som, ehuru en nyttig omtanka hos de fläste Gesäller och daglönare förmått besegra fördomen av ofwanberörde genom wanan inbillade frihet, hwilken såsom hämtad från fordna sedwänjor å Utrikes ort, endast ledande till lättja, sysslolöshet och utswäfningar, desto mindre kan förenas med Swensk manna rätt, som den af ingen annan medlem i samhället begagnas; alltså, och på det den i Lag och Författningar föreskrifne ordning må winna en stadgad wärkställighet, hwarigenom nyttig wärksamhet, flit och idoghet befrämjas, samt en för det allmänna och enskilta, dyrbar tid, icke skadeligt förspilles, warder utom påföljd efter Lag, härigenom ett wite af 3 R:dr 16 sk. Banco utsatt för den Gesäll, daglönare eller arbetskarl som i förberörde måtta störer ordning och skick...[99]

Om brottet upprepas dubblas böterna och vid tredje resan skall den skyldige utskrivas till krigstjänst. Dessutom åläggs mästarna att ange eventuella brott mot kungörelsen vid hot om samma böter som förordningen stadgat för arbetaren.

När landshövdingen önskar ingripa mot dryckenskap och oskick, är det första som det faller honom in att ingripa mot hantverksarbetarnas enligt hans uppfattning otillständiga frihet att själva disponera över sin arbetstid. Hänvisningen till det föregående årets uppror visar också att han anser att det rör sig om allvarliga frågor, inte ett vanligt ordningsproblem. Man får förmoda att han fruktar att gesällernas självsvåld kan tänkas få liknande

konsekvenser. Att han inte heller helt litar på mästarnas vilja att samarbeta med myndigheterna visas också av att dessa vid vite uppmanas att agera som angivare mot sina arbetare.

Betraktar vi skräddarämbetets agerande mot bakgrund av denna förordning, kan vi göra några intressanta iakttagelser. Gesällernas måndagssamling är helt klart förbjuden i kungörelsen. Det stadgade vitet gäller bland annat dem som genom "...samqwäm och dryckeslag å någon Söcknedag Mästarens arbete försumma...". Att Ågren ämnade spatsera en tisdag är självfallet också förbjudet. Det är därför värt att notera att det aldrig är fråga om att straffa honom för hans försummelser. Ämbetets dom innebär endast att Rothman frias och Ågren skall återgå i hans arbete. Dessutom synes samtliga närvarande mästare göra sig skyldiga till ett brott mot kungörelsen genom att inte ange sina gesäller för dessa uppenbara brott. Landshövdingens misstanke om att de kanske inte var samarbetsvilliga tycks vara väl befogad.

Insatt i sitt sammanhang visar sig alltså detta till synes oansenliga mål ha mycket att säga oss om arbetsvanorna inom Malmöhantverket. Det visar frimåndagens existens och att gesäller tillskrivit sig en betydande rätt att kontrollera sitt arbete. Det visar också att denna rätt i stor omfattning varit accepterad av mästarna, och förefaller ha blivit orsak till konflikter först när den gått till övermått. Olika myndigheter har varit väsentligt mer angelägna att stävja dessa vanor. I fortsättningen skall jag ytterligare argumentera för denna tolkning.

Att bruket att hålla frimåndag varit fast rotat bland Malmögesällerna under 1700-talet visas av de artiklar som finns bevarade för gesäller från den tiden. Timmergesällernas och skomakargesällernas artiklar från 1750 och 1753 innehåller likalydande förbud mot frimåndagar och spatsergång,[100] medan svarvarnas artiklar för mästare och gesäller från 1786 helt kort förbjuder frimåndagar i enlighet med skråordningen.[101] Utförligast är artiklarna för gördelmakarnas mästare och gesäller från 1760:

> Gesällerne måge icke hålla den så kallade Fri-Måndagen alla Weckor, som ty wärr! hos en dehl detta missbruk sig inritat, likasom af Gud ej woro gifne Sex dagar uti Weckan till arbete, ty igenom sådant sjelfswåld blifwer Mästarnas arbete försummat, men Gesällen will icke destomindre hafwa sin fulla Löhn. I förra tider är wäl Måndagen, såsom Skiänk-Måndag, allenast hwarie fierde Wecka worden hållen, hwilcket äntel. warit tillåtit, i anseende till Gesällernas Sammankomst.[102]

Detta förbud innehåller intressanta upplysningar. Vi får veta att artiklarnas utfärdare anser att frimåndagen normalt hålles varje vecka, åtminstone oftare än var fjärde vecka. Dessutom finner vi att man ingalunda hyser gott hopp om att kunna utrota bruket; helt entydigt är det väl inte, men nog

förefaller det som om gesällerna i dessa artiklar åtminstone tillskrivs rätten att hålla frimåndag var fjärde vecka, något som naturligtvis var i strid med skråordningen. Ytterligare får vi besked om att gesällerna inte anser att frimåndagen skall medföra avdrag på veckolönen. Förhållandena här bör alltså ha varit likadana som i Danmark år 1800.

Dessa artiklar är nu inte uttryck för hantverkarnas egen reglering av sin verksamhet. Artiklarna för gördelmakare, skomakare och timmermän är undertecknade av en av stadens två borgmästare. Svarvarnas artiklar är endast undertecknade av mästare och gesäller, men har sannolikt också formulerats av någon myndighet. Vad vi ser här är alltså ytterligare exempel på olika myndigheters försök att stävja bruket, och samtidigt otvetydiga bevis på sedvanans sega fortlevande.

Länsstyrelsens kungörelse 1812 följdes av en smärre kampanj mot gesäller som försummade sina mästares arbete. Under detta år utfärdade stadens domstolar tio domar mot gesäller som begått sådana brott; sammanlagt åtta gesäller drabbades, två dömdes två gånger var. I några fall har gesällerna hållit frimåndag, men i flera fall har de under längre tid varit borta från arbetet.[103] Det är slående att hela sex av domarna riktas mot murargesäller, något vi skall återkomma till. I inget av dessa fall är det en mästare som har vänt sig till domstolen för att få sin gesäll dömd. Eftersom länsstyrelsens kungörelse stadgar att angivaren skall få hälften av böterna anges det särskilt vid domarna att någon angivare inte har funnits. Det förefaller som om åtalen är beroende av vad stadsfiskalen själv har råkat upptäcka, och hans möjligheter att bevaka alla stadens gesäller måste ha varit begränsade. Med 1812 års utgång upphör magistraten med dessa aktioner mot gesällernas försummelser, men att detta inte beror på att dessa upphört skall vi snart se.

Ytterligare några exempel på frimåndag återfinns i skråprotokollen. 1804 döms en gesäll, som i flera dagar försummat sin mästares arbete, av skräddarämbetet på angivelse av sin mästare. Detta är det enda fall jag känner till i Malmö där mästaren anmält sin arbetare, men gesällen hade då också tagit ledigt både på måndagen och tisdagen, och inte heller inställt sig i arbete på onsdagen, då målet avdömdes.[104] 1801 dömer klensmedsämbetet en gesäll som en fredag och en lördag lämnat sitt arbete i egna ärenden; att anklagelsen kommer upp beror på att han på grund av sin frånvaro inte inställer sig vid ämbetet för att försvara sig mot en anklagelse om att ha undanhållit arbete för änkan som har honom som verkgesäll.[105] 1814 dömer samma ämbete en gesäll för att ha hållit frimåndag. Gesällen har tillbringat hela dagen på härbärget utan tillstånd. Vid hemkomsten har han råkat i slagsmål med sin mästare. Över denna behandling blir han så upprörd att han stämmer sin mästare inför ämbetet. Målet ger alltså ytterligare ett belägg för att Malmös gesäller inte ansåg sig stå under sina

mästares husaga och var beredda att hävda denna uppfattning inför skråämbetena. Gesällen erkänner att han under de två veckor han arbetat hos mästaren har hållit två frimåndagar, men både han och mästaren synes eniga om att detta kompenserats av att han tvingats arbeta två söndagar och dessutom en natt. Ämbetet delar inte denna uppfattning och dömer honom för att ha hållit frimåndagar. Målet illustrerar alltså tydligt den ojämna arbetsbelastning som kännetecknat tidens arbetsvanor, där ett intensivt arbetstempo varit vanligt vid veckans slut.[106]

Ytterligare några belägg för att frimåndagar och spatsergång förekommit går att finna, men bevisen blir då indirekta. Ett antal lönetvister mellan mästare och gesäller där mästarna har yrkat löneavdrag för spatserade dagar kan noteras. I dessa fall aktualiseras uppenbarligen ersättningen för de försummade dagarna av att mästaren och gesällen inte kan komma överens om vad gesällen har rätt att kräva av innestående lön. Två sådana exempel från 1840-talet visar att frimåndagen inte var utrotad vid denna tid heller.[107]

Att gesällernas arbetstraditioner inte enbart innebar rätt till frimåndagar och spatsering är klart, men material som kan belysa andra aspekter av dem är ännu mer sällsynt. Ett exempel kan ges från garvarämbetets protokoll. Här kände sig mästarna år 1818 bekymrade över att vandrande gesäller "dagligen" inställde sig på verkstäderna och hindrade de arbetande gesällerna i deras verksamhet. Man beslöt att förbjuda detta och hotade med att låta polis föra bort syndare.[108] Sannolikt har det även i andra yrken varit så att verkstäderna inte varit slutna världar, utan att de också kunnat ge utrymme för en social samvaro.

Det vore givetvis av största värde att veta om vanan att hålla frimåndag har ökat eller minskat under 1800-talets första hälft. Som vi sett ansåg landshövdingen 1812 att bruket inte var lika utbrett som förr. En sådan enstaka uppgift kan dock inte tillmätas något större värde. Det bräckliga kvantitativa material jag har tillgång till duger inte heller att dra slutsatser av. Att alla mål där gesäller dömts för försummat arbete, härrör från periodens första decennier, betyder inte mycket, särskilt när man betänker att de flesta målen härrör från 1812, och förklaras av de särskilda förhållandena detta år. Vi får nöja oss med att konstatera att belägg finns för hela perioden. Det mesta tyder också på att mästarna mer eller mindre godvilligt accepterat bruket och att det normalt inte ens medfört löneavdrag för gesällen. Med tanke på den gjorda genomgången av annan forskning är detta föga överraskande, och förhållandena i Malmö stämmer väl in i den bild av "förindustriella" arbetsvanor som tidigare redovisats.

Gesällskapen i Malmö

Arkiven från mästarnas ämbeten är långt ifrån fullständigt bevarade. Ännu sämre är det med gesällskapens handlingar. Där de finns är de ofta föga informativa. Protokollen innehåller inte mötesreferat och är ofta skrivna av en gesäll med svårtydbar handstil. Vad som oftast finns är räkenskapsböcker och förteckningar över medlemmar i laget. Från första hälften av 1800-talet finns källmaterial bevarat från fem gesällskap i Malmö, nämligen gördelmakare, klensmeder, murare, skomakare och timmermän.[109] Genom rättsmaterialet har jag belägg för gesällskap i ytterligare sex yrken.[110] Men vi kan säkert utgå från att en gesällsammanslutning funnits i de allra flesta yrken som haft ett skråämbete i Malmö.

Gesällskapen fyllde flera funktioner, men sannolikt tog de sällskapliga mest utrymme. Av bevarade räkenskaper att döma var det mat och dryck som var gesällskapens största utgiftspost. Vid varje tillfälle något togs ur den gemensamma kassan, togs också en mindre summa "till förtäring".

Man höll ett härbärge där gesällerna kunde träffas för samvaro. I några fall fanns härbärget i någon av stadens värdshus; detta gäller med säkerhet bagare, garvare, murare och snickare.[111] Vanligare förefaller det ha varit att härbärget funnits hemma hos någon av ämbetets mästare, den s k krogfadern. Uppdraget att hålla härbärge för gesällerna har cirkulerat mellan mästarna. Med säkerhet gäller detta för skomakare, skräddare och svarvare.[112] Även klensmederna hade härbärge hos mästare fram till 1826 då man låter en gästgivare överta det.[113] Hos gördelmakarna hade utvecklingen gått i motsatt riktning. Efter något bråk mellan mästare och gesäller beslöt ämbetet 1798 att gesällernas låda skulle flyttas från ett gästgiveri till en mästares hus.[114] En del mästare med liten bostad kunde naturligtvis ha svårigheter att inhysa härbärget, men ett verkstadsrum har de alltid haft, och här kunde gesällernas samling också äga rum.[115]

Hur ofta gesällerna haft samling på härbärget är svårt att veta. Skomakargesällerna hade fyra årliga "vandrings- och krogdagar", en vid midsommar, en vid Mikaeli, en vid jul och en vid påsk.[116] Klensmedsgesällerna tycks vanligen ha haft samling tre gånger om året. Det ena mötet ägde nästan alltid rum på fastlagsmåndagen.[117] Gördelmakarna har däremot bara en årlig samling redovisad i sitt material, och denna ägde rum i början av maj.[118] Både murar- och timmergesällerna har haft två årliga samlingar, en vid midsommar och en i mitten av november.[119] Men man får säkert tänka sig att detta är de större traditionella samlingarna då protokollsanteckningar gjorts. Däremellan har det säkert funnits andra anledningar för gesällerna att träffas på sitt härbärge, även om källorna i stort sett tiger om detta.

Veckodag för gesällskapens sammanträde tangerar frågan om frimån-

dagen. Ofta tycks nämligen samlingarna ha hållits på måndagar. Detta gällde i det inledningsvis refererade bråket mellan Ågren och Rothman. I de citerade artiklarna för gördelmakarna anges, som vi sett, att frimåndagens berättigats med att gesällerna då hållit sin sammankomst. Löfgren anger att det vanligaste vid 1700-talets början varit att gesällsamlingarna hållits på söndagar. Detta bruk förbjöds 1723 och under 1700-talets andra hälft höll åtminstone Stockholms tenngjutargesäller sina samlingar på måndagar, om inte dessa sammanföll med en större helgdag.[120]

Om ämbetskollegiet i Stockholm funnit söndagen vara en olämplig dag, sannolikt eftersom den borde brukas till något heligare än gesällsamlingar, har länsstyrelsen i Malmöhus 1812 haft en motsatt uppfattning. Som vi redan sett innehöll den citerade förordningen mot frimåndagar, ett förbud mot gesällsammankomster på vardagar. En granskning av veckodagen för gesällsamlingar, visar dock inte något helt entydigt mönster. Hos klensmedgesällerna finns en klar dominans för måndagssamlingar.[121] Av skomakargesällernas samlingar har endast höstsamlingen regelbundet ägt rum en måndag, nämligen den omedelbart efter Mikaeli. Ett undantag utgör samlingen hösten 1812 som äger rum på själva Mikaelidagen, kanske en tillfällig effekt av länstyrelsens kungörelse.[122] Vårsamlingen äger rum en tisdag, nämligen dagen efter annandag påsk. Midsommarsamlingen sker den 25 juni med få undantag, och julsamlingen sker tredjedag jul. I alla dessa fall är det bindningen till helgdagar, inte till en veckodag, som avgör när samlingen hålls. På samma sätt har murar- och timmergesällerna haft samling på i stort sett fasta dagar.[123] Gördelmakarnas vårsamling har ägt rum på varierande vardagar, dock oftast på tisdagar, utom under skråsystemets allra sista tid, då man övergått till lördagssamlingar. Även samlingarna som belagts i skråprotokoll och domböcker, äger rum på varierande datum, här finns belägg både för måndagar och helgdagar som annandag påsk, men även för andra veckodagar. Någon tydlig tendens mot måndagssammankomster finns inte.

Vanligast har dock varit att samlingarna ägt rum på vardagar. Detta bör ha inneburit att gesällerna åtminstone stora delar av dessa dagar försummat sitt arbete. Detta antar i alla händelser landshövdingen när han – uppenbarligen med begränsad framgång – förbjuder vardagssamlingar.

Gesällskapens verksamhet präglades av komplicerade ritualer och ceremonier. Lärlingar upptogs som gesäller under särskilda invigningsritualer för att markera övergångens betydelse. Mest kända är snickarnas "behyvling" och smedernas "nyckelbitning". Dessa kan analyseras som typiska "rites-de-passage".[124] Gesällerna hävdade länge att endast den som genomgått dessa ofta ganska brutala ceremonier var en riktig gesäll. Kulturhistoriker har länge intresserat sig för att samla material om dessa ritualer.[125] Materialet från Malmö ger mycket lite ur denna synpunkt och jag

skall inte närmare beröra denna aspekt. Ritualerna har framförallt tjänat till att stärka sammanhållningen i gruppen, och har i sin starka formelbundenhet varit uttryck för gesällernas starka betoning av konformism med på förhand givna normer.[126]

Gesällskapen hade som en uppgift att ge stöd och hjälp åt yrkesbröderna. Ur sin gemensamma kassa skulle de betala ut sjukhjälp och begravningshjälp. Denna verksamhet finns belagd i Malmömaterialet, men skall inte heller närmare beröras. Jag skall nöja mig med att konstatera att gesällskapens möjligheter på detta område sannolikt varit begränsade. Deras kassor har sällan haft någon mer betydande storlek. Genom att de har vant arbetare vid tanken på kollektiv självhjälp, har de däremot också på längre sikt haft betydelse. Gesällkassorna kom efter skråtiden att bilda utgångspunkt för ett stort antal sjuk- och begravningskassor.[127] Gesällskapen har också betalt ut stöd till vandrande gesäller, något som redan berörts.

Här vill jag i stället närmare ta upp frågan om gesällskapens förmåga att hävda gesällernas intressen. Kan något liknande deras strejkaktivitet i Stockholm i äldre tid beläggas? Har de fortsatt att skymfa mästare och gesäller som avvikit från ett förväntat beteende? Först skall jag behandla konflikter runt den s k omskådningen.

Skymfning av verkstäder och konflikter runt omskådningen

En gesäll som kom till en stad fick normalt inte söka arbete hos den mästare han själv önskade. I stället skulle samtliga mästare i ämbetet i tur och ordning erbjudas att anställa honom. Detta var ett viktigt inslag i skråsystemet som tjänade att utjämna arbetskraften på de tillgängliga verkstäderna. Omskådningen var fast förankrad i skråordningens bestämmelser. För gesällerna innebar den att de fick hjälp att hitta alla yrkets verkstäder när de kom till en ny stad, men samtidigt kunde de tvingas ta anställning hos en mästare vilken de inte önskade arbeta hos. Omskådningen kom också att vara en källa till konflikter mellan mästare och gesäller. Sådana konflikter är välkända också från Tyskland, där gesällerna styvt höll på sin rätt att själva förmedla arbete.[128]

En långvarig konflikt inom gördelmakaryrket utspelades åren omkring sekelskiftet 1800.[129] Bråket centreras runt gördelmakaren Frans Hardtmans verkstad. Denne anklagar år 1800 två gesäller för att ha "skymfat" hans verkstad genom att skriva ett skymfbrev mot verkstaden. Som en följd av detta skulle ingen gesäll ha omskådats till Hardtman. I eget namn och med sin gesäll som medundertecknare har han själv skrivit skymfbrev mot de berörda gesällerna, ett brev som bland annat nått till gesällskapet i Ystad. Därifrån svarar en av de anklagade gesällerna, Malmgren, utförligt

och förnekar att han skrivit ett skymfbrev mot Hardtman. Samtidigt vägrar han att godta dennes brev, vilket för att vara korrekt skulle ha utfärdats inför öppen låda och undertecknats av åltgesäll och en mästare.

I Malmö förnekar åltgesällen att en skymf verkligen blivit lagd mot Hardtmans verkstad. Vad som hänt är att de två anklagade gesällerna i gesällernas skåp lagt en avskrift av en inlaga som gesällerna haft till Kämnersrätten, när de där anklagats av Hardtman för övervåld mot honom och hans familj. Tillresande gesäller visas detta brev, och om de därefter inte vill ta arbete hos Hardtman, så innebar det enligt åltgesällen inte att en skymf blivit utfärdad.

Av allt att döma har gesällerna emellertid försökt upprätthålla en blockad av Hardtmans verkstad under ett antal år därefter, och konflikter runt hans verkstad återkommer både 1804 och 1806 i gördelmakarnas protokoll. Sedan Hardtmans son, Johannes Hardtman, blivit gesäll, yppas konflikter även mellan gesällerna, och också mästarna är djupt oeniga. Som vapen i konflikten skymfar man även gesäller. En gesäll som tagit arbete hos Hardtman år 1804 har skällts för "hundsvott och Canallje" av åltgesällen, en allvarlig skymf som gesällen begär, och får upprättelse för inför ämbetet.

Gesällerna erkänner aldrig att någon skymf har lagts mot verkstaden. Detta är inte särskilt konstigt eftersom en sådan vore klart olaglig. Det förefaller ändå helt klart att man har beslutat att bojkotta Hardtmans verkstad, och att man i minst sex år sökt upprätthålla denna. Detta har varit möjligt genom att omskådningen kontrollerats av gesällerna. En tillvandrande gesäll har vänt sig till åltgesällen och av honom förts runt till verkstäderna.

Målet demonstrerar tydligt att möjligheten att använda sig av skymfningen som ett vapen i konflikter var en högst levande realitet för alla de inblandade parterna. Hardtman skriver t ex själv skymfbrev, och Malmgren ger sig in i en diskussion om hur detta borde ha skett på ett formellt riktigt sätt. Genom Hardtmans agerande får vi också reda på att det bedömdes som möjligt att utnyttja nätet av gesällskap utanför Malmö för att få en gesäll skymfad av landets gördelmakargesäller. Oberoende av vad som faktiskt förekommit i detta fall, demonstrerar dessa tydligen självklara förutsättningar för diskussionen, att metoden att skymfa mästare och gesäller varit välkänd inom Malmöhantverket vid 1800-talets begynnelse.

Detta exempel på att en verkstad skymfats är inte unikt i Malmö under perioden. Gördelmakarämbetet har även senare haft problem med omskådningen. I en anteckning i gesällernas protokoll 1816, varnar mästarna gesällerna för att inte följa omskådningsordningen, och 1832 klagar en mästare över att två gesäller okvädat honom och skymfat hans verkstad. Åltgesällen erkänner att han av rädsla för att bli slagen av mästaren inte

omskådat hos honom, men han lovar att göra det i fortsättningen.[130]

1828 anklagar en snickarmästare tre gesäller för att de försökt få hans gesäller att överge verkstaden, och att de yttrat sig skymfligt om den. Gesällerna försvarar sig med att de endast upplyst en nyanländ gesäll om hur illa en av dem blivit behandlad av mästaren. I brist på bevisning läggs åtalet ner, men det förefaller troligt att gesällerna försökt genomdriva en blockad mot verkstaden. En snickarmästare klagar två år senare över att hans verkstad skymfats. Han påstår att samtliga gesäller enat sig om att inte ta arbete hos honom och att förbjuda nyanlända gesäller att ta arbete där. Hörda nekar gesällerna naturligtvis. Någon fällande dom blir det inte, men mästarna bestämmer sig för att i framtiden själva ta över omskådningen; en nyanländ gesäll skall anmäla sig till åldermannen, som sedan skall skicka bud till den mästare som står i tur.[131]

Inför klensmedsämbetet anhöll 1819 en gesäll att få slippa omskåda hos en mästare där flera gesäller blivit slagna. Ämbetet ansåg sig inte kunna bevilja denna ansökan, men beslutade att gesällerna själva skulle få avgöra om de ville ta arbete hos honom. Skälet till detta beslut var att några av mästarna fruktade att gesällerna skulle avskräckas från att besöka Malmö om de tvingades ta arbete hos denne mästare. Uppenbarligen tilltrodde dessa mästare gesällerna om att ha ett tillräckligt effektivt kommunikationsnät för att sprida ett budskap om missförhållanden i Malmö; möjligheten av en bojkott av ett helt yrke i staden har alltså upplevts som en realitet, även om jag inte funnit något exempel på att något sådant förekommit.[132]

Även inom skräddarämbetet ledde omskådningen vid flera tillfällen till konflikter. Vid något tillfälle klagas det över att gesäller vägrat att ta arbete på verkstäder trots att de omskådats dit.[133]

Två exempel från 1830-talet tyder på att omskådningen inom skräddaryrket vid denna tid befunnit sig i upplösning. 1834 klagas det över att en av mästarna antagit en gesäll utan omskådning. Gesällen förbjuds att arbeta kvar, och måste anmäla sig till omskådning mot sin vilja om han ämnar stanna i Malmö. Året därefter har tre gesäller utan omskådning gått i arbete hos samma mästare. Ämbetet vägrar att godkänna detta och ålägger gesällerna att underkasta sig omskådning.[134] Det förefaller inte orimligt att tro att svårigheterna med omskådningen hos skräddarna har samband med de övriga förändringar som vi sett ske i detta yrke.

Det ligger i sakens natur att källmaterialet om skymfningar av verkstäder är obetydligt. Gesällerna kunde inte fatta beslut om något sådant vid ordinarie sammanträden, eftersom en mästare alltid var närvarande vid dessa tillfällen. De kunde inte heller gärna erkänna att de fattat sådana beslut; myndigheterna har stått beredda att ingripa till mästarnas hjälp. Men flera av de redovisade exemplen visar tydligt att föreställningarna om

möjligheten av skymfningar levat bland Malmöhantverkare. Även om misstankarna i de enskilda fallen kan vara ogrundade, skulle parternas agerande vid de skilda tillfällena knappast varit begripligt, om skymfningar av mästares verkstäder fallit ur bruk vid 1800-talets början.

Omskådningen saknade inte fördelar för gesällerna. När de kom till en ny ort blev de kringvisade till samtliga verkstäder på platsen. Fick de inte arbete, erhöll de en skänk av stadens gesäller så att de kunde vandra vidare till nästa plats. Den avgörande nackdelen var givetvis att de kunde tvingas ta arbete hos en mästare som de inte önskade arbeta hos. Det var också detta som gjorde att gesäller i äldre tid motarbetat omskådningen. De danska snickargesällerna hade t ex på 1600- och 1700-talen lyckats hävda det s k "begjærsvalget", m a o att de fick ta arbete hos vem de ville utan omskådning, och de tycks inte ha varit helt ensamma om detta.[135] Vi har ovan sett att införandet av omskådning under 1700-talet ledde till motstånd från svenska gesäller.

I skråordningen stadgades att omskådning skulle ske, men man tycks förutsätta att åldermannen skulle ha hand om den.[136] Mästarna var angelägna om omskådningen, troligen för att förebygga konkurrens om arbetskraften, något som bland annat kunde öka gesällernas löneanspråk. Myndigheterna var i allmänhet redo att stödja mästarna, kanske för att de ansåg att en arbetsplikt för gesäller var viktig, för att dessa, liksom det övriga enkla folket, skulle hållas till flitigt arbete.[137]

För gesällerna var det angeläget att själva få ta hand om omskådningsproceduren, och det vanligaste i Malmö tycks ha varit att åltgesällen ombesörjt den, vilket givit gesällerna vissa kontrollmöjligheter. Endast på det sättet kunde man upplysa nyanlända gesäller om vilka verkstäder som de borde undvika. Det är detta som motiverat snickarmästarna att själva ta över omskådningen 1830.

Murargesäller och timmergesäller

Som vi sett hade murar- och timmermansyrkena en helt annan struktur än de övriga hantverksyrkena. Att vandrandet var mycket begränsat medförde att de hittills behandlade konflikterna runt omskådningen inte var aktuella. Denna hade för övrigt redan 1764 avskaffats inom muraryrket. Eftersom gesällerna bildade egna hushåll och var helt beroende av penninglön, kan vi å andra sidan vänta oss att lönefrågor skulle spela större roll än inom de andra yrkena, där några kollektiva lönekonflikter inte har påträffats under denna period i Malmö. Även Griessingers resultat för Tyskland ger oss anledning att vänta detta.

Måndagen den 1 oktober 1810 låter timmermansämbetets ålderman Lundgren anmäla till magistraten att ett antal gesäller vägrat att inställa sig

vid anvisat arbete vid kronoeskadersvarvet. Han väcker talan mot 13 arbetare, och begär att de skall dömas till ansvar enligt skråordningen och åläggas att åter inställa sig i arbete. Magistraten beslutar att utfästa ett vite på 3.16 Rdr. b:co för den som ej genast inställer sig i arbete. Denna kungörelse har man på eftermiddagen låtit uppläsa på timmergesällernas härbärge, där de strejkande gesällerna samlats. Några av gesällerna har kommit till arbetsplatsen på tisdagsmorgonen, men eftersom inte alla varit där åter lämnat den. Redan vid middagstid på tisdagen har arbetet emellertid återupptagits. Elva gesäller döms till att betala det utsatta vitet eftersom de inte omedelbart återupptagit arbetet; vidare straff får ämbetet själv utmäta. En gesäll, som med vittnen kan styrka att han varit sjuk på tisdagen, frias också, liksom en lärling, som inte varit på härbärget och därför inte känt till magistratens kungörelse.

Vid förhören berättar gesällerna att de gemensamt överenskommit att vägra arbeta om de inte fick högre daglön. För att försäkra sig om solidaritet har man beslutat att den som bryter strejken skall betala en bot. Det är av detta skäl de gesäller som kommit på tisdagsmorgonen inte återupptagit arbetet; när inte alla var där skulle det vara ett brott mot överenskommelsen att börja arbeta. Strejken har alltså inte varit spontan utan väl förberedd. Detta stämmer med Griessingers slutsatser om de tyska gesällstrejkernas prägel. Man noterar också att gesällerna under strejken samlats på sitt härbärge, vilket tjänat som en naturlig samlingspunkt för dem.

När väl gesällerna börjat arbeta förefaller mästarna ha fått mindre intresse av att yrka straff. Stadsfiskalen anser däremot att saken inte kan få förfalla, och det är på hans yrkande som domen fälls. Timmermästarna för inte heller någon vidare talan mot gesällerna inför ämbetet. Som så ofta får man intrycket att myndigheterna är mer angelägna att komma tillrätta med uppstudsiga gesäller än vad mästarna är.[138]

Denna strejk är inte den första som äger rum inom Malmöhantverket. Redan 1764 hade murargesällerna gått i strejk för att få högre lön och rätt att fritt välja mästare. Även denna gång var strejken väl förberedd. Ett vite var bestämt för den gesäll som trots allt arbetade, och åltgesällen hotade "att slå armar och ben utav" på strejkbrytare. Den gången gav magistraten gesällerna rätt. Den beslutade att omskådning inte skulle förekomma inom muraryrket, och att gesällerna på grund av rådande dyrtid, skulle få en löneförhöjning.[139]

Flera tecken tyder på att de första åren av 1810-talet gett upphov till konflikter inom bygghantverken. I början av 1812 är Magistraten bekymrad över missförhållanden inom dessa yrken. Den vänder sig därför till de två ämbetena med ett brev:

Då Magistraten af flere inträffade och öfwerklagade händelser erfarit, att

> Murare- och Timmermans Mästare här i Staden icke wisas den lydnad och hörsamhet af sine Gesäller ock Lärlingar, som wederbör, samt att desse tillåta sig efter godtycke föreskrifwa dagspenning och arbetstid...[140]

...begär man nu yttrande från ämbetena om vad de anser vara skälig lön – "...utan rättighet att fordra dricka eller brännwin..." – och arbetstid. Tyvärr finns inga tecken på att förfrågan givit några vidare resultat.

Året därefter var magistraten åter bekymrad över missförhållanden. Denna gång gällde det vad som säkert var en traditionellt grundad löneförmån för timmerarbetarna, nämligen att få ta med sig stickor och spån från arbetsplatsen. Den nyssnämnda rätten att få dricka eller brännvin torde vara en liknande sedvanerätt. Sådana var vanliga i äldre tiders arbetsliv.[141] Rätten att ta spånor var säkert viktig i en stad som Malmö långt från all skog. Likväl förbjöd nu magistraten bruket. Dessutom ansåg man att murar- och timmerarbetare tog sig alltför långa matraster, och förbjöd dem därför att lämna sin arbetsplats under dessa raster.[142] Vi får alltså här ytterligare ett belägg för förekomsten av de typiska oregelbundna arbetsvanorna i Malmö.[143]

Vi erinrar oss att många av de gesäller som 1812 dömdes för att ha försummat sina mästares arbete var murargesäller. Det förefaller troligt att detta har samband med att magistraten just vid denna tid har haft ett särskilt gott öga till byggesällernas "självsvåld".

Magistratens aktioner ger ett intryck av att byggesällerna har haft en stark ställning i förhållande till sina mästare. Att just 1810-talets första år varit spänningsfyllda beror nog på att Malmö under kontinentalblockadens tid upplevde en högkonjunktur. Av magistratens uppgifter på byggnadsarbetarnas löner att döma var det också år av kraftig löneökning. Enligt dessa taxor steg daglönen för både murar- och timmergesäller från 18 sk. b:co år 1808 till hela 40 sk. b:co år 1814. Trots att även brödpriset gått upp har detta resulterat i en höjd reallön räknat i rågbröd. Gesällerna har uppenbarligen varit kapabla att utnyttja dessa goda tider för att höja sin lön.

När det gäller löner måste vi nog också räkna med att motsättningen till mästarna inte behöver ha varit alltför akut. Som vi sett var mästarna inte några byggentrepenörer utan främst samordnare av arbetskraften. Mästarna bör därför ha haft möjligheter att skjuta över ökade lönekostnader på dem som använde deras tjänster för husbygge. Detta kan bidra till att förklara att magistraten förefaller ha varit aktivare i sin kamp mot gesällerna än mästarna varit.

Några fler belägg för löneaktioner inom bygghantverken under perioden finns inte. Däremot förekommer inom dessa yrken en lång rad skymfningar som i första hand riktar sig mot enskilda gesäller. Dessa fall ger exempel på att gesällerna utövat en egen domsmakt mot personer som

avvikit från gruppens etablerade normsystem eller som hotat deras uppfattning om hedervärt beteende. Några exempel skall få visa detta.

År 1800 beslöt timmergesällerna att utfästa ett vite för den gesäll som arbetade tillsammans med en viss för stöld misstänkt gesäll. Vitet skulle gälla tills han friat sig från misstanken.[144] År 1816 utsätts en annan timmergesäll för samma behandling, och trots att ämbetet på sommaren ålägger gesällerna att arbeta tillsammans med honom, klagar han i november över att han ännu inte accepteras.[145] 1828 äger en liknande händelse rum. Två gesäller vägras återinträde i laget trots att de av hovrätten friats från misstanke om stöld. Gesällaget anser att de först skall få upprättelse av angivaren. Först sedan de vänt sig till länsstyrelsen blir de upptagna.[146] Murargesällerna bötfäller 1829 fyra gesäller för att de inte har varit närvarande vid begravningen av en av lagets medlemmar.[147]

Även inför stadens domstolar dyker fall upp där gesäller begär upprättelse från skymford som andra gesäller riktat mot dem. Som vi sett räckte det med misstanke om brott för att gesällerna skulle vägra att arbeta med den misstänkte. Att rikta en beskyllning mot en medgesäll, var därför allvarligt för den senare, och han var tvungen att på något sätt få upprättelse och få den andre gesällen att erkänna honom som rättskaffens. Inför domstolen var det vanligaste att parterna förlikte sig och den skymfande erkände motparten för en redlig gesäll. Med en avskrift av ett sådant domstolsprotokoll kunde den misstänkte fria sig inför kamraterna. Kämnersrätten var väl medveten om vad det hela rörde sig om. I en dom 1822 mot en gesäll som utspritt ett rykte att en medgesäll begått stöld, skriver man: syftet med att sprida ryktet har varit "...att skada Lundström medelst Lundströms utestängande från Gesällernes sammankomster, som efter handtwerksbruk äfwen åtföljes af andre Gesällers förnekande, att med en för sådant brott beskylld gesäll sammanarbeta, före än han från beskyllningen sig befriat...".[148]

Vad vi här ser exempel på är gesäller som ihärdigt värnar om vad de upplever som sin Ära. Att i gemenskapen ha en gesäll som blott var misstänkt för ett brott, skulle skada allas Ära. Griessinger har visat hur vanliga dessa föreställningar var bland 1700-talets tyska gesäller. Vi kan här tydligt se hur betydelsefullt det var att handla i överensstämmelse med gruppens normer. Den som avvek hotade en ömtålig balans och straffades med uteslutning. Detta var givetvis också ett mäktigt medel att trygga gruppens sammanhållning inåt. Av allt att döma har byggesällerna under 1800-talets förra decennier varit fullt kapabla att upprätthålla denna egna, och mot vanliga rättsprinciper stridande domsmakt. Grunden för detta kan knappast vara annat än deras yrkeskunnande, som givit dem möjlighet att själva i viss utsträckning ställa villkoren för hur de skulle arbeta. Till detta kommer att denna form av uteslutningar inte bör ha varit ett allvarligt hot

mot mästarnas ställning. Kanske har dessa delat gesällernas sätt att se på saken.[149] Men gesällernas styrka har också kunnat användas till att bevaka löner och arbetsförhållandena, som skedde vid 1810-talets början.

Skymfningar mot gesäller och andra konfliktåtgärder utanför bygghantverken

Vi har fått flera exempel på hur skymfningar kunde användas av murar- och timmergesäller för att upprätthålla deras känsla av Ära och att utöva tryck på gesäller som avvek från de gemensamma normerna. En sådan skymfning kunde givetvis också användas som ett vapen mot vad man upplevde som missbruk som var mer direkt relaterade till produktionen. Givetvis var det angeläget för gesällerna att försöka motverka att mästarna använde sig av arbetskraft som inte tillhörde hantverkets normala utbildningssystem. Detta har alltid varit vanligt bland yrkesskickliga arbetare; hantverkarfackföreningar har t ex ofta sökt åstadkomma begränsningar i antalet lärlingar som får antagas. Några exempel kan återfinnas i Malmö.

Inför svarvarämbetet klagar år 1805 gesällerna Sjölander och Malmström över att Malmström vid omskådningen inte fått arbete hos ådermannen Holmgren, trots att denna förutom gesällen Grönvall även haft en grenadjär i arbete. De begär att ådermannen skall avskeda soldaten och ta Malmström i arbete. Grönvall klagar över att han blivit skymfad av Sjölander och Malmström. Dessa erkänner detta; så länge en gesäll saknade arbete hade de förbjudit Grönvall att fortsätta sitt arbete tilsammans med en soldat. Holmgren hänvisar till att han har rätt att anställa soldater och inte har råd att anställa ytterligare en gesäll. Ämbetet finner inte heller att gesällernas krav kan tillmötesgås. Men därmed är saken inte ur världen. Tio dagar senare klagar Grönvall över att Sjölander och Malmström i ett brev skymfat honom. Dessa klagar över att Grönvall efter förra grälet inte velat betala vad han lovat för att åter få förena sig med gesällerna. De hotar att göra förhållandet känt vid andra svarvarämbeten i landet, m a o att låta skymfa Grönvall även i andra städer. Ärendet slutar dock med att de tvistande gesällerna förliks.[150]

I detta fall tillmötesgick ämbetet inte gesällernas anspråk. En tunnbindargesäll som 1803 hade ett liknande krav mötte större tillmötesgående. Han hade inte fått arbete vid omskådning, men krävde nu att mästaren Ifversson skulle avskeda en av de två f d gesällerna som han hade i arbete. Dessa hade nämligen efter att ha arbetat i andra yrken ännu inte förenat sig med gesällerna. Ifversson lovade att göra detta.[151]

Ett annat exempel på skymfning finner vi i klensmedsämbetet 1801. En verkgesäll som förestår en änkas verkstad klagar över att stadens två övriga gesäller skymfat honom och vägrar arbeta med honom eftersom han

tidigare varit mästare. De två andra anser honom ej värdig att vara med i laget eller att få vandrande gesäller omskådade till sig. Den verkstad han förestår har alltså blivit skymfad. Ämbetet uppmanar gesällerna att ta upp verkgesällen i sitt lag, eftersom det inte finns något förbud i skråordningen för f d mästare att arbeta som gesäller.[152]

1812 vägrar skräddargesällerna att som medlem i laget godta en gesäll som låtit leja sig som förstärkningskarl. Av denna anledning slutar han sitt arbete och blir därför stämd av sin mästare. Ämbetet ålägger gesällerna att uppta honom i laget igen.[153]

Dessa exempel visar hur gesällerna strävade att begränsa utbudet på arbetskraft genom att vägra att acceptera hantverkare som arbetat utanför hantverket. Som ett vapen i denna strävan kunde skymfningen användas både mot syndaren och den som arbetade tillsammans med honom.

Vi såg nyss ett exempel på att en skymfad gesäll omedelbart slutat sitt arbete i avvaktan på att träffa en uppgörelse med övriga gesäller. Ytterligare ett återfinns bland skräddarna 1812. En gesäll har en dag blivit skymfad av sina kamrater på verkstaden och då slutat arbetet, tills han nästa dags kväll kunnat träffa förening med gesällskapet.[154] Skymfen har upplevts som något så påtagligt, att den som skymfats, även om han betraktat sig själv som oskyldig, inte längre ansett sig kunna fortsätta arbetet.[155]

Gesäller som inte var villiga att underkasta sig sina kamraters vilja kunde på olika sätt råka illa ut. 1813 utbröt ett slagsmål vid skräddargesällernas samling, eftersom en av dem vägrat att betala en avgift till förtäring.[156] En snickargesäll uppger 1846 inför kämnersrätten att han blivit överfallen av några gesällkollegor för att han inte ville supa tillsammans med dem; av denna anledning har han slutat arbetet hos sin mästare före uppsägningstidens utgång.[157]

Även utanför murar- och timmermansyrkena finns exempel på att hantverkare sökt att inför domstol bli friade från misstankar om brott. En krukmakargesäll som av sin mästare anklagats för stöld, begär upprättelse eftersom han riskerar sina kamraters missaktning. Målet slutar med förlikning.[158] Lika bra går det inte för en klensmedsgesäll som stämmer en mästare för att denne spritt ryktet att gesällen straffats med spöslitning. Anklagelsen utesluter honom från hederligt folks sällskap. Men vid förhandlingarna visar det sig att gesällen faktiskt dömts till spöslitning, även om straffet sedan omvandlats.[159]

Det finns också enstaka belägg för att ett gesällskap använt metoden att skicka skymfbrev och det ända mot skråtidens slut. I skomakargesällskapets räkenskaper finns en utgiftspost på 3 sk. för "skiömfbrev till Lund" år 1845, och även året därefter finns en sådan utgift.[160]

Det finns alltså flera belägg för att gesällskapen med hjälp av skymfningar har försökt hävda sin vilja dels mot mästare, dels mot gesäller som

avvikit från gruppens normer. I realiteten har gesällerna kunnat utöva en begränsad domsmakt. Denna bör ha varit olaglig. När skräddarämbetet dömer en gesäll att betala både kvartalsavgift och en avgift för förening med gesällerna, innan han får sitt avsked, har rådsbisittaren en avvikande uppfattning. Att betala för förening med gesällskapet anser han vara förbjudet enligt skråordningen.[161]

Att gesäller också ansett sig ha rätt att utan inblandning från utomstående reglera sina förhållanden, finns det en enstaka antydan om. Vid ett slagsmål vid en av skräddargesällernas samlingar 1821 har en polisbetjänt tillkallats. En gesäll hävdar då att poliser inte har något på gesällhärbärget att göra.[162] Åtminstone denne gesäll har ansett att gesäller haft en autonom ställning, som lagstiftningen givetvis inte tillskrivit dem, och kämnersrätten betecknar också hans yttrande som "mindre anständigt".

Gesällernas möjlighet att hävda sina intressen. En utvärdering

Det kan vara dags att försöka utvärdera denna genomgång av gesällernas sätt att hävda sina egna uppfattningar. Vissa slutsatser är möjliga att dra trots att vi rör oss med ett litet material. De metoder vi har sett gesällerna använda har varit olagliga eller av tveksam legalitet. Detta medförde att gesäller gärna sökte hålla sina aktioner hemliga. Men likväl har vi ett flertal belägg för att de med hjälp av metoden att skymfa mästare och andra gesäller har försökt bevaka sina egna intressen. Det har kunnat gälla frågor som mer direkt var knutna till arbetslivet, som att undvika att ta arbete hos mästare som på ett eller annat sätt gjort sig impopulära, eller att förbehålla arbete för erkända gesäller. Men aktiviteterna har också syftat till att upprätthålla vad man uppfattat som ståndsäran, vilket gjort att man försökt utesluta personer som misstänkts för brott. Man har också strävat efter att upprätthålla gruppens sammanhållning genom att sanktionera avvikelser.

Det är karakteristiskt för gesällerna att någon alldeles klar gräns mellan rent ekonomiska intressen och förhållanden som rör upprätthållandet av Äran inte finns. Just detta är uttryck för den "inbäddning" av ekonomin som här genomgående tillskrivits det förkapitalistiska hantverket. I många fall är det likväl också uppenbara "fackliga" intressen som gesällerna bevakar, där det bland annat rört sig om att förbehålla arbetsmarknaden för de yrkesutbildade gesällerna.

Föreställningen att den som skymfats har förlorat sin ställning som "rättskaffens", "redlig" eller "riktig" gesäll har uppenbarligen tagits på sådant allvar att den skymfade själv kunde lämna sitt arbete trots att han betraktade sig som oskyldig. Skymfen ansågs helt enkelt medföra att den utsatte gesällen temporärt förlorade sin status som gesäll, och han kunde därmed inte heller fortsätta sitt arbete. Skymfen krävde en upprättelse för

att den rubbade balansen skulle återställas, och ställningen som rättskaffens gesäll återställas. En gesäll kunde inte ignorera en skymf riktad mot honom eller obekymrat umgås med en person som blivit skymfad, eftersom detta medförde att skymfen överfördes på honom också. Därigenom har skymfen kunnat bli ett utomordentligt mångsidigt och användbart vapen i gesällernas hand.

Gesällskapen har bara kunnat upprätthålla sin domsmakt mot avvikare öppet i de fall de varit överens med mästarna. De fick ju inte sammanträda utan mästares närvaro. I de fall sanktionerna har rört ståndsäran har mästarna haft liten anledning att inte acceptera gesällernas rättskipning. När aktioner, som direkt riktats mot mästarna, varit aktuella, har gesällerna varit tvungna att behandla ärendena utan mästares närvaro. Det är förmodligen av oro för att gesällskapen skall användas för sådana syften, som länsstyrelsen i sin redan berörda kungörelse från 1812 är angelägen att inskärpa förbudet för gesäller att sammanträda utan mästares närvaro.

Den inledande genomgången av litteratur om hantverksgesällers aktiviteter i Tyskland och Stockholm under 1700-talet visade på existensen av självständiga gesälltraditioner, som kraftfullt försvarades mot angrepp från mästare och myndigheter. Vad vi iakttagit i Malmö kan i detta ljus endast förstås så att Malmögesäller också burit viktiga element av dessa traditioner och bibehållit dem in på 1800-talet.

Gesällerna i andra yrken än murare och timmermän var huvudsakligen unga ogifta män som var mycket rörliga. För dem var gesällskapen på flera sätt en lämplig organisation. Tack vare dessa kunde de under sina vandringar lätt få kontakt med yrkeskamrater och fick av dessa också understöd om de inte fick arbete. I verkstäderna hade de, som jag har argumenterat, en ganska stark ställning. Korta anställningstider gjorde också att de kunde vandra vidare om de inte trivdes med förhållandena hos en mästare. Gesällskapen gav dem möjlighet att informera sig om mästarna i en stad, och i den mån man kunde upprätthålla viss kontroll över omskådningen, kunde man sätta verkstäder i blockad. Man hade också möjligheter att motverka konkurrens från arbetare som inte erkändes som rättskaffens gesäller. Gesällskapen gav också tillfälle till social samvaro och kunde upprätthålla känslan av stolthet och heder genom sitt rika rituella liv.

Däremot finns det inga tecken på att gesällskapen utanför byggyrkena användes för att driva lönekrav. Detta är föga märkligt. De ogifta gesällerna var inneboende hos sina mästare, och penninglönen utgjorde endast en del av deras ersättning. Viktigare måste det ha varit att hävda en god behandling från mästarens sida. Vi har också sett att många av de konflikter vi stött på har rört sig om att mästare har slagit gesällerna. Sådant var det givetvis angeläget att söka förhindra. Lönen har kanske också i högre grad upplevts som bestämd av traditionen än av marknaden och i så fall har det

funnits mindre anledning att tvista om den. Viktigare är kanske ändå att inneboende gesäller fick en stor del av sin lön in natura och att dyrtid därför inte hade samma effekt för dem som för en arbetare som helt levt av sin lön. Eftersom mästaren stod för kosten har dyra matvaror i första hand drabbat honom. Följden har säkert ofta istället blivit att gesällerna drabbats av arbetslöshet, och då lönar det sig ju föga att tvista om lönens storlek.

Gesällskapen har inte heller byggt på upplevelsen av en permanent intressemotsättning mot mästarna. Griessingers beskrivning av de tyska gesällernas medvetande förefaller passa ganska bra även på Malmögesällerna. De har utgått från föreställningen om allmänt giltiga och omfattade normer. Man har inte upplevt att skråna endast tjänat mästarnas intressen, eller att någon permanent intressekonflikt funnits med dem. Detta visas av att gesällerna flera gånger vänt sig till ämbetena när de känt sig utsatta för övergrepp. Man har reagerat när sådant man upplevt som traditionella rättigheter, erkända av alla inom hantverket, har överträtts. Detta är naturligt. Om än långt ifrån alla gesäller var framtida mästare, fanns det tillräckligt många sådana bland dem för att omöjliggöra att organisationerna skulle bygga på en föreställning om en permanent intressemotsättning.

I den utsträckning allt fler gesäller gifte sig och räknade med att fortsätta som arbetare hela livet, kan man vänta sig att detta skulle förändras. Det tidigare inneboendesystemet ersätts av en ren penninglön, och den styrka gesällerna haft i sin geografiska rörlighet försvinner. Murar- och timmergesällerna ger exempel på en sådan utveckling, något som stämmer med Griessingers resultat för Tyskland. Men det visar sig att gesällskapen kunde anpassa sig för att tillvarata även deras intressen. Det är föga överraskande att det är i dessa yrken som vi först möter lönestrejker. Som vi sett hade dessa gesäller åtminstone periodvis en stark ställning mot mästarna, och de förmådde också utöva en ganska omfattande egen domsmakt. Eftersom dessa yrken hade rätt många medlemmar, får man nog också räkna med att det är i dessa yrken som den sociala hjälpverksamheten haft störst betydelse.

Intressant är också att se att byggesällerna, trots sina i övrigt så radikalt annorlunda förhållanden, när det gäller traditionerna med skymfningar och intern domsmakt, har visat sig vara delaktiga i samma föreställningsvärld som andra gesäller. Detta stämmer inte lika väl överens med Griessingers bild av byggesällerna i Tyskland. Malmös murar- och timmergesäller tycks inte ha varit lika renodlat inriktade på ekonomiska frågor som sina tyska kollegor, utan har starkare fasthållit vid äldre bruk. Detta visar emellertid också att gesällskapen och deras traditioner uppenbarligen har varit användbara under mycket olika betingelser.

Ändrat medvetande?

Vad jag hittills argumenterat för är att Malmögesällerna fasthållit uppfattningar med starka rötter i äldre tiders skråhantverk. Men finns det några tecken på förändringar av detta medvetande under perioden?

Först kan vi konstatera att den övervägande delen av de ärenden som jag grundat min analys på härrör från 1800-talets tidigare decennier. Efter ungefär 1830 blir beläggen alltmer tunnsådda. Med tanke på hela materialets svagheter, kan man knappast dra stora slutsatser av detta. Men skråprotokollen blir samtidigt allt mer kortfattade, och innehåller knappast något annat än rutinärenden. Skråämbetena har under 1830- och 1840-talen knappast alls använts av hantverkarna för att reglera tvister. Det är svårt att inte ta detta som åtminstone en indikation på att gesällernas äldre traditioner försvagats. Detta skulle i och för sig inte vara överraskande. Vi har tidigare sett att flera tecken tyder på att hantverkets karakteristiska "inbäddning" försvagats under skråtidens slutskede. Förutsättningarna för gesällernas äldre former av aktioner och medvetande torde därför delvis ha rubbats. Dessutom bör man naturligtvis ta hänsyn till att gesällernas bruk sedan länge motarbetats och sannolikt varit försvagade redan under tidigt 1800-tal om man jämför med 1600-tal och tidigt 1700-tal. Det kan i detta sammanhang erinras om att gesällbruken uppenbarligen kraftigt försvagats i Tyskland under 1800-talets första hälft, inte minst på grund av statlig repression. Inspiration därifrån kunde alltså inte längre på samma sätt som tidigare påverka svenska gesäller.

I översikten av forskning om tyska gesäller under 1800-talets tidigare del, visade det sig att vissa forskare såg framväxten av en plebejisk kultur som karakteristisk för denna period. Rolf Karlbom har framhävt förekomsten av en småfolkets kamptradition i Sverige, inte minst i städerna under 1800-talets första hälft, vilken yttrade sig bland annat i upplopp. I dessa upplopp deltog arbetare inom hantverket, både gesäller och lärlingar. I Malmö finns exempel på större upplopp både 1799 och 1805. Det förra var ett stort brödupplopp då folket krävde ett rättvist pris på bröd och spannmål, varor som de misstänkte handelsmännen att undanhålla i prishöjande syfte. 1805 års upplopp utspelades i samband med en tullvisitation. Vid liknande upplopp i svenska städer spelade hantverkets lärlingar, men också dess gesäller en betydelsefull roll tillsammans med andra folkgrupper. Kanske kan dessa upplopp ses som ett exempel på framväxten av en plebejisk kultur där hantverkets arbetare varit delaktiga.[163]

Vi kan också notera att de traditioner som inriktat sig på det egna yrket och haft sitt centrum i gesällskapen, inte har utfyllt hela hantverksgesällens tillvaro. Stadens folkliga liv har i mycket varit koncentrerat kring krogarna. Inte minst gesällerna har deltagit i detta liv, och otaliga är de tillfällen då

gesäller bötfälls för dryckenskap. Och i livet på krogarna har umgänget inte begränsats till yrkeskamraterna. Här har man roat sig långt utöver dessa gränser, förmodligen även i samvaro med delar av underklassen, även om man väl kan anta att gesällerna i allmänhet har betraktat sig som förmer än vanliga arbetskarlar.[164] Ett exempel på att identifikationen inte bara gällt det egna yrket utan hantverket som helhet, ger lärlingarnas redan berörda uppträdande på Malmös gator (s 156). Dessa erfarenheter har de unga gesällerna givetvis haft i gott minne.

Samtidigt som vi alltså kan se vissa tecken till försvagning av äldre medvetandeformer bland gesällerna, finns det också klara bevis på att de gamla gesälltraditionerna levt kvar. Ett otvetydigt bevis på detta är att gesällerna i flera yrken valt att fortsätta med verksamheten i sina gesällskap i relativt oförändrade former, även sedan skråväsendet upphört 1847.[165] Det finns anledning att misstänka att den sena skråtiden för gesällerna varit en brytningstid, då gamla orienteringar visserligen levt kvar, men försvagats.

Mästarna och deras syn på skråna

Ser vi till mästarna kan vi också finna tydliga tecken på att skråtraditionerna försvagats. Vi har redan noterat skråprotokollens allt torftigare utformning, liksom att motståndet mot oäkta födda lärlingar upphört. Vid två tidpunkter kan vi också möta Malmömästarnas officiella syn på skrålagstiftningen.

Vid riksdagen 1823 var det upplagt för en strid om skrålagstiftningen. Detta var säkert skälet till att Malmö detta år för ovanlighetens skull skickade en hantverkare som ett av sina två riksdagsombud, nämligen guldsmeden Jakob Möller. Denne blev också vald till ombud för borgarståndet i det utskott där näringslagstiftningen behandlades. De åsikter han där företrädde kan säkert anses representativa för Malmös hantverksmästare.

Mot utskottets förslag till ny hantverksordning, vilket bland annat skulle medföra skråns upphävande och en friare etableringsrätt, reserverade sig Möller utförligt. Hans inlaga är ett enda långt försvar för skrålagstiftningen. Vissa ändringar i skråordningen kan visserligen behövas, dess huvudprinciper är dock riktiga, och deras övergivande skulle bara medföra olyckor för hantverket och landet.[166]

När hantverkssocieteten i Malmö drygt 20 år senare riktade en petition till Kungl. Maj:t var inställningen radikalt förändrad. Här beklagar man sig över att det gamla regleringssystemet, under vilket hantverket blomstrade, rubbats, utan att det ersatts med ett nytt system.[167] Man konstaterar att "[t]iden har vuxit Skråtvånget öfver hufwudet. Författningarne derom skydda oss icke mera, de äro tvärtom skadliga." Kravet på näringsfrihet

betecknas som "naturligt". Avslutningsvis begär man en ny näringsförfattning grundad på principen att envar som kan visa sig äga skicklighet i sitt yrke skall ha rätt att utöva det.[168]

Någon näringsfrihet är det nu knappast fråga om som Malmös hantverkare vill ha. Även fortsättningsvis tänker man sig att etableringen skall vara beroende av skicklighetsprov. Intressant i detta sammanhang är snarast att man är fullt beredd att ge upp just skrålagstiftningen med dess ämbeten och gamla traditioner. Hantverkarna hade inte förlorat sitt intresse av att inskränka konkurrensen, men hela den gamla totala livsform, som skråna varit, hade i stor utsträckning förlorat sin makt över dem. Det kan här också påpekas att i de svenska stadshantverkarnas kampanj mot 1846 års Fabriks- och hantverksordning restes aldrig några krav på skråämbetenas återupprättande.[169] Man kan hypotetiskt tänka sig att detta också är ett uttryck för den "marknadens emancipering" som vi tidigare diskuterat. Skråämbetena hade varit organisationer som reglerat en stor del av hantverkarens tillvaro, där ekonomin var "inbäddad" i andra relationer; näringslagstiftningen hade nu istället blivit ett huvudsakligen ekonomiskt intresse.[170]

En liknande förskjutning i Malmömästarnas medvetande har jag tidigare sökt påvisa på ett annat område. Hantverkssocieteten i Malmö tillskapade på 1820-talet en enskild välgörenhetsinrättning, vars syfte var att hjälpa åldrande och fattiga hantverkare och deras änkor. Stöd kunde utgå till alla hantverkare oberoende av om de givit bidrag till kassan. Välgörenhetsinrättningen kan i denna form ses som uttryck för en solidaritet inom hela hantverket, ett gemensamt socialt ansvar för alla yrkesutövare och deras familjer. Inrättningen fick inledningsvis starkt stöd, men ganska snart fick man svårigheter att få in avgifter. År 1847 ombildades också kassan. Den blev nu i huvudsak en pensionsinrättning av "modern" typ där utbetalda bidrag var beroende av insatserna, alltså en försäkringskassa. Tanken på ett gemensamt ansvar för hantverkets medlemmar hade uppenbarligen försvagats. Istället kom kassan att grundas på en rent ekonomisk kalkyl.[171]

Det finns alltså för både gesäller och mästare ett antal indikationer som kan tolkas som en försvagning av de äldre föreställningar som var fast rotade i ekonomins "inbäddning".

Gesällskap och skymfer utanför Malmö

Gesälltraditionernas fortlevnad under det tidiga 1800-talet har inte blivit föremål för särskilt mycket uppmärksamhet, men det går ändå att säga ytterligare något med utgångspunkt från tillgänglig litteratur.

Ett samtida belägg för att skymfningar av verkstäder kunde förekomma

inom svenskt hantverk ännu mot slutet av skråtiden ger oss lundaprofessorn J Lundell, som i ett arbete från 1846 redogjorde för skrålagstiftningens historia och däribland för gesällernas bruk. I allmänhet talar han om något allmänt förflutet, som inte heller säkert kan placeras geografiskt. Som källa till hantverksbruk i hans samtid har arbetet därför föga värde. Men när han skriver om skymfningar av mästares verkstäder, tillåter han sig en ovanlig referens till samtida förhållanden i en not: "Sådana tilldragelser tima någon gång än i dag uti de Svenska handtverkerierna, ehuru allmänheten ej får någon kunskap derom." [172] Att sådana aktioner, som vi sett, skedde i hemlighet förklarar givetvis att de inte ens i samtiden var särskilt väl kända.

Ett exempel på en skymf av en verkstad får vi från Kristianstad 1822. Där har gesällerna samlats på härbärget och gemensamt överenskommit att ej arbeta hos en mästare, som slagit en gesäll, tills den berörde mästaren träffat överenskommelse med gesällerna; med detta avses förmodligen en ursäkt och en avgift till gesällkassan. Saken åtalas och magistraten varnar å det bestämdaste de skyldiga gesällerna.[173]

Lokalhistorisk litteratur kan även på andra sätt användas för att visa att bilden från Malmö inte är unik. En episod i Karlskrona år 1801 visar hur effektiva skymfbreven kunde vara. En gesäll klagar inför kakelugnsmakarämbetet över att ett skymfbrev skrivits mot honom till gesällådorna i Västervik och Stockholm och att han av detta skäl nekats arbete på flera verkstäder och förskjutits från flera gesällskap.[174]

Ett antal skymfbrev har också bevarats till eftervärlden. I Göteborgs skomakargesällers låda förvaras nio sådana daterade mellan 1824 och 1845, vilket bekräftar att de förekom ända till skråtidens slut.[175] Breven härrör från ett flertal svenska städer och rör i allmänhet gesäller som begått en stöld eller häftar i skuld vid härbärget eller till gesällådan. I det förra fallet har det av allt att döma rört sig om att upprätthålla kårens anseende, men när det gäller skulder till – i ett fall stöld ur – gesällådan rör det sig givetvis om mer direkta ekonomiska intressen för gesällerna. En gesäll, som brutit mot gesällernas solidaritet genom att stjäla en hatt vid bouppteckningen på härbärget efter en avliden kollega, skymfas på livstid. Breven har normalt undertecknats av både gesäller och mästare; det rör sig här knappast om skymfningar som borde föranleda konflikter. Det kan vara värt att citera ett sådant brev:

> Högt ärade broderskap uti alla städer såväl i Sverige och Norge.
>
> Såsom händelsen härstädes inträffat, att nu förra skomakaregesällen Jöns Kronwall haver här i staden den 29 maj detta år begått en stöld, stor tio riksdaler banko, och härstädes undergått straff med tolv dygns vatten och bröd uti Kristianstads läns häkte, och här uti kyrkan stått öppenbarlig kyrkoplikt, alltså få vi ödmjukligen anhålla hos alla bröderskap att de ej må antaga denna Jöns Kronwall uti något samhälle som rättskaffens

gesäll, och även få vi ödmjukligen anhålla att bröderskapen måtte med all skyndsamhet låta detta brev fortsätta från den ena staden till den andra och under denna dag hava vi utfärdat tvänne lika lydande brev, som till efterrättelse länder. Vi förbliva alla vällovlige mästar- och bröderskap till all återtjänst tillbaka då vi därom bliva underrättade. Kristianstad den 16 juli 1832.[176]

Karakteristiskt här är förklaringen att Kronwall är före detta gesäll. Skymfen ansågs medföra förlust av gesällstatus. För säkerhets skull skickade man två brev för vidare befordran. Transporten kunde vara relativt rask. Ett skymfbrev från Kristianstad 1841 vandrade över Simrishamn, Ystad, Malmö, Lund och lämnade Landskrona för vidare befordran till Göteborg tre veckor efter utfärdandet.[177]

Skymfbreven visar hur gesällskapen har kunnat utöva en extralegal domsmakt. Sigfrid Hansson har undersökt Ogifta skomakargesällskapet i Stockholm och kan visa flera exempel på hur detta upprätthöll domsmakt mot sina medlemmar. Ett utdrag ur inkomstboken från 1836 och 1837 visar hur gesäller bötfällts för att de inte varit närvarande vid kvartalssammankomsten, försummat närvaro vid begravning, för försummad sjukvakt, att de varit berusade vid sammankomster, spelat kort med lärgossar, etc. Man har alltså kunnat tvinga enskilda medlemmar till ett med gruppen konformt beteende, och har ställt stränga krav på gesällernas uppträdande.[178]

Debatten om gesällregleringen

Frågan om gesällernas ställning i förhållande till sina mästare under skråtidens sista decennier kan ytterligare belysas genom en undersökning av den svenska statens agerande i förhållande till gesällerna. Under 1800-talets första hälft kom riksdagen och centrala myndigheter att vid flera tillfällen diskutera möjligheten att på ett nytt sätt reglera gesällernas arbetsvillkor. Stundtals väcktes frågan separat, men i allmänhet kom den att aktualiseras i samband med en av tidens stora frågor, näringsfrihetsfrågan. Efter statskuppen 1809 och det nya statsskickets införande, blev frågan om skråsystemets avskaffande omedelbart väckt. Den blev en av tidens mer seglivade politiska tvisteämnen. Efter att ha behandlats vid flera riksdagar och i flera utredningar, löstes inte frågan förrän 1846.[179]

Gesällernas ställning togs för första gången under det nya statsskicket upp vid riksdagen 1810. Juveleraren Holmer från Göteborg motionerade i borgarståndet om att gesällerna skulle ställas under tjänstehjonsstadgan.[180] Detta kom sedan att bli ett ofta upprepat krav, även om det endast var

denna gång som kravet framfördes av en hantverkare. Holmers motivering var att gesällernas obestämda anställningstider, deras korta uppsägningstid på endast 14 dagar och betalningen i veckolön, medförde att gesällerna kunde tilltvinga sig högre löner genom att överge mästarens arbete när denne hade som mest att göra. Om gesällerna ställdes under tjänstehjonsstadgan, med dess krav på årsanställning och med tre månaders uppsägning, skulle man "...hindra Gesällerne, att föreskrifwa Mästaren lagar, och att igenom lättja och oordentlighet förstöra sig sjelfwa och andra." Dessutom ansåg Holmer att gesällerna skulle förbjudas att samlas på härbärgena, eftersom dessa var både moraliskt och ekonomiskt skadliga. Eftersom mästarna saknade makt över sina gesäller, blev dessa lättjefulla och liderliga.

Holmer upplevde alltså att gesällerna hade alltför stor frihet i förhållande till sina mästare. Själv önskade han få sin makt stärkt, men han fick inte medhåll av andra hantverkare i ståndet. Dessa anförde flera argument. Hantverk med varierande arbetsbelastning vid olika årstider kunde inte klara årsanställning, nyttiga gesällvandringar skulle motverkas, utländska gesäller skulle inte kunna erhållas, svenska gesäller skulle utvandra, rätten att fritt teckna avtal skulle inskränkas, gesällernas arbetslust minska, etc.[181] Vid senare riksdagar skulle det upprepade gånger visa sig att mästarna motsatte sig tjänstehjonsstadgans tillämpning på gesällerna. Holmer fick dock visst stöd; tremånadersanställning skulle kunna medföra "...någon inskränkning uti måndagarnes sysslolösa och mindre wärdiga framlefwande af Gesäll-Classen...".[182]

Riksdagen beslöt sig dock för att uppskjuta frågan, eftersom den hade så nära samband med den för tillfället synnerligen oklara näringsfrihetsfrågan.[183] Men temat om gesällernas alltför omfattande friheter, deras korta anställningstider, härbärgsliv och frimåndagar, var därmed anslaget.

Kommerskollegium fick 1811 tillfälle att uttala sig om gesällernas uppträdande i samband med ett yttrande över näringsfriheten. Kollegiet klagade inte bara över gesällernas utsvävningar på härbärgena, utan även över att mästarnas flitiga sammankomster var moraliskt fördärvliga. Särskilt beklagades gesällernas frimåndagar. Allt detta fördyrade hantverksvarorna. Dessutom kunde sammankomsterna leda till allmänna lugnets störande, eller till att man genom "sammansättningar" drev upp priserna.[184]

Stockholms borgerskaps äldste bemötte denna kritik, som Kommerskollegium anförde som ett argument för en reform av skrålagstiftningen. Man förnekade visserligen inte att oordningar med frimåndagar och spatseringar förekom, men menade att deras omfattning var klart överdriven. Dessutom var detta redan förbjudet. Gesällerna kunde inte heller ställas under tjänstehjonsstadgan eftersom arbetet var ojämnt fördelat över året, och vandringar, som ofta var nyttiga, skulle försvåras. Man försvarar också

härbärgena; gesällerna kan träffa kamrater, gesällskapens lådor ger visst skydd, ceremonierna är harmlösa och oordningar är inte vanligt förekommande.[185]

Denna diskussion visar redan hur svårt det är att fastställa den bakomliggannde verkligheten. Bägge dessa utlåtanden är tendentiösa; Kommerskollegium utnyttjade förekommande oordningar som en förevändning att angripa skråsystemet, medan de äldste i Stockholm hade allt intresse av att nedtona problemen för att avväpna denna kritik. Därför är det svårt att dra slutsatser om problemens kvantitativa omfattning. Men diskussionen ger ovedersägliga bevis för existensen av problem och "oordningar". Att sådana förekom förnekade mästarna aldrig.

Stockholmsmästarnas toleranta syn på härbärgslivet delades inte av Överståthållaren i Stockholm, som 1813 utfärdade en kungörelse som förbjöd gesällskapen att sammanträda mer än högst två gånger om året. Orsaken till detta var att de flitiga samlingarna ledde till att "...Handtwerkarnes arbeten försummas och fylleri samt slagsmål och andre oordentligheter föröfwas...".[186]

1812 tillsatte Kungl. Maj:t en kommitté för att utreda näringslagstiftningen. Efter moget övervägande var denna redo att avge sina förslag år 1816. Återigen lade man stor vikt vid gesällernas oordentligheter:

> Det är en allmän och ej ogrundad klagan, att verkstäderne flere dagar i veckan lemnas öde, och att den tid, som borde användas till nyttige arbeten, uppoffras på spatsergång, till dryckenskap och utsväfningar. Allt hvad arbetaren förtjenar, förslöses på krogar, näringsställen och så kallade herrbärgen, hvilka senare, i stället att efter afsigten af deras inrättning, vara en tillflygt för antingen sjuke eller resande gesäller, äro förvandlade till samlingsställen, föga tjenande till annat, än att främja sjelfsvåld och oordentligheter.[187]

I kommitténs förslag till hantverksordning, förekom flera stadganden som avsåg att begränsa gesällernas frihet. I princip skulle avtal om lön och arbetstid vara fria, men om avtal saknades skulle gesällen ha sex månaders uppsägningstid. Ett förbud mot frimåndagar och spatseringar, i likhet med vad som funnits i tidigare förordningar, togs med. Åtgärder mot gesällers, och även mästares, sammankomster föreslogs. Ingen gesäll skulle kunna åläggas att förena sig med gesällskapet, och alla "gevonhejter" borde förbjudas, såsom ledande till oordentligheter, utsvävningar och onödiga kostnader. Gesällskapen skulle dock även i framtiden få vårda sina medel. Kommittén avsåg alltså att inskränka gesällskapen till deras uppgifter för social omvårdnad. Från 1770 års hallordning hämtade man en paragraf som inte bara skulle ha förbjudit strejker utan alla former av kollektiva aktioner i syfte att uppnå högre löner. Något sådant uttryckligt förbud fanns inte i 1720 års skråordning:

> Sammansätta sig gesäller i uppsåt att förorsaka stegring i sådane löner plikte en hvar af dem med Sex R:dr 32 sk., men upphofsmannen eller den som med skrifters författande deras förehafvande befordrar, böte Sexton R:dr 32 sk.[188]

Även om vi känner till mycket få strejker vid tiden, har kommittén uppenbarligen bedömt att det var en realistisk möjlighet att gesällerna skulle strejka, och att detta därför borde förebyggas.

Kommitteförslaget från 1816 kom inte att bli föremål för lagstiftning. Näringsfrihetsfrågan fortsatte att uppskjutas. Men vid riksdagen 1817-18 aktualiserades likväl frågan om gesällernas ställning. Flera motioner i prästeståndet klagade över gesällernas alltför utbredda vandrande. Detta menade man var förknippat med tiggande och lättja. Orsaken ansåg man vara att gesällerna hade alltför stor frihet att lämna sina anställningar, och flera förslag framfördes till inskränkningar.[189] Riksdagsutskottet avstyrkte dock åtgärder med hänvisning till att frågan borde lösas i anslutning till näringsfrihetsfrågan, som även vid denna riksdag hamnade i ett dödläge.[190]

Vid 1823 års riksdag var däremot näringsfriheten föremål för livlig diskussion. Resultatet av riksdagen blev ett förslag som tre av stånden ställde sig bakom, medan borgarståndet gick in med en egen skrivelse. I lagutskottets förslag klagade man återigen över gesällernas uppträdande. Dels klagade man över deras kringvandringar som pågick alltför länge och under sysslolöshet, dels klagade man över deras mindre ordentliga leverne hos mästarna. Orsaken menade man vara att de alltför lätt kunde lämna en mästare de var missnöjda med.[191] Enligt riksdagens slutliga förslag skulle gesällerna ställas under tjänstehjonsstadgan, såvida inte något annat överenskommits i ett kontrakt. Vissa undantag hade man dock funnit lämpliga att införa. Anställning skulle kunna ske på halvår, gesäller skulle inte stå under husaga och de skulle inte få användas till annat än hantverksarbete. Vandringarna skulle i stort sett avskaffas. En gesäll skulle efter slutad anställning få en månad på sig att söka nytt arbete. Under denna tid fick han visserligen vandra, men förslaget skulle i övrigt ha inneburit ett grundskott mot gesällernas vandringsrätt.[192]

Adelns diskussion av detta förslag lämnar vissa intressanta upplysningar. En talare, som försvarade husagan, menade att mästare i de större städerna inte vågade använda den mot gesällerna, lika lite som de vågade använda ämbetet eller polisen mot tredskande gesäller. De fruktade helt enkelt att förlora sina arbetare, och måste "...derföre...dragas med dem sådane de äro."[193] Det rådde inom adeln stor enighet om att missbruken borde stävjas, men man var oeniga om lämpliga åtgärder. Slutligen ställde man sig dock med bred majoritet bakom utskottsförslagen.[194]

De här framförda påståendena om att mästarna inte vågade använda aga

mot gesäller, bekräftar det vi redan noterat, att gesällerna inte ansåg sig behöva underkasta sig denna form av straff.

Bland borgarståndets representanter, och särskilt bland hantverkarna, väckte förslagen att ställa gesäller under tjänstehjonsstadgan protester. Jakob Möller, som vi redan sett var ombud för Malmö vid denna riksdag, förnekade inte att det förekom en hop oskick som borde stävjas, men att ställa gesäller under tjänstehjonsstadgan var en olämplig åtgärd även om syftet var gott. Det skulle lägga tunga band på både mästare och gesäller, och de senare skulle frestas att utvandra. Arbetet var ojämnt fördelat på verkstäderna, och en mästare kunde därför inte anställa gesäller på årstjänst. Gifta gesäller kunde inte heller hållas i mästarens hus.[195]

Vid debatten i borgarståndet instämde segelsömmaren Leffler från Göteborg i Möllers uppfattning. Mästare fick visserligen vidkännas stora förluster genom gesällernas självsvåldiga uppträdande, men utskottsförslaget dög ej; gesällerna skulle utvandra. Han föreslog i stället att tre månaders anställning skulle tillämpas, att kontrakt skulle vara obligatoriska och att gesällernas vandringsrätt skulle inskränkas.[196] Borgarståndets majoritet var mot att ställa gesäller under tjänstehjonsstadgan. Förutom det vanligaste argumentet om de varierande arbetsbehoven, framfördes också att det vore nedsättande för blivande borgare att betraktas som legohjon. Vid omröstningen vann de som talade för oförändrade regler. Ståndets hantverkare tog ställning mot tjänstehjonsstadgans tillämpning på deras arbetare.[197]

Vid riksdagen 1828-30 var gesällfrågan åter på tapeten. Borgarståndet lämnade denna gång in ett eget förslag till hantverksordning. Man tog avstånd från att sätta gesäller under tjänstehjonstadgan, och föreslog i stället att anställningstiden skulle vara tre månader. Friheten att vandra skulle bibehållas, medan husagan mot gesäller skulle förbjudas.[198] Flera motioner väcktes vid riksdagen med krav att gesällerna skulla ställas under legostadgan. Särskilt klagade man över gesällernas vandringar.[199] I utskottsbetänkandet finns en sammanfattning av klagomålen:

> [D]en frihet, [gesällerna] hittills begagnat, måste hafva en gräns, om de oordningar skola förekommas, hvarmed missbruken så oförsynt gäckat både samhällsskicket i allmänhet och hvarje redbar Handtverkares fordran på arbetsamhet och moralitet hos personalen inom hans yrkes område. Under det förhållande, som nu eger rum, stryka Gesäller, oftast utan lagliga skäl och utan att hafva saknat tillfälle för arbetsförtjenst, hela Riket omkring, falla allmänheten till last och utbreda i bygderna hvarjehanda ondt, som följer den sysslolöse i spåren.[200]

För att visa problemets räckvidd, uppger en präst från Munktorp i Västmanland att han i sitt hus under ett år mottagit 607 vandrare, varav 488 varit gesäller.[201] Riksdagen nöjde sig med att påminna om sitt förslag från

den föregående riksdagen.[202] Hos adeln och prästerna väckte denna gång förslaget om tjänstehjonsstadgans tillämpning visst motstånd, men beklagandet av gesällernas friheter var ganska enstämmigt.[203] Hos adeln motionerade en ledamot om att härbärgena skulle förbjudas, eftersom de endast befrämjade supandet.[204]

En ny tjänstehjonsstadga utfärdades 1833, men regeringen tillmötesgick här inte önskemålen att låta gesällerna lyda under denna lagstiftning. Vid riksdagen därefter, 1834-35, användes detta också som skäl att avslå en förnyad framställning av detta förslag, som gjorts av en ledamot av bondeståndet. Denne fann att gesällerna under sina vandringar svalt, tiggde och stal. Pengar de fick söp de upp. Dessutom menade han att de spred smittsamma sjukdomar.[205]

Näringsfrihetsfrågan var en evigt förhalad fråga under flera decennier. Vid 1830-talets början fanns inte mindre än tre färdiga förslag. Kommerskollegium fick nu på uppdrag av regeringen ta fram ytterligare ett förslag, som presenterades 1836. I utredningen framfördes de vanliga klagomålen på gesällernas beteenden, särskilt över det sysslolösa vandrandet. I ett särskilt yttrande talade ett av kommersråden om "[h]andtverksgesällernes frihet, exempellös inom andra samhälls-classer, att genomstryka landet, och att hvarje vecka ömsa mästare och hemvist, samt derigenom aftvinga de förra en eftergifvenhet mot åtskilligt sjelfsvåld...". Att gesällerna kunde utnyttja sin ställning till att påverka sina arbetsvilkor stod helt klart för denne ämbetsman.[206]

Kommerskollegium föreslog dock inte att tjänstehjonsstadgans föreskrifter skulle tillämpas. Man tänkte sig att ett förslag om kontrakt på minst tre månader skulle kunna vara tillräckligt. Gesällvandringarna skulle också få fortsätta, men man föreslog att pass som togs ut för resan endast skulle få gälla för denna resa och skulle ange restiden. Tidigare hade det tydligen varit vanligt att samma pass kunde användas under lång tid. Man föreslog också förbud mot flera av gesällskapens bruk. Inga föreningar med gesällerna skulle få äga rum och inga omskådningar. Härbärgen skulle få finnas, men mat och dryck skulle ej få serveras där, och dans och samkväm ej anordnas. Även om härbärgena haft en god avsikt, hade de alltför ofta lett till att tiden förbrukats på ett fördärvligt sätt. I vanlig ordning tog man också med ett förbud mot frimåndagar och att överge verkstaden på veckodagar.[207] Lika lite som tidigare förslag blev detta underlag för lagstiftning.

I den fattigvårdsutredning, som lämnade sitt förslag 1839, kom gesällvandringarna åter upp till behandling. Vandrandet betecknades som ett "verkligt oskick". Gesällerna tiggde, var sturska och ofta våldsamma. Vandrandet blev snart en vana, präglat av utsvävningar och liderlighet.[208] Saken blev inte bättre av att gesällerna hade den egendomliga uppfatt-

ningen att prästerna hade ett anslag av staten för att betala dem reshjälp,[209] eller av att gesäller vägrade att arbeta med annat än sitt yrke. Dock ansåg man det vara olämpligt att tillgripa tjänstehjonsstadgan. Mästarna hade skiftande behov av arbetskraft, och vandringarna hade också det goda syftet att öka arbetsskickligheten. En lärling borde också ha rätt att vänta sig en ökad frihet när han lärt ut. Man föreslog i stället tre månaders anställningstid. Gesäll som saknat arbete under tre månader skulle betraktas som lösdrivare. Man ville också, liksom borgarståndet 1828-30 och Kommerskollegium 1836, införa ett arbetstvång. En gesäll fick inte vägra att ta arbete som erbjöds till vanlig lön. Dessutom föreslog man införandet av en vandringsbok, som skulle ge ökade möjligheter att kontrollera gesällerna under deras vandringar. Varje vandrande gesäll skulle vara utrustad med en sådan. Före varje resa skulle resans mål och restiden antecknas i denna av magistraten. Här skulle också mästare anteckna anställningstid och gesällens betyg.[210]

Till riksdagen 1840-41 väcktes åter ett flertal motioner som beklagade vandrandet.[211] Utskottet tog dock denna gång avstånd från att utnyttja tjänstehjonslagstiftningen. Denna skulle inneburit ett alltför stort tvång, och legotiden passade vare sig mästare eller gesäller. I stället ansluter man sig till fattigvårdsutredningens förslag om vandringsboks införande. Man föreslog dock att en gesäll skulle få vara utan arbete i sex månader utan att betraktas som försvarslös. Detta förslag blev också riksdagens beslut.[212]

Även borgarståndet instämde med någon tvekan i detta förslag.[213] I det nya förslag till hantverksordning som borgarståndet uppgjorde vid denna riksdag, hade man ett likartat förslag, men hade givit gesällerna endast tre månader att finna arbete. Mästare i ståndet protesterade mot detta. De ansåg att det borde räcka att gesäller visat intyg på att de sökt arbete, för att de inte skulle betraktas som lösdrivare. Som ett resultat av deras ansträngningar blev gesällernas frist utökad till sex månader.[214]

Riksdagen hade därmed enat sig om hur gesällvandringarna skulle regleras. En författning kom också att utfärdas 1844, men denna följde bara delvis riksdagens önskemål.[215] I sitt utlåtande från 1842, hade Kommerskollegium menat att en polisförfattning inte borde innehålla regler om anställningstidens längd. Man instämde här också i den uppfattning, som Stockholms hantverksämbeten gett uttryck åt, att en sådan reglering skulle sakna effekt. Kollegiet menade att huvudskälet till missförhållandena var att de patriarkala sederna försvunnit. Botemedlet hoppades man skulle vara att gesällerna skulle ges ökad rätt till egen etablering. Man föreslog dock införandet av vandringsbok i huvudsak i enlighet med fattigvårdsutredningens förslag.[216]

I förordningen från 1844 gjordes gesällboken obligatorisk. Alla gesäller skulle ständigt bära med sig denna bok, som skulle innehålla alla deras

betyg. Gesäller fick inte avvika från den i boken angivna resvägen. Var och en som ansåg sig besvärad av gesällen kunde begära att se boken, och göra en anteckning om förhållandet där. I förordningen intogs däremot inga bestämmelser om anställningstider.

Förordningens utfärdande ledde till kraftiga reaktioner från gesällernas sida. Gesällskapen i Stockholm samlade sig till en gemensam petition med klagomål över den nya författningen, och snart följde petitioner från Jönköping, Vänersborg och Gävle. Särskilt var man upprörd över att vem som helst fick anteckna klagomål i boken, och att resvägen måste uppgöras i förväg. Man hävdade att förordningen satte dem i nivå med frigivna korrektionister. Vid riksdagen samma år fick också gesällerna stöd av målarmästaren Gustafsson som motionerade om lättnader. I borgarståndet understöddes han av övriga hantverksmästare.[217]

Gesällerna fick i sin ovilja mot lagen även fortsättningsvis stöd från mästare. Malmö hantverkssocietet beklagade sig 1845 över att gesällen betraktades som en misstänkt person "...tvungen att bära Lagens hårda misstankar på fickan." I den riksomfattande petitionen från hantverkarna år 1853, riktad mot Fabriks- och hantverksordningen, passade man också på att instämma i en stor gesällpetition i vandringsfrågan från 1851, vilken hade samlat 13 000 underskrifter.[218]

Förordningen om gesällvandringar var nog så sträng i sina stadganden. Den nya boken skulle ge nya möjligheter till kontroll. Ändå kan man notera att författningen var betydligt mildare än vad man kunnat vänta med tanke på de många drastiska förslagen i riksdagen. De mest förnedrande inslagen i fattigvårdsutredningens förslag togs också bort. Där hade man krävt att en gesäll för att få vandra skulle visa att han hade tillgång till en viss summa pengar och tre ombyten av linne. Med tanke på att gesäller även tidigare varit tvungna att ha pass och betyg under sina vandringar, kan man fråga sig om inte den nya förordningen bara innebar en marginell skärpning.

1846 var regeringen äntligen redo att lägga fram ett förslag till en ny näringsordning. Inte heller i den nya Fabriks- och hantverksordningen fullföljdes alla de restriktiva förslag till reglering av gesällernas ställning som väckts i riksdagen, trots att denna slutligen lyckats nå enighet vid riksdagen 1840-41 att anställningstiden skulle vara minst tre månader. I hantverksordningen nöjer man sig med att gesäller och mästare åläggs att skriva kontrakt, utan annan inskränkning än att det får gälla på högst tre år. I en paragraf om arbetares skyldigheter, förbjuds gesäller också att försumma sitt arbete på veckodagar.[219]

För gesällerna, som under hela perioden hotats av drakoniska nya regler, blev slutresultatet alltså bättre än man kunnat vänta. 1846 års bestämmelser om kontrakt, kom av allt att döma att ignoreras och gesällvandringarna fick fortsätta. Det mesta kunde därmed förbli vid det gamla. Man kan fråga

sig vad som kan ha gjort att regeringen i sitt agerande valde mindre kraftfulla åtgärder än vad riksdag och utredningar begärt. Ett skäl kan ha varit att man har insett att en lagstiftning som saknade stöd både bland mästare och gesäller skulle vara verkningslös. Ett annat har nog varit att man hoppades att en ny näringslagstiftning skulle eliminera en del av problemen.

Mästarnas motstånd mot kraftiga regleringar har säkert sin viktigaste orsak i att det låg i deras intresse att ha möjlighet att anställa arbetare på korta tider med hänsyn till variationer i arbetsbehovet. Vandrandet tjänade till att hålla arbetskraften rörlig och utbudet flexibelt. Till detta bör väl också läggas att mästarna själva var rotade i samma föreställningsvärld; de hade ju en gång varit gesäller. Att de inte alltid var nöjda med gesällernas beteende har framgått, men de var inte intresserade av att tilldelas polisiära uppgifter.

Prästernas och böndernas intresse av reglering har troligen huvudsakligen orsakats av att man upplevt de vandrande gesällerna som besvärande. Som framgick i kapitel 6 torde under denna period allt fler gesäller ha varit synliga på vägarna i Sverige. Aktionerna inom adeln har säkert ofta haft sitt ursprung hos ämbetsmän, som sett gesällerna som ett allmänt störande inslag i samhället, som potentiellt kunnat verka demoraliserande även på andra samhällsgrupper. Som konsumenter har alla dessa grupper givetvis haft intresse av att produktionen i verkstäderna kunde ske störningsfritt och billigt.

Avsikten med den här långa genomgången har emellertid inte främst varit att utreda orsakerna till skilda ställningstaganden. I stället har jag velat underbygga resultaten från den tidigare undersökningen. Och genomgången har bekräftat mycket av vad vi funnit. Att gesällerna hade en stark informell kontroll över sin arbetssituation var ett vanligt klagomål. Deras arbetsvanor var oregelbundna. Klagomålen över frimåndagarna var allmänna, och man tilltrodde gesällerna förmågan att föreskriva villkor för sina mästare. Särskilt bekymrade man sig över gesällvandringarna.

Det finns ett starkt moraliserande drag över de skildringar vi sett. Givetvis får vi inte ta dessa på orden. Vad som var oordentligheter, självsvåld och bristande moral enligt iakttagare från högre klasser, har säkert för gesällerna varit hävdandet av traditionella fri- och rättigheter.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag utförligt argumenterat för att gesällerna, trots att deras legala ställning varit svag, ännu under 1800-talets tidigare del i

realiteten kunnat upprätthålla en relativt stark ställning inom hantverket. Det finns två huvudaspekter på denna styrka.

För det första har vi sett att gesällerna haft en informell kontroll över sitt arbete, vilken bland annat yttrat sig i möjligheter att ta frimåndag och att spatsera. Detta är uttryck för ofta beskrivna "förindustriella" arbetsvanor, vilka är välbelagda överallt i miljöer där småskalig, hantverksmässig produktion äger rum.

För det andra har vi sett att de gamla hantverksbruken och känslan för gruppens heder och Ära har givit gesällerna möjligheter att hävda sin egen uppfattning och försvara sina intressen. Särskilt föreställningen om skymfens nästan materiella effekter och den förlust av gesällstatus denna medfört, har varit ett mycket starkt vapen.

Vi har också sett att gesällerna knappast har uppfattat någon form av grundläggande konflikt gentemot mästarna. Deras syn har präglats av konsensus, och man har sett sig som försvarare av de riktiga hantverkstraditionerna när man agerat. Vi kan också konstatera att mästarna varit delaktiga i samma traditioner som gesällerna. Vi har att göra med en gemensam "hantverkskultur", där oenighet om tolkningarna visserligen kan uppträda, och där gesällerna också av allt att döma är de ivrigaste upprätthållarna av dessa bruk.

Med tanke på hantverkets struktur i Malmö, är det knappast förvånande att gesällerna hade en konsensussyn eller att en förhållandevis stark kulturell enhet kunde upprätthållas. Avsaknaden av permanent lönarbete utanför bygghantverken, gesällernas hyggliga karriärchanser, mästarnas bakgrund som gesäller och ofta högst måttliga ekonomiska välstånd, är alla faktorer som knappast talar för att gesällerna skulle uppleva sig stå i permanent motsatsförhållande till sina mästare. I dessa avseenden har murar- och timmermansyrkena haft en helt annan struktur. Vi har också spårat vissa tendenser till en ökad betydelse för lönekonflikter i dessa yrken, vilket är naturligt med tanke på gesällernas ställning som lönarbetare. Annars är det starkaste intrycket likväl att likheterna varit stora när det gällt upprätthållandet av de gamla hantverkstraditionerna. Byggesällerna har haft rötter i samma bruk som andra gesäller, och de har uppenbarligen varit meningsfulla även för dem.

Vi har i det föregående sett att gesällernas ställning inom hantverket inte kan diskuteras endast med utgångspunkt i relationen mellan mästare och gesäller. Staten och andra myndigheter har spelat en aktiv och självständig roll.[220] Staten kan inte identifieras med mästarnas intressen. Myndigheter har ofta tagit initiativ till längre gående åtgärder än mästarna varit intresserade av, och de senare har flera gånger snarast försvarat gesällerna. Skälen till detta har redan något berörts. Mästarna var säkert själva intresserade av korta anställningstider, vilket gav dem möjlighet att anpassa arbetstyrkan

till variationer i beställningar. Gesällvandringarna gav tillgång till en ständig arbetskraftsreserv. De oregelbundna arbetsvanorna var rotade i den hantverksmässiga produktionens natur, och behövde inte föranleda några konflikter så länge mästarna kunde räkna med att få ut en extra arbetsinsats i slutet av veckan istället. Därmed inte sagt att mästarna saknade intresse av en reglering av gesällernas beteenden. Vi har inte saknat belägg för att inte heller de såg med odelad förtjusning på gesällernas förehavanden och att de stundtals anhöll om skärpta regler. I dessa fall har statens hjälp givetvis varit välkommen.

Hur skall vi då förstå statens agerande? Det finns inte här möjligheter att betrakta denna fråga djupare, men jag vill gärna peka på en väsentlig aspekt. I sin avhandling om skolan i de större svenska städerna före folkskolan har Bengt Sandin framhävt, i anslutning till Peter Burke, att skolans utveckling måste ses mot bakgrund av en omgestaltning av de kulturella relationerna mellan klasserna i det svenska samhället. Det tidiga 1600-talets svenska samhället präglades ännu av delvis gemensamt omfattade kulturella mönster, där överklassen inte stod främmande för de folkliga traditionerna. Med den starka statens framväxt och omgestaltningen av klasserna kom överklasserna efterhand att stå alltmer främmande för den folkliga kulturen, som kom att upplevas som oroande och hotande, och gjordes till föremål för diverse reformförsök.[221]

Detta perspektiv låter sig också tillämpas på hantverket. Dess kultur var en del av en bredare folklig kultur och delade många element med den, även om just hantverket hade ovanligt rikt utvecklade former. Den framväxande starka svenska staten och dess bärare såg med ovilja på många av dessa bruk, vilka både gav hantverkarna ett visst oberoende av staten och ansågs motverka en rationell produktion. Den svenska statens hantverkspolitik från mitten av 1600-talet var uttryck för en vilja att reformera den gamla hantverkskulturens bruk under bibehållande av regleringarna. Inte bara gesällerna utan också mästarna var föremål för denna reformiver. Den merkantilistiska staten under 1700-talet, vilken såg den fattiga befolkningen som en resurs som skulle hållas till flitigt arbete, fullföljde denna politik, som också fortsattes under det tidiga 1800-talet.

Under skråtidens slutskede ser vi vissa tecken på en försvagning av de gamla hantverkstraditionerna. Detta är naturligtvis delvis ett resultat av den statliga politiken, men jag har också hävdat att denna kan tolkas som ett uttryck för en försvagning av ekonomins "inbäddning" i sociala och politiska relationer, något som i flera avseenden kan spåras inom hantverket i Malmö. Denna utveckling äger rum inom ett hantverk som inte tycks undergå någon avgörande ekonomisk förändring. Nu måste man dock erinra sig att hantverket inte får diskuteras isolerat från den övriga utvecklingen i det svenska samhället. I kapitel 3 försökte jag visa att samhällsut-

vecklingen i Sverige mellan 1750 och 1850 i flera avseenden kan betecknas som ett kapitalistiskt genombrott, även om också ofullständigheten i denna utveckling framhölls. Om än hantverket bibehållit en likartad struktur under denna utveckling, kan mästarna och gesällerna inte ha isolerat sig från den "marknadens emancipering" som präglade det svenska samhället under denna hundraårsperiod.

8

Hantverkare, klassformering och klassmedvetande – ett perspektiv bortom 1847

I inledningen till denna avhandling placerades undersökningen i ett större sammanhang, nämligen utvecklingen av relationerna mellan mästare och gesäller under 1800-talet som helhet, en utveckling som ledde till framväxten av ett klassmedvetande bland hantverkets arbetare och grundandet av fackföreningar. Avslutningsvis skall jag återknyta till denna problematik, och något diskutera utvecklingen efter 1847. Därmed hoppas jag kunna visa att denna undersökning har relevans för ett sådant större perspektiv. Framställningen kommer här att vara mycket preliminär och snarast peka på ett antal intressanta möjligheter.

Den problematik som här skisserats rör skapandet av en arbetarklass. "Klass" är naturligtvis ett omstritt begrepp med olika innebörd. Denna diskussion skall jag här inte närmare gå in på. Jag skall nöja mig med att presentera en klassmodell som utarbetats av Jürgen Kocka.

Kocka menar att klass lämpligen studeras på fyra nivåer. Den första nivån är den allmänna samhällsomvandling som ägde rum under 1800-talet. Den andra är framväxten av en grupp av egendomslösa lönarbetare. Därmed skapas en grupp människor som delar en gemensam klassposition; dessa utgör ännu ingen klass, de har däremot möjligheten att utvecklas till klass. Den tredje nivån är framväxten av en social identitet mellan individer som delar en klassposition. Detta innebär framväxten av ett medvetande om det gemensamma som förenar dessa människor. För att fastställa förekomsten av social klass kan vi studera social härkomst, boende, giftermålsförbindelser, tankevanor etc. Den fjärde nivån, slutligen,

innebär att denna sociala identitet omsätts i gemensamma politiska aktioner och organisationer.

Kocka menar att dessa fyra nivåer inte är beroende av varandra genom någon enkel kausalitet. Visserligen betingar de tidigare nivåerna de senare men inte på något entydigt sätt. Utvecklingen kan ske olika fort på olika nivåer, och stundtals kan de senare nivåerna utvecklas före de tidigare.[1]

Den fortsatta diskussionen i detta kapitel skall struktureras efter Kockas modell för klassformering. Den första nivån i denna, den allmänna samhällsomvandlingen, skall vi för närvarande lämna därhän. Den har utförligt behandlats redan i kapitel 3.

Den andra nivån i Kockas modell rör *framväxten av lönarbete*. I detta avseende har min undersökning visat att hantverket i Malmö ännu vid skråtidens slut inte präglades av renodlat lönarbete i någon större utsträckning. Det betydelsefulla undantaget här utgjorde murarna och timmermännen. Annars dominerade ännu systemet med inneboende och ogifta gesäller, vilka dessutom i allmänhet var ganska unga. Det är i detta sammanhang dock viktigt att notera att förhållandena kunde vara ganska skiftande. I Stockholm var byggnadsgesällerna redan från tidigt 1700-tal ofta gifta, och omkring sekelskiftet 1800 var gifta gesäller vanliga i Stockholm även i andra yrken.

I Malmö är det några förhållanden som kan vara värda att framhäva i detta sammanhang. För det första finner vi en tendens till att gesällerna år 1845 i ännu mindre grad än 1820 är permanenta arbetare, eller med andra ord att de är yngre. Detta gäller främst i de mer kapitalkrävande yrkena, där en möjlig tolkning är att dessa yrkens relativt försvagade ekonomiska ställning har minskat möjligheterna för mer permanenta anställningar. För det andra är det viktigt att se att framväxten av gifta gesäller med egen hushållsbildning varit vanligast i några yrken med en vidare avsättning av sina produkter, yrken som dessutom var expansiva, nämligen skomakare, skräddare, snickare och smeder. För det tredje är det viktigt att framhålla att en ökning av andelen gifta gesäller sker i yrkena utanför bygghantverken, en ökning som svarar mot en ännu högre ökning av äktenskapsbenägenheten i varje åldersgrupp.

Utvecklingen mot lönarbete inom hantverket under 1800-talets andra hälft är i realiteten knappast alls undersökt. Vi kan ha anledning att vänta oss att renodlat lönarbete blev allt vanligare, något som skulle speglas i fler arbetare i något högre åldrar, minskat inneboende och fler gifta arbetare. Undersökningar av Edvard och Ida Bull av förhållandena i Kristiania respektive Trondheim kan visa att just en sådan utveckling ägde rum i Norge.[2] Några siffror som presenterats av Skarin Frykman för 1897 kan belysa förhållandet i Sverige. Bagerierna var visserligen speciella med ett av allt att döma ovanligt segt fasthållande vid inneboendet, som i Göteborg

just avskaffats genom avtal. Hennes data innehåller inga uppgifter om yrkesstatus. Trots att detta material alltså också innehåller lärlingar är genomsnittsåldern så pass hög som 31,2 år, vilket talar för en väsentligt mer permanent arbetsstyrka än i Malmös hantverk under seklets första hälft. Genomsnittsålder för lärlingar och gesäller sammantagna i Malmö 1845 var 22,6 år (murare och timmermän oräknade). Av de bageriarbetare som var över 24 års ålder i Göteborg 1897 var 69 procent gifta; motsvarande tal i Malmö 1845 var 34 procent.[3] Detta kan belysa en utveckling vi kan vänta oss i många andra yrken, måhända än mer markant.

En sådan utveckling mot permanent lönarbete torde bilda en väsentlig bakgrund till framväxten av klassmedvetande bland hantverkets arbetare. Först i en sådan situation förefaller det rimligt att upplevelsen av en permanent intressemotsättning skulle uppkomma. Att döma av resultaten från Malmö och av de enstaka andra uppgifter från seklets mitt som redovisats tidigare, så borde en sådan utveckling vara mycket snabb efter 1850, om lönarbete verkligen var dominerande inom hantverket vid seklets slut, d v s vid tiden för fackföreningarnas grundande. Problemet är värt en utförlig undersökning.

En faktor som komplicerar den här bilden är de nya möjligheter till självförsörjning som den nya näringslagstiftningen medförde. Det kanske viktigaste inslaget i Fabriks- och hantverksordningen 1846 var att den gav rätt till fri etablering så länge arbetare utöver familjemedlemmar inte användes. Detta var också den av mästarna mest kritiserade punkten i den nya lagen. För dem innebar den att gesällerna fick en möjlighet att undandra sig beroende arbete.

Denna möjlighet var uppenbarligen välkommen. I Malmö utnyttjade redan 1847 50 personer denna självförsörjningsrätt. Liksom vi tidigare sett för genantborgarna år 1820 var det främst i de mindre kapitalkrävande yrkena detta skedde. Av de 123 självförsörjarna 1855 fanns 88 i denna yrkeskategori. Till dessa kom 19 slaktare, ett yrke som troligen kunnat drivas med mycket lite kapital. Flest var skräddarna med 23, och efter slaktarna kom skomakarna in som god trea med 17.[4] Föga överraskande är det just dessa yrken som varit mest drabbade av "fuskeri" under skråtiden. Många av de nya självförsörjarna hade säkerligen drivit sitt yrke olagligt tidigare. Hos skomakarna och skräddarna har vi också sett att det var yrken där möjligheterna att bli mästare för fattiga gesäller hade minskat. De förhållandevis många gifta gesällerna i dessa yrken torde ha funnit den nya möjligheten till oberoende attraktiv.[5]

Mästarna kom snart att klaga över att självförsörjningen ledde till brist på arbetskraft i verkstäderna. I kampanjerna mot näringslagstiftningen krävde man också inskränkningar i denna rätt. Gesällerna försvarade den. En stor petition inlämnades 1853 från Stockholms hantverksarbetare, där försva-

ret av denna rättighet var det viktigaste inslaget.[6] Uppenbarligen har vi här en viktig konfliktlinje mellan mästare och gesäller. Självförsörjningen gav gesällerna alternativ till arbete hos mästarna och måste därmed ha ökat deras möjligheter att ställa krav på sina arbetsvillkor.

Ur perspektivet av lönarbetets tillväxt får vi därmed en klart komplicerande faktor. Temporärt kan det tänkas att vi faktiskt får minskat lönarbete. Detta bidrager till att göra självförsörjarna intressanta och väl värda ett närmare studium. Detta tangerar också problemet med framväxten av förlagssystem. Det vore väl värt att undersöka om inte många av dessa självförsörjare i realiteten blev beroende av mästare, handlande eller affärsinnehavare för att få arbete, och att det gamla beroende som ställningen som gesäll innebar därigenom ersattes av ett annat. Socialt behövde skillnaden mellan en självförsörjare och en arbetare säkert inte vara stor. Som inledningsvis nämndes är detta en utveckling som också kan tänkas ha drabbat hantverksmästare. En konsekvens av en sådan utveckling bör ha varit att den klara skillnaden mellan att vara mästare och att vara gesäll har blivit mindre markerad.

Detta är dock förhållanden som vi har föga kännedom om så länge hantverkets ekonomiska historia är så ofullständigt känd som fallet är för närvarande.[7]

Den tredje nivån i Kockas modell gäller *framväxten av social klass*, eller uppkomsten av ett medvetande om det gemensamma som förenar lönarbetare. I de flesta avseenden har denna nivå inte blivit föremål för studium här. Det medvetande jag har försökt rekonstruera här talar för att gesällerna i allmänhet har sett sig själva såsom stående i en högre social position än andra arbetande människor. Hos byggnadshantverkarna, där lönarbete dominerade, skulle man kanske kunna vänta sig en förändring mot en bredare solidaritet. Detta är i och för sig möjligt, men som vi såg delade murar- och timmergesällerna i väsentliga avseenden övriga gesällers föreställningsvärld.

Nu har jag emellertid också framhållit att gesällernas exklusivitet inte alltid behöver ha varit lika uttalad. Hantverkarna återfanns bland folkmassorna i tidens upplopp i städerna, och kroglivet bör ha givit utrymme för en yrkesövergripande kultur.

Den försvagning av äldre föreställningar som vi kunnat spåra mot skråtidens slut, kan också tänkas ha haft betydelse på detta område. I flera svenska städer uppstod åren omkring 1850 föreningar som kallade sig Arbetarföreningar. I dessa förefaller hantverksarbetare ha varit viktiga.[8] Ordet 'arbetare' är därför av betydande intresse. Det speglar en betydligt vidare identifikation än med bara hantverkets gesäller. Detta ser vi också i den ovan berörda petitionen från 1853 som säges kommar från 'hantverksarbetarna', alltså inte hantverksgesällerna.

När det gäller den sociala formeringen av en arbetarklass finns det också anledning att beröra frågan om "ett självrekryterat proletariat" och om uppkomsten av en "arbetarfamilj". Den förra aspekten har redan något berörts. Som framgått hade många av stadens lärlingar och gesäller utanför bygghantverken sitt sociala ursprung i proletariserade skikt i städerna, men så länge renodlat lönarbete var ovanligt i dessa yrken kan man knappast tala om ett självrekryterat proletariat. Frågan är mer relevant för byggnadshantverkarna, där tidigt lönarbete förenades med ursprung i underskikten. För år 1820 fann vi dock att dessa arbetare huvudsakligen kom från agrara miljöer, vilket bör ha skapat ganska annorlunda erfarenheter än arbete i städerna. Först 1845 kan vi just bland murarna och timmermännen finna tendenser till den homogenisering som det bör ha inneburit att många arbetare själva var söner till andra arbetare i hantverket eller andra stadsyrken. Utvecklingen vore intressant att följa upp för en senare period.[9]

Betydelsen av arbetarfamiljens uppkomst har starkt betonats av Josef Ehmer i ett arbete om industrialisering och familjebildning i Wien under 1800-talet. Staden, som under 1700-talet och 1800-talets början hade haft en betydande textilmanufaktur, dominerades vid 1800-talets mitt av hantverksproduktion. Arbetskraften bestod i stor utsträckning av unga, hos mästare inneboende män. Denna näringsstruktur förde med sig stora svårigheter för familjebildning bland stadens arbetare. Först med uppkomsten av en storindustri under seklets sista decennier uppstod gynnsamma villkor för familjebildning och därmed också för en stabil arbetarklass.[10]

Ett sådant perspektiv kan tillämpas även i mitt sammanhang. Gesällernas svårigheter att bilda familj inom hantverket har vi kunnat konstatera. Givetvis kom många gesäller att gifta sig ändå, men tvingades då ofta lämna det yrke de lärt eller utöva det olagligt som "fuskare".

Åtminstone inom vissa yrken i Malmö förändrades denna situation när Kockums gjuteri etablerades år 1840. Detta drevs, liksom annan svensk verkstadsindustri, i stor utsträckning med kvalificerade yrkesarbetare. Dessa rekryterades ofta från hantverket, främst bland smeder och träarbetare. Det är uppenbart att de många män som genomgått hantverkslära var en betydelsefull tillgång för den tidiga svenska verkstadsindustrin.

Genom industriarbete gavs gesäller möjlighet till en mer stabil anställning och kunde också lättare bilda familj på grundval av sitt lönarbete. I Malmö år 1845 finner man drygt 40 gjuteriarbetare mantalsskrivna, ungefär hälften av dem gifta. Genomsnittligt är de också äldre än hantverksgesällerna utanför bygghantverken. Anställningstiderna för de yrkesskickliga arbetarna kunde också vara mycket långa.[11]

Det finns alltså anledning att tro att framväxten av en fabriksindustri gav ökade möjligheter till familjebildning och permanent lönarbete för många

gesäller. Att hantverksarbetarna inte heller exklusivt var hänvisade till arbete inom hantverket kan också ha gynnat uppkomsten av vidare solidaritet inom arbetarklassen och en viss försvagning av i hantverksmiljön grundade föreställningar och beteenden. Synpunkten får dock inte överdrivas. Hantverkarna i industrin tog ofta med sig traditioner från hantverket och hävdade där sin egen överlägsna ställning.[12]

Den fjärde nivån i Kockas modell rör *den ideologiska och organisatoriska utvecklingen*. Den form av medvetande, som jag här hävdat att den sena skråtidens gesäller haft, har i det närmaste varit motsatsen till klassmedvetande. Enligt E P Thompson innebär klassmedvetande upplevelse och artikulation av gemensamma intressen i motsättning till andras intressen.[13] Gesällerna har snarast haft uppfattningen att de i grunden haft gemensamma intressen med mästarna, och de har tillskrivit sig själva en högre social ställning än andra arbetare. Viktigt att framhålla är dock att detta varit fullt förenligt med konflikter, där gesäller med olika medel sökt försvara det de upplevt som sina rättigheter. Föreställningen om konsensus behöver alls inte utesluta konflikter. Här skall vi något reflektera över hur dessa föreställningar förändrades under tiden efter skråväsendets avskaffande. I vilken utsträckning var skråtraditionerna en tillgång?

Det har redan nämnts att gesällskapen i stor utsträckning fortlevde efter 1847, nu som frivilliga organisationer. Åtminstone under de första åren har de gamla formerna av allt att döma fortlevt relativt oförändrade. Efterhand tycks dock en utveckling ske mot att funktionen som sjuk- och begravningskassa betonas. De gamla gesällskapen blir i allt högre grad självhjälpskassor, och i Malmö kommer några av dessa kassor på 1860-talet att uppgå i större försäkringskassor.[14] I Malmö är det endast timmergesällslaget som lever kvar ännu vid tiden för fackföreningsgrundandet på 1880-talet.[15] En direkt organisationskontinuitet är alltså för Malmös del av mindre betydelse. Däremot är tidsavståndet mellan skråorganisationerna och fackföreningarna ofta inte särdeles långt, och både gesällskap och sjukkassor har bidragit till att ge hantverksarbetarna organisationserfarenhet och till bibehållandet av en känsla av solidaritet.[16]

Gesällskapens allt starkare betoning av självhjälpsfunktioner speglar en fortsatt försvagning av skråtraditionerna, en utveckling vi tyckt oss kunna spåra redan under tiden före 1847. Utvecklingen i de svenska städerna vid 1840-talets slut kan ytterligare belysa detta. Under dessa år bildades i ett stort antal svenska städer s k bildningscirklar, i några fall tillkom arbetarföreningar och dessutom fick tidiga socialistiska idéer ett visst genomslag.[17] I Malmö tillkom en bildningscirkel år 1848 och dess syfte var "...att hos medlemmarna väcka och underhålla intresset för bildande sysselsättningar samt bringa arbetaren i beröring med bildade personer ur andra samhällsklasser".[18] Av allt att döma var hantverkare, inte minst gesäller, en majori-

tet av medlemmarna i Malmö. Verksamheten bestod främst av bildande föredrag, men man ordnade också diskussioner i ämnen som direkt berört gesällerna, nämligen näringsfriheten och gesällvandringarna.

Initiativtagarna till cirkeln var medelklasspersoner. De har sett den som ett sätt att "höja" arbetare ur den av dryckenskap och vulgära nöjen präglade kultur de tillhörde. Men detta var säkert också en inriktning som attraherade många gesäller som börjat bryta upp ur äldre föreställningar. Här kunde en kulturkonflikt uppstå. För den typ av bildning som cirklarna utåt stod för, var den gamla hantverkskulturen säkert mest ett uttryck för vidskepelse och fördomar. Läkaren Ellmin, en av initiativtagarna till bildningscirkeln i Stockholm, skrev på följande sätt när han skildrade de hinder hantverkets utbildning utgjorde för en "sann" bildning:

> Således kunde det hända, att lärgossen, efter ett undergånget slafweri, inkom i gesällklassen alldeles okunnig med undantag af någon öfning i yrket, men upblåst i afseende på begreppen om sina rättigheter; ty nu helsades han för herre, och ceremonier saknades icke heller, som ökade inbilskheten. Ur sådana förhållanden låter det förklara sig, att grof okunnighet kan stå tillsammans med den mest råa högfärd, som isynnerhet gör den förmögne idioten odräglig i samhället och afskywärd i eget hus.

Den "råa högfärd", som Ellmin talar om, kan inte avse något annat än just gesällernas föreställningar om heder och ära vilka var så starkt rotade i deras nedärvda föreställningsvärld.[19]

Bildningscirklarnas deklarerade mål var relativt harmlösa.[20] Många av medlemmarna var dock väsentligt mer radikala. I Stockholm fanns en lokalavdelning av Kommunisternas förbund.[21] Motsättningar uppstod också i flera av cirklarna i Sverige mellan mer radikala medlemmar och företrädare främst för medelklassen som ville hålla politik utanför verksamheten. Bildandet av arbetarföreningar skall förstås mot denna bakgrund.

Förutsättningarna för denna radikalism är inte särdeles väl undersökta. Givetvis måste man ta hänsyn till de utifrån kommande impulserna, särskilt under revolutionsåret 1848, men tydligen var också hantverkare i Sverige vid denna tid mottagliga för nya impulser. En viktig faktor bakom detta måste vara försvagningen av de äldre traditionerna. Att den radikala verksamheten var starkast i Stockholm behöver inte bara bero på stadens storlek. Vi har tidigare sett att hantverket där tidigt visat tendenser att utvecklas i kapitalistisk riktning. I detta sammanhang intresserar särskilt skräddargesällernas dominerande roll i verksamheten i Stockholm. Denna har ofta påpekats men knappast förklarats. Det förefaller i alla händelser mycket troligt att detta har sammanhang med förändringar inom yrket i Stockholm. Vi har sett att just skräddarna genomgick en mycket snabb

numerär tillväxt i Stockholm decennierna efter 1820, en utveckling som möjligen står i samband med en övergång till förlagsproduktion. En hypotes kan vara att en kapitalistisk utveckling inom yrket varit en bakgrund till skräddargesällernas påtagliga aktivitet i nya banor vid seklets mitt. Yrket vore väl värt ett närmare studium.

Under decennierna efter 1800-talets mitt brukar man tala om en liberal arbetarrörelse i Sverige. Liksom i bildningscirklarna var medelklassinslaget starkt, men bland medlemmarna var av allt att döma många hantverksarbetare. För dessa fanns det uppenbart något attraktivt i den liberala ideologin. Det kan finnas anledning att peka på några faktorer som kan ha verkat i denna riktning. Liberalismen kan betecknas som "den emancipe-rade marknadens" ideologi, med sitt framhävande av de fria marknads-krafternas spel och åsikten att olika former av regleringar skulle avskaffas. Detta kan i och för sig förklara att den hade ett genomslag inom ett hantverk som i allt högre grad präglades av att äldre former av "inbädd-ning" av ekonomiska relationer försvagades.

Det går också att framhålla ett antal mer konkreta faktorer. Vi har nyss konstaterat att den självförsörjning som tilläts i 1846 års Fabriks- och hantverksordning gav upphov till konflikter mellan mästare och gesäller. För många av gesällerna var detta en välkommen möjlighet vilken man ville försvara. Näringsfriheten hade länge förespråkats med argument hämtade från den liberala ideologin. Detta måste vara en faktor som drog gesäller till liberalismen. Det är inte särdeles förvånande att den ovan nämnda petitionen från 1853 hade en heltigenom liberal prägel.[22]

Ett viktigt inslag i liberalismen var betoningen av självhjälp. Denna inriktning måste ha varit lättförståelig för gesällerna med sina gamla tradi-tioner av solidaritet och kollektiv hjälp genom gesällskapens kassor. Även detta måste ha varit en faktor som gynnat liberalers möjlighet att få anslut-ning bland hantverksarbetare.

Slutligen kan det finnas anledning att reflektera något över vad de olika metoder som gesäller haft för att upprätthålla ett relativt oberoende betytt för den senare utvecklingen. De oregelbundna arbetsvanorna med frimån-dagar och alkoholbruk dog givetvis inte med skråna, och kunde länge skapa problem för fabriksägare som ville öka sin kontroll över särskilt sina yrkesskickliga arbetare. Detta är en aspekt som vi redan i kapitel 1 såg att Lars Magnusson särskilt framhållit för svenska förhållanden.[23] Genom bibehållande av dessa arbetsvanor kunde hantverkare bibehålla en viss självbestämmanderätt över sitt arbete. I kapitel 1 såg vi också att Lars Ekdahl pekat på att typograferna redan från 1700-talet hade en tradition av kamp för delaktighet i bestämmandet av arbetets organisation.

Gesällerna bar alltså med sig från skråtiden en vana av solidaritet och av anspråk på att få ställa villkor för sättet arbetet utfördes på. Hur denna

tradition brukades är däremot föga känt. Vi vet att gesäller under decennierna mellan skråns upplösning och fackföreningsbildandet kunde hävda sina intressen även i mer formella aktioner. Både strejker och lönerörelser är kända. I Malmö strejkade t ex timmergesällerna år 1855 under ledning av sitt gesällskap.[24] Men även utan organisationer kunde lönerörelser och strejker genomföras. Detta skedde under 1872, då en smärre strejkvåg gick fram över Sverige. I Malmö lyckades man fredligt driva igenom avsevärda lönehöjningar i flera yrken. Metoden var då att sammankalla yrkets arbetare och utse några företrädare som sedan förhandlade fram regelrätta kollektivavtal med mästarna.[25]

I inledningskapitlet såg vi att Skarin Frykman i sin diskussion av bageriarbetarna i Göteborg under 1800-talet i huvudsak framhävt de för fackföreningsgrundandet och klassmedvetandet negativa inslagen i skråtraditionen. Jag har istället starkare velat framhäva drag som kunnat vara en positiv resurs för gesällerna. Skillnaden beror till stor del på att vi har helt olika syn på gesällernas ställning under skråtiden. Den s k "gesällfriheten" är för henne i allt väsentligt en myt avsedd att hålla kvar gesällerna i deras beroende ställning. Dessa är i stället helt underkastade mästarnas husbondevälde: "Oberoende av ålder och civilstånd placerades gesällerna i rollen som oansvariga barn, som skulle acceptera att allt vad mästarfader sade var det rätta."[26] Denna bild skiljer sig uppenbart från den jag tecknat. Nu skall man kanske akta sig för att överdriva gesällernas oberoende. Lagstiftningen var i allt väsentligt på mästarnas sida, och de korta anställningstiderna innebar inte bara frihet utan också otrygghet. Överutbildningen av lärlingar kan inte heller ha stärkt gesällernas ställning. Men givet dessa inskränkningar tror jag ändå det är riktigt att säga att gesällerna kunde bibehålla ett anmärkningsvärt oberoende, och att "gesällfriheten" visst hade ett reellt innehåll.[27]

Hur gesällernas resurser brukades efter 1847 vet vi emellertid mycket lite om. Ytterligare en aspekt tror jag dock att det finns anledning att framhålla. Vi har här sett vilket utomordentligt kraftfullt vapen skymfen kunde vara i gesällernas händer. Uppenbarligen var det också ett mycket mångsidigt vapen. Exempelvis såg vi i översikten i kapitel 7 hur en skymfning av snörmakarna i Stockholm genomfördes i vad som kan betecknas som kamp mot ny teknologi, i detta fall en ny vävstol (s 000). Vi har också sett skymfen användas i konflikter som rört okvalificerad arbetskraft, där gesällerna ville förbehålla arbetsmarknaden för sig själva, men också till försvar för ståndsäran mot för brott dömda gesäller. Skymfen var starkt rotad i den "inbäddning" av ekonomin som jag hävdat karaktäriserade det förkapitalistiska hantverket. Vapnets styrka berodde av att den närmast materiella uppfattningen av skymfen var förankrad hos gesällerna, och att

föreställningen att den ledde till förlust av gesällstatus verkligen togs på allvar. Förutsättningarna för detta har säkerligen allvarligt rubbats under 1800-talets utveckling, där vi redan sett hur denna "inbäddning" allt mer försvagats inom hantverket. Tanken var säkert inte död redan 1850, men torde snabbt ha förlorat sin betydelse. Just när gesällerna stod inför en kapitalistisk utveckling inom sina yrken, berövades de, delvis genom samma process, det kraftfullaste vapen de haft för att upprätthålla sin ställning i verkstäderna. Men denna kunde, och kom också att försvaras med andra medel.

Appendix A

Indelningen av hantverksyrkena i grupper

Eftersom vi i denna undersökning rör oss med relativt få hantverkare måste någon form av indelning av yrkena i yrkesgrupper företagas för att en analys av skillnader inom hantverket skall bli meningsfull.

Inom tysk hantverksforskning används i regel en indelning som utgår från råmaterial och avsättningsmarknad, t ex:

1) byggnadshantverk
2) metallhantverk
3) trähantverk
4) beklädnads-, textil- och läderhantverk
5) livsmedelshantverk
6) övriga

(Kaufhold, 1978, använder en indelning av denna typ, fullständigt redovisad på s 69-71. En liknande indelning används av I Svensson, 1981.)

En sådan indelning har fördelen att vara enkel att tillämpa utan ingående kunskaper om yrkenas produktionsförhållanden. Den lider dock av svagheten att riskera att sammanföra yrken där mycket skilda förhållanden rått.

I sitt arbete om hantverket i Stockholm under frihetstiden har Söderlund istället försökt nå fram till en indelning som i högre grad uppmärksammar produktionens art. Han når då fram till fem huvudgrupper (Söderlund, 1943, s 170-238, särskilt s 171; numreringen är min):

I Livsmedelsproducerande hantverk
II Byggnadshantverk
III Egentliga hantverk
  a/ särskilt kapitalkrävande
  b/ utan mer betydande fasta kostnader
  c/ minst kapitalkrävande

I analysen blir dessa grupper sedan föremål för viss underuppdelning. I grupp IIIa urskiljs sådana yrken som arbetar med dyrbarare metaller som råvara. Grupp IIIb uppdelas i yrken som huvudsakligen är försäljningshantverk ("Preiswerk") eller beställningshantverk ("Lohnwerk").

I sitt senare arbeten om det svenska hantverket under 1700-talet har Söderlund i viss utsträckning övergivit denna indelning och istället låtit försäljnings-

och beställningshantverk utgöra huvudindelningen, men låtit den tidigare indelningen finnas kvar i undergrupper (Söderlund, 1949, s 269-307). Problemet med en sådan indelning är främst att de flesta yrken arbetar både på beställning och för försäljning (jfr Söderlund, 1949, s 297f).

Fördelen med Söderlunds indelning i arbetet om Stockholms hantverkarklass är att den tar hänsyn till skilda faktorer i produktionen som måste ha haft betydelse för det ekonomiska utfallet av verksamheten. En svårighet är att det kan vara svårt att utan ingående kunskaper om ett yrke placera det i rätt grupp. Inte minst indelningen i försäljnings- och beställningshantverk kan här bereda bekymmer. Kunskaperna om kapitalbehoven är också ofullständiga. Ett annat problem med Söderlunds förra indelning är att grupp IIIc blir mycket liten (i Malmö 1820 och 1845 endast ett yrke, skräddare), medan grupp IIIb i gengäld blir oformligt stor.

Likväl är fördelarna med Söderlunds indelning stora och jag har därför valt att delvis utnyttja den i min undersökning. Grupp III, egentliga hantverk, har jag däremot underindelat på ett annat sätt än Söderlund, och har här använt den sedvanliga indelningen efter material eller marknad.

Min indelning består av nio grupper. Två av dessa motsvarar Söderlunds grupper I och II, livsmedelshantverk och byggnadshantverk. I grupp IIIa har Söderlund själv urskiljt yrken som arbetar med dyrbarare metaller och av dessa har jag gjort en särskild yrkesgrupp. Återstående yrken i denna grupp har förts till en grupp kallad "övriga" kapitalkrävande yrken. Av Söderlunds grupper IIIb och c har jag i stället gjort fem grupper, nämligen beklädnadshanterk, trähantverk, "övriga" metallhantverk, yrken anknutna till byggverksamhet och slutligen en restgrupp med övriga yrken.

På detta sätt når jag en indelning i nio yrkesgrupper (se sammanställningen nedan). I min analys spelar de varierande kapitalbehoven stor roll. Samtidigt är det ofta nödvändigt att göra en mycket grov uppdelning av hantverkarna för att få skillnader som det går att dra slutsatser av. Jag har därför valt att sammanföra dessa nio yrkesgrupper i två huvudgrupper, vilka jag kallar "yrkeskategorier". Detta är en indelning i mer respektive mindre kapitalkrävande yrken. Placeringen grundar sig i huvudsak på Söderlunds resultat. De två grupper som jag gjort av Söderlunds grupp IIIa kan utan vidare placeras i gruppen "mer kapitalkrävande yrken". Dit har jag också fört livsmedelshantverkarna. Enligt Söderlund är detta rimligt för bagare och bryggare. Slaktarna i Stockholm bedrev en betydande handel med boskap och behövde därför ett ovanligt stort rörelsekapital (jfr också H Lindström, 1923, s 296). Söderlund anser däremot att mjölnaryrket krävde obetydligt kapital, även om kvarnen ägdes. (Söderlund, 1943, 171-98.) Malmö var det normala att mjölnarna ägde sin kvarn och i sådant fall torde likväl kapitalet vara relativt betydande jämfört med många andra hantverksyrken. Förutom dessa tre yrkesgrupper har jag också valt att föra de metallyrken Söderlund fört till grupp IIIb till de mer kapitalkrävande yrkena. Smideshantverk krävde tillgång till en smedja med härd, ässja och bälgar och även om kapitalbehoven kanske inte var särdeles stora, förefaller det rimligt att tro att de var större än inom många av de övriga yrken Söderlund fört

till grupperna IIIb och c. Dessutom uppnår jag att mina två yrkeskategorier blir någorlunda jämnstora, vilket är en fördel för analysen.

Övriga yrkesgrupper har förts till kategorin "mindre kapitalkrävande". Mest problematisk i detta sammanhang är gruppen "byggnadshantverk". Av Söderlunds diskussion att döma var behoven av kapital emellertid ganska obetydliga för mästarna, och gruppen har alltså förts till yrkena med mindre kapitalbehov (Söderlund, 1943, s 201; jämför diskussionen i kapitel 6, s 238).

Söderlund har inte presenterat någon detaljerad indelning där det framgår exakt vilka yrken han skulle vilja hänföra till vilken yrkesgrupp. Oftast framgår det av hans text vart yrkena skall föras. När jag har gjort en sådan indelning har jag på några punkter direkt avvikit från Söderlund. Sämskmakare har Söderlund fört till IIIb. Detta var ett garvningsyrke och jag har valt att sammanföra det med övriga garvare i gruppen "övriga" mer kapitalkrävande yrken. Samma sak gäller repslagare. För att drivas i något större skala och om grövre virke skulle slås, var man tvungen att vara i besittning av en repslagarbana, vilken torde kunna vara jämförelsevis kostnadskrävande (jfr H Lindström, 1923, s 281). Färgare berörs inte av Söderlund. Yrket torde, i likhet med bryggare och garvare, ha förutsatt tillgång till stora utrymmen, både för de nödvändiga färgningskaren och för torkning (för ett skånskt landsbygdsfärgeri under 1800-talet, se Sahlin, 1928). Även detta yrke har förts till "övriga" mer kapitalkrävande yrken.

Denna indelning av yrkena i två yrkeskategorier efter varierande kapitalbehov gör givetvis inte anspråk på att riktigt placera varje enskilt yrke. Däremot är det min förhoppning - och tro - att den fångar väsentliga skillnader, så att de "mer kapitalkrävande yrkena" i genomsnitt skulle kunna visas ha haft väsentligt högre kapitalbehov än de "mindre kapitalkrävande yrkena". Det är också detta som är väsentligt för analysen, inte att varje enskilt yrke är rätt placerat.

Den yrkesindelning jag använt presenteras i slutet av detta appendix i detalj. Samtliga yrken som förekommit i Malmö i de tre tvärsnitten har förts till den yrkesgrupp jag räknat dem till.

De två yrkeskategorierna består av följande yrkesgrupper:

I Mer kapitalkrävande yrken	*II Mindre kapitalkrävande yrken*
1 Livsmedelshantverk	4 Beklädnadshantverk
2 Yrken som arbetar med dyrbarare metaller	5 Träförädlande yrken
3 Övriga metallyrken	6 Murare och timmermän
8 Övriga yrken med större fasta inrättningar	7 Övriga bygganknutna yrken
	9 Övriga yrken

Vid analysen av den svenska hantverksstatistiken har samma indelning använts. Ytterligare några smärre yrken har då återfunnits, vilkas placering i yrkesgrupp här inte i detalj presenteras. I allmänhet ger en sådan indelning sig själv och det rör endast små yrken.

Däremot finns det ett annat förhållande som måste beröras. I några fall har

jag fört samman olika yrkesbeteckningar till ett gemensamt yrke. Detta skall här närmare motiveras.

Guldsmeder: inom guldsmedsämbetena förekom tre olika yrkestitlar, nämligen guldsmed, guld- och silverarbetare och juvelerare. Jag har sammanfört dessa tre yrkesbeteckningar och kallar samtliga guldsmeder.

Kakelugnsmakare: under den period som här behandlas kommer "kakelugnsmakare" att allt oftare bli beteckningen på det yrke som tidigare var känt som "krukmakare". Det rör sig om samma yrke där det efterhand flitigare bruket av det förra namnet förmodligen indikerar en förskjutning av verksamhetens tyngdpunkt. Jag har genomgående fört samman dessa två yrkesnamn och enbart använt beteckningen kakelugnsmakare. Det är också tillverkningen och uppsättningen av kakelugnar som motiverar att jag fört detta yrke till de "övriga bygganknutna".

Garvare: garvning kan utföras på ett flertal olika sätt. Sämskmakare – i Malmö förekommer också yrkesbeteckning fällberedare – genomförde själva garvningsprocessen med hjälp av fett. Den vanligaste metoden för garvning var den vegetabiliska, också känd som logarvning. En form av logarvning var karduansgarvning. Garvning enligt "det engelska sättet", förmodligen en form av logarvning, s k snällgarvning, som omkring 1800 var ny, lydde under hallrätt. (Se artikeln "Läder", *Nordisk familjebok*, 1912) I hantverksstatistiken förekommer tre yrkesbeteckningar på garvare, karduansmakare, logarvare och rätt och slätt garvare. I Kommerskollegiums hantverksstatistik 1820 är det vanligaste att en stad antingen endast har garvare, eller att den har garvare och karduansmakare. Även andra kombinationer finns; i Växjö återfinns t ex alla tre yrkesbeteckningarna. I några fall finns logarvare och karduansmakare, och någon gång sammanförs yrkena till en gemensam yrkesbeteckning, karduansmakare & garvare. Säkerligen är dessa yrken så närbesläktade att de i realiteten arbetat inom samma område. Logarvar- och karduansmakargesäller kunde till exempel ta arbete i det andra yrkets verkstäder (Englund, 1932, s 55f). Antar man att yrkenas tillverkning varit i det närmaste identisk, förklaras också det av Söderlund påpekade förhållandet att inga karduansmakare återfinns i Sydsverige (Söderlund, 1949, s 81). Förmodligen innebär det bara att den specialisering inom yrket som karduansmakeriet inneburit inte genomförts överallt. Jag har genomgående sammanfört dessa tre yrkesbeteckningar under den gemensamma beteckningen "garvare".

Smeder: smederna uppdelades i två huvudgrupper, hovslagare eller grovsmeder och klensmeder. Det förekom dock ännu vid 1800-talets början i flera mindre städer att en sådan uppdelning inte hade skett och att endast yrkesbeteckningen smed användes. I Malmö hade ett gemensamt smedämbete funnits ända fram till 1745 då detta hade uppdelats på ett grovsmeds- och ett klensmedsämbete. Eftersom många städer endast redovisat smeder finns det ingen möjlighet att i riksstatistiken göra en uppdelning på hovslagare och klensmeder. Båda dessa yrken har därför sammanförts med smederna under den gemensamma yrkesbeteckningen smeder. Dessutom har ett antal smärre specialiteter inom klensmidet, såsom knivsmed, pistolsmed och sporrsmed, förts

till klensmederna. Av 873 smeder i Kommerskollegiums statistik 1820 var 360 hovslagare, 312 klensmeder och 201 redovisades endast som smeder.

Yrkesgrupper

Grupp 1. *Livsmedelshantverk*: bagare, bryggare, grovbrödsbagare, konditor, mjölnare, slaktare, sockerbagare.

Grupp 2. *Yrken som arbetar med dyrbarare metaller*: guldsmed, gördelmakare, klockgjutare, kopparslagare, mässingslagare, tenngjutare.

Grupp 3. *Övriga metallyrken*: bleckslagare, hovslagare/grovsmed, klensmed, nålmakare, skärslipare, svärdfejare, urmakare.

Grupp 4. *Beklädnadshantverk*: buntmakare, handskmakare, hattmakare, knappmakare, skomakare, skräddare, linvävare.

Grupp 5. *Träförädlande yrken*: instrumentmakare, snickare, svarvare, tunnbindare, vagnmakare.

Grupp 6. *Murare och timmermän*: murare, timmermän.

Grupp 7. *Övriga bygganknutna yrken*: glasmästare, kakelugnsmakare/krukmakare, målare.

Grupp 8. *Övriga yrken med större fasta inrättningar*: boktryckare, färgare, garvare, repslagare, sämskmakare.

Grupp 9. *Övriga yrken*: barberare, bokbindare, brandmästare, fodralmakare, kammakare, korgmakare, lacktillverkning, paraplymakare, perukmakare, sadelmakare, segelsömmare, spegelmakare, tapetserare.

Appendix B

De tre tvärsnitten av Malmöhantverket 1753, 1820 och 1845

Detta appendix har som uppgift att närmare redogöra för hur de tre tvärsnitten av hantverket i Malmö 1753, 1820 och 1845 byggts upp. Vi skall börja med 1820 eftersom detta är det fullständigaste och de två andra är uppbyggda på i princip likartat sätt.

Tvärsnittet 1820

Tvärsnittet är baserat på en genomgång av *1821 års mantalslängd* ((GIIIca:53), Borgerskapets arkiv (MSA)). Denna upprättades på grundval av *mantalsuppgifter* ((GIIIcb:12-14), Borgerskapets arkiv (MSA)) som inlämnades av stadens samtliga hushållsföreståndare den 6 till 8 november 1820. Ur mantalslängden har antecknats personer med hantverkartitel. Dessutom har mantalsuppgifterna gåtts igenom. Dessa ger en fylligare information än längden. Barn under femton år är redovisade, vilket bland annat medfört att en del minderåriga lärlingar som ej antecknats med titel och namn i längden återfunnits. Dessutom finns här fullständiga namnuppgifter och födelsedatum.

Avgränsningen av hantverk har varit konventionell. Yrken som vanligen i dåtid och nutid skulle betraktas som hantverk har medtagits oberoende av de legala formerna för utövningen. Följaktligen har hantverk som lytt under hallrätt också tagits med. Däremot har vissa yrken som i samtiden stundtals redovisades som hantverkare inte tagits med, såsom t ex fiskare och trädgårdsmästare. De få vävarna och överskärarna har inte heller medtagits eftersom dessa yrken främst bör betraktas som manufaktur (i produktionsmässig, ej legal, mening). I gränsfall kan det vara svårt att avgöra om ett yrke bör tas med, men det rör endast få yrken med enstaka utövare.

Uppgifterna från mantalslängden har sedan kompletterats med *1821 års bevillningstaxeringslängd* (19/5 1821, (GIIIda), Borgerskapets arkiv (MSA)). Den skatt hantverksidkare skulle betala för sin rörelse finns här antecknad och för beroende arbetare antecknas den personskatt dessa skulle erlägga för sin yrkesstatus. Här finns också uppgifter på värdet av ägda fastigheter och jord.

Det har varit min strävan att få med endast hantverkare som varit yrkesaktiva

1820. Därför har alla som antecknats som "före detta" i mantalslängden strukits. Återstående hantverksidkare har medtagits om de uppfyller ett av följande tre villkor:

1) betalar bevillning för rörelse i 1821 års taxeringslängd.

2) har åsatts ett skillingtal i *1821 års skattsättningslängd* för skatter till staden (17/3 1821 i Stadskasseräkenskaper Huvudserie, fol 267 (GIIa:125), Borgerskapets arkiv (MSA)).

3) någon lärling eller gesäll är mantalsskriven hos idkaren.

Av de 159 idkare som ingår i denna undersökning uppfyller samtliga utom sex det första villkoret och samtliga utom tio det andra. Ingen har tagits med enbart på grundval av det tredje villkoret.

Som framgått är mantalslängden och taxeringslängden inte helt samtidiga källor. Detta kan skapa problem. I mitt fall rör det sig närmast om gesäller som fått burskap och börjat sin rörelse mellan dessa tidpunkter. Här har jag valt att som idkare betrakta alla dem som har taxerats till rörelsebevillning oberoende av titel i mantalslängden. Därigenom kan min undersökning ge en komplett bild av hantverksidkarna enligt taxeringslängden. I några av de fall där personer fått burskap mellan dessa två tidpunkter är det tydligt att de redan i november börjat idka sitt yrke, medan i något enstaka fall en person som står som gesäll i mantalslängden betraktats som idkare. Av de 146 män som här räknats som idkare är det fyra som fått burskap efter mantalsskrivningen.

Ett särskilt problem har varit några personer som inte juridiskt sett har varit fullt berättigade som idkare men själva direkt förestått verksamheten i en verkstad. Detta gäller bland annat en boktryckarfaktor som förestått ett av Berling i Lund ägt tryckeri. Ett annat exempel är en skräddargesäll som utövar yrket på grundval av en från Malmö utflyttad mästares rättighet. Dessa personer, som i realiteten torde ha drivit rörelsen självständigt, har här räknats som idkare. Tre idkare faller i denna kategori.

För gesällerna har yrkesaktivitet bedömts med utgångspunkt från den personskatt dessa erlagt som arbetsfolk och som också redovisats i taxeringslängden. Har ingen sådan skatt betalts har de inte kommit med i undersökningen.

Hur många personer som ingår i undersökningen och deras yrke och yrkesstatus framgår av tabell 2 i tabellbilagan.

Personerna i tvärsnittet har sedan identifierats i husförhörslängderna i stadens tre församlingar. Här har uppgifter om födelsedatum och födelseort antecknats. Den förra uppgiften har också hämtats från mantalsuppgifterna. Därefter har ett försök gjorts att återfinna födelsenotiserna i respektive församlings födelsebok för alla de män som fötts i Sverige. Hur många detta lyckats för framgår enklast av tabellen i slutet av appendix E. Ur födelseböckerna har givetvis erhållits exakta uppgifter om födelsedatum och -ort, men framförallt grundar sig diskussionen av hantverkets sociala rekrytering på uppgifter om faderns titel i födelseboken. För det inte helt obetydliga antal personer som inte gått att finna i födelsböcker har födelsedatum i första hand bestämts med hjälp av husförhörslängdernas uppgifter, i andra hand med mantalsuppgifternas. Den senare har utnyttjats om den varit exaktare än den förras. Uppgifterna om

ålder i undersökningen avser den 8 november 1820 (sista dagen för mantalsskrivningen).

Uppgifter om civilstånd och boende är viktiga för min undersökning. Om personerna är gifta, änklingar eller frånskilda framgår normalt i både mantalslängd och husförhörslängd. Därför har personer som inga andra uppgifter finns om antagits vara ogifta. Boendeplats är något mer komplicerat. I mantalslängden finns personerna sammanförda till "hushåll". Dessa får dock inte förväxlas med samboende. Mantalslängdens syften är fiskala. Den som står som "hushållsföreståndare" är den person som ansvarar för de underlydande personernas skatter oberoende av var dessa personer bor. Detta syns enklast för murarnas och timmermännens arbetare. Dessa är ofta mantalsskrivna hos sin mästare. Gifta gesällers hustrur står då mantalsskrivna för sig själva med en anteckning om var mannen är skriven. På mästarens mantalsuppgift står ofta antecknat arbetarens bostadsadress. Av detta skäl har utgångspunkten för uppgifter om boendeplats varit husförhörslängden, vars "hushållsbegrepp" av allt att döma innefattar samboende. (Jfr Edgren, 1982, s 18-22.)

De uppgifter som använts för analysen av de ekonomiska förhållandena har hämtats från taxeringslängden, där uppgifter om rörelsebevillning, fastighetsvärde och jordinnehav återfinns. Dessutom har stadens skattsättningslängd kommit till användning och de skillingtal som där åsatts idkarna. Uppgifter om arrenderad jord har hämtats från en särskild längd som bundits i samma volym som taxeringslängden (taxeringslängd över avgifter för arrenderad jord, fol. 87f, (GIIIda), Borgerskapets arkiv (MSA).

Samtliga individer som ingår i tvärsnittet har följts över tid. Vid detta arbete har de alfabetiska register till kyrkoböckerna som finns vid Malmö stadsarkiv varit ett oundgängligt hjälpmedel. Med hjälp av dessa har uppgifter om ingångna äktenskap och dödsfall insamlats. Sådana uppgifter har jag alltså bara i den utsträckning personen ifråga gift sig eller avlidit i någon av Malmös församlingar. Naturligtvis är ett visst bortfall – personer som faktiskt gift sig och/eller avlidit i Malmö utan att jag registrerat detta – tänkbart beroende på t ex namnbyte. Registerna är naturligtvis inte helt felfria, men mina erfarenheter av dem är mycket goda.

Uppgifter om burskapsdatum finns i stadens *burskapsböcker* ((DIIIa), Magistratens arkiv (MSA)). Till dessa finns också alfabetiska register.

Samtliga individer som ingår i tvärsnittet har följts fram till 1830 i den mån de befunnit sig i Malmö. Registerna till husförhörslängderna har här använts. Därigenom har det varit möjligt att ta med personer som lämnat Malmö under 1820-talet men återkommit före 1830. Detta hade inte varit möjligt om bara uppgifterna i husförhörslängderna använts. De personer som varit kvar i Malmö 1830 har sedan identifierats i 1831 års mantalslängd – upprättad i november 1830 – vars uppgifter bildar utgångspunkt för diskussionen av yrkesställning detta år. Yrkesaktivitet har avgjorts på samma sätt som för 1820.

Det har inte varit en realistisk möjlightet att följa personernas flyttningar utanför Malmö. Skälet till detta är att för många gesäller anges endast "obestämd ort" som flyttningsdestination.

Uppgifter om utflyttning har hämtats från husförhörslängdernas anteckningar. Ett särskilt problem har utgjort de personer som försvinner utan att någon anteckning om utflyttning har gjorts i längden. I dessa fall har jag fastställt vilket som är det sista år personen går att återfinna i en mantalslängd. Jag har sedan antagit att utflyttning skett detta år. Ex: en person finns sista gången i 1824 års mantalslängd och jag antar då att han flyttat ut under 1824 års lopp. En systematisk genomgång av flyttningslängderna har bedömts som alltför arbetskrävande för att stå i rimlig proportion till den tänkbara avkastningen.

Tvärsnittet 1753

Möjligheterna att få uppgifter om hantverkarna i Malmö år 1753 är väsentligt mer begränsade än för 1820. Det viktigaste skälet till detta är att inga husförhörslängder finns. Mantalslängdernas uppgifter är också väsentligt mindre fylliga. Åldersuppgifter saknas och för de anställda arbetarna anges endast förnamn. Inte heller finns några mantalsuppgifter att tillgå. Därför är det i realiteten endast för idkarna som några mer utförliga uppgifter står att få.

På samma sätt som 1820 grundar sig tvärsnittet på en genomgång av *mantalslängden*, i detta fall 1754 års (i Stadskasseräkenskaper Huvudserie, fol 3, (GIIa:58), Borgerskapets arkiv (MSA)). Denna upprättades i november 1753 och ur denna har antecknats alla personer med hantverkartitel.

För arbetarna är det i realiteten endast civilstånd och boende som går att bedöma. De få gifta gesällerna och lärlingarna bland murarna och timmermännen mantalsskrivs nämligen för sig själva. Det finns därför anledning att förmoda att gifta gesäller i andra yrken också skulle ha mantalsskrivits för sig själva, eller att åtminstone deras hustrur skulle ha återfunnits skrivna för sig själva. Detta sker inte i något fall utanför bygghantverken och det torde därför vara berättigat att anta att övriga gesäller faktiskt bott hos sina mästare och - troligen - också varit ogifta.

Uppgifter om idkarnas bevillning för rörelse har hämtats ur *Längd över allmän bevillningsavgift* (maj 1754, i Stadskasseräkenskaper Huvudserie, fol 33, (GIIa:58),Borgerskapets arkiv (MSA)) där skatten för "näring" för de i undersökningen ingående personerna antecknats. Dessutom har skillingtalen i *Malmö stads skattsättningslängd* utnyttjats (14/2 1754, i Stadskasseräkenskaper Huvudserie, fol 524, (GIIa:58), Borgerskapets arkiv (MSA)).

Kriterierna för yrkesaktivitet har varit motsvarande de som använts för 1820. Elva åsätts ingen bevillningsavgift och 22 saknar skillingtal (delvis eftersom idkare med nya burskap hade friår då de slapp att betala stadsskatter). Sju idkare åsätts vare sig bevillning eller skillingtal, men sex av dessa har hantverksarbetare hos sig. Återstår en person, bryggaränka, som inte faller under något av de tre kriterierna. I hennes fall återfinns i stadens skattsättningslängd en man med nytt burskap och friår. Säkerligen har änkan gift om sig efter mantalsskrivningen och den nye mannen kan förutsättas vara yrkesaktiv.

Några uppgifter om fastighetsvärden finns inte för 1753. Däremot finns en

Taxeringslängd över skatter på gårdar och hus (6/3 1754, i Stadskasseräkenskaper Huvudserie, fol 483, (GIIa:58), Borgerskapets arkiv (MSA)). Här finns antecknat dels vem som ägt varje fastighet, dels vem som bor där. Därigenom får vi upplysning om vilka hantverkare som ägt fastighet och vem som hyrt bostad. En uppfattning om fastighetens storlek får vi genom att dess gårdetal anges i längden.

Eftersom husförhörslängder saknas och mantalslängderna inte ger åldersuppgifter har det varit nödvändigt att gå en omväg för att få fram åldersuppgifter. Endast få idkare har kunnat påträffas i födelseböcker i Malmö. Däremot har de allra flesta - med registernas hjälp - kunnat påträffas i dödböcker. I dessa anges personens ålder vid döden. Nu kan denna knappast betraktas som fullt pålitlig i enskilda fall, men genomsnittsberäkningar bör inte ge ett alltför avvikande resultat från det verkliga.

Med hjälp av dödsdatum och ålder vid dödsfallet har ett födelsedatum beräknats. Hantverksidkarnas ålder vid mantalsskrivningen i november 1753 har kunnat beräknas för 139 personer (av 172 män). I 21 fall grundar sig ålder på uppgifter i födelseböcker, i 116 fall på åldersuppgifter i död- och begravningsböcker och i 2 fall har uppgifter hämtats ur genealogisk litteratur.

Antalet arbetare hos idkarna utgör ett särskilt problem för 1753. I mantalslängden återfinns 117 lärlingar och 105 gesäller, i den strax därefter upprättade hantverksberättelsen till Kommerskollegium har samma idkare 198 lärlingar och 148 gesäller. Räknas murare och timmermän bort blir talen 96 - 101 i mantalslängden och 168 - 127 i hantverksberättelsen. Dessa betydande skillnader kan emellertid säkerligen till stor del förklaras.

Börjar vi med lärlingarna finner vi av Tabellverkets statistik över hantverket i landets städer att en betydande andel av lärlingarna var under 15 år. 1751 redovisas 3 404 lärgossar från 15 år och uppåt samt 1 614 därunder (*Minnesskrift...*, s 84). Av lärlingarna skulle alltså 32 % vara under 15 år. I den äldsta folkmängdstabellen för Malmö från 1768 (SCB) var hela 39 % av lärlingarna under 15 år. I mantalslängderna skulle emellertid endast personer från 15 års ålder tas med och yngre lärlingar skulle alltså inte komma med i min undersökning. Var en tredjedel av samtliga lärlingar under 15 år, borde mantalslängdens uppgifter innebära att 176 lärlingar fanns i staden. Antar vi att hela skillnaden mellan de två uppgifterna beror av underåriga lärlingar finner vi att 81 av 198 lärlingar i hantverksberättelsen skulle vara underåriga. Detta är 41 procent, en andel som ligger endast obetydligt över andelen i staden 1768. Det kan alltså inte råda något tvivel om att man bör föredraga hantverksberättelsens uppgifter om antalet lärlingar.

Den viktigaste orsaken till skillnaden för gesällerna torde vara att gesäller som arbetat hos sina fäder skrivits som 'söner'. Som sådana var de fria från de personskatter som gesäller erlade. Ser man i detalj på de 26 idkare - ej murare och timmermän - som har fler gesäller i hantverksberättelsen än i mantalslängden, finner man att dessa redovisar sammanlagt 51 gesäller i den förra källan och 16 i den senare. (10 idkare har en gesäll mer i mantalslängden än i hantverksberättelsen.) I gengäld återfinns 25 söner mantalsskrivna hos dessa

idkare, vilket förklarar en god del av den skillnad som finns mellan de två uppgifterna. Murare och timmermän mantalsskrev normalt inte sina gesäller, och hantverksberättelsen är därför den enda källan till hur många gesäller dessa mästare anställde.

Det kan följaktligen inte råda något tvivel om att hantverksberättelsens uppgifter om antalet hantverksarbetare bör ges prioritet och det är också dessa siffror som jag använt i min analys. Ett obetydligt undantag bör nämnas. En idkare som inte redovisas i hantverksberättelsen har en lärling mantalsskriven. Denne har inräknats i mitt material, varför det totala antalet lärlingar blir 199.

Tvärsnittet 1845

Materialet som utnyttjats för år 1845 är i allt väsentligt likadant som för 1820. Skillnaderna mellan dessa två tvärsnitt är endast att det senare är mindre ambitiöst upplagt. Förutom de uppgifter som hämtats ur mantals-, taxerings- och husförhörslängder, har jag för 1845 hämtat uppgifter ur födelseböcker för de enskilda hantverkarna, och uppgifter om när idkarna fått sina burskap. Till skillnad från 1820 saknar jag uppgifter om arrenderad jord. Något försök att följa individerna framåt i tiden har inte gjorts. Undersökningen baseras på *1846 års mantalslängd* (28/11 1845, (GIIIca:78), Borgerskapets arkiv (MSA); *mantalsuppgifter* (GIIIcb:98-101) i samma arkiv). Dessutom har *bevillningstaxeringslängden* (29/6 1846, Kronoräkenskaper, (GIIIa:88), Borgerskapets arkiv (MSA)) och stadens *skattsättningslängd* (1/4 1846, Stadskasseräkenskaper Huvudserie. fol 68, (GIIa:157), Borgerskapets arkiv (MSA)) kommit till användning.

Hur många av personerna som kunnat återfinnas i födelseböcker framgår av appendix E. Yrkesaktivitet har avgjorts på samma sätt som tidigare. Tio idkare har inte taxerats till bevillning för rörelse och arton har inte åsatts skillingtal. Det är dock bara två som inte har åsatts någondera. Den ene har en hantverksarbetare mantalsskriven. Den återstående idkaren är en djurläkare som också driver en smedja. För denna betalar han, i stället för att få ett skillingtal, en "kontingent" till staden på 10.- Rdr. b:co, alltså högre än den "normala" statliga bevillningen för rörelse.

Liksom 1820 är det ett antal idkare som får burskap efter mantalsskrivningen men ändå upptas till rörelsebevillning. Det rör sig detta år om tio personer. Flera av dessa tycks utöva sin rörelse redan vid mantalsskrivningen, i något fall rör det sig uppenbarligen om gesäller som avvaktar att få sina burskapsansökningar beviljade.

Gesäller som bildar eget hushåll kan i allmänhet inte knytas till någon bestämd mästare eftersom de senare främst mantalsskriver de hos dem boende arbetarna. Av de 228 gesällerna utanför byggyrkena är det 27 som inte mantalsskrivits hos hantverksidkare. Av de 125 byggesällerna är det bara 20 som mantalsskrivits hos mästare.

En komplikation för detta år är att det finns alternativa arbetsmöjligheter för gesäller utanför hantverket genom tillkomsten av Kockums gjuteri. Det rör sig

givetvis i första hand om smeder, men även snickare, målare och timmermän kan komma ifråga. Det är därför inte klart att en gesäll som mantalsskriver sig själv faktiskt arbetar hos en hantverksmästare. Mantalsuppgift eller annan källa till Kockums anställda finns inte. I stället har jag utnyttjat olika anteckningar för att försöka föra bort de vid Kockum anställda. Det vanligaste har varit att personer i Kockums anställning mantalsskrivits som "gjuteriarbetare". I några fall framgår detta inte av mantalslängdeen utan av mantalsuppgiften eller taxeringslängden. Dessutom har jag fört bort sådana gesäller för vilka det antecknas i husförhörslängden som varit i bruk 1845 att de arbetat i gjuteriet. Det är ju i och för sig inte säkert att detta gällt just 1845, men det rör sig här bara om fem personer. Finns inga indikationer på att en gesäll arbetat vid gjuteriet har jag antagit att de arbetat i en hantverksverkstad.

Appendix C

Statistiska överväganden

Den statistik som utnyttjas i denna avhandling är i allmänhet av elementär natur och behöver inga närmare kommentarer. Endast ett förhållande skall något kommenteras. Jag använder statistiska test för att klarlägga om det förekommer statistiskt signifikanta skillnader mellan olika grupper. Ibland möter man uppfattningen att detta endast är legitimt om man har att göra med statistiskt slumpmässiga urval. Därför bör något sägas om detta.

Statistiska tests klassiska användning är att från ett slumpmässigt urval sluta sig till förhållanden i en bakomliggande population. Att testa skillnaden mellan två urval innebär att fastställa sannolikheten för att dessa är dragna ur populationer med samma värde på den undersökta variabeln.

I mitt fall har jag en totalundersökning. Denna kan inte på något meningsfullt sätt sägas vara ett slumpmässigt urval ur en bakomliggande population. Man skulle då kunna hävda att statistiska test inte heller kan användas. Detta är också riktigt så länge man nöjer sig med en beskrivning av materialet. Kan jag konstatera att 85 av 100 gesäller 1820 är ogifta behöver jag inte bekymra mig om att upprätta några konfidensintevall för denna siffra.

Saken kommer däremot i ett annat läge om ambitionen dessutom är att förklara variationer med hjälp av någon slags bakomliggande variabel. Ett exempel kan vara att man har hypotesen att äktenskapsfrekvensen varierar med yrkenas kapitalbehov. Granskar man denna hypotes finner man att 10 av 58 gesäller i de mer kapitalkrävande yrkena är gifta jämfört med 5 av 42 i de mindre kapitalkrävande (tabell VI:10). Det visar sig alltså att 17 procent av de förra gesällerna är gifta jämfört med 12 procent av de senare. Kan man av detta dra slutsatsen att äktenskapsbenägenheten faktiskt är större?

Uppenbart är det *faktiskt* så att de förra oftare är gifta. Men man inser intuitivt att i små undersökningsgrupper kan en viss variation vara rent slumpmässig. Statistiska test kan då användas för att avgöra med vilken sannolikhet sådana skillnader kan vara ett resultat av slump. Man kan till exempel hävda, att om man slumpmässigt ordnar gesällerna i två grupper med 42 respektive 58 individer i varje grupp, kommer skillnader av den storleksordning vi iakttagit ofta att uppstå. Det finns då givetvis inte någon anledning att hänföra dessa till variationer i kapitalbehov. Statistiska test kan just användas för att avgöra slumpens tänkbara inverkan. Man kan också formulera det så här: om skillna-

den mellan två grupper är så liten att de med stor sannolikhet *skulle kunna vara* slumpmässigt dragna urval ur samma populaton, i så fall är det föga meningsfullt att diskutera andra orsaker till skillnaden (jfr Blalock, 1979, s 241f).

I denna avhandling används nästan uteslutande χ^2-test. Resultaten av dessa redovisas i noterna. Här återger jag dels värdet på χ^2, dels signifikansnivån ($p < 0{,}05$ betyder här att det är mindre än 5 procents chans att ett så högt värde på χ^2 uppstått av en slump). Olika signifikansnivåer kan användas, men oftast talar man statistisk signifikans först när p är mindre än 0,05. χ^2 kan vara opålitligt när det förväntade värdet i ett fält i tabellen är för litet. Jag har här följt Hubert Blalocks rekommendationer (Blalock, 1979, s 201f). I fyrfältstabeller där det förväntade värdet i någon cell faller under 10 har jag beräknat χ^2 med korrektion för kontinuitet (Yates korrektion).

Ytterligare några ord om statistisk signifikans kan vara på sin plats. Att man inte kan fastställa en signifikant skillnad behöver inte betyda att en sådan skillnad inte finns. Tolkningen är helt enkelt att skillnaden med viss sannolikhet kan vara ett resultat av slump. Hade man bara haft tillgång till ett större material kunde skillnaden mycket väl vara signifikant. Omvänt gäller att i mycket stora material är praktiskt taget alla skillnader signifikanta, även om de är mycket små och ointressanta. Man måste alltså undvika att se alltför absolut på signifikanstesten. De är att se som hjälpmedel att bedöma slumpens möjliga roll i ett material, och får inte upphöjas till någon absolut domare.

Som handbok i demografi har jag använt Ståle Dyrviks introduktion till den historiska demografin (1983).

Appendix D

Diskussion av Tabellverkets och Kommerskollegiums hantverksstatistik

För den tid som behandlas i denna avhandling finns två serier av offentlig statistik över hantverket tillgänglig. Den ena återfinns i Tabellverkets summariska folkräkningar. Primärmaterialet till dessa utgjordes av de sammanställningar över befolkningen efter stånd och yrke som upprättades på grundval av kyrkobokföringen (förkortas här TV). Den andra statistikserien är Kommerskollegiums (förkortas här KK). Den grundades på sammanställningar som upprättades årligen av städernas magistrater.

Någon enhetlig syn på dessa finns inte i forskningen. Söderlund bedömde för Stockholms del under frihetstiden att KK sannolikt redovisade för många verkstäder genom att den medräknade även yrkesidkare som ej längre var yrkesaktiva. Antalet gesäller och lärlingar bedömde han som korrekt redovisade. TV utnyttjades ej av Söderlund. (Söderlund, 1943, s 143-7.)

Gunnar Carlsson har visat att för Enköpings del gav KK för det tidiga 1750-talet i stort sett korrekta uppgifter över antalet idkare med undantag för året 1750 (G Carlsson, 1977, s 17-19).

Söderberg har, utan att redovisa en utförligare utvärdering, för perioden efter 1820 givit vitsord till TV före KK. (Söderberg, 1955, s 15f.) Gunnar Qvist har gjort en motsatt bedömning och givit företräde åt KK (Qvist, 1960, s 353).

Först några allmänna ord om de två statistikseriernas uppläggning. Kommerskollegiums statistik initierades genom en cirkulärskrivelse 22/9 1750. Magistraterna skulle rapportera om antalet mästare, gesäller och lärlingar i städerna. Dessa rapporter är ofullständigt bevarade i Kommerskollegiums arkiv före 1820. Tillräckligt många finns dock bevarade från 1750 och de första åren av 1790-talet, för att det skall vara möjligt att rekonstruera en statistik för hela stadshantverket. Sådana sammanställningar har gjorts av Söderlund och utnyttjats i denna framställning (se appendix i Söderlund, 1949).

Själv har jag sammanställt magistraternas berättelser för 1820. (För några städer saknas hantverksberättelse detta år. Jag har då använt närmast liggande års berättelse. Uppgifter för följande städer har hämtats ur 1819 års volym: Ängelholm, Lindesberg, Vaxholm. För Stockholm har uppgiften för 1821 utnyttjats.) Denna genomgång visar att tillvägagångssättet inte varit enhetligt i

alla städer. I några fall rör det sig om utdrag ur mantalslängderna, i andra fall förefaller man bygga på rapporter från skråämbetena. Ofta redovisas idkarna med namn och med det antal gesäller och lärlingar de sysselsätter. Någon central sammanställning av statistiken har inte gjorts.

En enhetlig grund för dessa hantverksberättelser skapades först 1829 (cirkulärskrivelse från Kommerskollegium 3/8 1829). Det fastslogs nu att endast de yrken som lydde under skrå skulle införas i statistiken. Detta betydde att antalet redovisade yrken sjönk kraftigt. Från och med denna omläggning redovisar Kommerskollegium för första gången också lanthantverket.

Tabellverkets hantverksstatistik utsattes för ett flertal omläggningar. Mellan 1751 och 1772 användes ett formulär som inskickades av församlingspräster vart tredje år. Här finns ingen yrkesstatistik utan endast totalredovisning av antalet stadshantverkare fördelade på mästare, gesäller och lärlingar. De senare redovisas i två grupper beroende på om de varit över eller under 15 år.

1775 sker en omläggning. Det nya formuläret används till och med 1800 och ger uppgifter för vart femte år. Inte heller nu finns någon yrkesstatistik. Däremot sker en uppdelning i civilstånd, och alla hantverkarnas familjemedlemmar redovisas på samma rad. Detta gör att det inte går att urskilja en självständig mästare från hans hemmaboende son. Vid min bearbetning har jag sammanräknat alla mästare och gesäller över 15 år oberoende av civilstånd och samtliga manliga lärlingar oberoende av ålder och civilstånd. Följden torde bli att man något överskattar antalet hantverkare.

Ett problem som är gemensamt med TV under båda dessa perioder är att det inte går att urskilja yrkesutövande änkor som en särskild grupp.

En ny omläggning av statistiken skedde 1805. Nu införs en yrkesstatistik och man försöker att redovisa de yrkesaktiva för sig och deras familjemedlemmar på annan plats. Förutom gesäller och lärlingar redovisas också andra arbetare som använts inom hantverket. Bland hantverkarna inräknar Tabellverket flera yrken som vi normalt inte skulle vilja föra till hantverk. De viktigaste, men inte enda, var fiskare och åkare. Dessa yrken borde borträknas innan en godtagbar statistik kunde erhållas. Dessutom tillkommer problemet att gruppen "diverse yrken" redovisar ett påtagligt stort antal utövare under perioden 1805-1820. Med tanke på att det förtryckta formuläret upptar ett mycket stort antal yrken, verkar detta egendomligt.

1825 var det dags för ny omläggning. Rubriken för hantverket undergår dock ingen större förändring. 1840 skedde den sista omläggningen av Tabellverkets formulär. För hantverket innebär detta att uppdelningen av arbetarna på gesäller, lärlingar och övriga arbetare försvinner. Samtidigt gör man åter en civilståndsfördelning och redovisar hustrurna tillsammans med sina män.

Under perioden 1805-1820 inräknas änkorna bland mästarna. Från 1825 är detta inte längre fallet, men en totalsumma för dem redovisas. Någon yrkesstatistik är inte möjlig att göra över dem.

Genomgående redovisar TV högre siffror än KK. 1750 är skillnaden inte särdeles stor (15 100 mot 13 336). 1820 är den däremot betydande (24 142 mot 17 375). Efter KK:s omläggning 1829 blir skillnaden ännu större eftersom KK

nu endast redovisar skråyrken. Även bortsett från detta är TV:s tal betydligt högre. Dessa olikheter framstår som oförklarade.

Uppenbart är att pålitligheten av båda dessa statistikserier har varit beroende av de lokala myndigheter som varit ansvariga för upprättandet av dem. Dels måste de tolka vad de centrala myndigheterna egentligen ville ha upplysning om – Tabellverkets formulär är inte helt genomskinliga – dels kunde deras nit och kompetens skifta vid uppgifternas inhämtande. Därför kan man knappast dra generella slutsatser om dessa statistikseriers pålitlighet utifrån en enstaka stads erfarenheter. För Malmös del har jag emellertid tillgång till inte bara denna statistik utan också den jag själv upprättat på grundval av mantalslängderna (här förkortad MT). En jämförelse mellan dessa tre källor skall här kortfattat göras. Tabell D:1 ger en översikt.

När det gäller 1753 diskuterades redan i appendix B orsakerna till de stora skillnaderna mellan MT och KK när det gällde redovisningen av antalet arbetare. Vad gäller idkarna redovisar KK inte några bryggare (28 i MT). Dessutom har KK med 17 idkare som jag inte bedömt vara yrkesaktiva. Detta bekräftar Söderlunds uppfattning på denna punkt. Beaktas dessa två skillnader blir överensstämmelsen mellan MT och KK god.

För 1820 kan vi först konstatera att magistratens hantverksberättelser grundades på förteckningar som skråämbetena inlämnade i december varje år (en skrivelse från 1810 med denna innebörd refereras i flera skråprotokoll). När det gäller idkarna har KK lägst tal. Likväl medräknas även nu några icke yrkesaktiva idkare. Det låga talet förklaras av att KK haft en ganska formell avgränsning av hantverket. Genantborgare och idkare med särskilda tillstånd saknas.

TV och MT visar god överenstämmelse vad gäller idkarna, även om den är mindre än vad den kan förefalla. TV räknar fiskare till hantverkare men inte mjölnare. Borträknas dessa yrken är redovisningen för övrigt mycket likartad. TV har alltså en något mindre strikt avgränsning av hantverket än KK.

När det gäller gesällerna är den viktigaste avvikelsen att KK starkt underredovisar murar- och timmergesällerna; i förhållanden till TV och MT saknas ungefär 50 gesäller. Tar man hänsyn till detta blir talen enligt alla uppgifterna mycket lika.

För lärlingarna har MT de lägsta talen. Detta skulle kunna tyda på att jag inte lyckats fånga in alla lärlingar med min metod. Överenstämmelsen mellan mina data och ämbetenas in- och utskrivningsböcker är dock så god att detta knappast är fallet. De lärlingar som enligt dessa böcker skulle vara i lära 1820 återfinns praktiskt taget undantagslöst i min statistik.

Ser vi slutligen till 1845 är skillnaderna betydande. Ett viktigt skäl är att KK nu endast redovisar skråyrken. Även nu ingår en del icke yrkesaktiva idkare i denna statistik. TV och MT ger även nu nästan identiska siffror, men i TV ingår fiskare och åkare men inte mjölnare.

Vad gäller gesäller och lärlingar har KK de klart lägsta siffrorna. Detta beror nu inte längre på att byggesällerna är underredovisade. Delvis beror det på KK:s inskränkning till skråyrken, men även inom dessa yrken ger KK klart lägre tal än MT (MT: 316 gesäller och 274 lärlingar). Denna klara försämring av KK

Tabell D:1. Hantverkare i Malmö enligt Kommerskollegium, Tabellverket och min statistik 1753, 1820 och 1845.

	Idkare	Gesäller	Lärlingar	Summa
1753:				
KK	168	149	200	517
MT	184	105	117	406
1820:				
KK	134	154	165	453
TV	157	211	174	542
MT	159	197	151	507
1845:				
KK	132	256	213	601
TV	218	———	765 ———	983
MT	217	353	308	878

Källa: KK: Årsberättelser Handlande och hantverkare, Kommerskollegium Kammarkontoret (RA). TV: folkmängdstabeller i S:t Petri, Caroli och Garnisonsförsamlingarna. MT: se appendix B. För 1753 redovisar jag här de hantverksarbetare som faktiskt påträffats i mantalslängderna.

kan jag inte förklara. Den slår över de flesta yrken - men ej murare och timmermän - och KK:s tal är också lägre än antalet arbetare i MT som är mantalsskrivna hos sina mästare.

TV ger inte längre någon uppdelning i gesäller och lärlingar utan slår samman dessa även med andra arbetare inom hantverket. Detta gör att en jämförelse med MT blir svår. En kontroll kan göras genom att räkna bort det antal övriga arbetare som redovisas separat i TV sista gången 1835. Dessa var då 89. Dessutom kan vi borträkna fiskares och åkares arbetare 1845. Då återstår 678 arbetare i TV att jämföras med MT:s 661.

Några generellt giltiga slutsatser av detta kan inte dras. Vi har till exempel sett att KK:s kvalitet varierar avsevärt över tid. Genomgående gäller att KK:s redovisning av idkare följer en mer eller mindre snäv juridisk avgränsning av hantverk, samt att man inräknat idkare som inte längre varit yrkesaktiva. När det gäller idkarna går avvikelserna i förhållande till MT nästan alltid att förklara. De idkare man avser att ta med ingår också.

TV:s statistik har för det tidiga 1800-talet genomgående visat sig vara bra. Den stora nackdelen med den är att så många omläggningar har gjorts. 1700-talets siffror är också mer problematiska. Bland annat saknas yrkesstatistik. Vi såg också i kapitel 5 (diagram V:2) att redovisningen av antalet arbetare då var klart otillfredsställande.

I min granskning av förskjutningar i yrkesfördelningen inom hantverket har jag använt mig av KK. Huvudskälet är att endast denna statistik ger yrkesuppgifter för hela hundraårsperioden. När det gäller totalhantverkets utveckling tyder Malmömaterialet på att man bör föredra TV:s siffror, åtminstone för 1800-talets första hälft.

Tabellverkets hantverksstatistik finns bevarad för de tre församlingarna från och med 1795. Dessutom finns en tabell för hela staden från 1768 och tabeller för Caroli och S:t Petri 1780. (I respektive församlingars arkiv (MSA) eller i SCB.) Hantverksberättelser finns för följande år: 1750. 1753-4, 1769-70, 1773, 1787, 1793, 1816, 1820, 1822-46 (Kommerskollegiums arkiv (RA)). Från 1847 sker en omläggning av statistiken.

Appendix E

Indelning i sociala grupper

Ett notoriskt besvärligt problem inom socialhistorisk forskning är att med utgångspunkt från individers titlar analysera ett samhälles sociala struktur (jfr t ex Andræ, 1978, G Fredriksson, 1980). Problemet är både teoretiskt och praktiskt. Dels gäller det hur man under ideala förhållanden vill analysera ett samhälles klasstruktur eller dess sociala skiktning, dels gäller det frågan om i vilken utsträckning titlar ger en tillräcklig information om individens plats i ett sådant schema.

Många av de sociala indelningar som använts i den svenska forskningen har antingen avsett det sena 1800-talet eller agrara miljöer. För "förindustriella" städer finns ett antal scheman tillgängliga (t ex Lext, 1950, s 31, Fällström, 1974, s 180-83, Hörsell, 1983, s 60f, Sandin, 1986, s 91f, 270f.) Dessa indelningars förtjänster och brister skall här inte kommenteras i detalj, det kan räcka med att konstatera att samtliga enbart avser stadsbefolkning. I mitt fall måste jag kunna analysera både stad och landsbygd i samma analysschema. Så vitt jag vet finns då endast Börje Hanssens indelning att anknyta till (Hanssen, 1950, s 50, 528f). Denna har dessutom fördelen att vara avsedd för samma tid som min undersökning gäller. En annan fördel är att den är relativt finfördelad, något som underlättar för andra forskare att utnyttja den för jämförelser med sitt eget material.

Emellertid har det för mina syften varit angeläget att ytterligare finfördela Hanssens schema. Detta har gjorts på ett sådant sätt att mina grupper går att sammanföra till Hanssens. Dessutom saknas i denna undersökning behov av att redovisa kvinnor varför flera av Hansens grupper bortfaller. Mitt schema och hur det förhåller sig till Hanssens framgår av denna tablå:

Edgren	*Hanssen*
I Högre tjänstemän, ståndspersoner och officerare	I
II Handlande	II
III Hantverkare	IV
IV Åkerbrukande borgare	–
V Övriga borgare	II

VI Bönder	III
VII Husmän	VIII:b
VIII Lägre betjänte	V
IX Bokhållare och bodbiträden	VI
X:a Hantverksgesäller	VII:a
X:b Hantverkslärlingar	VII:b
X:c Murar- och timmergesäller	VII:a
X:d Murar- och timmerlärlingar	VII:b
XI:a Sjöfolk	VIII:a
XI:b Arbetare	VIII:b
XI:c Drängar	VIII:c
XII Soldater	V
XIII Övriga	-
XIV Oäkta	-

Några kommentarer till denna tablå måste göras. För det första finns vissa grupper i mitt schema som saknar direkt motsvarighet hos Hanssen. Detta gäller grupp IV som omfattar jordbrukare med burskap i städer. Dessa var inte ovanliga i Malmö och bedrev sitt jordbruk på stadens mark och bodde i förstäderna. Ofta betecknas de i källorna som "borgare". Vart Hanssen fört motsvarande grupp framgår inte. Grupp XIII är en restgrupp som Hanssen saknar, hos mig särskilt använd för personer som saknar titel. Grupp XIV är i viss mån en anomali som varit nödvändig att införa i analysen av det sociala ursprunget för att få plats för de hantverkare som varit födda utom äktenskapet.

Några av Hanssens grupper har jag splittrat upp. Hanssen har till handlande även fört småhandlande och gästgivare. För dessa har jag skapat en egen grupp (V) som domineras av krögare. Bland hantverksarbetarna har jag urskilt murar- och timmergesäller från övriga hantverksyrken. Skälen till detta framgår med all önskvärd tydlighet av undersökningen. Hanssen har sammanfört lägre tjänstemän med soldater, något som jag funnit vara olämpligt och därför delat upp dessa på två grupper. Till soldaterna räknas också underbefäl. Hanssen har sammanfört gatehusfolk och arbetskarlar. Den förra gruppen, de så kallade husmännen, motsvarar ungefärligen torparna i övriga Sverige. Jag har fört dem till en grupp för sig tillsammans med de enstaka torpare jag påträffat.

När det gäller vilka titlar som förts till vilka grupper framgår detta detaljerat av sammanställningen i slutet av detta appendix. Grupp VIII består huvudsakligen av personer med lägre offentlig tjänst. I städerna var denna grupp talrik, men i allmänhet torde inkomsten av tjänst inte ha räckt till för försörjning. Till gruppen har jag även fört en del personer i privat tjänst som torde ha stått något "över" vanliga gårdsdrängar eller haft arbetsledande funktion.

Ett vanligt problem vid denna typ av studier, särskilt för 1800-talets andra hälft, är att hantverkare endast anges med yrkestitel utan att ställningen i yrket anges. Vid den tid jag studerat tycks detta problem inte vara aktuellt. Anges

endast yrke avses uppenbarligen en självständig idkare, medan arbetare alltid förefaller ha -gesäll eller -lärling knutit till yrkesnamnet.

I de tabeller där hantverkarnas sociala ursprung redovisas har en del av dessa grupper slagits samman. Hur detta skett torde framgå, men sist i detta appendix har den fullständiga indelningen redovisats för samtliga hantverkare 1820 och 1845.

Denna indelning är närmast en yrkesgruppsindelning. Jag har strävat efter att undvika att föra samman personer med olika förhållanden till produktionsmedel i samma grupp, men givetvis är det inte fråga om någon klassindelning. Inte heller motsvarar de nummer de olika grupperna har någon värdering av "högre" eller "lägre" social ställning.

Detta schema har relativt många grupper. Detta är en fördel såtillvida att alltför olika grupper inte förs samman. Däremot är det ofta viktigt att sammanföra dessa grupper för att mönster skall framgå tydligare. Jag har då valt en indelning i tre huvudgrupper. Den första betecknar jag som "överklass", personer med avsevärd ekonomisk eller politisk makt eller socialt inflytande. Det andra skiktet består av personer med tillgång till produktionsmedel tillräckligt för en självständig försörjning. Gruppen består av hantverkare - uppdelade på stads- och lanthantverkare - övriga borgare - utom handelsmän - och bönder. Det tredje skiktet består av proletära underskikt. Detta består av grupper som i någon utsträckning varit beroende av lönarbete. Som framgick av kapitel 3 torde renodlat lönarbete ha varit mindre vanligt vid denna tid, och denna grupp är följaktligen heterogen. Den har underuppdelats i agrara och urbana underskikt. Av följande schema framgår indelningen i sin helhet och vilka grupper i den ovanstående indelningen som förts till vilket skikt:

I	Överklass	I, II
IIA	Bönder	VI
IIB	Lanthantverkare	III (på landsbygd)
IIC	Stadshantverkare	III (i stad)
IID	Övriga borgare	IV, V
IIIA	Agrara underskikt	VII-XII, XIV (på landsbygd)
IIIB	Urbana underskikt	VII-XII, XIV (i stad)
IV	Övriga	XIII

Indelningen i stad och landsbygd har inte fullständigt följt tidens juridiska avgränsning. Några orter fyllde uppenbarligen stadsfunktioner trots att de inte var städer. Detta gäller t ex Trelleborg (se Enghoff, 1917). Även Ronneby har räknats som stad.

Hantverkare i Malmö 1820 och 1845. Faderns titel vid födelse.

Inom parentes anges antalet förekomster av titeln om den förekommer mer än en gång. För hantverkare anges endast yrket, inte den fullständiga titeln.

I *Högre tjänstemän, ståndspersoner och officerare* (38):
brännerieföreståndare, ekonomidirektör, faktor (2), fanjunkare, furir, fältväbel, inspektor (6), inspektor & hemmansbrukare, kammarskrivare, komminister (2), kommisionslantmätare, kronobefallningsman, kronolänsman (2), kvartermästare (2), kvartermästare & inspektor, löjtnant, medicine doktor, regementsväbel, sergeant (6), stadsfiskal, vice pastor (2), vice pastor & komminister, väveriinspektör.

II *Handlande* (12):
handelsman (8), handlande (3), viktualiehandlare.

III *Hantverksidkare* (278):
bagare (16), bleckslagare, bokbindare, brandmästare, bryggare (7), bryggare & gästgivare, bödkare, fällberedare (3), färgare (4), färgare & faktor (3), vädermöllare, garvare (5), grovbrödsbagare, guldarbetare (3), guld- och silverarbetare (6), guldsmed, gördelmakare (3), hallemöllnare, handlande & garverifaktor, handskmakare (6), hattmakare (3), hovslagare (4), husman & skomakare, kakelugnsmakare (2), kammakare, karetmakare (3), klensmed (3), klockgjutare (2), klädesvävare, knappmakare, konditor (3), kopparslagare (14), kopparsmed (2), krukmakare, logarvare, mjölnare (14), mjölnare & arrendator, mjölnare & rusthållare, murare (6), murare & genantborgare, mur- och byggmästare, målare (3), mästare (5), nålmakare, paraplymakare, perukmakare, repslagare, sadelmakare (3), skomakare (19), skräddare (16), skäddare & genantborgare, slaktare (7), smed (10), snickare (14), sockensadelmakare, sockenskomakare (4), sockenskräddare (6), spegelmakare, stockmakare, styck- och klockgjutare, svarvare (6), tenngjutare (4), timmerman (6), trädgårdsmästare (11), tunnbindare (10), urmakare (5), vagnmakare (3), vävare, åbo & smed, överskärare (2).

IV *Åkerbrukande borgare* (25):
borgare (20), borgare & åkerbrukare, förstadsborgare, åkerbrukare (3).

V *Övriga borgare* (28):
borgare & krögare (2), hökare, kofferdiskeppare, krämare, krögare (19), marketentare, skeppare (2), traktör.

VI *Bönder* (73):
arrendator (4), arrendator & frälsehemmansåbo, bonde (3), frälsehemmansåbo, frälseåbo (2), frälseägare, hemmansåbo (4), hospitalshemmansåbo, hospitalsåbo, hälftenbrukare, hästhemmansåbo, lantbrukare & kvarnägare, mensalhemmansåbo, nämndeman (2), prebendeåbo, rusthållare (19), åbo (29).

VII *Husman* (87):
husman (81), torpare (6).

VIII *Lägre betjänte* (72):
betjänt, bolagsvaktmästare, domkyrkoringare, dragare (5), extra akademivaktkarl, forman, gästgivare, häradsmusikant, kantor, kantor & klockare, klockare (8), klockdragare (2), kronoskogvaktare, kusk (4), kustuppsyningsman, laboratorievaktmästare, ladufogde (4), landtullvisitör, lots, mätare, nattväktare (2),

Tabell E:1. Socialt ursprung för Malmöhantverkare 1820 och 1845.

	1820				1845			
Social grupp	L	G	I	B	L	G	I	B
I Högre tjänstemän, ståndspersoner och officerare	0	4	3	0	9	15	6	1
II Handlande	2	2	0	0	2	2	4	0
III Hantverksidkare	28	27	57	4	48	57	51	6
IV Åkerbrukande borgare	4	2	2	5	1	1	9	1
V Övriga borgare	7	1	6	0	4	3	7	0
VI Bönder	3	2	6	6	20	6	9	21
VII Husmän	3	4	1	12	9	14	7	37
VIII Lägre betjänte	10	7	7	2	22	9	11	4
IX Bokhållare och bodbiträden	0	0	0	0	0	0	0	0
X:a Hantverksgesäll	8	1	1	0	6	5	1	1
X:b Hantverkslärling	0	0	0	0	0	0	0	1
X:c Murar- och timmergesäll	6	3	3	3	9	3	4	18
X:d Murar- och timmerlärlingar	0	0	0	1	4	1	2	2
XI:a Sjöfolk	5	2	0	0	2	5	1	0
XI:b Arbetare	13	2	3	1	22	13	7	9
XI:c Drängar	2	4	1	2	7	6	4	8
XII Soldater	11	5	6	3	31	15	11	15
XIII Övriga	2	6	10	14	13	10	6	13
XIV Oäkta	7	2	1	2	33	16	8	10
Ej återfunna i födelsebok	23	26	39	59	22	47	53	22
Totalt	134	100	146	114	264	228	201	169

L = lärlingar G = gesäller I = idkare B = bygghantverksarb.

organist & klockare, parlör, postiljon, ringkarl (2), rotemästare (5), rådstugu-vaktmästare, skeppare, skogvaktare (3), skollärare, skolmästare (2), socker-bruksmästare, stadstjänare, tornväktare (3), tullvaktmästare (2), vagnman, vakt-mästare vid Kronprinsens husarregemente, vice stadsfogde, visitör (3), väktare.

X:a *Hantverksgesäll* (23):
boktryckare, brandmästare, färgare, guldsmed, klädvävare, mjölnare (3), rep-slagare (2), skomakare, skräddare, smed, snickare (8), tunnbindare (2).

X:b *Hantverkslärling* (1):
skomakare.

X:c *Murar- och timmergesäll* (49):
murare (25), timmerman (24).

X:d *Murar- och timmerlärlingar* (10):
murare (2), timmerman (8).

XI:a *Sjöfolk* (15):
båtkarl (6), fiskare, fiskare & borgare, kofferdisjöman, matros, ostindiefarare, pråmman, sjöman (3).

XI:b *Arbetare* (70):
arbetare, arbetskarl (45), broläggare, brännerikarl, fabriksgesäll, fabrikskarl (4), gråstenshuggare, hamnarbetare (3), klampare, klädesfabrikskarlen, kortfabriksarbetare, sockerbrukskarl (5), sockerfabriksgesäll, stadsarbetskarl (2), strumpfabriksgesäll, såpebrukskarl.

XI:c *Drängar* (34):
bränneridräng, dräng (18), fäherde, gårdsdräng (2), inhyses (2), inhysesman (2), statdräng (3), statkarl, tjänstedräng (4).

XII *Soldater och underbefäl* (97):
artillerihantlangare, artillerist (4), båtsman (2), dragon (4), förstärkningskarl, gardesoldat, grenadjär, grenadjärkorpral, hantlangare, hovslagare vid Kronprinsens husarregemente (2), husar (30), infanterist, karabinjär (4), klarinettblåsare, konstapel (3), korpral (4), lantvärnist, livgrenadjär, rotekarl, roteringskorpral, roteringssoldat, rotesoldat (4), ryttare (10), soldat (13), trumpetare (2), vargeringskarl (2).

XIII *Övriga* (74):
beredare, herr, invånare (4), musik (?), ingen titel angiven i födelseboken (67).

XIV *Oäkta* (79).

Tabellbilaga

Tabell T:1. Hantverkare i Malmö 1753.

Yrke	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Änkor			
Bagare	8	1	9	4	22
Bokbindare	1	0	0	1	2
Bryggare	23	5	0	0	28
Färgare	5	0	1	10	16
Garvare	3	0	3	1	7
Glasmästare	2	0	1	0	3
Grovbrödsbagare	4	0	0	0	4
Grovsmed	6	0	10	12	28
Guldsmed	4	1	1	6	12
Gördelmakare	3	0	2	3	8
Handskmakare	10	1	17	16	44
Hattmakare	3	0	2	2	7
Klensmed	4	0	3	5	12
Klockgjutare	1	0	0	0	1
Knappmakare	1	0	1	0	2
Kopparslagare	3	0	4	5	12
Krukmakare	2	0	0	0	2
Mjölnare	12	0	2	5	19
Murare	6	0	8	16	30
Målare	3	0	1	1	5
Mässingslagare	1	0	0	0	1
Perukmakare	1	1	2	2	6
Sadelmakare	3	0	4	4	11
Skomakare	16	0	22	26	64
Skräddare	13	0	17	24	54
Skärslipare	1	0	0	0	1
Släktare	4	1	2	5	12
Snickare	6	0	10	7	23
Svarvare	3	0	0	3	6

Svärdfejare	1	0	0	1	2
Sämskmakare	4	1	6	5	16
Tenngjutare	1	0	1	2	4
Timmerman	4	1	13	14	32
Tunnbindare	4	0	3	9	16
Urmakare	1	0	0	2	3
Vagnmakare	1	0	0	1	2
Linvävare	4	0	3	7	14
Summa	172	12	148	199	531

Källa: appendix B.

Tabell T:2. Hantverkare i Malmö 1820.

Yrke	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Änkor			
Bagare	5	2	9	8	24
Barberare	1	0	0	0	1
Bleckslagare	1	0	1	2	4
Bokbindare	2	0	1	1	4
Boktryckare	1	0	0	1	2
Brandmästare	1	0	2	0	3
Bryggare	10	1	0	0	11
Färgare	4	0	3	1	8
Garvare	4	1	6	4	15
Glasmästare	1	1	1	2	5
Guldsmed	5	1	6	6	18
Gördelmakare	5	0	4	5	14
Handskmakare	3	0	1	0	4
Hattmakare	2	0	1	1	4
Hovslagare	3	0	4	12	19
Kakelugnsmakare	2	0	2	3	7
Kammakare	2	0	0	2	4
Klensmed	5	0	2	6	13
Klockgjutare	1	0	0	0	1
Knappmakare	1	0	0	0	1
Kopparslagare	4	0	6	6	16
Lacktillverkning	0	1	0	0	1
Mjölnare	11	1	7	0	19

Murare	2	0	35	3	40
Målare	4	0	0	4	8
Nålmakare	1	0	0	2	3
Perukmakare	1	0	0	0	1
Repslagare	1	0	2	1	4
Sadelmakare	4	0	2	5	11
Skomakare	15	1	11	25	52
Skräddare	12	0	7	3	22
Slaktare	3	1	2	5	11
Snickare	6	1	4	6	17
Sockerbagare	1	0	0	0	1
Spegelmakare	1	0	0	0	1
Svarvare	4	0	2	7	13
Sämskmakare	1	2	5	1	9
Tenngjutare	1	0	1	0	2
Timmerman	3	0	62	14	79
Tunnbindare	6	0	5	13	24
Urmakare	4	0	0	1	5
Vagnmakare	2	0	3	1	6
Summa	146	13	197	151	507

Källa: Se appendix B.
Anm: Smeder sammanslagna med hovslagare. Guld- och silverarbetare samtjuvelerare sammanslagna med guldsmeder.

Tabell T:3. Hantverkare i Malmö 1845.

Yrke	Idkare		Gesäller	Lärlingar	Summa
	Män	Änkor			
Bagare	11	2	16	17	46
Barberare	1	0	0	0	1
Bleckslagare	2	1	3	4	10
Bokbindare	3	0	2	6	11
Boktryckare	2	0	3	2	7
Brandmästare	1	0	1	3	5
Bryggare	17	1	0	0	18
Buntmakare	1	0	1	2	4
Fodralmakare	0	0	1	0	1

Färgare	3	1	7	1	12
Garvare	4	0	6	3	13
Glasmästare	3	0	1	2	6
Guldsmed	2	0	6	5	13
Gördelmakare	3	2	4	1	10
Handskmakare	2	0	9	1	12
Hattmakare	2	1	0	2	5
Hovslagare	8	0	15	19	42
Instrumentmakare	1	0	3	2	6
Kakelugnsmakare	2	1	5	9	17
Kammakare	2	0	1	1	4
Klensmed	3	0	4	11	18
Konditor	2	1	2	0	5
Kopparslagare	5	0	7	8	20
Korgmakare	1	0	0	1	2
Mjölnare	10	2	1	0	13
Murare	5	0	59	16	80
Målare	8	0	3	8	19
Nålmakare	2	0	1	2	5
Paraplymakare	1	0	0	0	1
Perukmakare	1	0	0	1	2
Repslagare	3	0	8	3	14
Sadelmakare	7	0	6	13	26
Segelsömmare	0	0	1	0	1
Skomakare	19	0	33	39	91
Skräddare	12	0	36	32	80
Slaktare	17	0	0	3	20
Snickare	7	0	13	26	46
Sockerbagare	2	0	1	1	4
Spegelmakare	1	0	0	1	2
Svarvare	5	0	7	6	18
Sämskmakare	0	0	1	0	1
Tapetserare	1	0	0	1	2
Tenngjutare	0	1	1	0	2
Timmerman	5	1	66	28	100
Tunnbindare	7	1	10	15	33
Urmakare	4	0	6	6	16
Vagnmakare	3	1	3	7	14
Summa	201	16	353	308	878

Källa: se appendix B.

Förkortningar

Ad. pr.	adelns protokoll
bag. pr.	bagarämbetets protokoll (MSA)
bihang	bihang till samtliga riksståndens protokoll
Bg. pr.	borgarståndets protokoll
Bon. pr.	bondeståndets protokoll
D. sm.	daler silvermynt
garv. pr.	garvarämbetets protokoll (MSA)
GLA	Göteborgs landsarkiv
guldsm. pr.	guldsmedsämbetets protokoll (MSA)
gör. pr.	gördelmakarämbetets protokoll (MSA)
HM	hall- och manufakturrättens protokoll (MSA)
klsm. g. pr.	klensmedsgesällernas protokoll (NordMA)
klsm. pr.	klensmedsämbetets protokoll (NordMA)
KR	kämnersrättens dombok (MSA)
LLA	Lunds landsarkiv
MSA	Malmö stadsarkiv
mur. g. pr.	murargesällernas protokoll (MSA)
NordMA	Nordiska muséets arkiv
Pr. pr.	prästeståndets protokoll
RA	riksarkivet
Rdr. b:co	riksdaler banco (1 1/2 Rdr. rgs.)
Rdr. rgs.	riksdaler riksgälds (2/3 Rdr. b:co)
RRp	rådhusrätten, politieprotokoll (MSA)
SCB	Statistiska centralbyråns arkiv
sk.	skilling
skom. pr.	skomakarämbetets protokoll (NordMA)
skr. pr.	skräddarämbetets protokoll (MSA)
sni. pr.	snickarämbetets protokoll (MSA)
sva. pr.	svarvarämbetets protokoll (MSA)
tim. pr.	timmermansämbetets protokoll (MSA)
tim. g. pr.	timmergesällernas protokoll (MSA)
tun. pr.	tunnbindarämbetets protokoll (MSA)

Noter

Kapitel 1

1 Skr. pr. 13/7 1812.
2 Skråordningen 1720 Art VIII:2 och 5. Enklast återfinns skråordningens text i Söderlund, 1949, s 414.
3 Jungen, 1978. Cederquist, 1980. I Johansson, 1982. H-O Ericson, 1987.
4 Av 49 ombud vid den konstituerande kongressen var 6 skomakare, 6 snickare, 4 skräddare, 4 murare, 4 måleriarbetare, 1 tunnbindare, 1 kakelugnsmakare, 1 korgmakare och 1 typograf. Detta ger en summa av 27 personer med yrkestitlar inom hantverket, varav 25 inom yrken som varit skråorganiserade. Till detta kom ytterligare 12 yrkesskickliga arbetare; 6 järnarbetare och 6 tobaksarbetare. Tillsammans utgjorde alltså yrkesskickliga arbetare en klar majoritet bland ombuden. Yrkesstatistik för den grundande kongressen hos Lindgren, 1927, s 277.
5 Cederquist, 1980, s 125f. Lindbom, 1938, s 17.
6 T ex Westerståhl, 1945, s 24-7.
7 Lindberg, 1947. Söderlund, 1949, Nyström, 1955, Walldén, 1955. Utterström, 1957. *Arbetaren i helg och söcken*, 1943-44.
8 Söderlund, 1943 och 1949.
9 Söderberg, 1955 och 1965. Hantverkets ekonomi i Göteborg under tidigt 1800-tal har diskuterats av Be Andersson (1976b). Hans problemställningar överenstämmer endast i ringa grad med mina.
10 T ex L Olsson, 1980 och 1986. Berglund, 1982. Ekdahl, 1983.
11 Cederquist, 1980. I Johansson, 1982.
12 Skarin Frykman, 1984, 1985, 1986.
13 Ekdahl, 1983, 1986a och 1986b.
14 Hörsell, 1983.
15 L Magnusson & M Isacsson, 1982. M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 162-4. L Magnusson, 1984, 1985b, 1986a, 1986b.
16 För detta se bl a Gamby, 1978. Senast Ragnerstam, 1986.
17 I Svensson, 1951 och 1981, Helander, 1977. Mats Thunanders licentiatavhandling (Ekonomiska och sociala förhållanden bland hantverkare i de skånska städerna under perioden 1789-1846, Institutionen för ekonomisk historia, Lund 1959) har jag inte fått författarens tillstånd att ta del av.

Kapitel 2

1 Edgren, 1983a.
2 Dessa synpunkter har särskilt framförts i W Fischer, 1964 och 1968 och i Noll, 1975.
3 Samuel, 1977, Greenberg, 1982.
4 Min inspiration till denna användning kommer från Andreas Griessinger (1981), som tillämpat termen "embedded economy" på hantverket före kapitalismen.

5 Polanyi, 1977, s 51f och 55. Polanyi, 1957, s 272.
6 Debatten om Polanyis och hans efterföljares ståndpunkter skall jag inte gå in på närmare här. Den intresserade läsaren kan hänvisas till LeClair & Schneider, 1968.
7 Pryor, 1977, s 105.
8 Sahlins, 1976.
9 Inspirationen är här Max Webers begrepp 'idealtyp'. I en idealtyp strävar forskaren efter en renodling av väsentliga aspekter. Den behöver aldrig kunna återfinnas i verkligheten. Weber, 1976, s 9f. En sådan idealtyp har använts av A Macfarlane (1978) i ett inflytelserikt – och kontroversiellt – arbete om den eventuella förekomsten av 'peasants' i England.
10 Skarin Frykman, 1985, s 29-71.
11 När ordet 'hantverk' används i denna avhandling avses den vidare innebörden, om inte annat sägs eller framgår av sammanhanget.
12 Det är t ex inte av någon betydelse om en snickare använder en handsåg eller en maskinsåg; han är likväl hantverkare.
13 Kaufhold, 1978, s 227f. Jfr Edgren, 1983a. Termerna "försäljnings-" och "beställningshantverk" är Söderlunds och avsedda att motsvara de tyska termerna. Söderlund, 1949, s 279.
14 Inom bagaryrket tycks en arbetsdelning ha varit genomförd. Skarin Frykman, 1985, s 128f, citerar en för svenska förhållanden anpassad fransk handledning som räknar med minst tre delmoment. Så många gesäller hade dock sällan de göteborgska bagerierna. Även i Tyskland tycks en sådan arbetsdelning ha förekommit inom bagaryrket. Denna var nära knuten till ålder och status. Griessinger, 1981, s 73-5.
15 Hajnal, 1972. Gaunt, 1983, s 13-15. För exempel på äktenskapsålder i Västeuropa under 1600- och 1700-tal enligt lokala studier, se Flinn, 1981, tabell 7, s 124-7.
16 Både 1740 och 1770 var ca 94 % av mästarna gifta enligt mantalslängderna. Söderlund, 1943, s 124. Äktenskapstvång stadgades t ex i Göteborgsbagarnas skrå 1648. Skarin Frykman, 1985, s 113.
17 Kuczynski, 1967, s 28f.
18 S Carlsson, 1970, s 69. Omdömet gäller allmänt för perioden 1720-1850. Norborg, 1982, s 51. Omdömet gäller 1800-talets första hälft. Bägge författarna är medvetna om att allt fler gesäller i Stockholm under 1700-talet kom att sakna möjlighet att bli mästare.
19 Detta överenstämmer med Jürgen Kockas analys i Kocka, 1983, s 38-43.
20 Bergmann, 1973.
21 Griessinger, 1981.
22 Griessinger, 1981, s 426-41.
23 N Herlitz, 1924, s 128f.
24 Karl Marx intressanta synpunkter på varför skråhantverket inte är kapitalistiskt återfinns i Marx, 1976, s 1029f.
25 I en uppsats om hantverksgesäller i Kristiania under 1800-talet har E Bull (1966) också använt en "idealtypisk" modell av det gamla hantverket. I denna ingår tre punkter: gesäller och lärlingar är inneboende, de är är ogifta och verkstadsstorleken är obetydlig. Likartade resonemang om innebörden av gesällernas proletarisering i Ravn, 1982.
26 Bergmann, 1973, s 280-91.
27 G Schwarz, 1974, s 180-4.
28 Prothero, 1981, s 43-45, 212-14 (London). Behagg, 1979, s 463-6 (Birmingham). För fler exempel på utveckling mot förlagsproduktion, se Edgren, 1983.
29 Wilentz, 1984 (New York). Johnson, 1978 (Rochester).

30 Foster, 1974, s 84-7. Dawley, 1976 och Faler, 1981. Scott, 1984. Även Baltimore utvecklade en skoindustri för en överlokal marknad, främst i Sydstaterna. Steffen, 1984.
31 För hela Kaufholds schema, se Kaufhold, 1978, s 220-42, och Edgren, 1983, s 109.
32 Kurgan van Hentenryk, 1980, s 131.
33 Den följande framställningen gör givetvis inte anspråk på någon originalitet. Flera av de synpunkter som framförs här återfinns hos Söderlund när han diskuterar utvecklingen för olika yrken i Stockholm under 1700-talet. Han betonar till exempel betydelsen av både varierande kapitalbehov och varierande skicklighetskrav. Se särskilt Söderlund, 1943, s 170-239. Se också Heckschers av Söderlund beroende framställning, Heckscher, 1949, s 534-51.
34 M a o inkomstelasticiteten för nödvändighetsvarorna är låg.
35 Thompson, 1980, s 277-84.
36 Diskonternas betydelse för hantverkares etablering är svår att fastställa. Diskonten i Göteborg hade visserligen många hantverkare bland sina låntagare, men det är inte klart om dessa lån togs för etablering. För att få lån krävdes också borgensman, något som en fattig gesäll säkert kunde ha svårt att hitta. Be Andersson, 1976a, s 121, 130, 133-5. Allmänt om diskonterna och tidens kreditmarknad, se Brisman, 1924.

Kapitel 3

1 *Historisk statistik*, 1, s 244f.
2 Ibid., s 115.
3 Ibid., s 118.
4 Ibid., s 118. Hofsten & Lundström, 1976, s 52.
5 För en översikt över diskussionen om den svenska levnadsnivåns utveckling, se U Olsson, 1984/85.
6 Jörberg, 1972, del 2 s 337. J Söderberg, 1984, s 3. Observera att Söderberg använder sig av rågpriset som indikator på levnadskostnaderna. Jörberg har använt en priskorg för att beräkna reallönen. De två metoderna ger likartat resultat, även om beräkningen med råglön ger kraftigare svängningar. Se Fridlizius, 1984, s 83.
7 Sandberg & Steckel, 1980. Det bör framhållas att denna undersökning är preliminär och grundar sig på ett mycket litet underlag.
8 Fridlizius, 1979b, 1984.
9 T Bengtsson & R Ohlsson, 1984a och 1984b. Fridlizius & R Ohlsson, 1984.
10 Schön, 1985a, s 29-31. Detta är inte oförenligt med en sjunkande reallön om man antar att konsumtionen av industrivaror dominerats av högre inkomstgrupper. Resultaten skulle i så fall tyda på en snedare inkomstfördelning i samhället.
11 Två andra försök att bedöma levnadsstandardens utveckling har gett delvis annat resultat. Mats Essemyr (1983) har använt exempel på faktisk livsmedelskonsumtion för att bedöma levnadsstandarden från 1686 till 1933. Han menar att medan energiintaget hela tiden var tillräckligt, så kan en minskad konsumtion av animalisk föda under 1800-talets första hälft ses som ett utslag av en sänkt levnadsstandard. Slutsatsen baserar sig dock i realiteten nästan enbart på förhållandet vid Malingsbo bruk på 1740- och 1830-talet. Britt-Inger Puranen (1984) har försökt använda tuberkolosdödligheten som indikator på förändringar i levnadsstandarden. Eftersom tuberkolosen var i kraftigt stigande från ca 1780 till efter 1850, skulle slutsatsen vara att levnadsstandarden sjönk. Nu är orsakssambanden till denna sjukdom komplexa. Levnadsnivån måste vara svår att

särskilja från immunologiska faktorer. Det är därför svårt att ge tuberkulosens utveckling självständigt vitsord mot de mer optimistiska bilderna av levnadsstandardens utveckling.

12 Översikter av forskningen om jordbrukets omvandling i Essemyr, 1981, och Martinius, 1982.

13 Schön, 1985a, s 11, 41, 45.

14 Hannerberg, 1971, s 26 och 31.

15 Winberg, 1975, s 93 (Dala pastorat i Västergötland; tredubbling av åkern från början av 1700-talet till 1880). Olai, 1983, s 138 (Ekebyborna på östgötaslätten; 140 % ökning från 1700-talets början till 1876). F Karlsson, 1978, s 43 (västra Småland; ökning med 70 % under 1800-talets första hälft). M Isacsson, 1979, s 81-4 (By socken i Bergslagen; mer än 300 % mellan 1750 och 1850). Ydborn, 1984, s 98 (Hunnestad socken i norra Halland; mer än tredubbling mellan 1783 och 1857).

16 Winberg, 1975, s 277-9. M Isacsson, 1979, s 116-27. Jfr L Magnusson, 1983, s 19f.

17 T ex S Carlsson, 1970, s 32f. Heckscher, 1949, s 259.

18 Olai, 1983. Olai,1985.

19 Olai, 1983, s 138, 144, 151.

20 R Pettersson, 1983. Jfr också Hannerbergs försiktiga värdering av det laga skiftets betydelse: "Laga skiftets roll i samspelet av faktorer skall icke underskattas men heller inte övervärderas". Hannerberg, 1971, s 33. För skiftena se, förutom redan anförd litteratur, också Sivesand, 1979.

21 Utterström, 1957, del 1, s 556.

22 Gadd, 1983.

23 Köll, 1983.

24 För hemslöjden se särskilt Utterström, 1957, del 2 s 3-247. Även Heckscher, 1949, s 559-584, M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 65-91. L Magnusson & M Isacsson, 1982. Schön, 1982. Hemslöjden har i internationell diskussion uppmärksammats flitigt på senare år i debatten om 'protoindustrialiseringen'. Begreppet introducerades av Mendels, 1972. Se också Mendels, 1982 och Kriedte, Medick & Schlumbohm, 1977. Jag är av olika skäl tveksam till att använda det här, trots att det blivit mycket utbrett på senare år. Ofta används det dock mycket löst. Ursprungligen var det klart insatt i ett teoretiskt sammanhang, där protoindustrialiseringen sågs som ett förstadium till den egentliga industrialiseringen, eller som ett led i övergången från feodalism till kapitalism. Denna teori har kommit under allvarlig kritik, se t ex Houston & Snell, 1984 (också M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 58-61). Det förefaller mig olämpligt att använda begreppet lösgjort ur detta teoretiska sammanhang, särskilt som det fenomen som avses inte alls varit okänt tidigare.

25 Heckscher, 1949, s 565f. Utterström, 1957, del 2 s 44, 120f, 233.

26 Schön, 1979, s 215f.

27 Jfr Edgren, 1983, s 109. Utterström skiljer klart på olika produktionsformer. Han skiljer på hemslöjd, med samma innebörd som här givits, och hemindustri, som inte längre är en bisyssla och där arbetaren blivit beroende av förläggare, Utterström, 1957, del 2 s 4.

28 Utterström, 1957, del 2 s 65, 236.

29 Utterström, 1957, del 2 s 79-81.

30 Utterström, del 2 s 113f, 136-9, 145, 166-183.

31 M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 127-9. Utterström, 1957, del 2 s 237f.

32 Utterström, 1957, del 2, s 239.

33 Heckscher, 1949, s 398.

34 Heckscher, 1949, s 130-4.
35 Heckscher, 1949, diagram XXVIII. Fritzell, 1980, s 14.
36 Montgomery, 1947, s 68-96.
37 Framställningen av manufakturen bygger, där ej annat anges, på Heckscher, 1949, s 106, 130, tabell 21, s 585-642 och Nyström, 1955, särskilt s 138-161 och 396f.
38 Ännu 1822 var det genomsnittliga antalet arbetare per "fabrik" så lågt som 7,2.
39 Schön, 1979, s 38.
40 Schön, 1979, s 84-120, 137-149.
41 Enl Tabellverkets siffror, se *Minnesskrift...*, s 144-6. Mekaniska verkstäder har adderats till gjuterier. Fabriksstatistiken upptar 1845 24 "mekaniska redskapsfabriker" med 501 arbetare. Då redovisas emellertid inte Motala mekaniska verkstad. *Commerce-collegii underdåniga berättelse...*, 1845.
42 Läderfabriker (garverier), färgerier, urmakerier och repslagerier har förts från manufakturer till hantverk. Från statistiken över andra näringsidkare har livsmedelsyrkena förts (bagare, bryggare, mjölnare och slaktare) och smederna i Eskilstuna. Manufakturen minskar då till 14 487 medan hantverket ökar till 45 198. I de från fabriksstatistiken överförda yrkena gick i genomsnitt 2,7 arbetare per "fabrik" och då torde även ägarna ha räknats till arbetarna. I realiteten borde än fler yrken föras till hantverk. Det fanns 798 "diverse mindre fabriker" med 1 952 arbetare. De flesta av dessa "fabriker" var säkert snarast hantverksverkstäder. För yrkesspecifikationen av andra näringsidkare, se de bearbetade tabellerna i Årsberättelser Handlande och hantverkare, Kammarkontoret, Kommerskollegiums arkiv (RA). Enligt Tabellverkets ståndsstatistik arbetade 36 943 inom bruk och fabriker och 47 708 inom hantverket. Bergshanteringen svarade för 17 363 arbetare. Då är även här garverier och färgerier förda till fabriker. Bilden blir med andra ord likartad även enligt denna källa, med en mycket klar dominans för hantverket. *Minnesskrift...*, s 144-151. Fritzell, 1980, s 14.
43 Stadsbefolkningens storlek vart tionde år från 1800 i *Historisk statistik*, 1. För vart tionde år från 1805, *Statistiska Centralbyråns underdåniga berättelse...*, 1851-55, I:2, s 17. För åren 1751 och 1772 har Fritzell gjort skattningar på grundval av de folkmängdstabeller som bevarats för enskilda städer. Dessa förefaller vara goda. Fritzell, 1983, s 290. Heckscher har gjort en skattning för 1760, vilken är väsentligt mer osäker. Heckscher, 1949, s 88.
44 Fritzell, 1983. *Historisk statistik*, 1.
45 Heckscher, 1949, s 114.
46 *Minnesskrift...*, s 104f, 146f. Kommerskollegiums publicerade statistik tillåter ingen uppdelning på stad och land.
47 Winberg, 1985, s 156-8.
48 För Bergslagen se Hanssen, 1952, s 284-8. För Stockholms försörjning med kött, se Söderlund, 1943, s 186-196.
49 Hanssen, 1951, s 151, s 17-22. Undersökningen bygger på några få bouppteckningar. Hanssen räknar varor som tillkommit genom arbetsdelning inom byn som ingående i självhushållningens ram, och hans beräkning är alltså inte ett mått på en utpräglad självhushållning.
50 L Magnusson, 1980, s 106-8. U Jonsson, 1980, s 116f.
51 Gadd visar t ex att medianen för hemmansbrukens utsäde mellan 1750 och 1850 ökat med mer än 50 %. Gadd, 1983, s 91, not 11. Utsädet är ungefär proportionellt till arealen. I By socken i Bergslagen har M Isacsson kunnat visa att den genomsnittliga brukningsenheten blivit så mycket som fyra gånger större. M Isacsson, 1979, s 85-7. Detta

speglar en övergång till självförsörjning i denna Bergslagssocken som tidigare haft underskott på livsmedel. Äldre jordbruksbygd torde inte kunna uppvisa fullt så stor ökning. Ingen av de utförda lokalundersökningarna kan däremot visa någon motsvarande ökning av bondehushållens storlek. Det är alltså helt tydligt att det genomsnittliga bondehushållet måste avsätta allt mer av sin produktion på en marknad.

52 Jfr Fridholm & M Isacsson & L Magnusson, 1976.

53 Schön, 1985a, s 29-31.

54 Schön, 1979, s 52. Schön mäter hur stor andel av produktionen av vävnader som inte sker inom hemslöjd för egen förbrukning.

55 L Herlitz, 1974, s 302, 304, 319. Rydeberg, 1985, s 152.

56 Jfr allmänt Schön, 1985b.

57 U Jonsson har bedömt att två tredjedelar av torpen under tre sörmländska gods på 1860-talen haft så mycket jord att de klarat familjens försörjning. U Jonsson, 1980, s 52. Winbergs bedömning att flertalet torpare dock föll under besuttenshetsgränsen förefaller likväl rimlig. Winberg, 1975, s 44.

58 O Löfgren, 1976 och 1977. För sådana marginella ekonomiska aktiviteter i Bollebygd i Västergötland, främst för en något senare tid, se Boqvist, 1978.

59 J Söderberg, 1978, s 126-135. Till de marginaliserade för han arbetare över 60 års ålder, inhyseshjon över 50 år, fattighjon och personer som i källmaterialet betecknas som sjuka och handikappade. Som proletariserade betecknas arbetare under 60 års ålder och inhyseshjon under 50 år. Torpare räknas inte till någondera gruppen. Jfr liknande resonemang hos Köll, 1983, s 26f. I hennes undersökning tycks de två grupperna vara ungefär jämstora 1820. "Pigor/drängar, statare 30- år" har då räknats som proletariserade. Även Winbergs siffror för Dala visar på ett stort inslag av äldre, inte minst änkor, i det lägsta obesuttna skiktet i Dala. Vid Winbergs tre mätpunkter - 1780, 1810 och 1850 - är andelen personer över 59 år i gruppen "övriga obesuttna" högre än för hela befolkningen. Samtidigt är andelen gifta i åldern 30-59 i detta skikt hela tiden lägre än för hela befolkningen. Det förefaller rimligt att tolka detta som att gruppen består av många som i Söderbergs mening är marginaliserade. Skillnaderna är dock mindre 1850 vilket säkert är ett uttryck för gruppens stabilisering. I ökad grad återfinns här medelålders gifta personer, sannolikt personer som bildar familj på grundval av lönarbete. Winberg tolkar också utvecklingen på ett liknande sätt, det lägsta skiktet är ofta rekryterat från torpare som blivit gamla eller där mannen dött. Winberg, 1975, s 302-307.

60 Björkman, 1974, s 174f. Under 1800-talets första hälft var 41 % av tjänstehjonen i Ullvi by i Västmanland barn till bönder, s 165. Av 174 tjänstehjon var bara en gift, s 174. Jfr också Gadd, 1983, s 39 och Seyler, 1983, s 56f. Arbetsbytet, se särskilt Berkner, 1972. Också Björkman, 1974, s 149-51 och Ankarloo, 1979, s 112.

61 Winberg, 1975, s 205. De relativa talen beräknade ur tabell XI, s 302-307. Tjänstefolk/hushåll, tabell X, s 300f. 1780 var pigorna och drängarna 14,7 % av befolkningen, 1850 11,7 %. Om man i stället jämför deras antal med antalet övriga obesuttna - obesuttna enligt Winbergs terminologi minus torpare - i arbetsför ålder - här räknat som 15 till 59 år - blir förändringen än mer dramatisk. 1780 är tjänstefolket 2,8 gånger fler, 1850 är de lika många. Björkman, 1974, diagram 11, s 150, tyder på en minskning av antalet tjänstefolk men inte på en ökning av lönarbetare. Den studerade byn har dock endast fem gårdar varför resultaten starkt påverkas av slump.

62 Köll, 1983, s 37. Tjänstefolk över 29 år och statare kan här inte särskiljas vilket gör det osäkert hur många drängar och pigor som faktiskt funnits. Att användandet av inneboende tjänstefolk var vanligt ännu vid 1800-talets mitt, kan visas ur både U

Jonssons och M Isacssons undersökningar. Hemmanen i U Jonssons undersökning hade i genomsnitt två tjänstehjon och i M Isacssons ett. U Jonsson, 1980, s 61, M Isacsson, 1979, s 106.

63 U Jonsson, 1980, s 72-4.

64 Köll, 1983, s 34-42. Fridlizius, 1979a, s 18. Fridlizius har bearbetat ett slumpmässigt urval av socknar i Malmöhus län.

65 Winberg, 1985, passim, men särskilt s 149f.

66 Winberg, 1985, s 163-201.

67 Winberg, 1985, s 202-12. Omdömet på s 211.

68 L Herlitz, 1974, särskilt s 153-161.

69 L Herlitz, 1974, s 281-4, 337-366.

70 Bäärnhielm, 1970. Äganderättsbegreppets utveckling har behandlats av Per Jonsson i en opublicerad seminarieuppsats, som denna framställning häftar i skuld till. Se också Rydeberg, 1985, s 20-24 och Winberg, 1985, s 1-8.

71 Rydeberg, 1985.

72 H Lindström, 1923 och 1929.

Kapitel 4

1 Om medeltida skrån, se Thrupp, 1963.

2 Jacobsen, 1982, s 118-22, 130-9. Søgaard, 1965. Kroman, 1965.

3 Lindberg, 1947, s 61-6.

4 Jacobssen, 1982, s 130-9. Lindberg, 1947, s 61-95.

5 Jacobssen, 1982, s 249-51. Degn & Dübeck, 1983, s 192-198.

6 Lindberg, 1947, s 96-162. D Lindström, 1986.

7 Lindberg, 1947, s 178-228.

8 *Ordning och Skrå för Handwärckare i Swerige och Finland. Den 27 Junii 1720.* Finns tryckt som bilaga i Ambrosiani, 1920 och Söderlund, 1949.

9 Hallordningen utfärdades 21/5 1739 och förnyades 2/4 1770.

10 Söderlund, 1943, s 170-238. 1949, s 85-99, 269-307. Även Heckscher har understrukit att förlag varit ovanligt inom hantverket och att marknaden företrädesvis varit lokal. Heckscher, 1949, s 510-14.

11 Söderlund, 1949, s 289-94.

12 Söderlund, 1943, s 150-169.

13 Söderlund, 1943, s 120-2, 304-8.

14 Söderlund, 1943, s 122-4, 309-13.

15 Söderlund, 1949, s 385. Som jämförelse kan anföras att i Köpenhamn var 25 % av gesällerna gifta 1787 och 30 % 1801, siffror som alltså är lägre än i Stockholm 1770. Mackeprang, 1911, s 30f.

16 Söderlund, 1943, s 276.

17 Söderlund, 1943, s 239, 276-282. 1949, s 387-90. Med det klassbegrepp som jag presenterar i kapitel 8 är det inte riktigt att tala om en arbetarklass bland hantverksgesällerna i frihetstidens Stockholm. Vad som skett är framväxten av lönarbete, vilket bara är en nivå i klassformeringen.

18 Heckscher, 1949, s 556f.

19 Hanssen, 1952, s 195-207, 492-526.

20 Stadin, 1979, s 77, 94-6.

21 Heckscher, 1949, s 550. Söderlund kritiserar ståndsstatistiken som källa till antalet gifta gesäller, 1949, s 382f.
22 Hantverksberättelserna är inte fullständigare bevarade förrän från omkring år 1820. Söderlund har därför utnyttjat berättelser från ett antal närliggande år. Söderlund, 1949, tabell 1 och 2 i appendix. Statistiken för Stockholm, Söderlund, 1943, tabell 20, s 327f. Till mitt val av Kommerskollegiums statistik bidrar också att den är samlat tillgänglig i Kommerskollegiums arkiv, medan Tabellverkets, om en fördelning på städer och yrken skall ske, måste sammanställas ur primärmaterialet i Statistiska Centralbyråns arkiv. Totalsummorna redovisas i *Minnesskrift...*.
23 Fritzell, 1983. Fritzell har inte tagit hänsyn till att många lärlingar under 15 års ålder redovisats. Jag har korrigerat hans uppgifter genom att räkna upp antalet lärlingar i varje stad under antagande att de yngre lärlingarnas andel i varje stad varit den samma som för hela stadshantverket (för 1751 för städerna utanför Stockholm).
24 Som närmare motiveras i appendix A har tre olika garvaryrken räknats samman i min analys, nämligen garvare, logarvare och karduansmakare.
25 Ordet "idkare" föredrar jag vanligen framför ordet "mästare". Orsaken är att alla som självständigt idkade ett hantverk inte var mästare. Därför framstår "idkare" som en mer adekvat benämning. Stundtals används dock "mästare" som synonym. Dessa var en klar majoritet bland "idkarna".
26 För ett argument att vi normalt inte har anledning att förvänta oss höga korrelationer i historiska undersökningar, se Smith, 1984.
27 Hanssen, 1952, s 383-8.
28 För ett exempel på det mycket omfattande självhushållet i en handelsgård i Malmö under 1700-talet, se El Bager, 1987.
29 Söderlund, 1943, s 172f. Skarin Frykman, 1985, s 80f.
30 Bag. pr. 1/12 1800.
31 Det bör kanske anmärkas att här finns ett källproblem. Det är långt ifrån säkert att alla magistrater registrerat bryggare och slaktare som hantverkare. Detta skulle kunna förklara en del av variationerna. Men bagare var ett yrke som 1820 säkert allmänt betraktades som ett hantverksyrke, och redovisningen har därför sannolikt varit ganska fullständig. Det här diskuterade sambandet mellan täthet och stadsstorlek gäller även för detta yrke, vilket för övrigt numerärt dominerar gruppen livsmedelshantverkare.
32 Skomakare och skräddare har en stark korrelation mellan verkstadsstorlek och stadsstorlek (0,58 resp 0,59) medan korrelationen mellan hantverkartäthet och stadsstorlek är svag (-0,19 resp -0,16). Detta bör tolkas så att det fanns relativt många idkare i småstäder men att dessa hade få arbetare (jfr tabell IV:4).
33 För både smeder och snickare gäller att hantverkartätheten är svagt korrelerad med stadsstorlek.
34 Begreppet 'sysselsatta' låter jag här omfatta idkare och anställda tillsammans.
35 Heckscher lade t ex vikt vid städernas ringa utveckling och den stora betydelse som jordbruket hade ännu under 1700-talets senare del, Heckscher, 1949, s 89f, 111f.
36 Hanssen, 1952, särskilt kapitel 4, s 304-94. I en not på s 347f polemiserar Hanssen mot Heckschers uppfattning att bönderna visat en generell ovilja mot stadshandel och försökt undvika denna. Hanssen visar i stället på täta kontakter mellan bönder och stadsbefolkning.
37 Änkorna redovisas som mästare åren 1805 till 1820. Därefter redovisas de på särskild plats på ett sådant sätt att en uppdelning på yrken inte kan ske. I dessa totalsiffror har de inräknats.

38 För att jämföra 1700-talets verkstadsstorlek med 1800-talets måste änkeverkstäderna och övriga arbetare borträknas för den senare perioden. 1835 – det sista året detta är möjligt – var verkstadsstorleken 2,0 att jämföra med att den under 1700-talets andra hälft pendlade mellan 1,5 och 1,9.

39 Reducerar vi Tabellverkets siffror 1820 med ca 800 änkor – samma andel som 1825 – ger denna serie en ökning mellan 1795 och 1820 på 14 procent, medan Kommerskollegium för ungefär samma tid ger en uppgång på 8 procent. Denna skillnad kan kanske förklaras av Tabellverkets omläggning och att Stockholm saknas i Kommerskollegiums siffror.

40 Söderlund, 1949, s 69-99.

41 Vid jämförelsen har hänsyn tagits till att statistik saknas för några städer vid varje tidpunkt. Det har antagits att yrkesfördelningen i de saknade städerna varit densamma som i de kända.

42 Mina siffror ger visserligen en kraftig tillväxt för yrkesgruppen, men denna beror delvis på att jag, till skillnad från Söderlund, inräknat mjölnare och att bryggarna förefaller vara bättre redovisade 1820.

43 Tabellverket redovisar 1820 1 700 sysselsatta inom byggnadsyrkena, medan Kommerskollegium endast anger 910. Denna felvisning är mycket större än för andra yrkesgrupper.

44 Den klassiska diskussionen av detta är Thompson, 1967. Thompson belägger just det ökande tidsmedvetandet med det ökande bruket av klockor, något som det ökande antalet urmakare belägger för svensk del. För det ändrade tidsmedvetandet i Sverige, se O Löfgren, 1979.

45 A Löfgren, 1950, s 64.

46 Utterström, 1957, del 1 s 13-40.

47 Den förra finns publicerad i Söderlund, 1943, s 327f. Den är daterad 1752 och avser sannolikt slutet av 1751. Den senare uppgiften är i realiteten från 1821. Stockholms uppgift för 1820 saknas, varför jag för statistiken 1820 har utnyttjat det närmaste bevarade året.

48 J Söderberg, 1985, s 155-86.

49 Söderlund, 1943, s 218.

50 Här har genomgående bara räknats med gesäller och lärlingar som arbetare. 1845 anges dessutom 104 övriga arbetare inom skräddaryrket i Stockholm, medan inga sådana redovisas 1820. Ökningen är alltså ytterligare något större än den i texten redovisade. 1845 var gesällerna 525 och lärlingarna 274, ett för skråhantverk ovanligt förhållanden med fler gesäller än lärlingar. År 1799 begärde Stockholms skräddarämbete att få sälja färdigsydda kläder i konkurrens med klädmäklare och lärftskrämare. Nyman, 1936.

51 Denna reduktion har varit något schablonmässig. Livsmedelshantverken (utom sockerbagare), urmakare och färgare har dragits bort. Talen blir på detta sätt något procent högre än vad de borde vara om helt systematiskt bara yrkena som redovisas 1845 medtagits.

52 Det kanske ska påpekas att ökningen eller minskning i en viss storleksklass inte behöver betyda att enskilda städer i dessa storleksklasser förändras på likartat sätt. Städer flyttar ju mellan klasserna. Ökningen i städerna över 5 000 invånare år 1845 beror huvudsakligen på att ett antal tidigare hantverkartäta städer genom befolkningstillväxt nått denna grupp. Här är det då viktigt att notera att just dessa städer varit expansiva.

53 Korrelationerna i texten bygger på Kommerskollegiums statistik. Mellan 1751 och 1805 är trenden densamma i Tabellverkets siffror (-0,07 respektive -0,22). Under perio-

den stärks hela tiden det positiva sambandet mellan verkstadsstorlek och stadsstorlek (enligt Kommerskollegium var detta 1751: 0,58. 1820: 0,65. 1845: 0,75). Även här ger Tabellverket samma trend (1751: 0,55. 1805: 0,69).

54 Ett exempel; jämför man lanthantverkets och stadshantverkets storlek 1751 och 1845 enligt Tabellverket var relationen nästan identisk med lanthantverkarna knappt hälften mot stadshantverkarna. Detta förefaller orimligt med tanke på att tillväxten före 1840 hela tiden varit större på landsbygden. Går man i stället till Kommerskollegiums statistik 1845 anges lanthantverkarna vara fler än stadshantverkarna!

55 H Lindström, 1923, s 71f.

56 H Lindström, 1923, s 302f.

57 Malmö hovslagarämbete hade 1828 ca 40 betalande ledamoter på landsbygden (Kvartalsbok 1828-), Hovslagarämbetets arkiv (MSA). Snickarämbetet hade 1820 fem medlemmar i Malmö och fem på landsbygden. Kvartalslängd 1820 bland handlingar, Snickarämbetets arkiv (MSA). Detta var inte unikt för Malmö. Även smedämbetet i Simrishamn omfattade många lanthantverkare, Åberg, 1969.

58 Garverier på landsbygden redovisas i Tabellverket som fabriker eftersom den engelska garvningen föll under manufakturlagstiftningen.

59 Redovisas på samma sätt som garvarna under fabrik. Även enligt Kommerskollegium expanderar färgning och garvning på landsbygden om än inte så kraftigt som enligt Tabellverket.

60 S Svensson, 1935, s 284-6, 1978, s 90-1. Den kraftigaste förändringen i allmogens dräkt sker enligt Svensson dock först efter 1800-talets mitt.

Kapitel 5

1 Tomner, 1971. I Malmös äldsta privilegier från 1353 ges rådet rätt att reglera hantverket, och ett antal yrken räknas upp. Det förefaller inte osannolikt att dessa just avser yrken som haft ämbeten. I alla händelser bemyndigar denna bestämmelse rådet att priviligiera ämbeten (s 233). För en diskussion av tolkningen av detta privilegiebrev är jag skyldig Dag Lindström ett tack.

2 Tomner, 1977. Skråna i Malmö under senmedeltid och 1500-tal behandlas av Dag Lindström i en avhandling i historia vid Uppsala universitet, där en jämförelse görs mellan Stockholm, Malmö och Bergen.

3 Ersgård, 1977.

4 Helander, 1977.

5 Befolkningssiffran för Malmö 1800 är felaktig i officiell svensk statistik. För korrekt folkmängd, se Helander, 1977, s 435f.

6 Dahl, 1941.

7 Fridlizius, 1979.

8 Fridlizius, 1981. Dahl, 1942.

9 Helander, 1977. Andelen barn vid den största tobaksfabriken, Suells, enl L Olsson, 1983, s 236-244, s 242.

10 I Svensson, 1981, s 253-5.

11 Helander, 1977, s 397-406, 441-51, 454.

12 Folkmängden har här beräknats enligt folkmängdstabellerna för S:t Petri, Caroli och Garnisonsförsamlingarna. Dessa avviker något från siffrorna i officiell statistik, där troligen även Slotts- och Hospitalsförsamalingarna medräknats.

13 Fridlizius, 1981, s 294.
14 Beräknat ur folkmängdstabellerna.
15 Formulären för folkmängdstabellerna har varit olika år 1820 och 1845. I båda fallen delas den vuxna manliga befolkningen upp i ett antal huvdgrupper, med ett varierande antal undergrupper till var och en. Kvinnor och barn redovisas 1820 endast till huvudgrupperna och när en omfördelning av undergrupperna görs kan kvinnor och barn inte fördelas på de nya grupperna. År 1845 är uppläggningen i princip den samma, men det anges nu hur många av männen i varje undergrupp som är gifta. Osäkerheten i den gjorda jämförelsen beror på olikheten i formulären och oklarheten om samma termer motsvarar samma verklighet vid båda tidpunkterna. Resultaten bör därför betraktas med försiktighet.
16 Magistraten klagade 1833 över soldaternas otillräckliga löner, Bjurling, 1956, s 62. Att soldater arbetade mot daglön i staden framgår av det domstolsmaterial jag gått igenom.
17 Att få drängar varit gifta 1820 går att fastslå genom att i den paragraf de tillhör endast enstaka kvinnor uppförts. På samma sätt går det att fastslå att en klar majoritet av soldaterna måste ha varit ogifta.
18 Helander, 1977, s 452-461. Fridlizius, 1981, s 349-51.
19 Helander, 1977, s 479-505. Back, 1981.
20 Borträknas Malmöhantverket enligt Kommerskollegium ur tabell V:6 medför detta inte några dramatiska förändringar; murarna ersättes av slaktarna bland de tio största yrkena. Kommerskollegiums statistik över Malmö ger i stort sett samma bild som den vi får i tabell V:1, med det väsentliga undantaget att antalet murar- och timmergesäller är endast ungefär hälften så stort. Använder vi dessa siffror i stället, framstår Malmös rangställning för byggnadsyrkena inte som lika kraftigt markerad. Likväl har Malmö, enligt Kollegiets siffror, fler bygghantverkare än t ex Göteborg. Endast Stockholm och Kristianstad redovisas med fler bygghantverkare än Malmö. De höga siffrorna för Kristianstad, som endast hade 3 512 invånare, förstärker den skepsis man kan känna inför redovisningen av bygghantverken i Kommerskollegiums statistik.
21 I dessa nio städer fanns 85 procent av alla gesäller och lärlingar inom dessa yrken, men endast 35 procent av idkarna. Kommerskollegiums statistik.
22 Granberg, 1984, s 46. Korsvirke förekom i någon utsträckning även i Blekinge och Halland. Stenhusens geografiska fördelning framgår inte. År 1845 har bygghantverkens struktur ungefär samma geografiska fördelning som korsvirkeshusen. Norrköping saknar dock murare och Uppsala redovisar inga byggnadsarbetare alls!
23 Söderlund, 1949, s 274f.
24 De avvikelser som finns mellan yrkesgruppsfördelningen i Malmö 1820 och den för stadshantverket är ungefär den vi kunde vänta oss med tanke på de korrelationer som beräknats mellan hantverkartäthet och befolkning (tabell IV:4). Eftersom Malmö var en av landets större städer borde man förvänta sig att yrkesgrupper med positiv korrelation mellan befolkning och hantverkartäthet borde vara överrepresenterade i Malmö och omvänt. Rangordnas yrkesgrupperna dels efter avvikelsen i procentenheter mellan Malmöhantverket och totalhantverket (från största överskott i Malmö till största underskott), dels efter korrelationskoefficienten i tab IV:4, kan man konstatera att korrelationen mellan dessa två rangordningar är hög (Spearmans r = 0,91). Detta innebär t ex att en yrkesgrupp med hög positiv korrelation mellan hantverkartäthet och befolkning också kan förväntas vara överrepresenterad i Malmö jämfört med hela stadshantverket.
25 Helander, 1977, s 463.

26 Mellan 1767 och 1804 summerades hantverkarna separat i mantalslängdens slut. Här har hantverkare och mjölnare som redovisats i olika kolumner lagts samman. Bryggare och änkor är ej inräknade.
27 Detta gäller den över tiden jämförbara statistiken.
28 Kommerskollegium uppvisar visserligen ingen ökning mellan dessa år i den över tid jämförbara statistiken. Detta beror på att 1820 är antalet idkare för lågt, 1845 antalet arbetare. Mellan 1829 och 1841, då statistiken sannolikt är helt jämförbar, sker en ökning från 2,0 till 2,8.
29 Helander, 1977, s 366-70. Före 1795 gör Helander beräkningar dels på grundval av antalet födda och döda, dels baserade på mantalslängderna. Skattningarna är visserligen osäkra men torde inte slå fel på mer än något hundratal personer. En av Helander ej uppmärksammad folkmängdstabell (i SCB:s arkiv) för 1768 (sic) uppger folkmängden till 4 064.
30 Kommerskollegiums statistik är svår att utnyttja på grund av dess varierande brister. Ser vi till den jämförbara statistiken utan byggnadshantverken, så var hantverkets andel av stadens befolkning 4,6 % både 1816 och 1840.
31 E Fischer, 1959, s 210. Fischer behandlar Malmö linvävarämbete utförligt.
32 Söderlund, 1943, s 327. Söderlund, 1949, bilaga 2.
33 Mellan 1751 och 1820 ökade antalet sysselsatta inom de skånska städernas hantverk med 35 procent att jämföra med 110 procent för städerna i det övriga landet.
34 Jämfört mellan just dessa två år visar inte heller Malmö en absolut tillbakagång. Lunds hantverk minskar från en hantverkartäthet på 125 till 75, och den absoluta ökningen är bara tio individer.
35 Stadshantverkets tillväxt i absoluta tal var i alla händelser mindre i de sydvästskånska städerna Malmö, Lund och Landskrona (10 % mellan 1751 och 1820) än för övriga skånska städer (61 %).
36 Bland smederna är det framförallt hovslagarna som ökar, klensmederna endast i mindre grad.
37 För att fastställa ett yrkes juridiska ställning har jag använt olika metoder. Dels finns lagstiftningen att tillgå. Hallrättens årliga berättelser är en källa, skråämbetenas bevarade källmaterial en annan. Dessutom går uppgifter att få fram genom det sätt som burskapsansökningar i olika yrken behandlats.
38 Helander, 1977, s 465f.
39 Endast enstaka lärlingar och inga gesäller förekom i Göteborgs bryggargille under 1700-talet. S Mårtenson, 1961, s 30f. Bilden var den samma i Stockholm under detta sekel. Söderlund, 1943, tabell 4, s 304 och tabell 7, s 309. I Malmö har jag inte ens stött på enstaka lärlingar.
40 Bring, 1943, s 7-146, s 106-7.
41 H Lindström, 1923, s 114-21, 193-6.
42 H Lindström, 1923, s 139-143.
43 H Lindström, 1923, s 158f. Helander, 1977, s 472. RR, Inneliggande handlingar (FIaa) 2/2, 27/5, 12/8 och 27/8 1811, Rådhusrättens arkiv, (MSA).
44 H Lindström, 1923, s 216, 276-80.
45 H Lindström, 1923, s 209-14, 286f, 290-301.
46 H Lindström, 1923, s 280f.
47 Enligt anteckningar i en räkenskapsbok (1838-1864) i bagarämbetets arkiv hade ämbetet 1844 tio medlemmar och 1847 elva.
48 Han åtalas för intrång våren 1846. RRp 18 & 30/5 1846. Får burskap senare detta år.

49 Det kan vara svårt att bedöma vilken som är den legala grunden för en idkares verksamhet. Hall- och manufakturrättens årsberättelser förefaller inte ta upp samtliga idkare som lytt under rätten. Ovanstående siffra gäller samtliga dem som idkat rörelse utanför skrå och inte heller varit bagare, bryggare, mjölnare eller slaktare. Samtliga har inte lytt under hallen; detta gäller helt klart en av vardera barberare och boktryckare.
50 Danckwardt, 1823, s 54f (Kungligt brev 9/5 1822).
51 Dessa dubbla burskap framgår ej av tabell 3 i tabellbilagan. Där har varje individ förts till det yrke som bedömts vara huvudverksamheten.
52 H Lindström, 1923, s 27-9.
53 H Lindström, 1923, s 47-9.
54 H Lindström, 1923, s 56-61.
55 Helander, 1977, s 472. I Svensson, 1981, s 318, har undersökt burskapsansökningar på hantverksyrken i Malmö år 1820. Av 17 ansökningar beviljades bara 7. Det är dock inte klart om Svensson beaktat resultatet av överklaganden.
56 Hovslagare: redovisning över kassan 1815-1830 bland ämbetets handlingar (MSA). Garvare: räkenskaper 1771-1846 (MSA). Guldsmeder: avgifterna antecknade i In- och utskrivningsbok 1725-99 (1841-47). Bagare: räkenskapsbok 1838-1864. Om ytterligare avgifter tillkommit för att undfägna de övriga mästarna med kost och dricka framgår inte säkert. Burskapsavgifter var vanliga trots att de saknade stöd i gällande författning. N Herlitz, 1924, s 225. Jag har inte kunnat påträffa uppgifter om sådana avgifter i Malmö, vare sig i protokollen när burskap beviljades eller i stadens räkenskaper.
57 KR 22/6 1824, nr 148.
58 Enligt Skarin Frykman, 1985, s 114, kostade det ungefär 100 Rdr. rgs. att förena sig med bagarämbetet i Göteborg på 1810-talet.
59 Skråordningen Art VI:7 (Söderlund, 1949, s 411). Mästarsöner och de som gifte sig med mästares änkor eller döttrar fick betala halv avgift mot andra.
60 Rörelsebevillningen skulle 1820 och 1845 i princip motsvara 5 % av inkomsten. *Sweriges Rikes Ständers Bewilning...*, 4/6 1752. *Swea Rikes Ständers Bewillning...*, 15/7 1818. *Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse angående... Bewilning*, 17/6 1845. Söderlund, 1943, s 150-3, citatet på s 152. För ytterligare diskussion av skattematerialet, se Edgren, 1982, s 22-5.
61 Att arbetarna själva betalade de skatter mästaren ålades för dem framgår t ex av RRp 31/6 1825 nr 354, där gesäller och lärlingar hos en murare, som ännu inte betalt sina kronoskatter, uppmanas att betala sina skatter direkt till stadsbokhållaren och inte till sin mästare. Förhållandet framgår också av bevarade arbetsbetyg där mästaren ofta antecknar att gesällen betalt sin skatt till honom, eller av tvister om ersättning mellan mästare och gesäller.
62 Som vi snart skall se (not 79) är dessa skillnader också statistiskt signifikanta.
63 Bring, 1927, s 14.
64 T Larsson, 1945, s 539-43.
65 Helander, 1977, s 372. Bryggare och hantverkare har summerats.
66 Summeras de två metallgrupperna blir andelen utan fastighet följande: 1753: 4 %. 1820: 19 %. 1845: 36 %.
67 För att testa skillnader mellan yrkeskategorierna har en tabell upprättats med fastighetsvärdena fördelade i fyra grupper. Som gränser har kvartilvärdena för hela hantverket i tabell V:9 använts. Jämförs sedan de mer och de mindre kapitalkrävande yrkena blir resultatet: 1820: $\chi^2 = 18{,}06$, $p < 0{,}001$. 1845: $\chi^2 = 19{,}79$, $p < 0{,}001$.
68 Om skillnaderna i verkstadsstorlek är signifikanta mellan dessa tre år kan testas med hjälp av de grupperingar som gjorts i tabell V:10. Om denna delas upp i två tabeller,

en för hantverksarbetare och en för samtliga anställda, är χ^2 i den förra tabellen 22,99 ($p < 0{,}001$) och i den senare 28,56 ($p < 0{,}001$).

69 Korrelationerna mellan antalet hantverksarbetare och bevillningen är inte särdeles hög vid någon av tidpunkterna (1753: 0,05. 1820: 0,31. 1845: 0,31). Sambandet var något starkare mellan totalt antal anställda och rörelsebevillning (1753: 0,36. 1820: 0,64. 1845: 0,46). Hörsell har för Eskilstuna observerat att det inte heller där fanns ett tydligt samband mellan hög inkomst och stort antal anställda. Hörsell, 1983, s 73.

70 I beklädnadsyrkena finns det så pass många gesäller som 21 vilka inte kan knytas till någon bestämd mästare. Även om endast mantalsskrivna arbetare medräknas har gruppen en genomsnittlig verkstadsstorlek på 3,6 för hantverksarbetare och 4,5 för totalt antal anställda.

71 Det låga antalet hantverksarbetare per idkare i de mer kapitalkrävande yrken är bara delvis en effekt av att bryggarna inte använt lärlingar och gesäller. Borträknas bryggarna ökar det genomsnittliga antalet hantverksarbetare per idkare i de mer kapitalkrävande yrkena från 1,6 till 1,9.

72 Folkmängdstabeller för Petri, Caroli och Ganisonsförsamlingarna 1820-1835. Många verkdrängar redovisas också hos murare och timmermän. Detta beror på att prästen i Caroli valt att föra dessa yrkens lärlingar till denna grupp. Bryggare, slaktare och garvare var också i 1700-talets Stockholm yrken med många anställda utöver hantverksarbetare. Söderlund, 1943, s 322-5. 1820 är det första år någon verkdräng redovisas i folkmängdstabellerna i Malmö.

73 Helander, 1977, s 527f. Jorden fördelades efter gårdetalen så att varje helt gårdetal fick två tunnland jord. I allmänhet hade fastigheterna lägre gårdetal än ett. Endast gårdar i den gamla staden hade gårdetal, vilket medförde att enstaka husägare ej hade jord till sitt hus. En av initiativtagarna till uppdelningen 1812 var juveleraren Abraham Norlin, vid denna tid hantverksocietetens förman, vilket visar hantverkarnas intresse för saken. Halling, 1877, s 119. Dessutom disponerade stadsinvånarna gemensam betesmark.

74 Här har inräknats inte bara den jord hantverkarna ägde, utan också den jord de arrenderade. Det senare framgår av en särskild Taxeringslängd över arrenderad jord, bunden tillsammans med 1821 års taxeringslängd, (GIIIda:6), Borgerskapets arkiv, (MSA).

75 Tunnbindare Efraim Ifversson som ägde gården Håkanstorp med 68 tunnland tillhörande stadsjord. Enligt U Jonsson (1980, s 52) krävdes tio tunnland jord för att ett familjejordbruk skulle vara självförsörjande. Elva Malmöhantverkare 1820 disponerade minst så mycket som tio tunnland jord.

76 Hanssen, 1952, s 384-8.

77 Korrelationerna år 1820 med jordinnehavet för de olika grupperna arbetare var följande: drängar: 0,51. pigor: 0,37. hantverksarbetare: -0,02. Nu kan det invändas att detta samband beror på att de förmögnare hantverkarna inom livsmedelsyrkena och de övriga kapitalkrävande yrkena haft större hantverksrörelse och därför också använt mer drängar, samtidigt som de också ägt jord. För att kontrollera för detta förhållande kan partiella korrelationer beräknas med kontroll för rörelsebevillningen. Detta innebär att sambandet mellan rörelsebevillning och antalet arbetare elimineras. De partiella korrelationerna är följande: drängar: 0,47. pigor: 0,29. hantverksarbetare: -0,06. Som synes sker ingen egentlig förändring i sambanden. Den rimligaste tolkningen av dessa samband är att drängarna i betydande utsträckning använts i jordbruksarbete. Denna analys kan inte på samma sätt göras för 1845 då det för detta år saknas uppgifter på arrenderad jord. Sambanden med den ägda jorden är dock av samma typ som med hela jordinne-

havet 1820. De partiella korrelationerna mellan arbetare och jordyta år 1845 med bevillningen kontrollerad var följande: drängar: 0,27. pigor: 0,29. hantverksarbetare: -0,14. Sambandet är här svagare, men pekar i samma riktning. Vid samtliga tidpunkter framgår det också att sambandet mellan jordinnehav och antalet hantverksarbetare snarast är negativt. Detta är vad vi bör vänta oss när bevillningen kontrollerats.

78 Av idkarna utanför livsmedelsyrkena och "övriga" kapitalkrävande yrken har endast 9 % anställt mer än en piga. Motsvarande tal 1753 är 4 % och 1845 14 %.

79 χ^2 i de tre tabellerna är följande: 1753: $\chi^2 = 33{,}45$, $p < 0{,}001$. 1820: $\chi^2 = 36{,}90$, $p < 0{,}001$. 1845: $\chi^2 = 11{,}28$, $p < 0{,}05$.

80 Dessutom fanns en av vardera garvare, grovbrödsbagare, gördelmakare, klockgjutare, sadelmakare, skräddare och slaktare.

81 Dessutom finner vi en av vardera slaktare, mjölnare, färgare, sämskmakare, repslagare, guldsmed, kopparslagare och hovslagare.

82 De övriga sju idkarna i gruppen utgörs av vardera en bagare, färgare, guldsmed, konditor, kopparslagare, mjölnare och repslagare.

83 De var 74, 81 respektive 84 % för de tre åren i de här diskuterade grupperna.

84 Företrädare för beklädnadshantverk var 1753 10 av 23, 1820 6 av 21 och 1845 5 av 25. Vid alla tre tidpunkterna var detta en större andel än gruppens andel av samtliga idkare.

85 Tabellen tar bara med mantalsskrivna arbetare. Ett antal gesäller fanns i staden, särskilt 1845, som inte kan knytas till någon bestämd mästare. Detta år kan alltså större verkstäder mycket väl ha funnits.

86 Uppgiften om änkan Ljungbergs arbetare från magistratens hantverksberättelse. För 1820 är det oklart hur många arbetare byggnadshantverkarna anställt. Hantverksberättelserna är ofullständiga och många av gesällerna mantalsskriver sig själva. Enligt denna källa hade muraren Anders Lundberg den största arbetsstyrkan med 21 gesäller och lärlingar.

87 Om skillnaden i benägenheten att ha en piga mellan dessa tre år är signifikant kan testas i en sexfältstabell där alla som saknar piga förs till en grupp, de som har en eller flera pigor förs till en grupp. $\chi^2 = 6{,}80$, $p < 0{,}05$.

88 Dessa tal är beräknade ur tabell VI:5, s 72, Hörsell, 1983. Dessa tal gäller alltså inte smideshantverket i Fristaden, utan det huvudsakligen under skrå lydande hantverket i den gamla staden.

89 Hörsell, 1983, s 69.

90 G Paulsson, 1981, s 173. Att uppgifterna för Helsingborg avser 1838, se s 5. I både Örebro och Helsingborg minskade andelen fastighetsägare under de efterföljande decennierna, men någon ytterligare mätpunkt under skråtiden finns inte. I Göteborg 1806-1825 redovisas fastighetsinnehav i 68 procent av boupptecknings efter hantverkare. Be Andersson, 1976b, s 418f.

91 Detta resonemang gäller ej mjölnarna som inte var underkastade någon taxa.

92 Söderlund, 1943, tabell 25, s 334f.

93 Skarin Frykman konstaterar att sådana stordriftstendenser också saknades bland bagarna i Göteborg under tidigt 1800-tal. Skarin Frykman, 1985, s 97f.

94 Hörsell, 1983, s 71-5. Bertil Andersson har undersökt några få yrkens statliga skatt i Göteborg 1806-1825. Skomakare och skräddare var lågt beskattade. Slaktarna var relativt välmående. Högst skatt flera år betalar murarna, men eftersom Andersson utgår från deras totala skattebelopp inräknas även deras arbetares skatter. Be Andersson, 1976b, s 410.

95 Skr. pr. 25/2 1823, 15/3 1834. RRp 24/5 1823 nr 341. KR 29/3 1842.

96 I Svensson, 1981, s 185-7.
97 Linné, 1975, s 232.
98 Salander, 1754, s 82.
99 Dessa fyra städer hade 36 verkstäder och 62 arbetare ca 1750, vilket motsvarade ungefär en tredjedel av landsortstädernas samtliga handskmakarverkstäder och hälften av de anställda. Söderlund, 1949, tabell 2 i appendix. Se också s 80. Klippingshandskar görs av fårskinn och skiljer sig från andra handskar genom att lädrets köttsida är vänd utåt. Produktionen i de skånska städerna var berömd till 1800-talets slut då handsktypen kom ur mode.
100 Johansen, 1983, s 72, 91-102. Odense hade också skomakeri som arbetade för en vidare avsättning, men här bibehöll mästarna själv kontrollen över avsättningen och därmed sin självständighet, s 78-81.
101 Söderlund, 1949, s 80.
102 När handskmakaren Petschke 1865 gick i konkurs mantalsskrev han sex gesäller, varav tre bodde i hans hushåll tillsammans med sex lärlingar. Till synes rörde det sig alltså om en hantverksverkstad. I sin ägo hade han 200 symaskiner som lånades ut till hemarbetande kvinnor. I Svensson, 1981, s 236. Fabriks- och hantverksstatistiken för 1847 i Brevbok 1848, (BIa:146), Magistratens arkiv, (MSA). För handskfabriken 1845 betalas inte mer än 15 Rdr. b:co i bevillning. I gengäld åsätts Schångberg ett av de allra högsta skillingtalen, två.
103 Rasmussen, 1985, s 29-33, 40-2.
104 Ett antal relevanta källställen: Tim. pr. 7/5 1805 (beslut att gesäll endast får arbeta för sin egen mästare), KR Utslag nr 16 27/6 1820 (mästarpenning i muraryrket, uppgår till 4 sk. rgs per dag och arbetare), RRp 22/9 1823 nr 657 (fallet också hos I Svensson, 1981, s 139f), RRp 19/6 1824 nr 387, RRp 20/11 1824 nr 738, KR 28/11 1845 nr 503 (lärling för att undgå försvarslöshet). Tvångselementet kan också belysas med en episod från Ystad 1797. Detta år stämde murmästarämbetet stadens sex gesäller eftersom de inte ställde sig under mästares skydd utan arbetade på egen hand. Ämbetet ansåg att gesällerna kunde betraktas som lösdrivare om de ej tog arbete hos mästare. Morén, 1953, s 237.
105 Jag kommer i fortsättningen att någon gång för enkelhetens skull använda denna nedsättande term. Givetvis innebär detta inte att jag accepterar mästarnas syn på dessa yrkesutövare.
106 För åren 1800-1815 och 1826-1842 har jag utnyttjat saköreslängderna, för övriga år har jag gått igenom protokollen. Här har jag försökt att bara få med dem som själva begått intrånget, inte de som bötade som "fuskarnas" kunder.
107 H Lindström, 1923, s 137f, 205.
108 Snickarna begärde två gånger under 1817 och 1818 handräckning utan att detta ledde till åtal (RRp 22/9 1817 § 3, RRp 7/2 1818 § 6). Normalt återfinns ansökningar om handräckning inte i protokollen, varför det inte går att bedöma har vanliga misslyckade bönhasjakter var. Skräddarnas begäran om jagningsrättens utvidgande, RRp 24/10 1818 § 4. Magistraten avslog ansökan.
109 Flera domar mot intrång i hovslagaryrket har också en särskild förklaring. Några verkstäder som drevs av hästläkare med särskilt tillstånd att sko hästar har vid flera tillfällen dömts för att ha överskridit denna rättighet och ha gjort intrång i hovslagarprofessionen. Detta motsäger alltså inte att hovslagaryrkets kapitalbehov borde minska "bönhaseriet".
110 H Lindström, 1923, s 57f och 284-6.
111 H Lindström, 1923, s 58 och 285.

112 Hantverkarna i Malmö klagade t ex 1845 över soldaters och statstjänares självförsörjningsrätt, över rätten att anta mästare under hallrätt och över bönhasar som kunde arbeta i trygghet sedan jagningsrätten upphävts. Hantverkssocietetens protokoll 1840-53, 17/4 1845, Borgerskapets arkiv (MSA).
113 RRp 30/10 1813 § 1.
114 I 1846 års mantalslängd har en sömmerska och en hattsömmerska påträffats. Säkerligen har väsentligt fler funnits som inte mantalsskrivits med yrkestitel.
115 Se not 112.
116 Bg. pr. 1844-5, 1:171f, 443-53. För klagomålen över hantverk vid anstalter, se T Söderberg, 1955, s 108f.
117 Överståthållarens ämbetsberättelser 1838-42 och 1843-47, Riksdagsprotokollens bihang, 1844-45 2 saml. 2 avd. 1 bd., s 19, 1850-51 2 saml. 2 avd. 1 bd., s 21.
118 Göteborgs hantverksborgerskap till Kungl. Maj:t 30/9 1840. Konseljakter (EI:194), Civildep. (RA).
119 RRp 7/12 1812 § 6. RRp 16/11 1822 § 11. Malmö Allehanda 6/10 1830.
120 Som exempel på främmande hantverkare på marknad i Malmö kan nämnas att vid stadens enskilda marknader 28/9 och 8/10 1842 infann sig 21 olika hantverkare representerande 9 olika yrken. Tolv av dem kom från Lund, tre från Trelleborg och övriga från omgivande landsbygd. Förteckning över hantverkare som sålt i öppna bodar på stadens enskilda marknader, Stadskasseräkenskaper Huvudserie 1842, (GIIa:149), Borgerskapets arkiv (MSA).

Kapitel 6

1 Söderlund, 1943, s 287.
2 HM 8/3 1811, 29/3 1813, 5/4 1816, 20/4 1824 (MSA). Inom ett skråyrke har jag bara påträffat ett lärlingskontrakt, och detta är av ovanligt slag. Det är skrivet 1815 mellan målarmästaren Drougge och Anders Olin, vid kontraktets upprättande 28 år gammal och gift. Olin skulle lära i tre år och få daglön för uträttat arbete. Han bodde för sig själv. Utanför murar- och timmermansyrkena torde denna typ av lära vara helt unik. RRp 27/5 § 3.
3 Falck, 1928, s 66f, 74-6, 192-4, 214, 268, 274-7. Söderlund, 1943, s 283f. Söderlund, 1949, s 391f. A Löfgren, 1950, s 238f. I smedämbetets i Simrishamn arkiv (LLA) har bevarats några lärlingskontrakt från skråtidens slutskede. Dessa preciserar lärotiden men anger i övrigt inga andra villkor än att i två fall lärlingen och i ett fall mästaren skall betala in- och utskrivningsavgifterna. H P Malmborg, som lärde skomakaryrket mellan 1836 och 1841 hos en mästare i Kabbarp som var ledamot av ämbetet i Malmö, uppger att en del av hans medlärlingar betalade för att lära. H P Malmborg, Minnesteckningar, (A 836), Folklivsarkivet i Lund. Detta material består av utdrag och avskrifter ur det i privat ägo befintliga originalet.
4 Söderlund, 1943, s 289, 1949, s 397.
5 A Löfgren, 1950, s 238.
6 Lagerquist, 1956, s 244-72, s 245. Jfr också Stadin, 1979, s 95.
7 Jag har undersökt vilket år lärlingarna enligt husförhörs- och mantalslängder börjat sin lära. För beräkningen av åldern vid lärans början har jag antagit att den påbörjats vid årets mitt.
8 Det kan vara värt att notera att tre av dem som återfinns som lärlingar 1820 faktiskt

redan var utskrivna ur läran. Hur detta skall förklaras vet jag inte, kanske har de enligt överenkommelse ännu inte gesällön, eller måhända har jag i efterhand avslöjat skattefusk. Medan gesällerna betalade en särskild avgift i skatt för sin yrkesstatus, betalade lärlingar ingen skatt utöver de personavgifter som alla betalade.

9 Detta trots att skråordningen stadgade att en lärling som hållits på prov mer än två månader inte kunde vräkas av mästaren. Jöns Hansson förs sedan till arbetshuset i Malmö, varifrån han tas ut och sätts i överskärarlära innan han begår den stöld han åtalas för. KR nr 200 16/9 1816.

10 25/2 1822 inskrevs en f d gesäll och gardist i skräddarlära. Skräddarämbetets inskrivningsbok.

11 KR Dom 11 29/4 1823. Lindholtz friades sedan friherren och översten Stackelberg, chef för Kronprinsens husarregemente som låg i garnison i Malmö, ingripit till hans förmån och åter låtit värva honom. Lindholtz uppträdde sista rättegångsdagen iförd sin tapperhetsmedalj och fick tillfälle att berätta om sina insatser i kriget. Detta tycks ha skett på Stackelbergs initiativ. Den senares ingripande förefaller ha avgjort saken till Lindholtz förmån, däremot bötfälldes Stenholm för okvädande.

12 H P Malmborg (se not 3) uppger att de lärlingar som betalde för läran slapp att springa så mycket ärenden.

13 Hägg, 1950, s 26.

14 Detta är vad vi borde vänta oss. I de mer kapitalkrävande yrken vi har uppgifter för, är läran visserligen längre, men läran påbörjas i gengäld något tidigare.

15 Söderlund, 1949, s 267. A Löfgren, 1950, s 239. A Nilsson, 1961, s 190.

16 Hanssen, 1952, särskilt s 411-3.

17 *Kongl. Maj:ts och Rikets Commerce-Collegii underdåniga förslag...*, 1836, s 38. Kommerskollegium till Kungl. Maj:t 29/12 1842, Koncept (BIIa:115), Kommerskollegiums arkiv Huvudarkivet (RA): ("... lärogossarne nu för tiden till största delen utgöras av de fattigaste och okunnigaste barn inom samhället.") Hartmansdorf, Ad. prot. 1823, 10:1, s 497. Biskop Almquist, Pr. prot 1817-18, 5, s 48. Malmö magistrat klagade 1844 över att mera bemedlade personer ogärna satte sina söner i hantverkslära. Handlingar till femårsberättelser 1833-47, (DIIIb:4), Landskansliet, Malmöhus länsstyrelses arkiv (LLA).

18 De sex mästarna hade sju söner i lära, varför kalkylen går ihop.

19 Söderlund, 1949, s 398. Hanssen, 1952, s 458. Skarin Frykman (1985) har dock visat att detta inte gällde undantagslöst vid 1800-talets början, s 108-9. L E Nilsson, 1946, s 117, har också iakttagit detta.

20 Tendensen är signifikant. Detta kan testas genom att de agrara och urbana underskikten tillsammans jämförs med övriga sociala grupper i en fyrfältstabell: $\chi^2 = 5{,}42$, $p < 0{,}05$.

21 Wetterbergh, 1869, s 16.

22 Utförligare diskussion av hantverkets rekrytering med kartor över hantverkarnas ursprung i Edgren, 1987a.

23 Söderlund, 1943, s 84f. Gördelmakarnas artiklar 1760, § 3, (MSA).

24 Skom. pr. 17/2 1825 (också RRp 28/2 1825 nr 109). Sandberg var inskriven i lära 15/6 1824 och övergick sedan i lära hos skomakaren Gottschick och lärde ut 2/10 1826. Andra mål med klagomål över förhållanden i läran: KR 10/9 1819 nr 130. KR 19/11 1819 nr 192. KR 12/11 1819 dom nr 17. Guldsm. pr. 30/3 1820. Gör. pr. 10/5 1822. Skom. pr. 19/5 1815. Skom. pr. 22/2 1816. Skom. pr. 16/10 1826. KR 7/3 1843 nr 83. För lärlingarnas situation i mästarhushållen, se också Söderlund, 1943, s 289-92, och Söderlund, 1949, s 393-9.

25 Ekerholms dagbok 22/10 1792 (MSA). Dagboken är i utdrag utgiven av Ljungberg, 1942.
26 I de två fall jag påträffat i Malmö där gesäller agat lärpojkar har det dock bedömts som olagligt. Skom. pr. 19/5 1815. KR 19/4 1825.
27 I en skrivelse uppger hantverkssocieteten att arbetet vanligen varade från fem på morgonen till sju på kvällen. Hantverkssocietetens protokoll 27/10 1834 nr 17 (AV), Borgerskapets arkiv (MSA). Guldsmeden Möller uppgav 1824 att hans lärlingars arbete slutade klockan åtta på kvällen. RRp 18/9 1824 nr 599. En snickare uppger i sina minnen av läran i Örebro omkring 1830 att arbetstiden började kl 5 och inte slutade förrän mellan nio och tio på kvällen. Lidström, 1969, s 165. Ytterligare om lärlingarna i hushållen, se Edgren, 1985.
28 *Kongl. Maj:ts och Commerce-collegii underdåniga förslag...*, 1836, s 36. Kommmerskollegium till Kungl. Maj:t 29/12 1842. Koncept (BIIa:115), Huvudarkivet, Kommerskollegiums arkiv (RA).
29 Snickarmästaren Johan Carl Boström om sin lära i Örebro omkring 1830. Lidström, 1969, s 165.
30 Hägg, 1950, s 26. I övrigt hade Hägg däremot inga klagomål på läran. H P Malmborg (se not 3) berättar att han under lärans två första år inte fick lära mycket utan mest springa ärenden. Däremot säger han att mathållningen var bra och har inga klagomål över våld, trots att verkstaden bland de kringboende hade ryktet om sig att lärlingarna svalt och fick stryk av gesällerna.
31 Griessinger, 1981, s 57-65. Allmänt om lärlingar i Tyskland under sent 1700-tal, Griessinger & Reith, 1986. Bilden här är likartad den i Sverige, men förf. betonar i den senare uppsatsen också det spelrum som lärlingarna faktiskt hade mot sina mästare.
32 Edgren, 1985. Exempel på denna typ av "utegångsförbud" för att komma tillrätta med gatubråk finns i flera svenska städer. Sandin, 1986, s 251 (Stockholm). Skarin Frykman, 1985, s 128 (Göteborg). Enghoff, 1914, s 531-3 (Kristianstad). T Söderberg, 1968, s 281f (Norrköping). i Karlshamn hade man redan under 1700-talet omfattande problem med särskilt lärgossarna. Rosengren, 1928, s 382-6. Den senare referensen är jag skyldig Bengt Sandin ett tack för. Se också Magnusson, 1985a.
33 Klsm. g. pr. 1842. H P Malmborg (se not 3) fick arbeta mot gesällslön i ett år innan utskrivning skedde, under vilken tid han förtjänade till sin gesällklädning. Kostnaden för utskrivningen beräknar han till 12 Rdr. vilka han sparade av drickspengar han fick när han levererade beställningar till kunder.
34 T Söderberg, 1955, s 132-4.
35 Söderlund, 1949, s 399f.
36 A Löfgren, 1950, s 237. En viss osäkerhet kan råda om dessa uppgifter eftersom de bygger på en rekonstruktion av den förkomna in- och utskrivningsboken.
37 Märk dock att procenten delvis räknas på små tal. Svarvarna skrev t ex endast in tolv lärlingar under dessa femton år.
38 Många av dessa lärlingar har säkert lärt utanför Malmö, eftersom ämbetet haft många landsortsmästare. Sammanställning bland hovslagarämbetets handlingar (MSA).
39 Om skillnaderna är signifikanta går inte att avgöra i denna tabell. Men man kan reducera den till en fyrfältstabell, där man undersöker om det finns en signifikant skillnad mellan yrkesgrupperna i benägenheten att lämna det lärda yrket. I en sådan tabell blir $\chi^2 = 2{,}29$, $p < 0{,}20$.
40 Av de 42 har 39 kunnat identifieras i födelseböcker. För en sådan här fyrfältstabell bli $\chi^2 = 2{,}75$, $p < 0{,}10$.
41 Den enstaka individ som ännu 1830 var lärling lärde så småningom ut.

42 31 individer har jag ingen kunskap om utflyttningsort för. Bland dessa kan finnas ett rent bortfall, lärlingar som jag på grund av t ex namnbyte eller brister i registerna i Malmö stadsarkiv inte uppmärksammat att de varit kvar i Malmö. Detta kan dock inte gälla många.
43 Det skulle i princip säkert vara möjligt att samla ett bättre material om löner genom genomgång av konkurshandlingar och boupptecknings.
44 Hobsbawm, 1968. Om traditionens betydelse, se också Cunningham, 1980, Behagg, 1982, Prothero, 1981, s 33f.
45 Söderlund, 1943, s 263-7.
46 Ad. pr. 1823, 10:1, s 492f (Cederschjöld). Ad. pr. 1828-30, 3, s 198 (af Grubbens). Kommerskollegium till Kungl. Maj:t 29/12 1842, Koncept, (BIIa:115), Kommerskollegium Huvudarkivet (RA). *Underdånigt betänkande...angående Fattigvården i Riket...*, 1839, s 18. Wetterbergh, 1892, s 116-24.
47 Fler bör gå att få fram genom mer systematiska genomgångar av konkursakter och boupptecknings.
48 Färgare 1808 (HM 13/2 1808), klensmed 1814 (klsm. pr. 26/4 1814), bagare 1815 (bag. pr. 25/10 1815), brandmästare 1817 (RRp 13/9 1817 § 7), skräddare 1821 (KR Dom 9 4/5 1821), klockgjutare 1825 (KR 21/10 1825 nr 213). Bagargesäller i Göteborg på 1810-talet kunde ha 2 eller 3 Rdr. rgs. i veckolön, men även detta baseras på enstaka uppgifter. Skarin Frykman, 1985, s 114, 320.
49 Lönernas trögrörlighet vid denna tid kan exemplifieras från Suells tobaksfabrik. Arbetskarlarnas månadslön var där oförändrad mellan 1813 och 1824. L Olsson, 1978, s 267, 271. I Köpenhamn förändrades murar- och timmergesällernas löner knappast alls under 1700-talet. Rasmussen, 1985, s 56-69.
50 Guldsmeder 3 eller 3.24 Rdr. rgs. i veckan (Konkurshandlingar 13/1 1845 (FVa), Rådhusrättens arkiv (MSA)). Snickare 3.- Rdr. rgs. i veckan (KR 31/12 1846 nr 667).
51 Skräddare (skr. pr. 17/6 1815), kakelugnsmakare 1817 (KR 29/4 1816). Snickare (sni. pr. 26/10 1833. KR 2/3 1847 nr 103), skomakare (KR 23/6 1846 nr 244). Griessinger ger exempel på hur övergång till stycklön bland skomakare i Tyskland står i samband med ökad egen hushållsbildning bland gesällerna. Griessinger, 1981, s 95.
52 Som vi senare skall se tjänade en murare omkring 1820 troligen ca 4 Rdr. rgs. i veckan. Detta var alltså ungefär dubbelt så mycket som en inneboende gesäll. I Bremen omkring 1800 hade murargesäller mer än tre gånger så hög lön som inneboende gesäller. Schwarz, 1975, s 83, 90f. Från Hamburg 1848 uppges att lönen utan kost och logi var ungefär dubbelt så hög som lönen med. Breuilly & Sachse, 1984, s 156.
53 Falck, 1928, s 262-4. Exemplet visar också att lönen var oförändrad mellan 1789 och 1798, vilket stämmer med en bild av trögrörliga löner. Att löneförhandlingar förekom påpekas också av Söderlund, 1943, s 116. Axel Adlercreutz (1954, s 125-7) förmodar att kollektiva överenskommelser mellan gesäller och mästare inte förekom under 1700-talet. Exemplet från Nyköping visar emellertid klart en ömsesidig överenskommelse.
54 Tunnbindargesällernas arbete skulle börja klockan fem på morgonen och sluta klockan nio på kvällen. Artiklar 1796, Tunnbindargesällernas arkiv (MSA).
55 Artiklar för mästare och gesäller 1786, § 12, Svarvarämbetets arkiv (MSA). Artiklar för smedgesällskapet 1733, § 40, Smedgesällskapets arkiv (NordMA). Artiklar 8/2 1796, Tunnbindargesällernas arkiv (MSA). Gördelmakarnas och skomakargesällernas artiklar har inga bestämmelser på denna punkt.
56 Skr. pr. 11/4 1804, 17/1 1809, 13/7 1812. I svarvarämbetets artiklar 1786, § 12,

stadgades också att gesäll som sade upp sig inte fick ta ny anställning i staden och fick betala dubbel inskrivningsavgift till gesällskapet om han återkom inom ett kvartal. Dessa bestämmelser tjänade syftet att motverka konkurrens om arbetskraften mellan mästarna.

57 Bag. pr. 25/10 1815. Detta tycks ha varit normalt för bagaryrket även i Stockholm och Göteborg. Söderlund, 1943, s 265 (Stockholm; här även helårsanställning). Skarin Frykman, 1985, s 146f (Göteborg).

58 Snickare (KR 31/12 1846 nr 667).

59 Detta kan kännas betryggande, eftersom tvärsnittsdata i princip inte kan användas för att dra slutsatser om karriärer. Detta görs likväl ofta, eftersom annan data saknas.

60 En statistiskt signifikant skillnad finns mellan de två yrkeskategoriernas åldersfördelning. Testat i sex fält (ålder i tre grupper 15-24, 25-34, 35-) blir $\chi^2 = 7{,}28$, $p < 0{,}05$.

61 Sundbärg, 1923, s 96.

62 $\chi^2 = 0{,}21$, $p < 0{,}70$. Att driva analysen av så få individer särskilt långt förefaller meningslöst, men det kan vara av intresse att ange vilka yrken de gifta gesäller tillhört: garvare (3), bagare (2), mjölnare (2), repslagare (2), brandmästare, kakelugnsmakare, skräddare, snickare, sämskmakare och vagnmakare.

63 Om denna skillnad är signifikant kan testas med Fishers exakta test: $p = 0{,}01$.

64 Jämför man antalet som får burskap bland sönerna till stadshantverkare med de 52 övriga med känd fader i en fyrfältstabell blir $\chi^2 = 4{,}14$, $p < 0{,}05$. Av de 22 som får burskap har 20 en känd fader.

65 $\chi^2 = 0{,}72$, $p < 0{,}50$.

66 I Dala var männens genomsnittliga ålder vid första giftet 27,6 under perioden 1806-30. Winberg, 1975, s 215. I Åsunda var giftermålsåldern för män födda 1804-6 26,2 år. I Eriksson & Rogers, 1978, s 114. I Stora Mellösa och Hällefors socknar i Örebro län var under perioden ca 1820-60 medianåldern för män vid första giftermålet runt 25 år. Norman, 1982, s 54. I ett urval socknar på skånsk landsbygd var männens genomsnittsålder vid förstagångsäktenskap 27,8 år på 1830-talet. I några städer i Malmöhus län (inkluderande Malmö) var medelåldern vid samma tid högre med 29,6 år. Fridlizius, 1979b, s 355.

67 Detta gäller första utresan; någon gesäll kan ha återkommit under dessa år.

68 Skillnaden mellan de yngre och de äldres flyttbenägenhet är signifikant. Om vi delar upp gesäller i 1/ de som är 24 år och yngre och de som är 25 år och äldre och i 2/ de som inte lämnar Malmö under 20-talet och de som gör det och sedan räknar bort de som dör i Malmö under 20-talet (och kanske inte får tillfälle att flytta), blir $\chi^2 = 6{,}44$, $p < 0{,}05$.

69 Søgaard har undersökt gesällernas ursprung i Århus under 1800-talets första hälft och funnit att svenska gesäller visst förekommit där men bara utgjort någon enstaka procent av samtliga gesäller i ett antal undersökta yrken. Norrmän och tyskar har varit vanligare, men danskarna dominerar mycket kraftigt. Søgaard, 1940, s 188-201.

70 Bagarnas reshjälp betaldes ut av mästarämbetet. Lösa räkenskaper i Handlingar, Bagarämbetets arkiv (MSA). Detta material har tidigare utnyttjats av I Svensson, 1981, s 145-8. Skomakargesällernas uppgifter i Inkomst- och utgiftsbok 1784-1831 och i räkenskapsböcker bland Handlingar, Skomakargesällskapets arkiv (MSA). Luckor finns i skomakargesällernas anteckningar om reshjälp. Här har vissa korrigeringar gjorts för att ta hänsyn till dessa luckor. Antalet vandrare under saknade månader har helt enkelt antagits stå i samma proportion till de kända månaderna detta år som de gör för hela perioden.

71 Om genomsnittet 1818-1822 relateras till antalet gesäller i Malmö 1820 blir talet 1,5 vandrare om året per sysselsatt gesäll. Motsvarande beräkning för 1843-47 ställt mot 1845 ger 1,0.

72 En liknande månadsfördelning har funnits på vandrandet bland skomakargesäl-

lerna i Århus, om än inte lika markerad. Åren 1825-30 och 1834-40 kom 63 % av vandrarna under halvåret från december till maj och 25 % i mars och april. Även svängningarna mellan åren är kraftiga och toppåret 1827 i Århus sammanfaller med ett toppår i Malmö. Vandrandet hos repslagarna och smederna i Århus har inte varit lika säsongsbetonat. Søgaard, 1940, s 191f, 199.

73 Anteckningarna på 1850-talet kan inte med full evidens knytas till den samme synskadade Nyberg. Någon anteckning om hans handikapp finns nämligen inte. Han har dock fått ett något förhöjt bidrag vilket ofta skedde med sjuka gesäller.

74 RRp 15/1 1806 § 3.

75 Uppgifterna från och med 1832 i en separat bok, de tidigare uppgifterna på separata räkningar som gjordes upp i början av maj varje år. Handlingar, Bagararämbetets arkiv (MSA).

76 Vandrandet årligen 1815-21 förhöll sig som 1,8 till antalet gesäller 1820, vandrarna 1843-47 jämfört med de i staden 1845 hade ökat till 2,4.

77 Inskrivningar har skett vid kvartalssammankomsterna. Har en gesäll bara arbetat en kortare tid har han sannolikt inte skrivits in. Vi bör alltså något underskatta antalet som får arbete men knappast särskilt mycket. Metoden har tidigare använts av för år 1819 av I Svensson, 1981, s 145. Inskrivningsbok 1737-1839, Skomakargesällernas i Malmö arkiv, (MSA). Ämbetets utskrivningsbok i Malmö skomakarämbetes arkiv, Skråarkiv (NordMA).

78 Detta är beräknat för åren 1815-21 och genomsnittliga antalet gesäller utanför murar- och timmermansyrkena i hantverksberättelserna 1816 och 1820 har använts som den grupp vandringsstatistiken relateras till. Åren 1815-21 vandrade i de två kända yrkena 30,5 gesäller genom staden. I hantverksberättelserna för 1816 och 1820 hade dessa två yrken i genomsnitt 23 gesäller dessa år. I genomsnitt fanns 107 gesäller utanför bygghantverken. Detta skulle svara mot 142 vandrande gesäller årligen. Under åren 1815-1821 passerade 97 skomakargesäller staden utan att få arbete, medan 31 fick arbete. Detta skulle för hela hantverket motsvara att 45 gesäller årligen fick arbete. Detta kan jämföras med att vi sedan tidigare vet att av de 100 gesällerna i Malmö 1820 hade 28 lämnat staden inom ett år. Med tanke på att en del gesäller säkert arbetat kortare tid än ett år verkar det inte osannolikt att ungefär 45 fått arbete varje år.

79 1806 fanns 226 lärlingar på 98 gesäller, 1845 481 lärlingar på 280 gesäller och 111 smedsarbetare. Hörsell, 1983, s 139. M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 148. För fördelningen mellan lärlingar och gesäller i skråhantverk, jfr tabell IV:1 och tabell V:4. Fristadens hantverk har blivit väl behandlat i litteraturen. Förutom de anförda arbetena, se också B-E Ohlsson, 1971 och L Magnusson & M Isacsson, 1982, L Magnusson, 1985b, 1986a, 1986b.

80 Hörsell, 1983, s 139. B-E Ohlsson har beräknat hur många av arbetarna under perioden 1771-1800 som blev mästare och funnit andelen vara ca 10 %. Han betonar dock att han haft stora svårigheter att identifiera arbetare från mantalslängderna säkert, och kan hända kan detta förklara att hans tal är så väsentligt mycket lägre än Hörsells; B-E Ohlsson, 1971, s 66f.

81 Direkt jämförbara siffror finns inte, men Hörsell finner att mer än hälften av Fristadens arbetare antingen gift sig eller avlidit i Fristaden vilket tyder på en avsevärt högre grad av bofasthet. Hörsell, 1983, s 139-44.

82 Efter upplysningar av Elsa Lunander ger Hörsell ett exempel på att en mästare från Fristaden inte godtogs av mästarna i Örebro när han sökte burskap där. Hörsell, 1983, s 54.

83 Hörsell, 1983, s 139-45. Uppgiften från 1860 hos L Magnusson, 1985a, s 8.

84 Skarin Frykman, 1985, s 133f.
85 T Söderberg, 1955, s 134. Hans siffror rör andelen gifta bland gesäller och verkdrängar, inte enbart bland gesäller. Att äktenskapsfrekvensen varit den samma i dessa två grupper kan inte utan vidare antas. I ståndstabellerna från 1825 till 1845 anges hur många hustrur och änkor som tillhör hantverkets arbetare. Hur dessa fördelar sig på gesäller, lärlingar och övriga arbetare framgår inte. Inte heller vet vi hur många som varit änkor. Osäkerheten i dessa siffror är med andra ord stor.
86 Hanssen, 1978, s 260. Hagstedt, 1984, s 153.
87 Räknat i en fyrfältstabell med hantverkarsöner jämförda med alla övriga blir $\chi^2 = 1{,}46$, $p < 0{,}30$.
88 Skillnadens signifikans kan testas i en sexfältstabell där bevillningen grupperats i tre grupper (-7, 8 och 10- Rdr.) $\chi^2 = 7{,}04$, $p < 0{,}05$.
89 Bland de mindre kapitalkrävande yrkena hade hantverkarsönerna från Malmö en relativ bevillning på 74 och övriga med känd fader 62. Samma tal inom de mer kapitalkrävande var 167 respektive 92 och för hantverket som helhet 137 respektive 65.
90 Av 43 hantverkarsöner från Malmö saknar 8 fastighet, av de 103 övriga saknar 35 fastighet. Skillnaden i fastighetsvärde kan testas i en åttafältstabell där kvartilvärdena i tabell V:9 får utgöra gränser mellan de fyra grupperna av fastighetsvärde. $\chi^2 = 17{,}98$, $p < 0{,}001$. Endast manliga idkare med känd fader har medräknats.
91 T ex Lagerquist, 1956, s 271.
92 Skillnaden är inte heller signifikant. $\chi^2 = 1{,}45$.
93 Ljungberg, 1939, s 82-91.
94 För en utförligare diskussion med internationella jämförelser, se Edgren, 1987a. Jag hoppas kunna återkomma till detta i annat sammanhang.
95 Den allra äldsta är den tidigare nämnde tunnbindare (s 118) som huvudsakligen tycks ha drivit jordbruk.
96 I realiteten behöver dessa tidpunkter inte helt sammanfalla. Skarin Frykman, 1985, not 159 s 319, har påpekat att avsevärda tidsförskjutningar kunde förekomma innan man tog ut burskap i Göteborg. Även i Malmö är det tydligt att det förekommit att man börjat rörelsen innan burskapet officiellt var inskrivet, men det förefaller inte som om det i allmänhet skulle röra sig om några längre tider.
97 I de typiska skråyrkena finns det egentligen endast ett undantag från regeln att gesällen inte skulle gifta sig innan han blev mästare.
98 Skillnaden i genomsnitt torde förklaras av att det var ännu sällsyntare att man gifte sig än att man fick burskap över 40 års ålder.
99 Det var liksom i Malmö uppenbarligen ovanligt att mästare var ogifta. Av de 82 arbetare år 1806 som så småningom blev mästare var det bara en som inte gifte sig. Hörsell, 1983, s 139, 145.
100 Norman & Rogers, 1986, s 72. Uppgifterna bygger på Elsa Lunanders opublicerade undersökningar av hantverkare och handelsmän i Örebro under 1800-talet.
101 Skarin Frykman, 1985, s 97-113.
102 Edgren, 1982, s 32-46.
103 Yrkesaktiviteten 1830 är statistiskt signifikant beroende av dels ålder 1820, dels av bevillning 1830. Av tabell VI:18 kan konstrueras en fyrfältstabell med ålder 1820 och yrkesaktivitet 1830: $\chi^2 = 7{,}00$, $p < 0{,}01$. Bevillning 1820 och yrkesaktivitet 1830 blir en sexfältstabell: $\chi^2 = 8{,}65$, $p < 0{,}02$.
104 I Eriksson & Rogers, 1978, s 199-202, med referenser till annan litteratur.
105 Skillnaden är inte signifikant.

106 De beräkningar som snart följer av mortalitet har jag uppdelat för de två yrkesgrupperna utan att hitta skillnader.
107 Uppgifterna från 1810 är byggda på detta års mantalslängd som upprättades först i maj samma år.
108 Den använda metoden går ut på att relatera antalet dödsfall i varje åldersintervall till det antal mästare som genomlevt detta åldersintervall. Därigenom får man fram dödskvoten. Med hjälp av denna är det sedan möjligt att beräkna en livslängdstabell. Eftersom jag har uppgifter om när flyttarna lämnat Malmö, kan dessa ingå i riskpopulationen under den tid de varit kvar i staden. Metoden är alltså oberoende både av åldersstruktur och flyttning. Se Dyrvik, 1983, s 149.
109 *Befolkningsförändringar 1983*, 3, s 108f.
110 Sundbärg, 1923, tabell 66, s 152.
111 Som vi sett tidigare tillväxte hantverket i både Malmö och Sverige efter 1820. Dessa förändringar är dock inte så kraftiga om man jämför mellan 1820 och 1830 (diagram IV:1, IV:2, V:1 och V:2). I och för sig är det inte svårt att bygga in antaganden om årliga förändringar i beräkningarna, men detta skulle göra diskussionen mindre överskådlig.
112 Detta kanske behöver förklaras ytterligare. Lärlingarna kan tänkas placerade i ett diagram där x-axeln anger lärotiden. Ju längre lärlingarna lärt, ju färre är kvar i läran. y-värdet avtager därför med ökande x-värde. Efter 4,2 år har y-värdet nått en höjd av 73 % av y-värdet vid år 0. Den yta som lärlingarna utgör i diagrammet begränsas alltså av en funktion som är beroende av den årliga avgången. Problemet är att beräkna y vid år 0 när vi känner ytans storlek (= antalet lärlingar) och den årliga avgången. Ett sådant problem ställs upp som en differentialekvation.
113 Detta kan förtydligas. Säg att vi har 1 000 lärlingar i lära ett år. Av dessa kommer 100 aldrig att inskrivas. Av de övriga 900 kommmer 20,3 % eller 183 att lära ut årligen. Till dessa kommer 17 som skrivs in och ut samma dag (9,3 % av 183). Alltså skrivs 200 av de 1 000 ut årligen. Antalet utskrivna årligen i Malmö kan också beräknas utifrån inskrivningsböckernas uppgifter. Av 292 inskrivna mellan 1811 och 1825 lärde 214 ut och 20 skrevs in och ut samma dag. Dessa yrken hade år 1820 60 procent av stadens lärlingar. Följaktligen kan man uppskatta att 26 lärlingar årligen blev gesäller i Malmö. Detta motsvarar 19,4 procent av lärlingarna 1820.
114 Be Andersson, 1976b, s 401-22, s 406-8. För respektive period blir avgången: 1806-10: 7,2 %, 1810-15: 5,8 %, 1815-20: 10,8 % och 1820-25: 3,2 %. Den stora avgången åren före 1820 speglar väl de svåra åren efter krigskonjunkturernas upphörande.
115 Utnyttjar vi istället Tabellverkets hantverksstatistik blir bilden ytterligare något gynnsammare, men fortfarande skulle av 1 000 gesäller 116 tvingas lämna yrket årligen, medan 98 kunde bli mästare.
116 H P Malmborgs Minnesteckningar, (A 836), s 46, (Folklivsarkivet i Lund). *Underdånigt betänkande ... angående Fattigvården i Riket...*, 1839, s 120f. Fattigvårdsutredningen ansåg att särskilt mästare i småstäder som också var jordbrukare föredrog lärlingar och drängar. Färgaren Björkgren från Vimmerby klagade på 1820-talet över att mästare sade upp lärlingar när de lärt ut för att anta nya. H Lindström, 1923, s 318.
117 Detta tal når man genom att låta en tänkt kohort utsättas för avgången i de två riktningarna under tio år.
118 De flesta av Suells barnabetare var yngre än femton år och slutade på fabriken när de var 15 eller 16 år. L Olsson, 1980, s 81-3. Lars Olsson har välvilligt ställt sina excerpter

över Suells barnarbetare till mitt förfogande. Sju av de tolv tidigare tobaksgossarna var kvar i Malmö 1830; samtliga hade lämnat det yrke de lärt 1820.

119 Folkmängden enligt Caroli, S:t Petri och Garnisonens befolkningsstatistiska tabeller i respektive församlings arkiv. Vi återfinner 75 lärlingar och 7 gesäller i detta åldersband, jfr diagram V:2.

120 Söderlund, 1943, s 264f. I Köpenhamn under 1700-talet fick byggesäller bara byta mästare vid mårtenstid. Lämnade de staden hade de endast åtta dagars uppsägning. Mästare kunde säga upp gesäller hela året. 1800 infördes 14 dagars ömsesidig uppsägning. Rasmussen, 1985, s 46-8.

121 Räkenskaper över ny- och ombyggnaden vid von Conowska ladugården 1820-21, (KII:2d), Magistratens arkiv (MSA). KR 25/2 1819 nr 25. Morén, 1953, s 238 (uppgiften 1822 lämnas på förfrågan från magistraten i Ystad i samband med en lönetvist).

122 KR 27/6 1820 Utslag 16. Morén, 1953, s 238.

123 Räkenskaper...1820-21 (se not 121) L Olsson, 1978, s 271.

124 KR 23/2 1844 nr 73.

125 Månadstaxor m m 1813-1847, (GIV:7), Magistratens arkiv (MSA). Taxans nivå de år jag redovisat andra uppgifter för är: 1817, 1818, 1820: 32 sk. b:co. 1822: 28 sk. b:co. 1844: 40 sk. b:co. Magistratens taxor är av samma typ som de markegångstaxor som tidigare forskning bedömt som pålitliga (Jörberg, 1972).

126 Rågbrödets pris enligt magistratens månadstaxor. Här har priset beräknats för 1818-22 och 1843-47. Rågbröd fanns i två kvaliteter, skrätt och oskrätt. För det oskrädda skedde ingen ökning mellan dessa tidpunkter. Månadstaxor (se not 125).

127 KR 23/2 1844 nr 73.

128 Helander, 1977, s 469. Detta var samma arbetstider som inom murar- och timmermansyrkena i Köpenhamn vid denna tid. Rasmussen, 1985, s 24-6.

129 Skrå och artiklar för timmergesällerna 1750, § 35, Timmergesällernas arkiv (MSA).

130 Tim. pr. 7/5 1805. Detta gällde ännu 1840. Tim. pr. 5/10 1840. År 1823 uppges det i riksdagen att ettårsanställning ännu gäller inom timmermansyrket i Stockholm. Ad. pr. 1823, bilaga 10, s 53-7.

131 Då har ett extremt värde borträknats. En person skrevs ut 21 år efter inskrivningen, men uppenbarligen har han inte varit i lära under hela denna tid.

132 Förhållandet var ungefär det samma i Stockholm. Mellan 1720 och 1815 skrevs där in 3 269 murlärlingar men endast 1 418 (43 %) skrevs ut. Heckscher, 1949, s 539.

133 Genomsnittligt antal inskrivna årligen i de övriga yrkena är under dessa tre femårsperioder: 1811-15: 21,0, 1816-20: 15,6, 1821-25: 21,8.

134 Att lärlingarna var få 1820 framgår också av Kommerskollegiums hantverksstatistik. 1820 redovisar denna 23 lärlingar. 1816 hade de varit 56 och 1825 var de 51.

135 Det kan här vara värt att påpeka att mantalsskrivningsadress inte får förväxlas med bostadsadress. Många byggarbetare mantalsskrevs hos sina mästare, dock angavs ofta bostadsorten på mästarens mantalsuppgift. Före 1818 skulle samtliga arbetare mantalsskrivas hos mästaren. Enligt en kungörelse detta år fick byggarbetare som själva ägde hus mantalsskriva sig själva (RRp 14/11 1818 § 1).

136 Jfr I Svensson, 1981, s 198f, som har samma uppfattning.

137 Gesäller i övriga yrken som bildade egna hushåll var som vi sett få, men av de sexton som gjorde det ägde endast två fastighet.

138 *Kongl. Maj:ts kungörelse...* 24/10 1808. Här utsträckes de inflyttningsbegränsningar som tidigare gällt Stockholm till att också omfatta Malmö. Stockholmsförfattningen:

Kongl. Maj:ts Kungörelse... 22/10 1805. Magistraten inskärpte författningen från 1808 i en egen kungörelse 9/3 1822 (Brevbok 1822 (BIa:120), Magistratens arkiv, (MSA)). Magistratens protokoll ger också flera belägg för försöken att hindra inflyttning. För oviljan mot den starka tillväxten, som ansågs leda till betungande fattigvårdskostnader, se I Svensson, 1981, s 108.

139 I gesällskapens handlingar kan påträffas enstaka exempel på utbetalt reseunderstöd.

140 Genomsnittsåldern 1820 för dem som lämnat staden under 1820-talet var dock så pass hög som 36,4 år och nio av dem var 30 år eller äldre.

141 Om någon skillnad i dödlighet föreligger kan testas genom att den normaliserade avvikelsen (Z) i varje åldersintervall beräknas. Summeras kvadraten på dessa avvikelser får man en χ^2-fördelning. $\chi^2 = 9{,}02$, frihetsgrader = 10, $p < 0{,}70$. I en tidigare publicerad rapport om äldre hantverkare i Malmö, framkastade jag hypotesen att byggnadshantverkarna tvärt om skulle ha haft en lägre dödlighet än idkarna. Detta skulle kunna förklaras av att deras utomhusarbete var hälsosammare än arbetet i instängda och smutsiga verkstäder. Hypotesen baserades huvudsakligen på tvärsnittsdata. De här vunna resultaten kan säkert sägas ha falsifierat den. Edgren, 1982, s 29-31.

142 A Löfgren har noterat att bördsbreven hos tenngjutarna i Stockholm börjar minska i antal efter 1760-talet. A Löfgren, 1950, s 237.

143 En tänkbar orsak till detta är att båda ämbetena sammanträdde mellan mantalsskrivningen och upprättandet av hantverksstatistiken (murarna 20/11 och timmermännen 3/12 enl respektive ämbetes protokoll (MSA)). Vid dessa tillfällen utskrevs lärlingarna normalt till gesäller och flera lärlingar skulle alltså ha blivit gesäller mellan de två tidpunkterna. Därför förefaller det rimligt att antalet gesäller skulle öka mellan november och december.

144 Problemen utgör de som inte står skrivna med hustru; är de ogifta eller änklingar? I några fall är dessa personers namn följda av ett "ä" i mantalslängden, vilket torde indikera att de är änklingar. Ytterligare några har barn mantalsskrivna hos sig, och har då också räknats som änklingar. Saknas sådana indikationer har en idkare betraktats som ogift.

145 Platen, 1920, s 163-6.

146 Änkorna har här bedömts efter sina mäns efternamn vilket är det som normalt har använts i källmaterialet. Givetvis är det tänkbart att personer med samma efternamn inte är släkt med varandra.

147 Söderlund, 1943, s 124. Hanssen, 1952, s 525.

148 Sannolikt har verkstäderna 1753 i realiteten funnits i genomsnitt ännu något längre eftersom det tycks vara så att det är för äldre hantverksidkare som burskapsuppgift oftast saknas. De elva idkare som har känd ålder men inte känt datum för burskap är i genomsnitt 58,5 år gamla. Hade deras burskapsdatum varit kända hade sannolikt "överlevnadstiden" ökat ytterligare något.

149 S:t Petri och Caroli församlingar redovisar 1809 245 döda och 132 födda. Den ökade dödligheten rubriceras främst som "febrar av alla slag" och "oangiven sjukdom". I osedvanligt stor utsträckning drabbar den personer i medelåldern. Dödligheten torde ha uppgått till ca 6 procent av befolkningen. Befolkningsstatistiska tabeller för respektive församling. Garnisonens tabell för detta år ej bevarad.

150 Ytterligare ett problem skall uppmärksammas. För 1830 avgjorde jag yrkesaktivitet genom att avgöra om idkaren i fråga erlade någon skatt för sin rörelse (jfr appendix B). 1769 har jag bara undersökt om de återfinns i statistiken. Några av de senare kan enligt

den 1830 använda definitionen ha varit icke yrkesaktiva. 55 av de 65 som återfunnits hade dock hantverksarbetare enligt statistiken och måste följaktligen ha varit aktiva. Statistiken har inte heller tagit med alla som ännu var i livet. Jag vet att tolv hantverkare dog efter 1769 utan att ha varit medtagna i statistiken.

151 Samma test som i not 141 kan användas. $\chi^2 = 7{,}18$, frihetsgrader = 11, $p < 0{,}80$.

152 För 1700-talets andra hälft är åtta av hantverksberättelserna till Kommerskollegium bevarade. I sex av dessa är proportionen 1,3 mellan lärlingar och gesäller om murare och timmermän räknas bort. I en är proportionen 1,4 och en gång - 1793 - är den 1,7. Det senare talet är det ofördelaktigaste under hela seklet 1750-1845 och beror främst på ett ovanligt lågt antal gesäller, något som torde ha konjunkturella orsaker.

153 Vilket givetvis inte hindrar att det kunde ske inom vissa yrken. Ekdahl visar hur tryckerierna i Stockholm omkring 1800 i allt större utsträckning förlitar sig på lärlingars arbetskraft. Detta yrke har utvecklats långt i kapitalistisk riktning redan vid denna tidpunkt. Ekdahl, 1986a och 1986b.

154 1750, Heckscher, 1949, s 517. 1820 års siffror är de som är jämförbara med statistiken efter 1830. *Commerce-collegii underdåniga berättelse....* Proportionerna enligt Tabellverket under 1700-talet växlar från ett maximum 1760 på 1,70 till ett minimum 1790 på 0,80. Bägge dessa tal förefaller osannolika och man misstänker något fel i statistiken. 1820 är proportionen 1,05 för att 1835, det sista år som gesäller och lärlingar redovisas separat, nå 1,26. Summeras alla åren för Tabellverkets första period, 1751-1772, når man 1,34. Detta tal är sannolikt något för högt eftersom redovisningen dessa år tycks överdriva lärlingarnas antal (jfr appdendix D).

155 Skillnaden i social rekrytering kan testas i sex fält där tre sociala grupper brukas (hantverkare, agrara och urbana underskikt, övriga). $\chi^2 = 8{,}20$, $p < 0{,}02$.

156 Skillnaden är signifikant. $\chi^2 = 4{,}07$, $p < 0{,}05$.

157 *Tabellkommissionens berättelse 1851-55*, 1, Tabell 16, s XIV. Folkmängdstabeller för Caroli, Petri och Garnisonsförsamlingarna.

158 Folkmängdstabeller för Caroli, S:t Petri, och Garnisonsförsamlingarna.

159 Observera dock att vi 1820 endast hade 74 gesäller med i undersökningen och att bortfallet alltså var ganska betydande.

160 Ett test i sex fält med tre sociala grupper (se not 155) ger $\chi^2 = 3{,}92$, $0 < 0{,}20$. Skillnaden är alltså ej signifikant.

161 I en fyrfältstabell blir $\chi^2 = 1{,}43$, $p < 0{,}30$.

162 Inte vid någon av tidpunkterna är skillnaden statistiskt signifikant.

163 Ökningen inom de mindre kapitalkrävande yrkena är inte heller signifikant. $\chi^2 = 2{,}23$, $p < 0{,}20$.

164 Sundbärg, 1923, s 98.

165 Skillnaden i giftermålsfrekvens är nära signifikans, $\chi^2 = 3{,}68$, $p < 0{,}10$. Skillnaden i inneboende är klart signifikant, $\chi^2 = 11{,}53$, $p < 0{,}001$. En fodralmakargesäll i arbete hos en snickare har räknats till de fyra yrkena här. Skillnaderna mellan dessa fyra yrken och övriga beror inte på åldersskillnader; gesällerna i de fyra yrkena är i genomsnittt bara ett halvt år äldre än de övriga. Enstaka yrken har högre äktenskapsfrekvens. De gifta gesällernas fördelning på yrken är följande: skräddare (10), skomakare (9), hovslagare (4), bagare (3), kakelugnsmakare (3), repslagare (3), snickare (3), kopparslagare (2), tunnbindare (2), instrumentmakare (2), handskmakare, nålmakare, svarvare, sämskmakare, vagnmakare, segelsömmare.

166 Testar man skillnaden i en sexfältstabell (samma sociala grupper som i not 155)

blir resultatet: $\chi^2 = 4{,}05$, $p < 0{,}20$. Inte heller 1820 var denna skillnad signifikant, men gick i samma riktning.

167 Undersökningen på denna punkt är inte komplett. Jag har bara kontrollerat de idkare 1845 som varit födda i Malmö med en hantverkare som fader. Några andra kan ha haft en fader som efter deras födelse blivit mästare i Malmö och kommit att ingå i 1820 års undersökning. Inte heller tas hänsyn till styvsöner eller fostersöner.

168 Liksom för 1820 måste det givetvis påpekas att temat om familjens betydelse därmed inte är uttömt. En faktor som också är av intresse är att hantverkarsöner allt som oftast fått burskap i andra städer.

169 Ytterligare en idkare från 1820 ingår i 1845 års undersökning. Det rör sig om en av dem som inte fått ut sitt burskap förrän under 1821. Det kan kanske ha sitt intresse att från detta tal beräkna årlig avgång från 1820 till 1845. Denna skulle vara 6,3 % årligen, ett tal som alltså ligger nära de 6,9 % som beräknades mellan 1820 och 1830.

170 Zwahr, 1978. Jfr också forskningsöversikten i Ehmer, 1982.

171 Denna skillnad i andel gifta bland dem under 30 år är också klart signifikant. $\chi^2 = 12{,}22$, $p < 0{,}001$.

172 En tänkbar orsak vore att de använda mantals- och husförhörslängderna helt enkelt inte korrekt redovisat var dessa ogifta arbetare i verkligheten bott. Detta tycks mig inte vara en trolig förklaring.

173 1720 års skråordning Art X:13 (Söderlund, 1949, s 417). Klsm. pr. 3/12 1801. Tun. pr. 13/10 1814.

174 I Göteborg åren 1806-1825 pendlade andelen änkor mellan 5 och 10 %. Be Andersson, 1976b, s 405.

175 Edgren, 1983b.

176 Hörsell, 1982, s 33-34. Hörsell, 1983, s 151f.

177 Lunander, 1983, s 148. Bland bagarna i Göteborg i början av 1800-talet hade 8 % gift sig med en änka. Det är dock inte helt klart hur fullständigt undersökta bagarna blivit. När det gäller den sociala bakgrunden har undersökningen ett betydande bortfall. Skarin Frykman, 1985, s 110-3.

178 Sådant kunde nog förekomma. Sara Videbeck i Almqvists *Det går an* ger ett välkänt, om än fiktivt, exempel på en kvinna som själv utövade ett yrke, glasmästeri, som hon lärt av sin fader. Formellt förestods verkstaden av Saras sjuka moder som i egenskap av änka hade rätt att driva verksamheten vidare.

179 I de mer kapitalkrävande yrkena var andelen änkor de tre åren: 1753: 9 %. 1820: 11 %. 1845: 10 %. I de mindre kapitalkrävande yrkena var andelarna: 1753: 4 %. 1820: 5 %. 1845: 5 %.

180 En av änkeverkstäderna – en guldsmedsänkas – saknar gesäll i Kommerskollegiums statistik. Detta beror nu på att verkstaden mellan mantalsskrivningen i november och statistikens upprättande i december övertagits av en gesäll som gift om sig med änkan. I mantalslängden redovisas en gesäll hos henne.

181 Hon taxeras inte till statlig rörelsebevillning och betecknas som utfattig. I min undersökning är hon med eftersom hon åsatts en åttondels skatteskilling.

182 Stadin (1980) berör kvinnornas arbete inom hantverket. Hon ger också några exempel på att änkor kunde driva sina verkstäder med god ekonomisk utdelning, och förmodar att många drivit sina verkstäder utan anställda och därigenom visat sig besitta yrkesskicklighet. Att verkstäderna varit framgångsrika tror jag främst har sin bakgrund i att just verkstäder med god ekonomi kunde fortsättas av änkan.

183 En aspekt på direktkontakten med kunderna som belyses på flera ställen i materialet är att mästarna personligen besökte marknader för att sälja sina varor.
184 En ritning med beräkning av materialåtgång var yrkenas mästarprov. Helander, 1977, s 473.
185 Söderlund, 1949, s 273-7. Jfr Heckscher, 1949, s 541.
186 Räkenskaper vid ny- och ombyggnaden vid von Conowska ladugården 1820-21, (KII:2d), Magistratens arkiv (MSA). I Svensson, 1981, har fått en lite annan bild av murarnas välstånd, se s 170 och 197, men har då räknat på den totala uppbörden som mästaren erlagt. I denna ingår då de skatter som de hos honom mantalsskrivna arbetarna skulle betala, och den är följaktligen olämplig för detta syfte. Svensson förefaller ha byggt på 1820 års taxeringslängd. Svenssons hävdar däremot också att byggandet skett på beställning. För timmermännens insatser vid byggandet av hus i Malmö, se Bager, 1981.
187 Pursche, 1979.
188 Söderlund, 1949, s 83f, 275f. 1943, s 198-204.
189 Pursche, 1979, s 104-7, s 123.

Kapitel 7

1 Stadens domböcker (rådhusrättens och kämnersrättens) har systematiskt genomgåtts för åren 1816-1825 och 1842-30/6 1847. För hela perioden 1800-1847 har jag gått igenom saköreslängderna för de två domstolarna. Saköreslängderna återfinns i respektive dombok. Saknas de där, finns de också i Krono- och stadsräkenskaper, Borgerskapets arkiv (MSA).
2 Thompson, 1967. Också Pollard, 1965.
3 Thompson, 1967, s 73. "Överallt där människor hade kontroll över sitt eget arbete, kännetecknades arbetet av intensivt arbete omväxlande med sysslosöshet."
4 Gutman, 1977.
5 Thompson, 1967, s 76. Gutman, 1977, s 36. Prothero, 1981, s 24.
6 Laurie, 1980, s 56. Hirsch, 1978, s 9. Cunningham, 1980, s 68f.
7 Gutman, 1977, s 34.
8 Agulhon, 1984, s 39f. Gutman, 1977, s 36.
9 Rule, 1981, s 57-61.
10 Cunningham, 1980, s 66. Laurie, 1980, s 57.
11 Thompson, 1967, s 74. "Frimåndagen tycks i själva verket har firats nästan överallt där det fanns småskalig företagsamhet, hemindustri eller förlagsproduktion."
12 Ehmer, 1979, s 154. "På måndagen tog man sig ledigt (ordagrant: "Måndagen gjordes blå"). På tisdagen gick det fortfarande inte riktigt ordentligt. På onsdagen började man komma igång och arbetade sedan flitigt till lördag. Då fick man sina pengar i handen, och då levde man om. Och hur levde man inte om!" "Blauer Montag" är den vanligaste tyska termen, men även beteckningen "Guter Montag" förekommer. "Blue Monday" tycks vara den vanligaste i USA.
13 Schwarz, 1975, s 210 (Bremen, 1700-tal). Griessinger, 1981, s 257-9. Rule, 1981, s 56 (England 1700-tal). Gutman, 1977, s 37 (amerikanska tunnbindare under 1800-talet). Reid, 1976, s 78f, 93 (Birmingham under 1800-talet). Reulecke, 1976, s 211-4 (Tyskland 1800-tal). Pollard, 1965, s 182 (England 1700-tal).
14 Wissell, 1971-81, II, s 415-34. Stürmer, 1979, s 64 och 286f. Reulecke, 1976, s 210.
15 Reid, 1976. Thompson, 1967. Pollard, 1965.

16 En möjlig metod använd av Björn Horgby är att undersöka vilka dagar de flesta ingripanden mot fylleriförseelser sker. Horgby kan visa att hantverksarbetare i Norrköping vid 1800-talets slut hade en viss tendens att oftare bli gripna för fylleri på måndagar än andra arbetare. Horgby, 1986, s 161.

17 Holthoer, 1982, s 130.

18 Dobson, 1980, s 24f.

19 Griessinger, 1981, s 25-7.

20 Leeson, 1979. Dobson, 1980. Prothero, 1981. Också Thompson, 1968, Beerbühl, 1984, Behagg, 1979. Makarna Webbs uppfattning att fackföreningarna inte hade något samband med äldre skråföreningar var länge allmänt accepterad.

21 Truant, 1979, Thamer, 1984, Sewell, 1980. Se också Cornaert, 1966, Hobsbawm, 1965, s 153-162, Haupt, 1983, s 43f.

22 Reininghaus, 1981, s 178f och 55-9.

23 Reininghaus, 1984.

24 Griessinger, 1981. Den följande sammanfattningen bygger särskilt på s 426-53. Se också Griessinger, 1984.

25 Griessingers teoretiska inspirationskällor är främst tre: Polanyi, E P Thompson och Pierre Bourdieu. Tanken på det symboliska kapitalet är hämtad från den senare, särskilt analysen av det kabyliska samhället. I denna hävdar Bourdieu att kabylerna inte direkt uppfattar de ekonomiska relationerna som just ekonomiska. "Det är som om en slöja av prestige- och hedersrelationer alltid skulle dölja dem." Detta överenstämmer med tanken på ekonomins "inbäddning". Se Bourdieu, 1986, citat s 59. Den stora vikt som lades vid Ära och Heder i äldre tid var givetvis inget som bara gällde hantverkarna. Se t ex Brita Egardts (1962) studie av ärelöshetsföreställningar som förenades med hästslakt och rackare. Egardt framhäver här emellertid hantverkarnas roll vid utvecklandet av dessa föreställningar.

26 Griessinger, 1981, s 312.

27 För en i vissa avseenden kritisk granskning av Griessinger, se Kaufhold, 1982.

28 Griessinger, 1983.

29 Dobson, 1980, s 28 och 154-170.

30 Reininghaus, 1984, s 240. Också Thamer, 1984, Bergmann, 1973, Kocka, 1984, s 103f, Kocka, 1986, Zwahr, 1978, s 232-8.

31 Neufeld, 1986.

32 Kaschuba, 1984.

33 Herzig, 1983 och 1984.

34 Breuilly & Sachse, 1984, s 30-72.

35 Allmänt om arbetar- och hantverkarföreningar, se Schraepler, 1972. Breuilly & Sachse, 1984. Herzig, 1983 och 1984. Inom Hamburgs bildningsförening fanns en grupp medlemmar av Kommunistiska förbundet och under 1848 års revolution kom man att alliera sig med radikaldemokratiska krafter. För arbetarföreningarna mellan 1850- och 1860-talet och kontinuiteten från revolutionsåren till arbetarpartiernas grundande, se Offerman, 1979 och 1984, Breuilly, 1983.

36 Skeppstimmermännen i Hamburg kunde bibehålla sin gamla skråorganisation genom 1800-talet och använda den för att hävda sin uppfattning om hur arbetet skulle organiseras, Cattaruzza, 1984. För Berlins timmergesällskap kan iakttas en direkt övergång till fackförening, Müller, 1984.

37 Kocka, 1984, s 101-12. Kocka, 1986. Renzsch, som studerat fackföreningsbildande i några yrken i Berlin på 1870-talet, har betonat hantverkartraditionerna som ett element

som gynnat fackföreningsgrundandet, Renzsch, 1980, s 195. Också Renzsch, 1984, s 602. Reiningshaus (1983) framhäver betydelsen av gesällernas tradition av egna organisationer. Herzig menar att skråtraditionerna var negativa för utvecklandet av en bredare solidaritet mellan arbetare, men att kontinuitet med gesällskapen också var ett positivt bidrag till en modern arbetarrörelse. Herzig, 1983 och 1984.

38 Lindberg, 1947, s 89-91. Hellner, 1944, s 117. A Löfgren, 1925, s 65-7.

39 Lindberg, 1947, s 90.

40 S Hansson, 1930, s 16.

41 Heckscher, 1936, s 528.

42 Till exempel Stockholmsskräddargesällerna med artiklar från 1629 (S Hansson, 1930, s 27), skomakargesällerna i Linköping 1638 (avskrift av Stockholmsgesällernas ej bevarade skrå från samma år, S Hansson, 1919, s 133,), stenhuggargesällerna 1640 (Hellner, 1944, bild 43 vid s 120), kanngjutargesällerna i Stockholm 1650 (A Löfgren, 1925, s 69) och snickarna i Stockholm 1662 (Ambrosiani, 1920, s 118-26).

43 Lindberg, 1947, s 185-7, 208-10.

44 Söderlund, 1949, s 160. Det stadgas att om någon gesäll förbrutit sig skall de övriga gesällerna "...igenom skällande uppdriva [honom], evarest de honom andrabba, och i vad stad och gille de komma den brottsliges sak angiva, utropa eller kungöra.." Att detta syftar på gesällskapens internationella kontaktnät synes vara klart.

45 Stiernman, 1753, s 741.

46 Söderlund, 1949, s 171-9.

47 A Löfgren, 1925, s 67.

48 *Danmarks gilde- og lavsskraaer...*

49 Degn & Dübeck, 1983, s 125-8, 137-42. Nyrop, 1903, s 188-90.

50 Tomner, 1977, s 154. Ersgård, 1977, s 302 not 1.

51 Degn & Dübeck, 1983, s 212, 217-23. Warthoe-Hansen, 1970, I, s 19-21, 27, 33-7, 64-6, 78-80, 84f.

52 Søgaard, 1940, s 64f, 70 (gäller Århus). R Berg, 1919, s 78. Warthoe-Hansen, 1970, I, s 84f.

53 Tomner, 1971, s 236. Även andra gesällskapsskrå från medeltiden ger tillstånd till ett begränsat antal frimåndagar om året, Jacobsen, 1982, s 48.

54 Exempel från Tyskland, Wissell, 1971-81, II, s 422-6. Danmark, Degn & Dübeck, 1983, s 128. Nielsen, 1907, s 28, 32, 34. I Sverige fick snickargesällerna i Stockholm 1662 rätt att ha fyra frimåndagar om året, Ambrosiani, 1920, s 125.

55 Degn & Dübeck, 1983, s 211.

56 Se t ex Søgaard, 1940, s 104.

57 Nyrop, 1903, s 55.

58 Nyrop, 1903, s 56.

59 Nyrop, 1903, s 61. Allmänt om frimåndagen, speciellt för Danmark, men även Sverige och Tyskland, se Nielsen, 1907.

60 Lindberg, 1947, s 81.

61 Smede Embetes Skrå 1622, i Stiernman, 1747, s 800, artikel III:6. Guldsmedernas skrå från samma år, Adlerstam, 1948, s 33. Hattmakarnas skrå 1622, Ambrosiani, 1920, s 64. Vid denna tid tycks striden inte heller i Danmark endast ha rört måndagen; i snickarskrået från 1622 förbjuds gesällerna att ta ledigt fler dagar än måndagen och de uppmanas att infinna sig i tid på verkstäderna på tisdagsmorgonen. R Berg, 1919, s 64.

62 1669 artikel VIII:2 (Stiernman, 1753). 1720 VIII:2 (Söderlund, 1949, s 414). A Löfgren, 1925, s 111-3, förmodar att bruket att fira frimåndag först kommit in i Sverige

vid 1600-talets slut. Detta motiverar han med det felaktiga påståendet att 1669 års skråordning saknar förbud mot detta. Han belägger flera exempel på frimåndagsfirande vid seklets slut inom tenngjutaryrket i Stockholm.

63 *Kongl Maj:ts Nådigste stadga om Fri-Måndagars avskaffande*, 31/3 1718. Redan 1714 hade Kommerskollegium sett sig föranlåten att i en särskild förordning inskärpa förbuden mot spatserande, frimåndagar och gesällernas vistande utanför mästarnas hus nattetid. Förordningen spreds till hantverkarna via städernas magistrater. Avskrift bland handlingar i Timmermansämbetets arkiv (MSA).

64 Söderlund, 1943, s 86, 263, 275. Söderlund, 1949, s 329.

65 Söderlund, 1949, s 330f.

66 A Löfgren, 1925, s 111f.

67 Hattmakare 1724, handskmakare 1726, klensmeder 1726, Söderlund, 1943, s 258, 261.

68 A Löfgren, 1950, s 86f.

69 Söderlund, 1943, s 261. Även klensmedernas strejk 1727 tycks främst ha gällt omskådningen, Söderlund, 1943, s 258, not 4.

70 Först under perioden 1756-1769 blir dessa vanligare, efter att först ha uppträtt under 1740-talet. Griessinger, 1981, s 315f, 326.

71 A Löfgren, 1925, s 112.

72 Söderlund, 1943, s 259-263.

73 A Löfgren, 1950, s 86f.

74 Söderlund, 1943, s 260.

75 Söderlund, 1943, s 259.

76 Söderlund, 1943, s 259.

77 Exempel på detta från 1600-talet, A Löfgren, 1925, s 85-9.

78 Söderlund, 1943, s 253f.

79 Söderlund, 1943, s 257. Söderlund, 1949, s 335.

80 Söderlund, 1943, s 260. Söderlund, 1949, s 337.

81 Dybdahl & Dübeck, 1983, s 157-163. R Berg, 1919, s 90-103. Rasmussen, 1985, s 103-35. Ravn, 1986. Det senare arbetet är en viktig studie av konflikter inom hantverket i Köpenhamn 1700-1870. Jag har tagit del av den alltför sent för att kunna inarbeta den i texten.

82 Ravn, 1982.

83 Exempel på sympati från mästare, Söderlund, 1949, s 365.

84 Söderlund, 1949, s 354. Detta tycks i alla händelser gälla Stockholm.

85 Söderlund, 1949, s 354-57.

86 Nyström, 1955. s 258-70.

87 Söderberg, 1968, s 136.

88 Nyström, 1955, s 268. Walldén, 1955, s 352. Skråorganisationer förekom inte bara inom de utpräglade skråhantverken utan även inom manufaktur och vid bruk. För skråämbeten vid Husqvarna vapenfaktori, se S-O Olsson, 1983. Anders Florén (1987) diskuterar hur staten sökte stärka sitt grepp över produktionen vid Jäders bruk under 1600-talet och hur hantverkarna bland annat med stöd i sitt skråämbete sökte motverka detta.

89 Söderlund, 1943, s 255f.

90 Söderlund, 1943, s 256f. A Löfgren, 1950, s 269-73.

91 G Berg, 1936. Behyvlingsverktygen i Stockholm hade beslagtagits av myndigheterna 1757, s 205.

92 Ekdahl, 1986a och 1986b. I tryckerierna har initiativen direkt kommit från tryckeriägarnas sida, något som inte förefaller vara typiskt för aktioner mot gesällernas sedvänjor. Kanhända beror detta till någon del på att tryckeriägarnas främste företrädare, Lars Salvius, själv inte hade lärt yrket, utan gifte sig till yrket. Han saknade därför den förankring i hantverkets traditioner som en mästare som genomgått både lära och gesälltid hade. I likhet med mästare och gesäller i yllemanufakturen mötte alltså konstförvanterna en hantverkets traditioner utanförstående kapitalist.

93 Söderlund, 1949, s 367-70.

94 Kungl. Maj:ts resolution 20/8 1751 på Göteborgs stads supplik. Här utnyttjad efter avskrift i Klensmeder, (F:1), Skråhandlingar (GLA). A Löfgren, 1950, s 257. Initiativet var denna gång mästarnas.

95 Betydelsen av de tyska bruken kunde göra att mästare inte ville bilda svenska ämbeten. I Helsingborg på 1760-talet motsatte sig fällberedare (sämskmakare) och hattmakare magistratens planer att inrätta ämbeten. Skälen var att hantverkarna såg dessa som ett hinder för de tyska bruken. G Johannesson, 1979, s 321.

96 Dybdahl & Dübeck, 1983, 3, s 225-30. Citat från Nyrop, 1903, s 8.

97 W Berg, 1882, s 275-80. Eventuellt hotade även gesällerna i Uppsala 1791 med att bojkotta staden. Efter omfattande slagsmål mellan gesäller och studenter har några gesäller uppvaktat borgmästaren och hotat med att lämna staden om inte magistraten satte stopp för oordningarna. Även mästarna anmälde bekymrat att deras verkstäder skulle stå öde om inte oväsendet stoppades. Lundh, 1977, s 166f. Hägg, 1942, s 7.

98 En utförligare diskussion av metodiska problem vid utnyttjandet av rättsligt material finns i Edgren, 1987b.

99 Malmöhus länsstyrelses kungörelse 11/5 1812.

100 Timmergesällernas artiklar 1750 och skomakargseällernas artiklar 1753, §§ 7 och 36. I respektive gesällskaps arkiv (MSA).

101 Svarvarmästarnas och -gesällernas artiklar 1786, § 11. I svarvarämbetets arkiv (MSA).

102 Gördelmakarmästarnas och -gesällernas artiklar, 1760, § 12, i gördelmakarämbetets arkiv (MSA).

103 RRp 29/6, 4/7, 18/7 (två domar), 3/8 (två domar), 5/10 (två domar) och 28/11 1812. KR 17/11 1812.

104 Skr. pr. 11/4 1804.

105 Klsm. pr. 14 & 17/8 1801.

106 Klsm. pr. 26/4 1814.

107 KR nr 167 24/9 1825. KR nr 667 31/12 1846. KR nr 351 12/9 1844. Frimåndagen förekom också utanför de direkta hantverksyrkena. Länsstyrelsens kungörelse nämner också arbetskarlar. Att cigarrmakarna vid Kockums tobaksfabrik också var benägna för frimåndagar visas av att i det avtal de skrev med Kockum 1847 förband de sig att arbeta även måndagar; i annat fall skulle dock Kockum få använda deras hantlangare till annat arbete. Cigarrmakarna lovade också att inte skicka andra bud på staden än efter dricka. Även här syns de förindustriella arbetsvanor vi träffat på utanför Sverige. Kockum tilltrodde sig uppenbarligen inte förmågan att hindra sin yrkesskickliga arbetare att dricka på arbetsplatsen. L Olsson, 1980, s 151. I Svensson, 1981, s 261.

108 Garv. pr. 3/11 1818.

109 Klensmederna i NordMA, övriga i MSA.

110 Garvare, snickare, skräddare, svarvare, hattmakare och bagare.

111 Bagare enl I Svensson, 1981, s 144. Garvare: KR nr 79 18/4 1818 (härbärge hos

traktören Malmgrens änka). Murare: enl gesällernas protokoll (varierande platser, oftast hos någon bryggare som hållit traktering). Snickare: KR nr 89 15/4 1818, Utslag 18 25/5 1822 (båda gångerna hos bryggare Pettersson). Timmergesäller: enl protokoll 14/11 1840 hos en bryggare.

112 Skomakare enl gesällskapets protokoll. Skräddare: KR Utslag 8 24/4 1821, Utslag 11 29/4 1823. Skr. pr. 11/4 1804, 28/11 1823. Svarvare: Sva. pr. 23/10 1811.

113 Klsm. g. pr. 10/2 1812, 24/5 1817 och 6/2 1826.

114 Gör. pr. 12/7 1798. Lådans placering kunde leda till konflikter. Mästarna hade lättare att övervaka gesällerna om lådan fanns hos en mästare än om den fanns på ett värdshus. Hattmakarna i Nyköping tvistade år 1828 om lådans placering, då gesällerna begärde att få flytta lådan till sin kammare, men mästarna, med hänvisning till "de oordningar, som i avseende på gesällådans placering tillförene ägt rum", hävdade att lådmästaren skulle förvara den. Falck, 1928, s 265.

115 KR Dom 11 29/4 1823 (skräddargesällerna). Mästare kunde med hänvisning till trångboddhet undanbe sig krogfaderskapet, Skom. pr. 14/6 1806.

116 Skomakargesällernas Inkomst- och utgiftsbok 1784-1831 och Inskrivningsbok 1737-1839 (MSA).

117 Klsm. g. pr. Den nära förknippningen med fastlagen är intressant. Det gamla fastlagsfirandet förefaller ovanligt länge ha vidmakthållits just av hantverkets arbetare. Edgren, 1985, s 140. För gesällers fastlagsseder i äldre tid, se A Löfgren, 1925, s 113-5.

118 Gördelmakargesällernas kvartalsbok (MSA).

119 Tim.g. och mur.g. pr.

120 A Löfgren, 1950, s 268f.

121 Klsm. g. pr.

122 1773 hade Mikaeli, som tidigare firats den 29 september, flyttats till att ständigt ligga på en söndag. Detta var ett led i kampanjerna att få folk att arbeta flitigare, genom att minska antalet "överflödiga" helgdagar. Segland (1984), s 28.

123 Murargesällerna oftast 20/11 och av allt att döma även vid midsommar. Timmermännen 14/11 och 23 eller 24 juni.

124 Griessinger, 1981, s 210-22. För gesällernas invigningsritualer, se också Henningsen, 1960. För Malmös del berörs dessa i Ei Bager, 1965.

125 Sådana finns publicerade i Ambrosiani, 1920. Från Tyskland finns rika exempel i Wissell, 1971-81.

126 Griessinger bygger mycket av sin analys på sådant material, och detta torde kunna vara en kort sammanfattning av hans argument när det gäller ritualerna.

127 Edgren, 1984.

128 Griessinger, 1981, s 325, 344, 346, 356.

129 Denna konflikt har jag utförligt behandlat i Edgren, 1986.

130 Gördelmakargesällernas kvartalsbok 1782-1847, 7/5 1816. Gör. pr. 22/8 1832.

131 Sni. pr. 27/9 1830.

132 Klsm. pr. 19/4 1819. Inom detta yrke är omskådningen föremål för diskussion vid ytterligare ett antal tillfällen. Det klagas över att gesällerna inte följer turordningen vid omskådningen. Klsm. pr. 6/7 1813, 17/5 1814, 3/8 1833. Klsm. pr. 27/5 1806 begär en gesäll utan framgång att slippa omskådas till en mästare där han blivit slagen. Utförligare om konflikter i klensmedsämbetet i Edgren, 1987b.

133 Skr. pr. 5/2 1812, 29/6 1821. Det senare fallet rör bl a en verkgesäll som i en mästares namn självständigt driver ett skrädderi. På hösten blir verkgesällen stämd av en

annan gesäll för att han anklagat honom för att söka locka gesällerna från verkgesällens verkstad. KR 20/11 1821 nr 229.

134 Skr. pr. 5/2 1812, 29/6 1821, 15/3 1834, 25/4 1835.

135 Degn & Dübeck, 1983, s 126f. Nyrop, 1903, s 8, 225. R Berg, 1919, s 65.

136 1720 års skråordning, V:2 (Söderlund, 1949, s 409f). 1727 upphävdes omskådningen visserligen till förmån för frimästare som stod utanför skråna, men dessa bestämmelser tycks inte ha respekterats. Söderlund, 1949, s 372.

137 Jfr Söderlund, 1949, s 370f.

138 RRp 15/10 § 7. Jfr Helander, 1977, s 471.

139 Helander, 1977, s 470f.

140 RRp § 4, 8/2 1812.

141 T ex Rule, 1981, s 125-32. Just träflisor var föremål för stora konflikter vid den engelska marinens varv. I Köpenhamn hade timmermännen under 1700-talet en sådan sedvanerätt att ta spånor. Denna rätt bekämpades av magistraten. Rasmussen, 1985, s 59f.

142 RRp § 4, 17/4 1813.

143 Fredrik Wilhelm Scholander (arkitekt, målare och författare) lärde som murare i Stockholm på 1830-talet och skildrar arbetsvanorna: "Enär betalningen var hederlig, behöfde man ju icke förtaga sig. Således var tiden noga indelad efter raster, d.v.s efter vederqvickelsestunder. Dessa kommo tätt nog för de flesta...". "Betraktar man murarens sätt att räkna dagen, är ovisst, huruvida detta skedde efter timmar eller supar." En förändring i arbetsvanorna knyter Scholander till övergivandet av den traditionella daglönen - "...der ackordsfjesket ännu var okändt och hvar och en gjorde hvad han 'orkade'." - och införandet av ackordslön. Scholander, 1882, citat på s 272f.

144 Tim. pr. 21/8 1800.

145 Tim. pr. 18/7 och 13/11 1816.

146 Tim. pr. 23/4 1828 och Tim. g. protokoll 14/11 1828.

147 Murargesällerna Räkenskaper 1829-68, 20/11 1829. Ytterligare exempel på skymfningar, Tim. pr. 26/6 1812, 19/9 1835, Tim. g. pr. 14/11 1829, 14/11 1832.

148 KR Dom 1 8/2 1822. Ytterligare exempel på byggesäller i liknande tvister vid Kämnersrätten: KR nr 132 13/7 1821, nr 235 23/11 1821, nr 537 16/12 1845.

149 De två timmergesäller som 1828 upptagits i laget först efter Länsstyrelsens ingripande, anklagar åldermannen för att hindrat deras upptagande. Tim. g. pr. 14/11 1828. Att mästarna ofta motarbetat gesällerna kan bero på att den närvarande rådmannen har påverkat dem.

150 Sva. pr. 22/10 och 2/11 1805.

151 Tun. pr. 5/12 1803.

152 Klsm. pr. 21/4 1801.

153 Skr. pr. 5/2 1812.

154 RRp § 14 29/6 1812. Gesällen är en av dem som döms under magistratens kampanj mot gesällernas arbetsförsummelser.

155 En liknande episod hos hattmakarna i Nyköping 1795 då en gesäll hos en änka "nekat att arbeta på hennes verkstad, sedan han av gesällen Lagergren blivit skymfad". Falck, 1928, s 263.

156 KR nr 150 17/8 1813.

157 KR nr 667 31/12 1846.

158 KR nr 181 11/9 1821.

159 KR nr 203 6/9 1817.

160 Bok med anteckningar om reshjälp 1838-1863 i Handlingar, skomakargesällernas arkiv (MSA).

161 Skr. pr. 21/9 1821.
162 KR Dom 8 24/4 1821.
163 Karlbom, 1967, s 57-62, 87f. För den sociala sammansättningen, se passim.
164 En intressant uppsats om bakgrunden till det utbredda sociala drickandet bland hantverksgesäller under 1800-talets första hälft är L Magnusson, 1985. I Malmö var åtminstone på 1860-talet just hantverkare överrepresenterade bland de dömda för lindriga brott, främst fylleri, ordningsförseelser och våld, det senare ofta begånget under spritens inverkan. B Petersson, 1983, s 127-32.
165 Edgren, 1984.
166 Bihang 1823, 7 saml., 1 bd., nr 125, s XXXVII-XLVIII.
167 Klagomålen är här de vi kan vänta oss efter den tidigare genomgången av lagstiftningen och hantverkets konkurrenter, nämligen frigivandet av livsmedelshantverken, soldaters och statliga lägre tjänstemäns självförsörjningsrätt, fabriksmästare (hantverkare under hallrätt) och bönhasar som kan arbeta ostört sedan bönhasjakten avskaffades. Klagomålen mot fångarnas arbete har redan berörts.
168 Hantverkssocietetens i Malmö protokoll 17/4 1845, Borgerskapets i Malmö arkiv, (MSA). Också I Svensson, 1981, s 160f.
169 H Lindström, 1929, s 88-140. Edgren, 1979.
170 Synpunkten får dock inte överdrivas. I den ideologi som hantverksmästarna företrädde i kampanjerna mot näringsfriheten spelade föreställningar om att näringslagstiftningen skulle ha väsentliga icke-ekonomiska funktioner en viktig roll. Edgren, 1979.
171 Det sagda gäller med viss inskränkning, man kunde fortfarande i ömmande fall betala ut särskilda understöd. Edgren, 1982, s 60-9, 79f. Också Falck & Fischer, 1926.
172 Lundell, 1846, not 1 s 75.
173 Enghoff, 1914, s 508.
174 Skymfbrevet förefaller ha varit oriktigt skrivet av en enskild gesäll och orsakats av att den bortresande gesällen häftat i skuld hos härbärgets värd. Den skymfbrevsskrivande gesällen tvingas be om ursäkt. En skymfning inom ämbetet förekom även året innan. Swahn, 1947, s 120-2.
175 Handlingar 1824-1847, (F:3), Skomakare, Skråarkiv (GLA).
176 Här citerat efter Ambrosiani, 1920, s 111. Samma brev finns också bevarat hos Göteborgsgesällerna och i avskrift hos Karlshamns skomakargesäller, Skråarkiv (LLA). Jöns Kronwall är av allt att döma samme gesäll som på livstid skymfats för stöld av en död gesälls hatt i Borås i februari samma år. Det förefaller som om detta skymfbrev inte nått Kristianstad eftersom man inte hänvisar till den tidigare skymfen. Ett av breven i Göteborgssamlingen finns också förvarat hos Stockholmsgesällerna. Det utfärdades i Stockholm 1826. S Hansson, 1919, s 151.
177 Ett annat exempel på ett skymfbrev är likartat de vi här betraktat. Det är utfärdat av Kalmars logarvargesäller 1820, och anhåller att en gesäll, som straffats för stöld under vandring, inte skall betraktas som rättskaffens gesäll. Enligt anteckningar på brevet hade det vandrat över Linköping och Norrköping till Stockholm. Hellner, 1944, s 129. Brevet publicerades i *Stockholms Couriren* 16/9 1822 som ett led i ett angrepp på skråsystemet. Inget tyder dock på att det inte är äkta.
178 S Hansson, 1919, s 193f.
179 H Lindström, 1923 och 1929. Diskussionen om gesällregleringen har tidigare behandlats av Söderberg, 1955, s 81-7, 142-6.
180 Bg. pr. 1810, s 95-7.

181 Handskmakare Strömberg, Jönköping, Bg. pr. 1810, s 207f, och snörmakare Norling, Kristianstad, s 208-10.
182 Grosshandlare Wilcke, Stockholm, ibid., s 210-12.
183 Bihang 1810, 1:352f och 3:105f. Utskottet ville inte ta ställning till frågan om skråordningen var ett privilegium för borgarståndet.
184 *Handlingar rörande en allmännare näringsfrihet...1821*, s 17.
185 *Handlingar rörande en allmännare näringsfrihet...1821*, s 61f.
186 *Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse...*, 30/7 1813.
187 *Handlingar rörande en allmännare näringsfrihet...1821*, s 114.
188 *Handlingar rörande en allmännare näringsfrihet...1821*, Förslaget (s 127-49) art. VI, § 4.
189 Ett förslag var att gesäller inte skulle få lämna en stad utan att redan ha fått arbete, och att den blivande husbonden betalde resan (Pr. pr. 1817-18, 1:254f (Stenhammar)). En motion nöjde sig med att föreslå längre tjänstgöringstider (Pr. pr. 1817-18, 1:213-6 (Arenander)). Men även förslaget att gesäller skulle ställas under tjänstehjonsstadgan framfördes. En gesäll skulle då inte omedelbart kunna lämna sin tjänst, om mästaren sökte hindra honom att supa eller hålla frimåndag (Pr. pr. 1817-18, 1:255f (Wijkman)). Jfr också prästernas diskussion, Pr. pr. 4:212-7.
190 Bihang 1817-18, 8 saml., s 478-87 och 844. Lindström, 1923, s 189-93.
191 Bihang 1823, 7 saml., 1 bd., nr 125, s 35f.
192 Bihang 1823, 10 saml., 2 bd., 1 avd., s 414f.
193 Ad. pr. 1823, 7:2:314f, 323, 10:1:498f (von Hohenhausen).
194 Ad. pr. 1823, 7:2:311-23, 10:1:519-26.
195 Bihang 1823, 7 saml., 1 bd., nr 125, s XLIII-XLVI.
196 Bg. pr. 1823, 5:30-2, 7:53-5.
197 Bg. pr. 1823, 7:52-56. Fyra av ståndets fem hantverkare tog uttryckligen ställning mot gesällernas ställande under tjänstehjonsstadgan. Skräddaren Winbladh, Stockholm, reserverade sig mot utskottsbetänkandet, Bihang 1823, 7 saml., 1 bd., s LIV (men han kan tänka sig längre anställningstider), Möller se texten, Leffler se texten, urmakare Lagerstrand, Uppsala, Bg. prot. 1823, 5:73f. Garvare Westin, Stockholm, var vice talman och torde som sådan inte ha fått yttra sig i överläggningarna, jfr Fahlbeck, 1934, s 154.
198 Bg. pr. 1828-30, 4:366-8 (förslaget), godkänns 5:98-100.
199 Ad. pr. 1828-30, 3:196-9 (af Grubbens). 5:254-61 (Gustaf Åkerhjelm). Pr. pr. 1828-30, 1:132-6 (Svedelius). 1:147-51 (Forslind). Bg. pr. 1828-30, bil:42f (Langenberg).
200 Bihang 1828-30, 7 saml., 2 avd., 2 bd., nr 71, s 24f.
201 Pr. pr. 1828-30, 1:147 (Forslind).
202 Bihang 1828-30, 10 saml., 2 bd., nr 353, s 30-7.
203 Ad. pr. 1828-30, 40:196-255, 58:47-52. Förslaget att ställa gesäller under tjänstehjonsstadgan vann på riddarhuset med 28 röster mot 12. Pr. pr. 1828-30, 9:12-39, 13:20f. Några ledamöter, däribland Geijer, reserverade sig mot utskottsförslaget på denna punkt.
204 Ad. pr. 1828-30, 3:199, 40:198f (af Grubbens)
205 Bon. pr. 1834-35, 1:584f (Danielsson, Örebro län). Bihang 1834-35, 7 saml., 2 avd., nr 6, s 8f.
206 *Kongl. Maj:ts och Rikets Commerce-collegii underdåniga förslag...*, 1836, s 36-8. Citatet ur Bergius särskilda yttrande, s 126. Jfr också s 117.
207 Ibid., kapitel V §§ 33-39, s 89-95, kapitel XI § 72, med motivering på s 67f.
208 *Underdånigt betänkande...angående Fattigvården i Riket...*, 1839, s 22.
209 Att denna uppfattning fanns bland gesällerna styrks av en motion i prästeståndet

vid riksdagen 1817-18, Pr. pr. 1817-18, 1:215 (Arenander). Också *Underdånigt betänkande...angående Fattigvården i Riket...*, 1839, s 120.

210 *Underdånigt betänkande...angående Fattigvården i Riket...*, 1839, s 120-7.

211 Bon. pr. 1840-41, 1:232, Ad. pr. 3:149, Bg. pr. bil:148f, 313f. Bon. pr. 1:236f, 2:234-5, 2:510-12.

212 Bihang 1840-41, 7 saml., 2 avd., nr 22. 10 saml., 1 avd., 1 bd, nr 234, s 532-8.

213 Bg. pr. 1840-41, 6:71-6.

214 Bg. pr. 1840-41, 5:230-33.

215 *Kongl. Maj:ts Nådiga förordning till inskränkande och ordnande af Gesällwandringen*, 16/1 1844.

216 H Lindström, 1929, s 49-51.

217 Ragnerstam, 1986, s 47-50. Bg. bil. 1844-45, s 39f (Gustafssons motion). Följande hantverkare insämmer med motionen: gelbgjutare Boström, bagare Åkesson, snickare Sundelius. Karduansmakare Didriksson yrkar återremiss på utskottets avstyrkande av motionen. Garverifabrikör von Kock yttrar sig ej i diskussionen. Bg. pr. 1844-45, 1:111-3, 1:432-6.

218 H Lindström, 1929, s 114. Landelius, 1936, s 73. Kravet i petitionen 1853 kan ha motiverats av att mästarna ville ha även gesäller som undertecknare av petitionen, men visar att mästarna åtminstone inte betraktade gesällvandringsförordningen som särskilt viktig för deras intresse. Ragnerstams påståenden, dels att mästarna ville inskränka sller förbjuda vandringarna, dels att kungen vägrade att tillmötesgå gesällernas krav eftersom han var fast besluten att förbättra arbetsgivarnas situation på arbetarnas bekostnad, är svagt underbyggda. Någon hjärtefråga för hantverksmästarna var vandringsregleringen aldrig. Ragnerstam, 1986, s 34, 50. Förordningen upphävdes 1860. T Söderberg, 1955, s 146.

219 *Fabriks- och Handtwerks-Ordning*, 22/12 1846, § 37.

220 Jfr Neufelds framhållande av att statens politik måste beaktas: "[S]ocial historians ignore at their peril the part played by politics and the state in the everyday life of artisans and other members of the lower classes." Neufeld, 1986, s 498.

221 Sandin, 1986. Burke, 1983.

Kapitel 8

1 Kockas klassmodell kan sägas vara en utveckling av E P Thompsons och Hartmut Zwahrs syn på klass. Zwahr arbetar med tre nivåer i sitt klassbegrepp, vilka motsvarar nivåerna 2 till 4 i Kockas modell. Kocka kritiserar Zwahr för att hans synsätt är i grunden deterministiskt och förutsätter att det finns en "riktig" klassformering. Thompson har försökt undvika dessa problem som finns i många marxistiska klassbegrepp. Han har då betonat medvetandets betydelse för att vi skall kunna tala om klass, och starkt framhävt att klass är ett historiskt begrepp. Klass kan "hända" på många olika sätt. Dessa sidor hos Thompson ansluter sig Kocka till, men han menar att Thompsons klassbegrepp förblir anmärkningsvärt vagt och lösgjort ur specifika socialekonomiska förändringsprocesser. Enligt min bedömning är Kockas modell mer användbar än Thompsons för att strukturera konkreta undersökningar som mer beaktar strukturella förhållanden än vad Thompson normalt gjort i sin praktiska forskning. Kocka, 1982 och 1983. Zwahr, 1978. Thompson, 1977, s 146-150 och 1980, s 10-13.

2 För Norge har gesällernas benägenhet att bilda familj uppmärksammats av Edvard

Bull d y och Ida Bull. E Bull (1966) visar att i åtta utvalda yrken i Kristiania under 1800-talet var 37 procent av gesällerna gifta 1801 – 25 % med murarna oräknade – och 59 % 1865 och 1890. År 1865 bodde endast 15 % hos mästare, en andel som sjönk till 10 % 1890. Redan 1865 bodde en dryg fjärdedel även av lärlingarna utanför mästares hushåll. I Trondheim – en stad i storlek jämförbar med Malmö – visar I Bull att 1865 48 % av gesällerna i 13 yrken var gifta, en andel som 1900 nått 57 %. 1865 var bara en fjärdedel av gesällerna inneboende. Hon kan också visa att utvecklingen går mot allt fler äldre gesäller, och hon drar slutsatsen att i yrken som präglades av övergång till stordrift och mekanisering, förändrades gesällerna till att vara arbetare på livstid från att ha varit en åldersgrupp. I Bull, 1979, s 64-70.

3 Skarin Frykman, 1985, s 184.

4 I Svensson, 1981, s 167. Hantverksberättelse för 1855. Årsberättelser Fabriker m m, Kammarkontoret, Kommerskollegiums arkiv (RA).

5 Elsa Lunander har för Örebros del också visat att denna möjlighet snabbt utnyttjades. Ungefär 40 procent av självförsörjarna hade varit gesäller. Vem de andra var framgår inte, men det finns fog att fråga sig om de inte ofta lärt yrket tidigare, och kanske rentav utövat det som "bönhasar". Lunander, 1983, s 152.

6 Edgren, 1979.

7 För utvecklingen av hantverket under 1800-talets senare del är Söderberg, 1965, det viktigaste arbetet.

8 Allmänt om arbetarföreningarna, se Påhlman & Sjölin, 1944, och T Jansson, 1985, s 196f. I Malmö bildades en Arbetarförening 1851, Påhlman & Sjölin, 1944, s 113. För medlemsrekryteringen till föreningen i Stockholm, se Ba Andersson, 1975, s 58-63. Denna dominerades av arbetare inom hantverket.

9 Intressant i detta sammanhang kan vara att ta upp Edvard Bulls hypotes, att inom hantverksyrken bidrar en lokal rekrytering och därmed sammanhängande förankring i stadsmiljö till facklig aktivitet. Detta menar han gäller till skillnad från industriella miljöer, där en stark inflyttning tvärtom skulle bidra till radikalism. E Bull, 1966, s 112.

10 Ehmer, 1980.

11 Arbetarna vid Kockums under 1800-talet behandlas av Lars Berggren i en avhandling vid Historiska institutionen, Lund. Om rekryteringen av arbetare till Kockums under de första decennierna, se Berggren, 1985. Här framgår också att av de yrkesskickliga arbetarna år 1861 fanns hälften kvar vid företaget tio år senare, en stabilitet i yrket och staden jämförbar med murar- och timmergesällernas i Malmö år 1820.

12 Även hantverkare i yrken utan egna skråtraditioner kunde bygga upp en yrkeskultur grundad på dessa traditioner. Detta gäller t ex gjutarna. Lindqvist, 1987, s 49-82. För betydelsen av äldre traditioner inom industrin, jfr Berggren, 1987.

13 Thompson, 1980, s 10f.

14 Skomakare- och klensmedsgesällerna överlät 1866 gesällskapens behållning till Allmänna sjuk- och begravningskassan. Magistratens protokoll 236 16/6, 245 23/6 och 470 31/12 1866, Magistratens arkiv (MSA). Edgren, 1984, s 4.

15 Det finns en del tecken som tyder på att kontinuitet mellan skråorganisationer och fackföreningar i flera länder varit relativt vanliga just inom bygghantverken. Detta gäller t ex timmermännen i Köpenhamn (Ravn, 1982) och murare och timmermän i Berlin (Renzsch, 1984. Müller, 1984). Skeppstimmermännen i Hamburg, med en likartad struktur som husbyggnadsyrkena, ger också belägg för detta (Cattaruzza, 1984). I Stockholm upphörde murargesällskapet 1867, men sjukkassan fortlevde. Redan 1869 bildades en ny förening. Alm, 1944, s 101-17.

16 Om gesällskapen efter 1847 i Malmö, Edgren, 1984. Allmänt Lindbom, 1938, s 15-17. S Hansson, 1937.
17 Landelius, 1936. Påhlman & Sjölin, 1944. Kjellén, 1945. Lindberg, 1968. Gamby, 1978. Gamby, 1983. Ba Andersson, 1975. Ragnerstam, 1986.
18 I Svensson, 1981, s 181.
19 Ellmin, 1847. Citatet på s 19. Skriften ger även i övrigt belägg för en konflikt med kulturella förhållanden förankrade hos gesällerna. Detta framgår till exempel i utdrag ur föredrag som skräddargesällerna Renhult och Trädgårdh höll vid cirkelns sammanträden. Se s 53f (Renhult förordar operabesök framför krogliv) och 57f. Även exempel från Hamburg kan belysa denna kulturkonflikt. Snickaren Joachim Friedrich Martens, en av de ledande medlemmarna i Bildningsföreningen där och kommunist, skrev om sin egen gesällinvigning med uttalat förakt; den skedde "...unter alle möglichen Hokupokus und Missbräuchen nach Handwerks Gebrauch und Gewohnheit...". Breuilly & Sachse, 1984, s 16. I Hamburg förekom det också att medlemmar av Bildningsföreningen pryglades på gesällhärbärget och skymfades av sina medgesäller. Herzig, 1984, s 312. Drickandet var fast rotat i den gamla gesällkulturen och kunde ge upphov till spänningar. En dansk gesäll, C C Hornung, berättar i sina minnen om hur gesällerna på härbärget i Kiel försökte tvinga honom att dricka alkohol. När han vägrade vågade han inte lämna verkstaden av rädsla för att få stryk. Hornung, 1904. Tolerans mot avvikare var förvisso icke de gamla skrågesällernas starkaste sida.
20 Trots detta kunde de ses med ovilja av konservativa krafter, som fruktade att de skulle användas för politiska syften. Ett sådant exempel i Malmö, Falkman, 1986, s 193.
21 Ragnerstam har framkastat som en möjlighet att det fanns en lokalavdelning av Kommunisternas förbund även i Malmö. Ragnerstam, 1986, s 107. Något annat belägg för detta än en uppgift om att kommunistiska föreningar bildats i "W." – enligt Ragnerstam en möjlig felläsning av M. – redovisas inte.
22 Måhända var den också skriven av Lars Johan Hierta. Landelius, 1936, del 2, s 186. Munthe, 1947, s 95. Man får akta sig för att överdriva gesällernas entusiasm för näringsfrihet. Ännu inom 1880-talets fackföreningsrörelse fanns en betydande tveksamhet, vilken manifesterade sig i en rundfråga 1886 från Uppsala till landets fackföreningar. Här föreslog man ett agerande för att inskränka näringsfriheten. Den vanligaste inställningen till rundfrågan var dock negativ. Westerståhl, 1945, s 25f.
23 L Magnusson, 1984, s 456-9. M Isacsson & L Magnusson, 1983, s 162-5. Lindqvist, 1987, s 66-8.
24 Karlbom, 1967, s 155f. Blomkvist, 1979, s 17, 25-8. Edgren, 1984, s 3.
25 Lindbom, 1937, s 18-21. Blomkvist, 1979, s 34f. Ragnerstam, 1984. Adlercreutz, 1954, s 182-8.
26 Skarin Frykman, 1985, s 127-31, 143-8. Citatet på s 131.
27 Orsakerna till våra olika resultat kan vara värda en kommentar. Skarin Frykman har undersökt ett yrke i en stad, ett yrke utan bevarat skråprotokoll. Som synes flödar materialet till min framställning inte särdeles rikt, och skråprotokoll utgör den viktigaste källan. Till detta kommer att speciella förhållanden kan ha rått i bagaryrket. Vi har sett att man tillämpade ovanligt långa anställningstider (s 163). Arbetet i bagerierna krävde en jämn produktion varje dag. Detta kan ha minskat gesällernas möjlighet att disponera sin arbetstid. En författare som behandlat hantverksliv hävdar att bagargesäller inte kunde ta frimåndag eftersom deras arbete var ett lagarbete och krävde att alla var närvarande. Ledin, 1935, 2 64.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Malmö stadsarkiv (MSA)

Borgerskapets arkiv
Hantverkssocietetens protokoll
Stadskasseräkenskaper Huvudserie
Kronoräkenskaper
Mantalslängder
Mantalsuppgifter
Bevillningstaxeringslängder

Magistratens arkiv
Protokoll
Brevböcker
Burskapsböcker
Månadstaxor
Räkenskaper över ny- och ombyggnaden av von Conowska ladugården

Rådhusrättens arkiv
Domböcker
Inneliggande handlingar
Konkurshandlingar

Kämnersrättens arkiv
Domböcker

Hall- och manufakturrättens arkiv
Protokoll
Årsberättelser

Caroli församlings kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker
Vigselböcker
Död- och begravningsböcker
Husförhörslängder 1813-
Folkmängdstabeller (1780, 1805, 1815-45)

Garnisonsförsamlingens kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker
Vigselböcker

Död- och begravningsböcker
Husförhörslängder 1819-
Folkmängdstabeller (1810-45)

S:t Petri församlings kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker
Vigselböcker
Död- och begravningsböcker
Husförhörslängder 1816-
Folkmängdstabeller (1780, 1805-45)

Skråarkiv
Bagare
  Protokoll 1685-1846
  Räkenskapsbok 1838-64
  Geburtsbrev
  Handlingar
Bryggare
  Protokoll 1748-1846
Garvare
  Räkenskaper 1771-1846
  In- och utskrivningsbok 1771-1846
Guldsmeder
  Protokoll 1752-1847
  In- och utskrivningsbok 1725-1846
Gördelmakare
  Protokoll 1760-1847
  In- och utskrivningsbok 1797-1847
  Geburtsbrev
  Artiklar för mästare och gesäller 1760
  Gesällernas kvartalsbok 1782-1847
Hovslagare
  Kvartalsbok 1828-
  Handlingar
Kopparslagare
  In- och utskrivningsbok 1772-1846
Murare
  Protokoll 1745-1865
  In- och utskrivningsbok 1745-1863
Murargesäller
  Protokoll 1754-1868
  Räkenskaper 1829-68
Sadelmakare
  In- och utskrivningsbok 1727-1812/18
Skomakargesällerna
  Protokoll 1692-1848

Inskrivningsbok 1737-1839
Inkomst- och utgiftsbok 1784-1831
Handlingar
Artiklar 1753
Skräddare
Protokoll 1744-1847
In- och utskrivningsbok 1783-1847
Snickare
Protokoll 1732-1848
In- och utskrivningsbok 1759-1847
Geburtsbrev
Handlingar
Svarvare
Protokoll 1782-1846
In- och utskrivningsbok 1782-1847
Artiklar för mästare och gesäller 1786
Timmermän
Protokoll 1708-1808, 1809-1850
Handlingar
Timmergesäller
Protkoll 1828-1851
Skrå och artiklar för timmergesällerna 1750
Tunnbindare
Protokoll 1766-1847
Tunnbindargesäller
Artiklar 1796

Abraham Ekerholms arkiv
Dagbok 1792

Riksarkivet (RA)

Civildepartementets arkiv
Konseljakter

Kommerskollegiums arkiv.
Kammarkontoret
Årsberättelser. Handlande och hantverkare
Årsberättelser. Fabriker m.m.
Huvudkontoret
Koncept

Lunds landsarkiv (LLA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Skråarkiv
Skomakargesällerna i Karlshamn
Smedämbetet i Simrishamn

Malmöhus länsstyrelses arkiv. Landskansliet
Handlingar till femårsberättelser

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Skråarkiv
Klensmeder
Skomakare

Vadstena landsarkiv (VLA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Uppsala landsarkiv (ULA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Härnösands landsarkiv (HLA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Kyrkoarkiv
Födelse- och dopböcker

Nordiska muséets arkiv (NordMA)

Skråarkiv
Klensmeder (smeder), Malmö
  Protokoll 1765-1846
  In- och utskrivningsbok 1738-1846
Klensmedsgesällskapet (smeder) i Malmö
  Protokoll 1752-1848
  Artiklar 1733
Skomakare, Malmö
  Protokoll 1702-1835
  In- och utskrivningsbok 1679-1847

Statistiska centralbyråns arkiv (SCB)

Folkmängdstabeller för Malmö
Hela staden 1768
Caroli församling 1795, 1800, 1810
Garnisonsförsamlingen 1795-1805
S:t Petri församling 1795-1800

Folklivsarkivet i Lund

H P Malmborg, Minnesteckningar (A 836)

Officiellt tryck, betänkanden och statistik

Befolkningsförändringar 1983, 3 (SOS), Stockholm 1984.
Commerce-collegii underdåniga berättelse om Fabrikernes och Manufacturernes ställning, 1830-1846.
Fabriks- och Handtwerksordning..., 22/12 1846, *SFS*, 1846:39.
Handlingar, rörande en allmännare näringsfrihet, på Kongl. Maj:ts nådiga befallning till trycket befordrade, Stockholm 1821.
Historisk statistik för Sverige, 1. *Befolkning 1720-1850*, (2:a uppl.), Stockholm 1969.
Kongl. Maj:ts Nådiga förordning till inskränkande och ordnande af Gesällwandringen, 16/1 1846, *SFS*, 1844:2.
Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse angående ... Bewillning, 17/6 1845, *SFS*, 1845:27.
Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse Angående ... obehörige Personers inflyttning i Hufwudstaden..., 22/10 1805 (Årstrycket).
Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse Angående ... obehörige Personers inflyttande i Staden Malmö och dess Förstäder, 24/10 1808 (Årstrycket).
Kongl. Maj:ts Nådigste stadga om Fri-Måndagars avskaffande..., 31/3 1718 (Årstrycket).
Kongl. Maj:ts och Rikets Commerce-Collegii underdåniga förslag till förnyad Förordning, angående rättighet att i Städerna och på Landet åstadkomma Slöjde- och Handtverksarbeten, samt fabriks- och manufactur-varor jemte åtskilliga till ämnet hörande handlingar, på Kongl. Maj:ts Nådiga befalllning till trycket befordrade, Stockholm 1836.
Malmöhus länsstyrelses kungörelse 11/5 1812.
Minnesskrift med anledning av den svenska befolkningsstatistikens 200-åriga bestånd, (SCB), Stockholm 1949 (citeras som *Minnesskrift...*).
Statistiska Centralbyråns underdåniga berättelse för åren 1851 med 1855, 2, (*BiSOS* a/ *Befolkningsstatistik*, ny följd I:2), Stockholm 1859.
Swea Rikes Ständers Bewillning..., 15/7 1818 (Årstrycket).
Sweriges Rikes Ständers Bewilning..., 4/6 1752 (Årstrycket).
Tabellkommissionens underdåniga berättelse för åren 1851 med 1855, 1, (*BiSOS*, a/ *Befolkningsstatistik*, I:1), Stockholm 1857.
Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, angående Fattigvården i Riket,

utom Stockholms stad, jemte dermed sammanhang egande ämnen. På Kongl. Maj:ts Nådigste befallning till trycket befordrade, Stockholm 1839.
Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Angående Gesällskapernes sammankomster, 30/7 1813 (Årstrycket).

Riksdagstryck

Ständernas protokoll med bihang från riksdagarna 1810, 1817-18, 1823, 1828-30, 1834-35, 1840-41, 1844-45.

Tidningar

Malmö Allehanda

Övriga tryckta källor och litteratur

Adlercreutz, Axel, (1954), *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*, Lund.
Adlerstam, Nils, (1948), *Guldsmederna i Sverige*, Stockholm.
Agulhon, Maurice, (1984), "Working class and sociability in France before 1848", *The power of the past. Essays in honour of Eric Hobsbawm*, (Thane, P, Crossick, G & Floud, R, utg.), Cambridge, s 37-66.
Alm, Henrik, (1944), *Murgesällerna i Stockholm*, Stockholm.
Almqvist, Carl Jonas Love, (1839), *Det går an*, 1839.
Ambrosiani, Sune, (1920), *Från de svenska skråämbetenas dagar*, Stockholm.
Anderson, Barbro, (1975), "Stockholms arbetarförening av 1850. Bakgrund, tillkomst och tidigaste utveckling", *Studier och handlingar rörande Stockholms historia*, IV, (Lindberg, F, red.), Stockholm, s 7-154.
Andersson, Bertil, (1976a), "Göteborgs diskont 1802-1818. Kommentarer kring ett endast delvis bevarat källmaterial", *Göteborg förr och nu*, 11, s 117-50.
Andersson, Bertil, (1976b), "Hantverk i Göteborg. Ekonomiska förhållanden för hantverkare i Göteborg 1806-1825", *Historisk Tidskrift*, s 401-22.
Andræ, Carl Göran, (1978), "Ett socialhistoriens dilemma. Några försök att definiera sociala grupper och klasser i svensk historia", *Historisk tidskrift*, s 1-9.
Ankarloo, Bengt, (1979), "Agriculture and women's work. Directions of change in the west, 1700-1900", *Journal of Family History*, 4, s 111-120.
Arbetaren i helg och söcken, 1-2, (Lindblom, A, red.), (*Den svenska arbetarklassens historia*, 9-10), Stockholm 1943-44.

Back, Pär-Erik, (1981), "Malmö stads förvaltning 1820-1870. Från societet till fullmäktige", *Malmö stads historia*, 3, Malmö, s 69-104.
Bager, Einar, (1965), "Hantverkarnas vederdop", *Malmö Fornminnesförenings Årsskrift*, 33, s 10-19.
Bager, Einar, (1981), "Historiskt eller historia?", *Elbogen*, 11, s 73-75.
Bager, Elsebeth, (1987), "Hushåll i en handelsgård i Malmö på 1700-talet", *Elbogen*, 17, s 39-48.
Beerbühl, Margrit Schulte, (1984), "Kontinuität und Wandel der Londoner Gesellenorganisationen im 18. Jahrhundert", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 242-261.
Behagg, Clive, (1979), "Custom, class, and change: The trade societies of Birmingham", *Social History*, 4, s 455-480.
Behagg, Clive, (1982), "Secrecy, ritual and folk violence: The opacity of the workplace in the first half of the nineteenth century", *Popular culture and custom in nineteenth-century England*, (Storch, R D, utg.), London, s 154-79.
Bengtsson, Tommy & Ohlsson, Rolf, (1984a), *Levnadsstandard och mortalitet i Sverige 1750-1860*, (*Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet*, 37), Lund.
Bengtsson, Tommy & Ohlsson, Rolf, (1984b), "Population and economic fluctuations in Sweden 1749-1914", *Pre-industrial population change. The mortality decline and short-term population movements*, (Bengtsson, T, Fridlizius, G & Ohlsson, R, utg.), Stockholm.
Berg, Gösta, (1936), "'Behyvlingen' i Enköpings snickaregesällskap", *Fataburen*, s 201-8.
Berg, Rasmus, (1919), *Det danske haandværks historie*, Köpenhamn.
Berg, Wilhelm, (1882), *Samlingar till Göteborgs historia*, I, Göteborg.
Berggren, Lars, (1985), Hantverksgesäller, gjutare och arbetskarlar vid Kockums mekaniska verkstad under 1800-talet, (otryckt seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lund).
Bergren, Lars, (1987), "En stångridning i Malmö på 1800-talet", *Elbogen*, 17, s 79-93.
Berglund, Bengt, (1982), *Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet*, Göteborg.
Bergmann, Jürgen, (1973), *Das Berliner Handwerk in den frühphasen der Industrialisierung*, Berlin.
Berkner, Lutz K, (1972), "The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eigteenth-century Austrian example", *American Historical Review*, 77, s 398-418.
Bjurling, Oscar, (1956), *Stadens fattiga. En studie över fattigdom och fattigvård i Malmö*, Malmö.
Björkman, Jan Olof, (1974), *Bonde och tjänstehjon. Om social stratifiering i äldre mellansvensk agrarbygd*, Uppsala.
Blalock, Hubert M, (1979), *Social statistics*, (2:a uppl.), Tokyo.
Blomkvist, Bo, (1979), *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter*, Lund.

Boqvist, Agneta, (1978), *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950*, Lund.
Bourdieu, Pierre, (1986), *Kultursociologiska texter. I urval av Donald Broady och Mikael Palme*, Stockholm.
Breuilly, John, (1983), "Kontinuität in der hamburgischen Arbeiterbewegung von 1844 bis 1863?", *Arbeiter in Hamburg. Unterschichten, Arbeiter und Arbeiterbewegung seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert*, (Herzig, A, Langewiesche, D & Sywottek, A, utg.), Hamburg, s 139-152.
Breuilly, John & Sachse, Wieland, (1984), *Joachim Friedrich Martens (1806-1877) und die Deutsche Arbeiterbewegung*, Göttingen.
Bring, Samuel E, (1927), *Bryggerier och bryggare i Stockholm under senast förflutna hundra år*, Stockholm.
Bring, Samuel E, (1943), "Boktryckerisocieteten 1752-1900", *Svenska boktryckarföreningen 50 år*, Göteborg, s 7-146.
Brisman, Sven, (1924), *Sveriges affärsbanker. Grundläggningstiden*, Stockholm.
Bull, Edvard, (1966), "Håndverkssvenner og arbeiderklasse i Kristiania. Sosialhistoriske problemer", *(Norsk) Historisk Tidskrift*, 45, s 89-113.
Bull, Ida, (1979), *Håndverk i omdanning. Håndverksforhold i Trondheim 1850-1900*, Trondheim.
Burke, Peter, (1983), *Folklig kultur i Europa 1500-1800*, Stockholm (engelsk upplaga 1978).
Bäärnhielm, Mauritz, (1970), "När bönderna blev självägande. Från förhistorien till nya jordabalken", *Svensk juristtidning*, 55, s 337-345.
Carlsson, Gunnar, (1977), *Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik*, Uppsala.
Carlsson, Sten, (1970), *Svensk historia*, 2. *Tiden efter 1718*, (3:e uppl.), Stockholm.
Cattaruzza, Marina, (1984), "Handwerker und Fabriksystem: Die Hamburger und Bremer Schiffszimmerer in den Anfängen der grossbetrieblichen Werftindustrie", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 603-626.
Cederqvist, Jane, (1980), *Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott 1850-1909*, Stockholm.
Coornaert, Émile, (1966), *Les Compagnonnages en France du Moyen âge à nos jours*, Paris.
Cunningham, Hugh, (1980), *Leisure in the Industrial Revolution, c. 1780-c. 1880*, New York.
Dahl, Sven, (1941), "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne. Tabeller och kartor", *Scandia*, 14, s 86-97.
Dahl, Sven, (1942), *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund.
Danckwardt, G M, (1823), *Sammandrag af gällande författningar rörande handtwerkerier och manufacturer samt in- och utrikes handel...*, Stockholm.
Danmarks gilde- og lavsskraaer fra middelalderen, I-II, (Nyrop, C, utg.), Köpenhamn 1899-1904.

Dawley, Alan, (1976), *Class and community. The industrial revolution in Lynn*, Cambridge.
Degn, Ole & Dübeck, Inger, (1983) *Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700*, (*Håndværkets kulturhistorie*, 2), Köpenhamn.
Dobson, C R, (1980), *Masters and journeymen. A prehistory of industrial relations 1717-1800*, London.
Dyrvik, Ståle, (1983), *Historisk demografi. Ei inføring i metodane*, Bergen.
Dybdahl, Vagn & Dübeck, Inger, (1983), *Håndværket og statsmagten. Perioden 1700-1862*, (*Håndværkets kulturhistorie*, 3), Köpenhamn.
Edgren, Lars, (1979), Hantverkarna och näringsfriheten 1847-1853, (otryckt 60-poängsuppsats, Historiska institutionen, Lund).
Edgren, Lars, (1982), *Hantverk och åldrande: Hantverkets äldre män och kvinnor i Malmö 1820*, (*Projektet De äldre i samhället – förr, nu och i framtiden, arbetsrapport*, 9), Lund.
Edgren, Lars, (1983a), "Hantverket under 1800-talet. Tendenser i nyare tysk och brittisk hantverksforskning", *Scandia*, 49, s 103-137.
Edgren, Lars, (1983b), "Hantverkaränkor på äktenskapsmarknaden. 'Änkekonservering' inom malmöhantverket 1816-1840", *Ale*, 1983:4, s 1-17.
Edgren, Lars, (1984), "Schenk och skymfning. Från gesällskap till fackförening. Malmögesällers yrkesorganisationer efter 1847", *Arbetarhistoria*, nr 31-32, 8, s 2-7.
Edgren, Lars, (1985), "Lärlingar som ungdomsproblem. En 'ungdomskultur' i Malmö under 1800-talets första hälft", *Elbogen*, 1985:3, s 123-43.
Edgren, Lars, (1986a), "Gördelmakare Hardtmans vedermödor. 'Kultur i bruk' bland hantverksgesäller i Malmö under sen skråtid", *Ale*, 1986:3, s 18-32.
Edgren Lars, (1986b), "Crafts in transformation?: Masters, journeymen, and apprentices in a Swedish town, 1800-1850", *Continuity and Change*, 1, s 363-383.
Edgren, Lars, (1987a) "Geographic and social origins of craftsmen in Malmö in 1820 and 1845", föredrag vid III. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém, oktober 1986, (publiceras i rapportvolym från konferensen 1987).
Edgren, Lars, (1987b), "'...klagar, efter ärlagde äsknings penningar'. Hantverksgesäller mot mästare i rättsmaterialets ljus", (publiceras 1987 eller 1988 i Festskrift Einar Bager).
Egardt, Brita, (1962), *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*, Stockholm.
Ehmer, Josef, (1979), "Rote Fahnen – Blauer Montag. Soziale Bedingungen von Aktions- und Organisationsformen der frühen Wiener Arbeiterbewegung", *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jahrhundert*, (Puls, D, utg.), Frankfurt/M, s 143-74.
Ehmer, Josef, (1980), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien*, München.
Ehmer, Josef, (1982), "Vaterlandslose Gesellen und respektable Familienväter.

Entwicklungsformen der Arbeiterfamilie im internationalen Vergleich, 1850-1930", *Die deutsche und die österreichische Arbeiterbewegung zur Zeit der Zweiten Internationale*, (Konrad, K, utg.), Wien.

Ekdahl, Lars, (1983), *Arbete mot kapital. Typografer och ny teknik – studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*, Lund.

Ekdahl, Lars, (1986a), "Företagsägare och företagsledare under tidig kapitalism. En studie av Stockholms tryckeriindustri 1752-1812", *Historisk Tidskrift*, s 433-456.

Ekdahl, Lars, (1986b), "Makten över produktionen", *Häften för kritiska studier*, 19:4, s 4-16.

Ellmin, Johannes, (1847), *Om folkets bildning och och bildningscirkelns i Stockholm första år*, Stockholm.

Enghoff, Karl, (1914), *Kristianstad 1614-1914*, Kristianstad.

Enghoff, Karl, (1917), *Trelleborg i forn tid och ny tid*, Trelleborg.

Englund, Nils, (1932), *Hantverkarsläkter i Gefle på 1700-talet*, Gävle.

Ericson, Hans-Olof, (1987), *Vanmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880-1909*, Lund.

Eriksson, Ingrid & Rogers, John, (1978), *Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century*, Uppsala.

Ersgård, Hans, (1977), "Stadens historia 1658-1718", *Malmö stads historia*, 2, Malmö, s 191-348.

Essemyr, Mats, (1981), "Teoribildningen kring den sociala skiktningen och differentieringen på den svenska landsbygden under 1700- och 1800-talen", *Historisk tidskrift*, s 455-65.

Essemyr, Mats, (1983), *Food consumption and standard of living. Studies on food consumption among different strata of the Swedish population 1686-1933*, (*Uppsala papers in economic history, research report*, 2), Uppsala.

Fahlbeck, Erik, (1934), *Ståndsriksdagens sista skede 1809-1866*, (*Sveriges riksdag*, I:8), Stockholm.

Falck, A E, (1928), *Hantverksskrån och fabriksväsen i Nyköping från äldre tider*, Nyköping.

Falck, Hans & Fischer, Ernst, (1926), *Malmö hantverksförening 1826-1926*, Malmö.

Faler, Paul G, (1981), *Mechanichs and manufacturers in the early industrial revolution. Lynn Massachusetts 1780-1860*, Albany.

Falkman, Ludvig B, (1986), *Minnen från Malmö under första hälften af innevarande århundrade*, (Berggren, B, Ersgård, H & Modéer, K-Å, utg.), Malmö.

Fischer, Ernst, (1959), *Linvävarämbetet i Malmö och det skånska linväveriet*, Stockholm.

Fischer, Wolfram, (1964), "Das deutsche Handwerk in den Frühphasen der Industrialisierung", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaften*, 120, s 687-693.

Fischer, Wolfram, (1968), "Die Rolle des Kleingewerbes im wirtschaftlichen Wachstumsprozess in Deutschland 1850-1914", *Wirtschaftliche und soziale*

Probleme der gewerblichen Entwicklung im 15.-16. Jahrhundert, (Lütge, F, utg.), Stuttgart.
Flinn, Michael W, (1981), *The European demographic system 1500-1820*, Brighton.
Florén, Anders, (1987), "Artisans and artisan's attitudes towards work in the transition to large-scale production units. The example of the Swedish armament industry during the 17th century", föredrag vid III. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém, oktober 1986, (publiceras i rapportvolym från konferensen 1987).
Foster, John, (1974), *Class struggle and the industrial revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London.
Fredriksson, Göran, (1980), "Social rörlighet eller historisk förändring?", *Häften för kritiska studier*, 13:1, s 15-49.
Fridholm, Merike, Isacsson, Maths, & Magnusson, Lars, (1976), *Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige*, Stockholm.
Fridlizius, Gunnar, (1979a), "Population, enclosure and property rights", *Economy and History*, 22, s 3-37.
Fridlizius, Gunnar, (1979b), "Sweden", *European demography and economic development*, (Lee, W R, red.), London, s 340-405.
Fridlizius, Gunnar, (1981), "Handel och sjöfart - förändringens tid", *Malmö stads historia*, 3, Malmö, s 287-541.
Fridlizius, Gunnar, (1984), "The mortality decline in the first phase of the demographic transition: Swedish experiences", *Pre-industrial population change. The mortality decline and short-term population movements*, (Bengtsson, T, Fridlizius, G & Ohlsson, R, utg.), Stockholm.
Fridlizius, Gunnar & Ohlsson, Rolf, (1984), "Mortality patterns in Sweden 1751-1802: a regional analysis", *Pre-industrial population change. The mortality decline and short-term population movements*, (Bengtsson, T, Fridlizius, G & Ohlsson, R, utg.), Stockholm.
Fritzell, Yngve, (1980), "Yrkesfördelningen 1805-1820 enligt Tabellverket och andra källor jämte sammandrag intill 1855", *Statistisk tidskrift*, 3:e följden 18, s 5-69.
Fritzell, Yngve, (1983), "Yrkesfördelningen 1753-1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna", *Statistisk tidskrift*, 3:e följden 21, s 279-325.
Fällström, Anne-Marie, (1974), "Befolkningens sociala och ekonomiska struktur i Göteborg 1800-1840", *Historisk tidskrift*, s 161-191.
Gadd, Carl-Johan, (1983), *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860*, Göteborg.
Gamby, Erik, (1978), *Per Götrek – och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, Stockholm.
Gamby, Erik, (1983), "Hantverkarkommunismen i Sverige 1845-1851", *Marx i Sverige. 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik*, (Vikström, L, red.), Stockholm, s 9-25.
Gaunt, David, (1983), *Familjeliv i Norden*, Stockholm.
Granberg, Jan, (1984), *Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer*, Stockholm.
Greenberg, Dolores, (1982), "Reassessing the power patterns of the industrial

revolution: An Anglo-American comparison", *American Historical Review*, 87, s 1237-61.

Griessinger, Andreas, (1981), *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert*, Frankfurt/M.

Griessinger, Andreas, (1983), "Streikbewegungen im deutschen Baugewerbe an der Wende vom 18. bis zum 19. Jahrhundert. Eine vergleichende Analyse", *II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium*, 1, Veszprém, s 315-36.

Griessinger, Andreas, (1984), "Handwerkerstreiks in Deutschland während des 18. Jahrhunderts. Begriff - Organisationsformen - Ursachenkonstellationen", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 407-434.

Griessinger, Andreas & Reith, Reinhold, (1986), "Lehrlinge im deutschen Handwerk des ausgehenden 18. Jahrhunderts. Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte", *Zeitschrift für historische Forschung*, 13, s 149-199.

Gutman, Herbert, (1977), "Work, culture, and society in industrializing America, 1815-1919", *Work, culture, and society in industrializing America*, New York, (först publicerad 1973).

Hagstedt, Rolf, (1984), "Sjöfart, handel, hantverk och industri under 1800-talet", *Kalmar stads historia*, 3, Kalmar.

Hajnal, J, (1972), "European marriage patterns in perspective", *Population in History*, (Glass, D V & Eversley, D E C, utg.), London (först publicerad 1965).

Halling, Carl Christian, (1877), *Minnen*, (*Samlingar utgivna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening*, 7), (Weibull, M, utg.), Lund.

Hannerberg, David, (1971), *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap*, Sthlm.

Hanssen, Börje, (1952), *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Ystad.

Hanssen, Börje, (1978), "Samhällsklasser i de svenska småstäderna under 1850-och 1860-talen. Kontext och material", *Historisk tidskrift*, s 243-262.

Hansson, Sigfrid, (1919), *Ur skomakareyrkets historia. En studie över skråväsendet*, Stockholm.

Hansson, Sigfrid, (1938), *Skråtidens gesäller*, Stockholm.

Hansson, Sigfrid, (1937), "Från skrå till fackförening", *Fataburen*, s 115-36,

Haupt, Heinz-Gerhard, (1983), "Frankreich: Langsame Industrialisierung und republikanische Tradition", *Europäische Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert. Deutschland, Österreich, England und Frankreich in Vergleich*, (Kocka, J, utg.), Göttingen, s 39-76.

Heckscher, Eli F, (1936), *Sveriges ekonomiska historia*, I. *Före frihetstiden*, 2. *Hushållningen under internationell påverkan 1600-1720*, Stockholm.

Heckscher, Eli F, (1949), *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, II. *Det moderna Sveriges grundläggning*, 1-2, Stockholm.

Helander, Olle, (1977), "Stadens historia 1719-1820", *Malmö stads historia*, 2, Malmö, s 349-561.

Hellner, Brynolf, (1944), "Arbetsorganisation. Städerna", *Arbetare i helg och söcken, 2. Vardag och fest*, (Lindblom, A, red.), (*Den svenska arbetarklassens historia*, 10), Stockholm.

Henningsen, Henning, (1960), *Behøvling og hønsning. Indvielses- og optagelsesskikke i håndværkerlav*, Köpenhamn.

Herlitz, Lars, (1974), *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg.

Herlitz, Nils, (1924), *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet*, Stockholm.

Herzig, Arno, (1983), "Organisationsformen und Bewusstseinsprozesse Hamburger Handwerker und Arbeiter in der zeit von 1790-1848", *Arbeiter in Hamburg. Unterschichten, Arbeiter und Arbeiterbewegung seit dem ausgehenden 18. Jahrhundert*, (Herzig, A, Langewiesche, D & Sywottek, A, utg.), Hamburg, s 95-108.

Herzig, Arno, (1984), "Kontinuität und Wandel der politischen und sozialen Vorstellungen Hamburger Handwerker 1790-1870", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 294-319.

Hirsch, Susan E, (1978), *Roots of the American working class. The industrialization of crafts in Newark, 1800-1860*, Philadelphia.

Hobsbawm, Eric J, (1968), "Custom, wages and work-load in nineteenth-century industry", *Labouring men. Studies in the history of labour*, London, s 344-70 (först publicerad 1964).

Hobsbawm, Eric J, (1965), *Primitive rebels*, New York (först tryckt 1959).

Hofsten, Erland & Lundström, Hans, (1976), *Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970*, Stockholm.

Holthoer, Rostislav, (1982), "Egypten", *Flodrikena*, (*Bonniers världshistoria*, 2), Stockholm, s 10-143.

Horgby, Björn, (1986), *Den disciplinerade arbetaren. Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*, Stockholm.

Hornung, C C, (1904), *Et haandværkerliv i förrige aarhundrede. En selvbiografi*, Odense.

Houston, Rab & Snell, K D M, (1984), "Proto-industrialization? Cottage industry, social change, and industrial revolution", *The Historical Journal*, 27, s 473-492.

Hägg, S A, (1942), "Berättelser om plägseder hos skomakare under skråtiden", *Notiser från Arbetarnas kulturhistoriska sällskap*, 16, s 1-8.

Hägg, S A, (1950) *Mina levnadsminnen*, (*Skrifter utgivna av Arbetarnas kulturhistoriska sällskap*, 10), (Jäfvert, E, utg.), Stockholm.

Hörsell, Ann, (1982), "The economic realities of marriage. The 'Free city' of Eskilstuna at the beginning of the nineteenth century", *Marriage and fertility. Local patterns in pre-idustrial Sweden, Finland, and Norway*, (Rogers, J., utg.), (*Meddelande från Familjehistoriska projektet Historiska institutionen Uppsala universitet*, 3), Uppsala, s 27-38.

Hörsell, Ann, (1983), *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750-1850*, Uppsala.

Isacsson, Maths, (1979), *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala.
Isacson, Maths & Magnusson, Lars, (1983), *Vägen till fabrikerna. Industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*, Stockholm.
Jacobsen, Grethe, (1982), *Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550*, (*Håndværkets kulturhistorie*, 1), Köpenhamn.
Jansson, Torkel, (1985), *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870*, Uppsala.
Johannesson, Gösta, (1979), "Frihetstiden och gustavianska tiden (1718-1809): Näringslivet", *Helsingborgs historia*, V:1. *Perioden 1718-1862*, Helsingborg, s 111-389.
Johansen, Hans Chr, (1983), *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*, (*Odense bys historie*), Odense.
Johansson, Ingemar, (1982), *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870-1910*, Stockholm.
Johnson, Paul E, (1978), *A shopkeeper's millenium. Society and revivals in Rochester, New York 1815-1837*, New York.
Jonsson, Ulf, (1980), *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Sörmland 1800-1880*, Stockholm.
Jonsson, Per, (1984), Jord, arbetskraft och social kontroll i förindustriell miljö, (opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet).
Jungen, Rune, (1978), *Vävarstad i uppror. Arbetarrörelsen i Borås 1880-1920*, Stockholm.
Jörberg, Lennart, (1972), *A history of prices in Sweden 1732-1914*, 1-2, Lund.
Karlbom, Rolf, (1967), *Hungerupplopp och strejker 1793-1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*, Lund.
Karlsson, Folke, (1978), *Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850*, Göteborg.
Kaschuba, Wolfgang, (1984), "Vom Gesellenkampf zum sozialen Protest. Zur Erfahrungs- und Konfliktdisposition von Gesellen-Arbeitern in den Vormärz- und Revolutionsjahren", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 381-406.
Kaufhold, Karl Heinrich, (1978), *Das Gewerbe in Preussen um 1800*, Göttingen.
Kaufhold, Karl Heinrich, (1982), "Die 'moral economy' des alten Handwerks und die Aufstände der Handwerksgesellen. Überlegungen zu einer neuer Veröffentlichung", *Archiv für Sozialgeschichte*, 22, s 514-522.
Kjellén, Alf, (1945), "Den svenska opinionen inför det sociala läget 1846-1848. En översikt", *Historisk tidskrift*, 65, s 1-24 och 97-123.
Kocka, Jürgen, (1982), "Klassen oder Kultur? Durchbrüche und Sackgassen in der Arbeitergeschichte", *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 36, s 955-965.
Kocka, Jürgen, (1983), *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875*, Bonn.

Kocka, Jürgen, (1984), "Craft traditions and the labour movement in nineteenth-century Germany", *The power of the past. Essays for Eric Hobsbawm*, (Thane, P, Crossick, G & Floud, R, utg.), Cambridge, s 95-117.
Kocka, Jürgen, (1986), "Traditionsbindung und Klassenbildung. Zum sozialhistorischen Ort der frühen deutschen Arbeiterbewegung", *Historische Zeitschrift*, 243, s 333-376.
Kriedte, Peter, Medick, Hans & Schlumbom, Jürgen, (1977), *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen.
Kroman, Erik, (1965), "Lavsskråer", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10, Malmö.
Kuczynski, Jürgen, (1967), *Arbetarklassens uppkomst*, Stockholm.
Kurgan van Hentenryk, Ginette, (1980), "Le cadre social de la petite entreprise", *Comité international des sciences historiques. XVe Congrès international des sciences historiques. Bucarest 10-17 août 1980. Rapports III*, Bukarest, s 129-42.
Köll, Anu-Mai, (1983), *Tradition och reform i västra Sörmlands jordbruk 1810-1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede*, Stockholm.
Lagerquist, Marshall, (1956), "Mästare och gesäll", *Sveriges hantverk*, 1, (Nihlén, N, red.), Malmö, s 244-72.
Landelius, Carl, (1936), *1840- och 1850-talens bildningscirklar och arbetarföreningar*, 1-2, Stockholm.
Larsson, Tage, (1945), *Reformen i bränvinslagstiftningen 1853-1854. Förhistorien*, Stockholm.
Laurie, Bruce, (1980), *Working people of Philadelphia, 1800-1850*, Philadelphia.
LeClair, Edward E & Schneider, Harold K, utg., (1968), *Economic anthropology. Readings in theory and analysis*, New York.
Ledin, L A, (1935), *Gamla gardet. Ur gångna tiders yrkes- och gesälliv*, Stockholm.
Leeson, R A, (1979), *Travelling brothers. The six centuries' road from craft fellowship to trade unionism*, London.
Lext, Gösta, (1950), *Bok och samhälle i Göteborg 1720-1809*, Göteborg.
Lidström, Axel, (1969), *Örebro från hantverks- till industristad*, Örebro.
Lindberg, Folke, (1947), *Hantverkarna*, 1. *Medeltid och äldre vasatid*, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 11), Stockholm.
Lindberg, Folke, (1968), "Skrädderi och politik", *Historisk tidskrift*, s 242-80.
Lindbom, Tage, (1938), *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidigare historia 1872-1900*, Stockholm.
Lindgren, John, (1927), *Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881-1889*, Stockholm.
Lindqvist, Mats, (1987), *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920*, Malmö.
Lindström, Dag, (1987), "The guild, the city and the state. Craft guilds in Stockholm until 1622", föredrag vid III. Internationales handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém oktober 1986, (publiceras i rapportvolym från konferensen 1987).
Lindström, Henry, (1923), *Näringsfrihetens utveckling i Sverige 1809-1836*, Göteborg.

Lindström, Henry, (1929), *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837-1864*, Göteborg.
Linné, Carl von, (1975), *Skånska resa*, Stockholm (först tryckt 1751).
Ljungberg, Leif, (1939), "En hantverkardynasti i det gamla Malmö", *Malmö fornminnesförening Årsskrift*, s 82-91.
Ljungberg, Leif, (1942), "Utdrag av Abraham Ekerholms dagboksanteckningar för år 1792. Med inledning, anmärkningar och noter", *Malmö Fornminnesförening Årsskrift*, s 63-116.
Lunander, Elsa, (1983), "Bland handlare och hantverkare i en svensk landsortsstad under 1800-talet. Om hushålls- och familjestruktur i Örebro", *Den utsatta familjen*, (Norman, H, red.), Kristianstad.
Lundell, J, (1946), *Om handtverksskrån, näringsfrihet och arbetets organisation*, Lund.
Lundh, Herbert, (1977), *Uppsala stads historia*, 4, Uppsala.
Löfgren, Albert, (1925), *Det svenska tenngjutarhantverkets historia*, I:1. *Stockholms kanngjutarskrå*, Stockholm.
Löfgren, Albert, (1950), *Det svenska tenngjutarehantverkets historia*, I:3, *Stockholms Kanngjutareskrå 1720-1850*, Stockholm.
Löfgren, Orvar, (1976), "Peasant ecotypes. Problems in the comparative study of ecological adaptation", *Ethnologia Scandinavica*, s 100-115.
Löfgren, Orvar, (1977), *Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800-1970*, Lund.
Löfgren, Orvar, (1979), "Känslans förvandling", i Frykman, J & Löfgren, O, *Den kultiverade människan*, Lund, s 19-130.
Macfarlane, Alan, (1978), *The origins of English individualism. The family, property, and social transition*, Oxford.
Mackeprang, Edv, (1911), *Afsnit af den danske arbeiderbevægelses historie*, 1. *I Laugstiden*, Köpenhamn.
Magnusson, Lars, (1980), *'Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation...'. Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*, Uppsala.
Magnusson, Lars, (1983), *Kapitalbildning i Sverige 1750-1860. Godsen*, Uppsala.
Magnusson, Lars, (1984), "När fackföreningen utmanade fabriken", *Den dolda historien*, (Ambjörnsson, R & Gaunt, D, red.), Stockholm, s 450-61.
Magnusson, Lars, (1985a), The breakdown of paternalism. Some remarks on apprentices in Eskilstuna c. 1820-1860, (otryckt föredrag vid seminarium över temat Generationsmotsättningar och generationskulturer, Djurö 4-6 februari 1985).
Magnusson, Lars, (1985b), "Orsaker till det förindustriella drickandet - supandet i hantverkets Eskilstuna", *Alkoholpolitik - Tidskrift för nordisk alkoholforskning*, 2, s 23-29.
Magnusson, Lars, (1986a), "Drinking and the Verlag-system 1820-1850. The significance of taverns and drink in Eskilstuna before industrialisation", *Scandinavian Economic History Review*, 34, s 1-19.
Magnusson, Lars, (1986b), "Försnillning, smyghandel och fusk. Förlagssystem och hantverkskultur i Eskilstuna vid början av 1800-talet", *Historisk tidskrift*, s 161-185.
Magnusson, Lars & Isacsson, Maths, (1982), "Proto-industrialisation in Swe-

den: Smithcraft in Eskilstuna and southern Dalecarlia", *Scandinavian Economic History Review*, 30, s 73-99.
Martinius, Sture, (1982), *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen*, (*Svensk ekonomisk historia*), Lund.
Marx, Karl, (1976), "Results of the immediate process of production", appendix till *Capital*, 1, Harmondsworth, s 948-1084.
Mendels, Franklin F, (1972), "Proto-industrialization: The first phase of the industrialization process", *The Journal of Economic History*, 32, s 241-261.
Mendels, Franklin F, (1982), "Proto-industrialisation: Theory and reality. General report", *Eight International Economic History Congress, Budapest 1982, "A" Themes*, Budapest.
Montgomery, Arthur, (1947), *Industrialismens genombrott i Sverige*, (ny omarb. uppl.) Stockholm, (första uppl. 1931).
Morén, F W, (1953), *Ystads historia*, 2, 1792-1862, Ystad.
Müller, Dirk H, (1984), "Binnenstruktur und Selbsverständnis der 'Gesellenschaft' der Berliner Zimmerer im Übergang von der handwerklichen zur gewerkschaftlichen Interessenvertretung", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 627-636.
Munthe, Arne, (1947), *Hundra år i hantverkets tjänst*, Stockholm.
Mårtenson, Sture, (1961), *Bryggerinäringen i Göteborg*, 1. *Tiden från bryggaregillets tillkomst år 1661 intill 1800-talets början*, Göteborg.
Neufeld, Michael J, (1986), "German artisans and political repression: The fall of the journeymen's associations in Nuremberg 1806-1868", *Journal of Social History*, 19, s 491-502.
Nielsen, L Christian, (1907), *Blaa Mandag eller Fri-Mandag. Nogle kulturhistoriske undersøgelser til forstaaelsen af haandværkerlivet under lavstiden*, Odense.
Nilsson, Allan, (1961), *Studier i svenskt repslageri*, Stockholm.
Nilsson, L E, (1946), *Remskärare-, sadelmakare- och bältareyrkenas historia*, Göteborg.
Noll, Adolf, (1975), *Sozio-ökonomischer Strukturwandel des Handwerks in der zweiten Phase der Industrialisierung*, Göttingen.
Norborg, Lars-Arne, (1982), *170 år i Sverige*, Stockholm.
Norman, Hans, (1982), "High and low birth rates. A study of fertility patterns in two selected demographic areas in Örebro län 1750-1860", *Marriage and fertility. Local patterns in pre-idustrial Sweden, Finland, and Norway*, (Rogers, J, utg.), (*Meddelande från Familjehistoriska projektet Historiska institutionen Uppsala universitet*, 3), Uppsala, s 39-66.
Norman, Hans & Rogers, John, (1986), "Familj och hushåll i förändrade produktionsmiljöer", *Familien i forandring i 18- og 1900-tallet & mødeberetning, Rapporter til den XIX nordiske historikerkongresse Odense 1984*, 3, Odense, s 53-80.
Nyman, Thure, (1936), "När Stockholms skräddarämbete ville sälja färdiggjorda kläder. Historien om en skråstrid vid förra sekelskiftet", *Samfundet Sankt Eriks årsbok*, s 51-62.

Nyrop, Camillus, (1903), *Haandværksskik i Danmark*, Köpenhamn.
Nyström, Per, (1955), *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 14), Stockholm.
Offerman, Toni, (1979), *Arbeiterbewegung und liberales Bürgertum in Deutschland 1850-1863*, Bonn.
Offerman, Toni, (1984), "Mittelständisch-kleingewerbliche Leitbilder in der liberalen Handwerker- und handwerklichen Arbeiterbewegung der 50er und 60er Jahre des 19. Jahrhunderts", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 528-551.
Ohlsson, Bror-Erik, (1971), *Eskilstuna Fristad. Fristadsinrättningen i Eskilstuna före sammanslagningen med den gamla staden 1771-1833*, Eskilstuna.
Olai, Birgitta, (1983), *Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*, Uppsala.
Olai, Birgitta, (1985), "Storskiftet – ett modifierat tegskifte?", *Historisk tidskrift*. s 310-339.
Olsson, Lars, (1978), "Barnarbete i de svenska tobaksfabrikerna", *Scandia*, 44, s 257-88.
Olsson, Lars, (1980), *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*, Stockholm.
Olsson, Lars, (1983), "Den empiristiska eller den materialistiska historieuppfattningen som utgångspunkt för att förstå samhällsförändring", *Historisk Tidskrift*, s 236-244.
Olsson, Lars, (1986), *Gamla typer och nya produktionsförhållanden. Om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*, Lund.
Olsson, Ulf, (1984/85), "Aktuell forskning om levnadsstandardens utveckling", *Historielärarnas förenings årsskrift*, s 39-42.
Olsson, Sven-Olof, (1983), *Husqvarna arbetare 1850-1900. Med jämförande studier av arbetare vid Carl Gustafs stads gevärsfaktori i Eskilstuna*, Jönköping.
Paulsson, Gregor, (1981), *Svensk stad*, 1, *Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*, Lund, (först tryckt 1950).
Petersson, Birgit, (1983), *'Den farliga underklassen'. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Umeå.
Pettersson, Ronny, (1983), *Laga skifte i Hallands län 1827-1876. Förändring mellan regeltvång och handlingsfrihet*, Stockholm.
Platen, Alvar, (1920), "Släkten Kockum", *Malmö Fornminnesförening Minnesskrift 1909-1919*, Malmö.
Polanyi, Karl, (1957), *The great transformation. The political and economic origins of our time*, Boston, (första tryckt 1944).
Polanyi, Karl, (1977), *The livelihood of man*, (Pearson, H, utg.), New York.
Pollard, Sidney, (1965), *The genesis of modern management*, London.
Prothero, Iorwerth, (1981), *Artisans and politics in early nineteenth-century London. John Gast and his times*, London, (först tryckt 1979).

Pryor, Frederic L, (1977), *The origins of the economy. A comparative study of distribution in primitive and peasant economies*, New York.

Puranen, Britt-Inger, (1984), "Tuberkulosen som indikator på förändrad levnadsnivå, ca 1750-1900", *Levnadsnivåns utveckling i Sverige. Två aspekter*, (*Meddelande från institutionen för ekonomisk historia*, 4), Umeå.

Pursche, Werner, (1979), *Timmermansämbetet i Stockholm före 1700*, Stockholm.

Påhlman, Axel & Sjölin, Walter, (1944), *Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900. En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperationens första skede*, Stockholm.

Qvist, Gunnar, (1960), *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846. Studier rörande kvinnors näringsfrihet inom de borgerliga näringarna*, Göteborg.

Ragnerstam, Bunny, (1984), "Löner, strejker och 'Internationale'. Arbetare i rörelse i Malmö 1871-72 i nationellt och internationellt perspektiv", *'Nagelapan'. Metallarbetare i Malmö under 100 år*, (*Kring Malmöhus, årsbok för Malmö museum*, 1984:2), Malmö, s 71-93.

Ragnerstam, Bunny, (1986), *Arbetare i rörelse. Historisk krönika*, 1, Stockholm.

Rasmussen, Edit, (1985), *Mester og svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800*, Århus.

Ravn, Thomas Bloch, (1982), "Fra svendelav til fagforenin. Brud eller kontinuitet?", *Arbejderhistorie*, nr 18, s 3-16.

Ravn, Thomas Bloch, (1986), "Oprør, spadsergang og lønstrejker i København før 1870", *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, (Mikkelsen, F, red.), Århus, s 47-85.

Reid, Douglas A, (1976), "The Decline of Saint Monday 1766-1876", *Past & Present*, nr 71, s 76-101.

Reininghaus, Wilfried, (1981), *Die Entstehung der Gesellengilden im Spätmittelalter*, (*VSWG*, Beiheft 71), Wiesbaden.

Reininghaus, Wilfried, (1983), "Gesellenvereinigungen als Problem der Kontinuität in der deutschen Sozialgeschichte", *II. Handwerksgeschichtliches Symposium*, 1, Veszprém, s 265-72.

Reininghaus, Wilfried, (1984), "Die Gesellenvereinigungen am Ende des Alten Reiches. Die Bilanz von dreihundert Jahre Sozialdisziplinierung", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 219-241.

Renzsch, Wolfgang, (1980), *Handwerker und Lohnarbeiter in der frühen Arbeiterbewegung. Zur sozialen Basis von Gewerkschaften und Sozialdemokratie im Reichsgründungsjahrzehnt*, Göttingen.

Renzsch, Wolfgang, (1984), "Bauhandwerker in der Industrialisierung", *Handwerker in der Inustrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 589-602.

Reulecke, Jürgen, (1976), "Vom blauen Montag zum Arbeiterurlaub. Vorgeschichte und Entstehung des Erholungsurlaub für Arbeiter vor dem Ersten Weltkrieg", *Archiv für Sozialgeschichte*, 16, s 205-248.

Rosengren, Hilding, (1928), *Karlshamns historia 1664-1914*, 2. *Tiden från det stora nordiska krigets slut intill kontinentalavspärrningen 1806*, Karlshamn.

Rule, John, (1981), *The experience of labour in eighteenth-century industry*, London.
Rydeberg, Göran, (1985), *Skatteköpen i Örebro län 1701-1809*, Uppsala.
Sahlin, Carl, (1928), *Ett skånskt färgeri vid början av 1800-talet*, Stockholm.
Sahlins, Marshall, (1976), *Culture and practical reason*, Chicago.
Salander, Eric, (1754), *Genwäg till slögder*, Stockholm.
Samuel, Raphael, (1977), "Workshop of the world: Steam power and hand technology in mid-Victorian Britain", *History Workshop*, nr 3, s 6-72.
Sandberg, Lars G & Steckel, Richard H, (1980), "Soldier, soldier, what made you grow so tall?", *Economy and History*, 22, 91-105.
Sandin, Bengt, (1986), *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*, Lund.
Scholander, Fredrik Wilhelm, (1882), "En fragmentarisk sjelfbiografi", *Skrifter*, 2, (Böttiger, J, utg.), Stockholm, s 267-86.
Schraepler, Ernst, (1972), *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830-1853. Die politische Tätigkeit deutscher Sozialisten von Wilhelm Weitling bis Karl Marx*, Berlin.
Schwarz, Gerard, (1974), *'Nahrungsstand' und 'erzwungener Gesellenstand'. Mentalité und Strukturwandel des bayerischen Handwerks im Industrialisierungsprozess um 1860*, Berlin.
Schwarz, Klaus, (1975), *Die Lage der Handwerksgesellen in Bremen während des 18. Jahrhunderts*, Bremen.
Schön, Lennart, (1979), *Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820-1870*, Lund.
Schön, Lennart, (1982), "Proto-industrialisation and factories. Textiles in Sweden in the mid-nineteenth century", *Scandinavian Economic History Review*, 30, s 57-71.
Schön, Lennart, (1985), *Jordbrukets omvandling och konsumtionens förändringar 1800-1870*, (*Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet*, 41), Lund.
Schön, Lennart, (1985b), "Marknad och industrialisering under 1800-talet", *Historisk tidskrift*, s 453-70.
Scott, Joan Wallach, (1984), "Men and women in the Parisian garment trades", *The power of the past. Essays for Eric Hobsbawm*, (Thane, P, Crossick, G & Floud, R, utg.), Cambridge.
Segland, K-G, (1984), *Almanacka för 500 år*, Enköping.
Sewell, William H jr, (1980), *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848*, Cambridge.
Seyler, Hans, (1983), *Hur bonden blev lönarbetare. Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling*, Lund.
Sivesand, Kent, (1979), *Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarregionen*, Uppsala.
Skarin Frykman, Birgitta, (1984), "Jäsningstid bland bageriarbetarna", *För hundra år sedan – skildringar från Göteborgs 1800-tal*, Göteborg.
Skarin Frykman, Birgitta, (1985), *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg 1800-1919*, Göteborg.
Skarin Frykman, Birgitta, (1986), "Industrins arbetsvillkor – bagargesällens framtidsdröm", *Arkiv*, nr 33, s 33-45.

Smith, Daniel Scott, (1984), "A mean and random past: The implications of variance for history", *Historical Methods*, 17, s 141-8.
Stadin, Kekke, (1979), *Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680*, Uppsala.
Stadin, Kekke, (1980), "Den gömda och glömda arbetskraften. Stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen", *Historisk Tidskrift*, s 298-319.
Steffen, Charles G, (1984), *The mechanics of Baltimore. Workers and politics in the age of revolution 1763-1812*, Urbana.
Stiernman, And. Anton von, (1747), *Samling utaf Kongl. Bref, stadgar och förordningar...*, 1, Stockholm.
Stiernman, And. Anton von, (1753), *Samling utaf Kongl. Bref, stadgar och förordningar...*, 3, Stockholm.
Stürmer, Michael, (1979), *Herbst des Alten Handwerks. Zur Sozialgeschichte des 18. Jahrhunderts*, München.
Sundbärg, Gustav, (1923), *Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750-1900*, Stockholm.
Swahn, Sven-Öjvind, (1947), *Karlskronahantverket genom tiderna*, Karlskrona.
Svensson, Inge, (1951), *Hantverkarna i Malmö 1845-1895*, Malmö.
Svensson, Inge, (1981), "Hantverk och industri jämte levnadsförhållanden och arbetsmarknad i Malmö under perioden 1820-1870", *Malmö stads historia*, 3, Malmö, s 105-286.
Svensson, Sigfrid, (1935), *Skånes folkdräkter. En dräkthistorisk undersökning 1500-1900*, Stockholm.
Svensson, Sigfrid, (1978), *Folkligt dräktsilver. Ur Kulturens samlingar*, Västerås.
Söderberg, Johan, (1970), *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet*, Stockholm.
Söderberg, Johan, (1984), *Real wage trends in urban Europe, 1730-1850: Stockholm in a comparative perspective*, (*The project 'Stagnating metropolis: growth problems and social inequality in Stockholm, 1760-1850', Research report*, 3), Stockholm.
Söderberg, Johan, (1985), "Den stagnerande staden. Stockholms tillväxtproblem 1760-1850 i ett jämförande europeiskt perspektiv", *Historisk Tidskrift*, s 155-86.
Söderberg, Tom, (1955), *Hantverkarna i brytningstid 1820-1870*, Stockholm.
Söderberg, Tom, (1965), *Hantverkarna i genombrottsskedet 1870-1920*, Stockholm.
Söderberg, Tom, (1968), "Norrköpings ekonomiska och sociala historia 1719-1870", *Norrköpings stads historia*, 4, Stockholm.
Söderlund, Ernst, (1943), *Stockholms hantverkarklass 1720-1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*, Stockholm.
Söderlund, Ernst, (1949), *Hantverkarna*, 2. *Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden*, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 12), Stockholm.
Søgaard, Helge, (1940), *Haandværkerlavene i Aarhus under enevælden. En socialhistorisk studie*, Köpenhamn.
Søgaard, Helge, (1965), "Lav II", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10, Malmö.
Thamer, Hans Ulrich, (1984), "Arbeit und Solidarität. Formen und Entwick-

lungen der Handwerkermentalität im 18. und 19. Jahrhundert in Frankreich und Deutschland", *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert*, (Engelhardt, U, utg.), Stuttgart, s 469-496.

Thompson, Edward P, (1967), "Time, work-discipline, and industrial capitalism", *Past & Present*, nr 38, s 56-97.

Thompson, Edward P, (1968), "English trade unionism and other labour movements before 1790", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, nr 17, s 19-24.

Thompson, Edward P, (1977), "Eighteenth-century English society: Class struggle without class?", *Social History*, 3, s 133-65.

Thompson, Edward P, (1980), *The making of the English working class*, London, (först tryckt 1963).

Thrupp, Sylvia L, (1963), "The gilds", *The Cambridge economic history of Europe*, 3, Cambridge, s 230-80.

Tomner, Lennart, (1971), "Malmö stads historia före 1500. De strödda dokumentens vittnesbörd", *Malmö stads historia*, 1, Malmö, s 171-252.

Tomner, Lennart, (1977), "Stadens historia 1500-1658", *Malmö stads historia*, 2, Malmö, s 9-188.

Truant, Cynthia M, (1979), "Solidarity and symbolism among journeymen artisans: The case of compagnonnage", *Comparative Studies in Society and History*, 21, s 214-226.

Utterström, Gustaf, (1957), *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, 1-2, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 15-16), Stockholm.

Walldén, Gösta, (1955), "Manufakturarbetarnas sociala förhållanden", i Per Nyström, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet*, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 14), Stockholm, s 314-365.

Warthoe-Hansen, (1970), *Randers håndværkerlav, fra lavenes upståelse indtil deres ophævelse efter 1857*, 1-2, Randers.

Weber, Max, (1976), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*, 1, (5. uppl.), Tübingen (först tryckt 1921).

Westerståhl, Jörgen, (1945), *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten*, (*Den svenska arbetarklassens historia*, 6), Stockholm.

Wetterbergh, C A (Onkel Adam), (1869), *Penningar och arbete*, (*Samlade skrifter*, 3), Örebro (först tryckt 1847).

Wetterbergh, C A (Onkel Adam), (1892), *Får gå! Berättelse*, Stockholm (först tryckt 1844).

Wilentz, Sean, (1984), *Chants democratic. New York City and the rise of the American working class, 1788-1850*, New York.

Winberg, Christer, (1975), *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg.

Winberg, Christer, (1985), *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm.

Wissell, Rudolf, (1971-81), *Des Alten Handwerks Recht und Gewohnheit*, 1-3, (2:a uppl, Schraepler, E, utg.), Berlin (först tryckt 1929).
Wohlin, Nils, (1909), *Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900*, Stockholm.
Ydborn, Lars, (1984), *Befolkningstillväxt och jordbruk. Tre socknar i Halland 1780-1870*, Göteborg.
Zwahr, Hartmut, (1978), *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchungen über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, Berlin.
Åberg, Gustaf, (1969), "'Gifwa sig under ambtet eller ock...'. Om byasmeder och skråtvång", *Ale*, 1969:3, s 28-35.

Summary

Apprentice – journeyman – master

Crafts and craftsmen in Malmö 1750-1847

It has been well-known for a long time that it was craft workers who, in the 1880s, organized the first unions in Sweden. Recent research has also established that craftsmen were prominent in early strike activity, and that their strikes were better organized and more successful than those of any other group of workers. Furthermore, craft workers were also important in creating the Swedish Social Democratic party.

Despite this prominent role in the early formation of the Swedish labour movement, researchers have shown little interest in craft workers, nor in the economic history of the crafts in nineteenth-century Sweden. One claim of this study is that any understanding of these late nineteenth-century developments in Swedish economics and politics presupposes a thorough investigation of long-term transformations within the crafts. This dissertation examines the crafts in the southern Swedish city of Malmö until 1847, the year the Swedish guilds were abolished. Knowledge of changes that took place during this late guild period are necessary for any discussion of later developments.

Chapter two argues that changes within the crafts must be seen against a background of emerging capitalist developments in Swedish society. Capitalism is here understood to be an economy based on market production and wage labour. This study claims that capitalism is not only characterized by a growing importance of markets, but also by the emancipation of market relations from their embeddedness in social, political, and religious relations, typical of earlier societies.

This study of the crafts is made against a background of an "ideal model" of pre-capitalist craft production such that: 1) Masters were economically

independent and had a direct contact with customers; 2) Workshops were small and characterized by little division of labour, with masters participating directly in the production process; 3) Journeymen and apprentices were bachelors who lived in the households of their masters; 4) Each craftsman was expected to become a master in his own right; his position as dependent worker being temporary in the course of his life; 5) Marriage was expected to take place in conjunction with the achievement of mastership; and 6) Economic relations were embedded within other relations.

One way capitalist relationships can enter the crafts is through the rise of putting-out production and de-centralized manufacture. But even without such changes, journeymen are expected to become "proletarianized" in the sense that they will become permanent wage labourers, creating families on the basis of their wages and forming households of their own.

The *third chapter* is a general discussion of social and economic developments in Sweden between 1750 and 1850. I argue that the agrarian transformation of this period, including the growth of market production and an increase in wage labour, may be interpreted as the emergence of capitalism. An emancipation of the market was also taking place at this time.

Chapter four discusses previous research that has been carried out on Swedish crafts before 1800. In eighteenth-century Stockholm, an increase in the number of married journeymen may be noted, particularly among such trades as brick-layers and carpenters, with their characteristically large work-units. Except for these trades, one quarter of the journeymen in Stockholm were married by the late eighteenth-century. Married journeymen may also be found in other Swedish towns, but detailed knowledge is lacking. Traces of large scale production can be seen in a few of the trades in Stockholm, but much of the city's eighteenth-century craft production conforms to the model of pre-capitalist crafts.

What follows is a quantitative study of developments in the urban Swedish crafts. Sweden experienced a large population increase during this period. Although in the countryside, this population growth resulted in an increase in the proportion of craftsmen to overall population, in towns the proportion of artisans to inhabitants remained much the same. Mean work shop size remained small; 1.5 workers per master in 1820. Some interesting patterns can be seen in developments that took place after ca 1810. The previous increase in the number of craftsmen mostly benefited very small towns and such trades as dying, tanning, copper-smiths, gold-smiths, etc. Most likely, the increase was the result of a growing demand from the agrarian sector. After 1810, further growth may be noted particularly for trades that catered for potentially wide markets, e.g. tailoring, cabinet-making, smithing, and shoemaking. The expansion of trades was now

greater in the larger cities, mostly due to an increase in numbers of workers, and a consequent increase in mean workshop size. These developments were probably primarily due to growing demand in the towns.

The *fifth chapter* is devoted to quantitative changes and economic developments in Malmö. During the late eighteenth-century, the numbers of craftsmen in Malmö were decreasing both relatively and absolutely. This trend was reversed around 1810, when a rapid absolute growth may be noted, resulting also in a slight increase in numbers relative to population growth. As for Sweden as a whole, growth was particularly marked in trades serving the mass-market, and mean workshop size increased.

The study includes an examination of economic conditions of the trades based on taxation registers for the years 1753, 1820 and 1845. Marked economic inequality characterizes the whole period, but the data suggests a slight decrease in economic inequality towards the mid-nineteenth-century. The greatest amount of wealth could be accumulated in trades requiring somewhat higher capital investment, e.g. tanning, dying, baking and brewing. Metal trades also gave relatively high economic returns, while trades with little capital requirements gave markedly lower returns. The only trades with large work units were brick-laying and carpentry; in 1845, no workshop outside the building trades employed more than twelve craft workers.

The craft masters that were burghers of the town had no monopoly on craft production. Soldiers and lower state employees had the right to practice a trade on their own. Illegal production was also common, and most likely became increasingly problematic during the period. The guilds had limited power to prevent the establishment of new workshops. The greatest impact of the guild restrictions was in increasing the cost of establishment.

The *sixth chapter* is devoted to a detailed study of career patterns within the crafts in Malmö. Because the living conditions of carpenters and bricklayers were quite different, they are discussed separately. The most detailed study focuses upon the year 1820. What emerges clearly is that most of the apprentices had no hope of ever becoming masters. One reason for this is that there were far more apprentices than were needed for the purpose of training skilled workers. 27 % of apprentices never became journeymen, and even after that many left their trade. On the other hand, those who could establish themselves as journeymen had good prospects of becoming masters. With a mean age of 31.0 years, journeymen were also fairly young. Only 15 % of them were married, and 17 % formed their own households. While career possibilities did not correspond to the ideal model, the status as dependent worker within the crafts usually comprised no more than a temporary phase in the life cycle.

Mastership was reached at the mean age of 31.7 years. Marriage commonly took place in close association with this, 60 % marrying within one year of achieving independence. Thus, mean age at marriage was 30.1 years. There was a substantial turnover of workshops; only half of the masters were still actively pursuing their trade ten years after 1820. This was only partly an effect of mortality, economic difficulties also being important reasons for masters closing their workshops.

The craftsmen were predominantly recruited from towns, especially from Malmö itself. The apprentices often came from proletarian groups in towns, and their fathers were often day labourers, soldiers, and journeymen. Among masters more than half were sons of independent artisans, many also being born in Malmö. The differences in recruitment indicate that career chances were heavily dependent on social background. Youths from the poorest urban groups stood little chance of ever becoming masters.

What has been said this far does not apply to brick-laying and carpentry. In these trades as high a proportion as 89 % of all journeymen were married. Their mean age in 1820 was 44.6 years, and they remained dependent workers in their trades for long periods of time. Their prospects of becoming masters were small. Clearly, these journeymen were permanent wage labourers.

The conditions prevailing in 1820 are then compared with 1753 and 1845. In 1753, no married journeyman can be found outside the building trades. However, journeymen bricklayers and carpenters were often married even at this early date. Only one unmarried master can be found in all trades. Thus, we may conclude for all trades except the building trades, that marriage took place when journeymen became masters. Career possibilities can only be inferred from the fact that at this date too, apprentices were more common than journeymen. Many of them must therefore have been forced to leave their trades. The crafts relied heavily on apprentice labour already in the mid-eighteenth-century.

In 1845, a slight increase in the proportion of married journeymen outside the building trades can be observed: 21 % are now married. Permanent wage labour is still quite uncommon. The mean age of journeymen – 26.9 years – is lower than the mean age in 1820. Controlling for the differences in age structure, the marriage rate has actually doubled, and clearly restrictions on marriage among journeymen are decreasing.

The crafts in Malmö between 1750 and 1845 closely correspond to the ideal model of pre-capitalist craft production. In all likelihood, masters were indeed economically independent, workshop size remained small, the system whereby unmarried workers lived in masters households predominated, and craftsmen usually married at the time of becoming inde-

pendent. While far from all apprentices could become masters, it remains consistent throughout this period that the status of worker within the crafts was usually only a temporary stage in the life course.

Even while this remains true in 1845, a number of changes can be observed. There is indeed an increase in the proportion of journeymen marrying and forming their own households. The clear-cut relation between becoming master and marrying, observed in 1753, does not as clearly apply in the nineteenth-century. We can also observe that apprentices of illegitimate birth became more common. In the eighteenth-century, the guilds still tried to make sure that apprentices were legitimate. By 1845, all restrictions seem to be lacking. This is one aspect of a decrease in the embeddedness of economic relations within the crafts.

In carpentry and brick-laying, the social relations of work were quite different. Already in 1753, journeymen in these trades were often married, and in 1820 and 1845, only a small minority of them were bachelors. From about 1800 onwards, the system of large workunits evolved, with each master employing perhaps 20 to 30 workers: one carpenter's widow in 1845 had 43 craftworkers in her employ. While journeymen in the building trades clearly were permanent wage labourers, their masters can hardly be seen as capitalist builders. Their role in housing construction was to design houses, calculate costs, and provide the owner/contractor with the necessary skilled labour and to supervise it. All material was paid and provided by the owner/contractor. Masters in the building trades were among the less wealthy of Malmö masters, and many did not even own their own house!

Day-to-day relations in workshops and questions concerning journeymen's consciousness are discussed in the *seventh chapter*. An important question here is the extent to which conflicts occurred between masters and journeymen, and to what extent the latter could defend their interests. Sources relating to these issues are sparse for Malmö, the most important being the protocols of the guilds. In order to assist in their interpretation, a review of international research on artisans is provided. Pre-industrial work habits are discussed, especially the practice of Saint Monday. Of great importance is the work of Andreas Griessinger on eighteenth-century German journeymen. In their journeymen brotherhoods they were able to maintain an independent position, which they defended against masters and authorities. Griessinger argues that their basic view of social relations was one of consensus. They interpreted conflict as the result of individual trespasses against commonly accepted rules. If this occurred, journeymen defended their traditional rights with fierce determination. Their behaviour was as often in defence of honour as it was in defence of direct economic interests, and questions of honour and of the journeymen's

autonomy were more frequent causes of strikes than were wage disputes. All this reflects that the crafts were characterized by the embeddedness of the economy.

A short background on journeymen in Denmark and Sweden prior to 1800 is also given. Saint Monday can be traced back to the Middle Ages. The authorities tried to outlaw it several times, but the survival of the practice in spite of these attempts testifies to the deep roots of pre-industrial work habits among artisans. In both Stockholm and Copenhagen, a number of strikes are known to have occured in the eighteenth century. As in Germany, the Stockholm strikes were obviously well organized and strategically timed. Authorities in both Sweden and Denmark were continuously trying to restrict the "unwarranted" freedoms of journeymen, and at least in Sweden apparently met with some succes.

In Malmö during the first half of the nineteenth-century, it can be established that Saint Monday was still being observed. Few cases are known, but these suggest that journeymen considered it their right to leave the workshop whenever they desired. According to law, masters held almost complete control over their workers. In practice however, it appears that journeymen could through informal means maintain their position in workshops.

Journeymen also had more formal methods of maintaining their interests. Of particular importance was to *skymfa* (literally, insult; German *schimpfen*) persons who broke accepted codes of behaviour. Such a *skymf* against an individual resulted in the loss of honour, and the refusal of journeymen to work with such a dishonourable person. A *skymf* could be directed against a master who had for some reason become unpopular, often due to brutal treatment of journeymen. That journeymen according to guild regulations did not have a free choice of master sometimes created problems, resulting in attempts by journeymen to maintain boycotts of certain masters in spite of the law. The *skymf* was also used against non-apprenticed workers sometimes employed by a master, and could thus be a weapon used in trying to maintain the journeymen's monopoly of the trade. The *skymf* was also frequently used against journeymen who had broken the journeymen's code of conduct. One common cause for its application was the suspicion of a fellow journeyman's crime.

A *skymf* was taken very seriously. The individual subjected to it tried in turn to get some sort of redress, most often an apology from the journeymen who enacted the *skymf*. A journeyman was seen to have lost his status as journeyman as long as no redress was possible. The *skymf* was interpreted as contagious; those who kept in contact with the victim also lost their honour.

The social consciousness of journeymen in Malmö conforms fairly well

to the picture Griessinger paints of eighteenth-century German journeymen. Certainly Malmö journeymen did not have the same strength and independence as their earlier German counterparts, but they were preoccupied with questions of honour. It also appears that they did not interpret relations with masters as fundamentally characterized by conflict. Finally, they were also willing to defend what they considered their rights.

Journeymen carpenters and bricklayers were permanent wage earners, and one might therefore expect that they would be more concerned than other journeymen with wage questions. Two strikes known from Malmö in 1764 and 1810 took place in those trades and did concern wages. We may also conclude that journeymen in the building trades could maintain a rather strong position in the workplace. But otherwise it seems clear that these journeymen shared much the same consciousness as that of journeymen in other trades.

Some changes toward mid-century may be observed. Evidence of conflicts is rare from this period, apparently indicating that journeymen were no longer using the guilds to regulate conflicts. Since much of the consciousness described above was rooted in the embeddedness of the economy, we might well expect that the previously observed changes within the crafts and in society at large would make this form of consciousness less tenable.

In the *eighth chapter* the relevance of the study for developments after 1847 is discussed. Clearly, very little is known as yet that might help us understand the role of journeymem in the formation of the Swedish working class. For example, we do not know the extent to which wage labour developed within the crafts. Neither do we know much about ideological developments. Early socialism reached Sweden in the late 1840s, and craft workers played an important role. Journeymen were also important in the liberal labour movement of the 1860s and 1870s. While this clearly demonstrates that the old consciousness had changed, the old journeymen brotherhoods nevertheless survived even after the abolishment of the guilds. The journeymen's tradition of defending their own working conditions may also have been an asset in the late nineteenth-century, but very little is known about how it was used.

The main arguments of this dissertation are summarized in Edgren (1986b), while the social and geographic recruitment of the crafts in Malmö are the subject of Edgren (1987a). Both articles are in English.

Denna undersökning av Malmöhantverket under skråsystemets sista hundra år ger unik ny kunskap om det svenska hantverkets förändring under en tid av social omvandling. Förhållandena i Malmö granskas mot bakgrund av en bred skildring av social förändring i Sverige och det svenska stadshantverkets utveckling i stort.

Författaren ger en levande bild av vanliga människors villkor i förfluten tid. Vi får följa hantverkarna från lärans begynnelse, över ställningen som gesäll och fram till mästarvärdigheten. De stolta hantverksgesällernas strävan att hävda sin ställning i verkstäderna är ett viktigt tema. En bild av en i flera avseenden främmande värld framträder för läsaren.

Bokens huvudproblematik är arbetarhistorisk och rör hantverksarbetarnas roll i framväxten av en svensk arbetarklass och arbetarrörelse. Men boken har samtidigt mycket att ge den som är intresserad av det tidiga 1800-talets socialhistoria eller av det gamla Malmös historia.

Lars Edgren, f 1953, är verksam som forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet.

DIALOGOS

ISBN 91-7504-082-4